

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Колесников К.М. Митно-податкові структури Херсонесу за будівельними написами IV – V ст.: проблеми історіографії 3
Морозов О.В. Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII – XIX ст. 11
Кондратюк Ю.С. Стан збереженості парафіяльної документації Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX століть 18
Сіроус Є.В. Виклики національної ідентифікації в американській історії на рубежі XIX – XX ст. 23
Сніченко С.В. Журнал «Русская старина» (1870-1918) та українські історики. Аспекти і особливості співпраці 29
Архирейський Д.В. Зміна статусу українсько-російського кордону в першій половині 1919 року 33
Алексаха А.Г. Деякі питання взаємодії демографічних та економічних процесів у доіндустріальних суспільствах 39
Довганенко Р.О. До проблеми застосування соціокультурної методології у дослідженні історії українських робітників періоду непу 45
Ігнатенко М.М. Особисті господарства на тлі натуралізації в сучасному українському селі 49
Ступак Ф.Я. Соціальна діяльність органів земського самоврядування у галузі освіти в Україні 55
Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. До підсумків реалізації Державної програми «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині 59

ФІЛОСОФІЯ

Громов В.Е. Так что же такое духовность? (Часть 2) 64
Палагута В.И. Епистемологические основания применения топологических концептов к изучению дискурсивного пространства 70
Плаксина О.И. Роль феномена справедливости в устойчивом развитии современного общества 77
Микитинец А.Ю. Понятие «антропологической границы» в дискурсе современной философии человека 83
Павлова Т.С. Історико-філософські роздуми Г.В.Ф. Гегеля про мораль 89
Товстольяко Ф.Ф. Контекст Розанова: революционный консерватизм и антропологическая перспектива 93
Голубенко О.В. Екзистенційна аналітика феномена втечі у межах гайдеггерівського «Sein und Zeit»: феноменальний ви(каз)яв просторово-кінетичного під-ґрунтя 97
Чибісова Н.Г. Культурно-освітнє середовище і його роль у формуванні сучасного спеціаліста 103
Федюк В.Ю. «Моделі етнічного» як особливі конструкції буття етносу 106
Гончаренко П.В. Роль музики в житті суспільства 112

СОЦІОЛОГІЯ

Береговой В.І. Зміщення пасіонарного центру. Вступ у соціальну геометрію прогнозу 117
Ядранський Д.М. Соціальна норма, її сутність, різновиди норм 122
Слабко Я.Я. Процес формування та розвитку організаційної культури промислового підприємства: соціологічний аспект 127
Карпенко А.В. К вопросу о содержании понятия «валеологический потенциал» 132
Кошелев А.В. Плюрализм Питирима Сорокина: альтернатива монизму, истоки интегрального подхода 135

ПОЛІТОЛОГІЯ

Осин В.В. Легитимизация политического знания: выбор масштаба 138
Клюй А.І. Проблема цивілізаційного вибору в політичній думці України кінця XIX- початку XX ст. 143
Трима К.А. Особливості діяльності українських екологічних організацій в умовах глобалізації 147
Кривошеїн В.В. Рейтингові методика оцінки політичного ризику як складової ризику України 152
Міхейченко М.А. Діяльність європейських профспілок та політичних інститутів Європейського Союзу в контексті реалізації Концепції соціальної держави 158
Рябоштан Є.В. Східне Партнерство-перспективи і загрози спільної зовнішньополітичної ініціативи ЄС 163
Щедров С.В. Політичні партії як джерело ротації еліти 167

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Законодавчі засади та аспекти діяльності постійних комісій Дніпропетровської міської ради 171

РЕЦЕНЗІЯ

Токовенко О.С. Рецензія на монографію Яковлева Д.В. «Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація» 189

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Михайлюк О.В., Правдіна М.О. До 60-річчя Михайла Слободяника 191

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ ЗА 2009 РІК

CONTENTS

HISTORY	Kolesnikov K.M. Chersonese Customs Structures According To Building Letters of 4th – 5th Centuries: Problems of Historiography 3
	Morozov O.V. Historiography of Customs Relations in Ukrainian Provinces of Russian Empire in 18th – 19th Centuries 11
	Kondratyuck Yu.S. The State of Preservation of Paraphialian Documentation of Volyn' Diocese of the End of 18th – the Beginning 20th Centuries 18
	Sirous E.V. Responses of National Identification in American History on the Border of 19th – 20th Centuries 23
	Sinichenko S.V. Magazine 'Russian Ancient Times' (1870–1918) and Ukrainian Historians. Aspects and Peculiarities of Collaboration 29
	Archirejsky D.V. Change of the Status of Ukrainian-Russian Border 33
	Alexaha A.G. Some Questions of Interaction of Demographic and Economical Processes in Pre-Industrial Societies 39
	Dovganenko R.O. To the Problem of Utilization of Sociocultural Methodology in Researching of History of Ukrainian Workers in NEP's Period 45
	Ignatenko M.M. Peculiarities of Agriculture on the Space of Naturalization in Contemporary Ukrainian Village 49
	Stupack F.Ya. Social Activity of Organs of Zemski Self-Government in Sphere of Education in Ukraine 55
	Ivanenko V.V., Prokopenko L.L. To the Results of Realization of the State Program 'Rehabilitated by History' on Dnipropetrovs'k Region 59
	Gromov V.E. What Is Spirituality? (Part 2) 64
	PHILOSOPHY
Plaksina O.I. Role of the Phenomenon of Justice in Stable Development of Contemporary Society 77	
Myktynets A.Yu. The Conception 'Anthropological Border' in Discourse of Contemporary Philosophy of Human 83	
Pavlova T.S. Historical-Philosophical Meditations of G.W.F. Hegel about Morality 89	
Tovstol'yatko F.F. Rosanov's Context: Revolution Conservatism and Anthropological Perspective 93	
Golubenko O.V. Existential Analytics of the Phenomenon of Escaping in Limits of Heidegger 'Sein und Zeit': Phenomenal Discovery of Space-Kinetic Sub-Stance 97	
Chybisova N.G. Cultural-Educational Space and Its Role in Forming of Contemporary Specialist 103	
Fedyuck V.Yu. 'Ethnic Models' as Special Constructions of Ethnos Being 106	
Goncharenko P.V. Role of Music in Social Life 112	
Beregovoj V.I. Dismissal of Passion Centre. Introduction in Social Geometry of Prognosis 117	
SOCIOLOGY	Yadrans'ky D.M. Social Standard: Its Issue, Variety of Standards 122
	Slabko Ya.Ya. Process of Forming and Development of Organizational Culture of Industrial Manufacture: Sociological Aspect 127
	Karpenko A.V. To the Question about Content of Notion 'Valeological Potential' 132
	Koshelev A.V. Pitirim Sorokin's Pluralism: Alternative of Monism, Roots of Integral Way 135
	Osin V.V. Legitimization of Political Knowledge: Choice of Scale 138
POLITICAL SCIENCES	Klyuj A.I. Problem of Civilization Choice in Political Thought of Ukraine in the End of 19th – the Beginning of 20th Century 143
	Tryma K.A. Peculiarities of Activity of Ukrainian Ecological Organizations in Conditions of Globalization 147
	Kryvoshein V.V. Rating Methodic of Estimating of Political Risk as a Component of Ukrainian Risk 152
	Mihejchenko M.A. Activity of European Trade-Unions and Political Institutes of Europe Union in the Contest of Realization of Conception of Social State 158
	Ryaboshtan E.V. East Partnership – Perspectives and Threats of Combined Foreign Political Initiative of EU 163
	Shcedrov S.V. Political Parties as a Source of Rotary Press of Elite 167
	DNIPROPETROVS'K LOCAL SELF-GOVERNMENT Legislative principles and aspects of activity of standings committees of Dnepropetrovsk city council 171
REVIEWS	Tokovenko O.S. The Review of the Monography of Yakovlev D.V. 'Political Interaction as Communicative Process: Mediatisation, Democratization, Rationalisation' 189
	OUR PERSONS WHOSE ANNIVERSARY ARE BEING CELEBRATED Mychajlyuck O.V., Pravdina M.O. To the 60th Anniversary of Mychailo Slobodyanyck 191
	LIST OF ARTICLES OF 2009 193

ІСТОРІЯ

УДК 930.1.(477)+94(72)+33(09)

К.М. КОЛЕСНИКОВ

МИТНО-ПОДАТКОВІ СТРУКТУРИ ХЕРСОНЕСУ ЗА БУДІВЕЛЬНИМИ НАПИСАМИ IV–V ст.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Колесников Костянтин Миколайович – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, доцент, кандидат історичних наук

Дана робота присвячена аналізу херсонесських будівельних написів IV–V ст. як епіграфічних джерел, що дозволяють реконструювати організацію митно-податкових служб пізньоантичного Херсонесу Таврицького (Херсонеса). Дані будівельні написи розглядаються як джерела з історії податкових стягнень у Херсонесі пізньоримського часу. В статті аналізуються й узагальнюються також історіографічні інтерпретації даних написів. Автор приходить до висновку, що міська община херсонеситів у питаннях податкових стягнень перебувала в частковій залежності від Східної Римської імперії й була не в змозі самостійно контролювати свої фінанси, а тим більше проводити власну «митну політику».

Ключові слова: громадянська община, Херсонес Таврицький (Херсонес), римський період, елевтерія (свобода), автономія, митні відносини, податок, ателія, імунітет, митна політика, митно-податкова структура, будівельний напис.

Данная работа посвящена анализу херсонесских строительных надписей IV–V вв. как эпиграфических источников, которые позволяют реконструировать организацию таможенно-налоговых служб позднеантичного Херсонеса Таврического (Херсона). Данные строительные надписи рассматриваются как источники по истории таможенного обложения в Херсонесе позднеримского времени. В статье анализируются и обобщаются также историографические интерпретации данных надписей. Автор приходит к выводу, что городская община херсонеситов в вопросах налогового обложения пребывала в частичной зависимости от Восточной Римской империи и была не в состоянии самостоятельно контролировать свои финансы, а тем более проводить собственную «таможенную политику».

Ключевые слова: гражданская община, Херсонес Таврический (Херсон), римский период, элевтерия (свобода), автономия, таможенные отношения, налог, ателия (беспощинность), иммунитет, таможенная политика, таможенно-налоговые структуры, строительная надпись.

This work is devoted to the analysis of Cherson's building inscriptions dating from IV–V centuries A. D. as epigraphic sources, which are permitting to reconstructing of customs-tax organization in Chersonesus Tauric (Cherson) in the Late Antique period. Its building inscriptions are considered as sources about the history of customs and tax taxation in Chersonesus of the Late Roman Age. Also this article is analyzed and generalized by historiography interpretations of these inscriptions. The author comes to conclusion, that the city community of Chersonesus could not supervise the finance and carry out own «customs policy», because Cherson was depending from East Roman Empire.

Keywords: a civil community, Chersonesus Tauric (Cherson), the Roman period, eleutheria (freedom), autonomy, customs relations, tax, atelia (duty-free), immunity, customs policy, customs-tax structure, building inscription.

© К.М. Колесников, 2009

Однією з дискусійних проблем сучасної історіографії античного Причорномор'я є організація міського управління та митно-податкової служби пізньоантичного Херсонесу¹. Загострена увага фахівців до неї протягом більш ніж ста років (див. список літератури) пов'язана не тільки з об'єктивною важливістю проблеми трансформації пізньоримських структур і методів контролю над понтійським узбережжям у ранньовізантійські або ж із суперечливістю питання переходу формально незалежного Херсонесу на положення центру імперських володінь у Тавриці. Напружений інтерес дослідників до цієї перехідної епохи викликаний також збереженням кількох вкрай цікавих епіграфічних пам'яток IV–V ст. Вони проливають певне світло не тільки на час свого створення, але і на початок нової доби – першу половину VI ст. Таку групу важливих і цікавих епіграфічних джерел складають херсонеські будівельні написи кінця IV – кінця V ст. – офіційні тексти зі згадками т. зв. балістаріїв, які, вірогідніше за все, брали участь у стягуванні мита (IOSPE, I², 449, 450; АЭПХ, с. 716). Завдання цієї роботи полягає, отже, в аналізі цих написів, що здійснюватиметься в контексті сформованої історіографічної традиції з метою з'ясування особливостей митно-податкової організації Херсонесу, а також його офіційного статусу цього часу.

Перш ніж узятися за аналіз згаданих будівельних написів необхідно звернутися до праці василевса ромеїв Константина VII Порфірогенета «Про управління імперією» (948–952 рр.). У її 53 главі «Історія про фортецю Херсон» містяться свідчення, зібрані з невідомих на сьогодні херсонеських хронік (DAI 53, 28, 106–119, 124–161). Автор згадує про використання херсонітами «хіроволістр»² у війнах з Боспором та в боротьбі з повстанцями на Дунаї наприкінці III – на початку IV ст., про надання римлянами Херсону елевтерії та ателії на знак вдячності за допомогу проти Боспору. На пропозицію чимось їм віддячити, херсоніти відповіли Констанцію Хлору (імператор у 305–306 рр.): «Ми не хочемо, володарю, нічого, крім одного прохання – щоб від влади вашої були надані нам відповідна свобода та звільнення від податків». Василевс з готовністю виконав їхнє прохання, щедро надав їм права і свободи та повне звільнення від податків (ελευθερίας τε καὶ ἀτελείας)³, відіславши їх з великими дарами в країну херсонітів, тому що вони виявилися «справжніми підданими імператора ромеїв» (DAI 53, 113–119). Згодом, продовжує оповідач, імператор Константин I Великий (306–337 рр.), коли дізнався про поразку дунайських повстанців унаслідок дій херсонеських балістаріїв, сказав: «Оскільки і нині ви сумлінно трудитесь заради нас, як і за благочестивих предків нашої божественності, то і ми, затверджуючи права свободи та звільнення

від податків, уже надані вам в країні ромеїв нашою царською дланню, даруємо вам також золоту статую з царською мантією і застібкою та золотий вінець для прикрашення вашого міста разом з нашим документом про свободу та звільненням від податків для вас і ваших суден. Крім того, завдяки вашої прихильності ми даємо вам також золоті каблучки з вибитими [на них] нашими благочестивими зображеннями, за допомогою яких ви, коли за потребою будете запечатувати донесення і прохання, що посилаються нам, зможете довести, що посланці є насправді вашими. ... До цього ще ми надаємо вам щорічно жили та пеньку, залізо та оливкову олію для виготовлення ваших хіроволістр й даємо вам на ваше харчування тисячу аннон,⁴ щоб ви були стрілками з хіроволістр, визначивши, що ці харчі та все, що звичайно посилається, ми повинні щорічно відсилати вам звідси в країну херсонітів». Херсоніти, отримуючи ці аннони та розподіливши їх між собою та своїми синами, спорядили [необхідне] число (αριθμὸν) [воїнів]. Таким чином, аж донині їхні сини зараховуються в [це] число (αριθμὸν) «відповідно зі станом stratii батьків» (DAI 53, 135–158). Залишаючи всі необхідні пояснення на потім, звернемося до будівельних написів.

Будівельний напис 370–375 рр. (IOSPE, I², 449) був виконаний на великому мармуровому стовпі, знайденому в 1905 р. К.К. Косцюшко-Валюжиничем: камінь виїнято з середньовічної стіни в районі Карантинної бухти. В лагномовному погано збереженому тексті був названий «Доміцій Модест, муж славетний, префект преторію», далі згадувався інший «славетний муж коміт і магістр», за припущенням Е.І. Соломонік, жрець імператорського культу (його ім'я не збереглося) [17, 28–29], та «начальник загону балістаріїв» (теж без імені)⁵.

Згадка Доміція Модеста, одного з найвищих цивільних чиновників імперії – префекта преторію Сходу в 370–378 рр., вказує, що цивільні справи, пов'язані з регламентацією відносин між містом та імперією, як і досі знаходилися у віданні префектури Сходу, а військові після розподілу цивільної і військової влади за реформою Константина I курирував головнокомандувач Фракії⁶.

Напис підтверджує існування в місті в кінці IV ст. загону, озброєного балістами або укомплектованого арбалетниками чи металниками снарядів [14, 247], що мало ймовірно. Нагадаємо, що за Діоклетіана (284–305 рр.) металні машини (торсіонна артилерія) були виведені з тактичної структури легіонів та зведені в окремі частини, оснащені хіроволістрами (χιροβολίστρας) та онаграми чи скорпіонами. Відповідно до Notitia Dignitatum – імперського «табеля про ранги» кінця IV – початку V ст., де був наведений перелік армійських з'єднань імперії, Р. Канья перелічує

три комітатські легіони під назвою балістаріїв – *Balistarum Dafnenses* і *Balistarum Juniores* у Фракії та *Balistarum Seniores* на Сході, а також один псевдокомітатський легіон – *Balistarum Theodosiaci* на Сході [10]⁷. Ці частини використовувалися в складі мобільних польових армій – комітатенсів (*comitatenses*). «Псевдокомітатенси» (*pseudocomitatenses*), пізніше за походженням, були свого часу переведені зі складу прикордонних армій лімесу під начало військового магістра та переважно позбавлені престижного статусу «комітатенсів». До речі, як можна побачити з розповіді Константина Багрянородного, військові операції херсонеських балістаріїв на Дунаї та проти боспорських правителів цілком відповідали тактичним завданням, що ставилися перед польовими мобільними арміями.

Е.І. Соломонік зазначає, що загін балістаріїв був уведений до Херсонеса за Константина I [17, 28–29], а якщо довіряти словам Константина VII Багрянородного, то це могло статися й раніше. Так, наприкінці III ст. херсонеські балісти активно застосовувалися в бойових діях на Дунаї, в Тавриці та, можливо, на Кавказі (DAI 53, 30–40, 133, 145–150). З'ясовуючи статус і характер херсонеських балістаріїв, К. Цукерман упевнений, що балісти були занадто складними бойовими машинами, щоб їх могли обслуговувати херсонесити, які виглядали б як «взвод ракетників», що взявся хтосьна звідки в глухому селі. Херсонеські балістарії, на його думку, є комітатськими частинами, дислокація яких не вказана в Нотіції Дігнітатум [20, 545–561]. З такою тезою сперечається В.М. Зубар [7, 198], наполягаючи, що гарнізон балістаріїв був організований за типом артилерійських частин псевдокомітатенсів і, вірогідно, набирався з місцевого населення, але за римський рахунок, хоч би й частково (DAI 53, 149–155).

Спроби організації периферійними державами власних збройних сил за римським взірцем не були чимось унікальним. Так, ще тетрарх Галатії Дейотар створив армію за легіонною моделлю. Коли Галатія стала римською провінцією в 25 р. до н. е. ці війська не були розпущені, вони продовжували існувати як допоміжні частини. Після поразки Вара в Тевтобурзькому лісі та загибелі XVII, XVIII та XIX легіонів колишнє дейотарове військо було вписане з номером XXII у список імперських легіонів. Спочатку легіон не мав прізвиська; потреба в ньому не відчувалася до його розподілу надвоє за Клавдія та створення легіону XXII *Primigenia*. Прізвисько *Dejotariana* було йому офіційно надано тільки в правління Траяна.

Херсонітські балістарії були, вірогідніше за все, зорганізовані за моделлю пізньоримського легіону чисельністю не більше 1000 осіб з 55 балістами і 10 онаграми. Аргументами на користь того, що вони були фактично міським ополченням, що отримувало матеріальну підтримку

від імперської адміністрації, слугують дані Константина Багрянородного. По-перше, він прямо вказує на місцеве походження бійців. По-друге, для їх використання на різних театрах бойових дій він визнає необхідність проведення переговорів між імператорами та делегаціями Херсону (DAI 53, 18–24, 127–130). По-третє, повідомляє про вимогу херсонітів звільнити їх від мита в нагороду за допомогу балістаріїв у римсько-боспорській війні (DAI 53, 110–119). По-четверте, автор 53 книги «Про управління імперією», говорячи про спорядження херсонеських бійців за рахунок надання Константином I тисячі пайків (аннон) на утримання гарнізону, використовує термін «аріфмос» – «число», «загін» (*ο αριθμός*), відповідником якого є латинське поняття «номер, нумера» (*numerus, numeri*), що означало тип пізньоімперських допоміжних військ, іноземного, переважно варварського, походження, дислокованих головним чином у прикордонних областях [3, 207]. До речі, такий саме термін використовується в будівельному написі 488 р. (АЭПХ, с. 716). Також слід зазначити, що незрозуміло чому херсонеський загін, якщо б це були регулярні війська, був би відсутній у *Notitia Dignitatum*, де перелічені імперські військові частини кінця IV – початку V ст. Нарешті, археологічні дослідження підтверджують те саме припущення. Археологи простежують перебудову у другій половині III–IV ст. на території цитаделі, що свідчать про зміни функціонального призначення цього району. Як відомо, стаціонарний римський гарнізон був виведений з Херсонеса внаслідок загострення ситуації на Дунайських кордонах якраз у другій половині III ст. за імператора Галлієна (253–268 рр.).

Вапнякова плита, знайдена в 1899 р. у стіні середньовічного будинку, містить текст часів правління Флавія Феодосія I Великого – будівельний напис 383–395 рр.⁸ (IOSPE, I², 450). Цей коротенький текст, позбавлений закінчення, породив цілу дискусію: «За володарів наших вічних Августів, непереможних Флавіїв Феодосія й Аркадія та Флавія Віта, трибуна, який багато працював над справою, та будівників збудована стіна Херсона за Євферія [найвищого коміта?]...».

Як відомо, в I–II ст. херсонеську вексиліацію очолював римський офіцер у чині трибуна, а безпосереднє керівництво здійснював центуріон (IOSPE, I², 404, IV, V). Якщо подібна ситуація зберігалася і в пізньоримський час, можна припустити, що Флавій Віт – римський офіцер, який очолював місцевий гарнізон, контролював стягування частини місцевих податків, серед яких і митні збори. Римське військове начальство, таким чином, могло б тримати під контролем митну справу Херсона, адже на той час у місті дислокувалися балістарії, які, відповідно до будівельного напису 488 р. (АЭПХ, с. 716), наприкінці V ст.

збирали гроші «з практиону [митниці]» свого управління.

Даний напис, поряд з написами часів Валентиніана, Валента і Граціана 370–375 рр. (IOSPE, I², 449) та Зинона 488 рр. (АЭПХ, с. 716), підтверджують розповідь Константина Багрянородного (DAI 53) про наявність у Херсоні загону балістаріїв. Відтак організація гарнізону міста, ядро якої складали «віддані балістарії», проіснувала принаймні з кінця III – першої половини IV ст. до кінця V ст. А відсутність згадок про *Balistarii Cherssoni* у *Notitia Dignitatum* та переісторіювання в IV ст. частини території, зайнятої протягом другої половини II – третьої чверті III ст. римським гарнізоном та римським військовим командуванням (заданими розкопками під керівництвом І.А. Антонової, частина казармених будівель опинилася під обпалювальними пічками, табірний басейн було перебудовано у терми, реконструйовано т. зв. «будинок командира» та ще одні терми), свідчить про відсутність у місті римських регулярних військ.

Отже, херсонітські балістарії являли собою присутність міської міліції, добре відомою в той час у різних імперських містах. Загін утримувався за рахунок коштів, які виділялися за розпорядженням центральної влади з податків, що збиралися в місті [8, 137–138]. Існує думка, що на чолі гарнізону стояли кадрові римські офіцери, серед яких був і згаданий у написі про побудову оборонної стіни трибун Флавій Віт. Останню тезу оспорує Зубар, упевнений, що у Флавії Віті навряд чи можна бачити командира міського гарнізону, оскільки римські регулярні підрозділи були виведені з Херсону ще в III ст. за Галлієна. Підстав думати, нібито Рим або повернув їх назад, або надсилав гарнізонних командирів без власних військ немає. Трибун Флавій Віт, швидше за все, був військовим радником – експертом з бойових машин і начальником загону «механіків» (будівничих), направленим у союзне імперії місто, якому в той час загрожували гуни [7, 198]. Якщо останні міркування визнати логічними, то на основі наявних джерельних даних висновок про підконтрольність Риму місцевого митно-податкового «відомства» виглядає як передчасний.

Поряд із суперечкою навколо функцій трибуна Флавія Віта не менш дискусійним є питання про посаду чи титул Євферія: в оригіналі напису останній рядок сильно пошкоджено, відновлюється він гіпотетично, виходячи з приблизної кількості літер, що розмістилися б у прикінцевих рядках тексту. Так, В.В. Латишев (IOSPE, I², 450) та С.П. Шестаков відновлюють утрачений рядок, як і подано в перекладі, – «[μ]εγαλο[π]ρεπεστάτου κόμητος». Титул *megaloprepstatos* (μεγαλοπρεπστάτος) Латишев перекладає російською як «превосходительный», тоді як назва посади, що не збереглася,

відновлюється гіпотетично. Євферій визнається, отже, римським урядовцем, який опікується певними питаннями місцевого життя, наприклад обороноздатністю міста [23, 7, прим. 3]. Натомість М.А. Шангін певний час стверджував, що Євферій був імперським урядовцем, який міг здійснювати контроль за деякими галузями міського управління. З усіх імперських комітів він був комітом комерціарієм [21, 82–83, прим. 1]. *Comites commerciorum* збирали державне торгове мито, податки на обіг і продаж товарів, а також контролювали торгівлю з іноземцями [25, V, I, 429]. *Notitia Dignitatum* згадує трьох таких комітів, причому тільки один з них міг мати відношення до Північного Причорномор'я (*Not. Dig. Or.*, XIII). Він стягував мито на території трьох діоцезів – Мезії, Скіфії і Понту. Малоімовірно, що резиденція цієї посадової особи, напоягав М.І. Храпунов, знаходилася в такому незначному та віддаленому центрі, як Херсон. Крім того, будівництво, в зв'язку з яким у даному написі згадується «Євферій найвищий (коміт?)», не входило в обов'язки коміта комерціарія. Отже, ототожнити згаданого в написі Євферія з одним із найвищих ранньовізантійських митних урядовців – комітом комерціарієм – однозначно неможливо [18, 58]. З іншого боку до цього питання підійшов Зубар, загалом відмовившись від обговорення наведених питань. Так, назва посади Євферія (*[E]υθηριος*) реконструюється як *ἀρχωντες*, архонт і пов'язується з міським самоврядуванням Херсону [6, 142–144]. А тому жодного відношення до імперської митно-податкової системи в Херсонесі ця особа не мала.

Найінформативніша для нашого дослідження епіграфічна пам'ятка – будівельний напис часів імператора Зинона (474–491 рр.), датований 488 р. (АЭПХ, с. 716). Текст не настільки великий, щоб не привести його повністю: «Самодержець кесар Зинон, благочестивий, переможець, професносний, найвеличнійший, вічно вшанований. Їх благочестя, подібно до всіх міст, так і в цьому його місті, дарував видачу грошей, саме тих, що збираються з практиону [митниці] тутешнього вікаріату відданих балістаріїв. На ці [суми] відновлюючи стіни заради порятунку самого міста та благоденства, поставили ми цей напис у вічну згадку їх царювання. Відновлена ж вежа ця трудом найяснішого коміта Діогена, літа 512, индикту 11-го».

Українською видається проблема загальної спрямованості наведеного тексту. Так, в IV ст. у візантійських містах, поряд з муніципальною, функціонує каса, в яку надходило до третини податків – *sacrae largitionum* («міністерство фінансів», за А.Х.М. Джонсом). Але гроші з неї витрачали не органи міського самоврядування, а представники центральної адміністрації. З таких кас імперський уряд виділяв кошти на спеціальні потреби, приміром на міське

будівництво, фортифікацію, утримання військових загонів. Законодавчою постановою імператора Зинона 485/6 р. військові намісники були позбавлені права використання коштів, що йшли на їхнє утримання. Це право було надано «опікунам міст» (*curatores civitatis*) – виборним керуючим муніципальними фінансами [25, V. I, 759; V. II, 1312, note 106]. Цією постановою муніципальна влада набувала значно ширших прав у розпорядженні місцевими прибутками, третина яких належала державі: віднині місцеві представники контролювали збирання і витрачання цих коштів. Напис 488 р. свідчить про поширення подібної інноваційної практики на Херсон.

М.І. Храпунов пропонує ототожнити функції херсонеських «батьків міста» зі східноримськими «опікунами міста», оскільки посада *curator civitatis* у Херсонесі поки що не зафіксована, а в містах імперії провести чітку межу між *curator* і *pater civitatis* дуже складно, тим більше, що вони нерідко були об'єднані в одних руках [18, 60]. Тогочасні джерела, зокрема латинський напис 370–375 рр. (IOSPE, I², 449; ЛНХТ, № 3), фіксують таку посаду як *pater*. На Сході імперії у II–VII ст. це досить поширена посада *pater civitatis* або *πατήρ τῆς πόλεως* – почесна муніципальна магістратура. «Батьки міста» під контролем імперської адміністрації займалися виконанням громадських робіт, судочинством у дрібних кримінальних справах тощо. У Херсонесі «батьки міста» згадуються в написах як найвищі міські урядовці до середини X ст. [19, 162–163]. На думку М.І. Ростовцева, *pater* був почесним титулом магістрату, що зосереджував у своїх руках усю повноту влади в місті. Для нас важливо, що, поряд з іншим, він розпоряджався міськими фінансами.

З інтерпретацією напису 488 р. пов'язано декілька актуальних питань. Перш за все – це факт існування та призначення «практиї» (*πρακτεῖον*). Як називалися чиновники практиї – невідомо. Латишев зазначає, що міська митна установа і балістарії були об'єднані в рамках однієї організаційної структури – вікаріату. Тобто в Херсоні імперська військова і цивільна влада вже наприкінці V ст. була об'єднана [11, 11, 13–14]. Можливо, на нижчих посадах у практиї служили херсоніти. Використання муніципальних службовців під час збирання податків – характерна риса візантійської податкової політики [16, 41–46]. Акумулявані державною скарбницею кошти, як зазначалося, витрачались на утримання балістаріїв і ремонт укріплень. Подібна практика використання надходжень від місцевих податків існувала в місті з II ст., про що свідчить листування з приводу протиступної податі [15, 10]. Оскільки Латишев переклав термін «практиї» як «митниця», деякі фахівці запевняють, що фіскальні функції практиї тільки й обмежувалися сферою митної діяльності. Тобто практиї – місцева установа,

що збирала мито на ввіз та вивіз товарів. Міський гарнізон балістаріїв утримувався за рахунок частини митних зборів, яка відходила центральній владі імперії, із цих коштів за Зинона були відновлені міські стіни, а пізніше якийсь урядовець Діоген відбудував одну з херсонеських башт [9, 94; 1, 88]. К. Цукерман твердить, що практиї стягував з населення як митні збори, так й інші податки. Грецьке слово «практиї» (*πρακτεῖον*) у даному контексті утворено від дієслова *πραττω* і перекладається як «стягувати», «збирати». Виходить, що кошти на утримання гарнізону та фортифікаційне будівництво виділялися з будь-яких місцевих податків, а не лише тільки з митних зборів [20, 559, прим. 42].

Утримання римських військових частин за рахунок місцевих податків і зборів давно вже було нормою. За розпорядженням імператора в II ст. стягування податей з херсонеських публічних домів доручалося дислокованій у місті римській вексилляції. Частина податку йшла місту, частина – легіонерам та допоміжним військам. Наприкінці століття виникнув конфлікт через спробу гарнізону свавільно збільшити свою частку прибутку (IOSPE, I², 404). Істотне втручання в фінансові справи міста може розглядатися як важливий крок на шляху повного підкорення Риму. Хоча намісник Нижньої Мезії, як відомо, розв'язав конфлікт на користь херсонеситів, фактом залишається посилення римського контролю наприкінці II ст. над справами інших північнопонтійських центрів – Ольвії та Тіри.

Термін *πρακτεῖον*, невідомий за межами Херсона, є, отже, похідним від дієслова «збирати», «стягувати» і пов'язаний з назвою адміністративної посади – *πράκτορ*. У класичних Афінах та в ранньоелліністичному Боспорі «практори» були виконавцями судових рішень (КБН, 731) [4, 345]. У римському Єгипті так називали чиновників, які спочатку стягували з населення недоїмки і поступово перетворювалися на «податкових інспекторів» [18, 61]. У деяких джерелах X–XI ст. «практор» – синонім слова «комерційний» [23, 141; 22, 106]. У X–XIII ст. *πράκτορ* означав не конкретну посаду, а функції чиновника, скажімо, «особа, відповідальна за збір податків в окрузі», або «інспектор, що стягує мито з кораблів і моряків в імперському порту» [18, 61; 12, 37, 59, 83–84, 168, 190–191, 208, 212, 216, 219, 221, 229].

Таким чином, практиї напису 488 р. – це фіскальне управління, що стягувало податки з городян і мита з суден у порту Херсона. Унікальна для пізньоантичного Східного Середземномор'я назва цього закладу не повинна вводити в оману. Відомо, що, незважаючи на зовнішню різноманітність адміністративних установ у східній частині імперії, в дійсності ці установи виконували єдиний набір функцій в інтересах

центрального уряду [25, V. I, 721; 5, 339].

Предметом дискусії стало питання існування та функцій вікаріату балістаріїв (вікаріатос τὸν βαλλιστάριον). Вища військова влада, судячи з вище сказаного, здійснювала в Херсоні певні функції цивільного управління, в тому числі збирання мита з привізних товарів та податків з населення. Однак слово *βικαρίατος* може означати як посаду вікарія, так і просто «управління». Для нас це тим більш важливо, що в пізній імперії митні збори були віддані на відкуп під наглядом вікаріїв та правителів провінцій – цивільних, а не військових чиновників [5, 224]. Отже, чи знаходився в складі підрозділу херсонських балістаріїв вікарій і до якого відомства він тоді належав?

У візантійських написах з різних частин імперії згадуються посади вікаріїв, наділених різними функціями. Інтерес викликає едикт з Беершеби (перша половина V ст., часи Феодосія II), присвячений сплаті солдатами та громадами військових поселенців підношення своєму командуючому та його штабу⁹. На думку Д. Ван Берхема, словом *vicarius* («вікарій») названі дві посади: якщо вікарій виступає як сторона, що отримує підношення (*τὸ βικαρίω* або *υπερ τοῦ βικαρίου*), то це – підлеглий дукса, його заступник або помічник (SHA, Aurel., 10); якщо ж він виступає як сторона, що сплачує (*ὁ βικαρίος δευτερας Παλεστινης*), то це – заступник намісника (пор.: Cod. Theod., VIII, 4, 4: *vicarius Mesopotamiae* вікарій Месопотамії) [2, 71].

Виходячи з наведених паралелей, вікарій напису 488 р. (якщо, безперечно, там йдеться саме про посаду урядовця, а не офіційний орган) міг бути представником військових або цивільних властей імперії в херсонській общині. Відповідно до нашого напису, він виконував функції цивільного чиновника – «митно-податкового інспектора», таким чином, міг би бути заступником або помічником намісника провінції, до сфери контролю якої входив у V ст. Херсон. Але ж навряд чи він міг бути вікарієм – главою діоцезу, оскільки в даному випадку найменування його посади, поза сумнівом, мало б супроводжуватися яким-небудь почесним епітетом. Утім, суміщення цих функцій з діяльністю військового гарнізону міста, а точніше природа грошових джерел, з якими пов'язаний херсонський вікарій, – кошти, що збираються з митниці, котра перебуває під контролем (точніше – з якої «кормляться») балістаріїв, – змушує сумніватися в однозначності попереднього висновку. Тим більше, що практика використання місцевих джерел для утримання військового гарнізону була зафіксована в Херсонесі ще наприкінці II ст. за часів Коммода (тут ми вже втретє посилаємось на збирання легіонерами проституційного податку: IOSPE, I², 404).

А.Л. Якобсон твердить, що вікарій нашого напису був підлеглим коміту цивільним правителем міста та розпорядником фінансів,

зібраних практиєм [24, 22]. Цукерман зазначає, що херсонський вікарій був чиновником для особливих доручень при військовому магістрі Фракії [20, 559–560].

Херсонські балістарії та митниця були об'єднані в єдину структуру, яку, на думку Зубаря, очолював офіцер у ранзі заступника воєначальника Фракії, або вікарія військового магістра Фракії (*vicarius magister militum per Thracias*). Виходячи з *Notitii Dignitatum*, він перебував на тій самій ієрархічній сходинці, що й дукс (дука, *dux*, *δοῦς*), відомий з інших джерел¹⁰. Повноваження такого вікарія не поширювалися на цивільну сферу [8, 140–141].

Яке конкретне місце займав херсонський вікарій (якщо така посада дійсно існувала) у візантійському апараті? Він не міг бути цивільним вікарієм, правителем діоцезу, – статус Херсона цьому не сприяв. Але він не міг бути і військовим вікарієм, котрий, як заступник військового магістра (*magister militum*), мав би бути поряд зі своїм начальником, однак із Херсона допомагати своєму шефу у Фракії важко. До того ж, збір податків був функцією цивільного, а не військового вікарія, а в Херсонесі, якщо вірити запропонованій інтерпретації напису 488 р., вікаріат був об'єднаний з практиєм. Отже, на думку Храпунова, варто відмовитися від пошуків вікаріїв у Херсоні: *βικαρίατος τὸν βαλλιστάριον* у дослівному перекладі – «управління балістаріїв», яке міг очолювати будь-хто, наприклад трибун – офіцер, що у II–IV ст. керував міським гарнізоном [18, 61–62].

Не менш гострою проблемою тлумачення напису 488 р. є з'ясування того, яку посаду займав у Херсонесі найясніший коміт Діоген. Шестаков і Шангін запевняли, що він поряд із військовим командуванням виконував функції коміта комеркіарія – збирача митних і торгових зборів та керівника місцевого фінансового управління [23, 105–106; 21, 72–87]. Однак будівництво не виходило в обов'язки коміта комеркіарія, а Херсонес не міг бути резиденцією такої високопоставленої особи, з чим пізніше погодилися ці вчені. Якобсон у цьому питанні намагався піти слідом за Ростовцевим, називаючи Діогена комітом міста, який командував гарнізоном або представляв у Херсонесі верховну владу імперії, як найвищий військовий, цивільний і фінансовий начальник міста [15, 10; 24, 22]. Зубарі Храпунов визнали, що посада *comites rei militaris* – командира польової армії в прикордонній провінції та інколи її цивільного керівника, яка відповідала перерахованим функціям, була занадто високою для глибоко провінційного Херсонесу. Активна й різнопланова військово-адміністративна діяльність Діогена в різних регіонах Візантійської імперії взагалі не дозволяє пов'язати цю особу з будь-якою стаціонарною посадою в імперській адміністрації чи муніципалітеті Херсонесу. Ніщо, втім, не заважає прийняти точку зору Латишева та Ю.Г. Виноградова, що Діоген не займав постійної посади в Херсонесі, а був провідником у життя

політики імператора Зинона і лише тимчасово опікувався херсонеськими справами. Сюди він міг прийти з якимось конкретним дорученням, наприклад для допомоги в організації фортифікаційних робіт або для контролю за витрачанням коштів, відпущених на них. Подібний висновок також зробив Храпунов: Діоген належав до офіцерів імператорської гвардії, які виконували особливі доручення, нерідко – організовували фортифікаційне будівництво [18, 60–61; 8, 139–140].

Узагальнюючи низку дискусійних підходів до напису 488 р., спробуємо зробити деякі висновки щодо характеру зв'язків Херсонеса з імперією та, відповідно, митно-податкових відносин з нею. Ймовірно, що у взаєминах Херсонеса з імперією наприкінці V ст. зберігався той самий порядок, що й наприкінці III–IV ст.: якихось кардинальних змін у державному устрої міста на цей час не сталося. Крім того, різноманітні джерела не згадують Херсон серед тогочасних імперських міст. Але ж статус «вільного міста», набутий не пізніше другої третини II ст. та підтверджений на початку IV ст., не означав свободи від сплати податків в імперську скарбницю: Східна імперія збирала в Херсоні певні податки, зокрема портове і торгове мито, за рахунок частки яких утримувався місцевий гарнізон та велось фортифікаційне будівництво під керівництвом імперських офіцерів.

Таким чином, з кінця IV до кінця V ст. Херсон знаходився в залежності від Візантії, хоч формально і не входив до складу імперії.

Умовні скорочення:

DAI	Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
Cod.Theod.	Codex Theodosius (Кодекс Феодосія)
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli: Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I.
Not. Dig.	Notitia dignitatum / Ed. O. Seeck. – Berlin, 1876.
SHA	Scriptoris Historiae Augusti (Описание истории Августов // ВДИ)
АЭПХ	Антология эпитафических памятников Херсонеса в русских переводах // Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х.: Майдан, 2001. – С. 706–716.
КБН	Корпус боспорских надписей / Под ред. В.В. Струве, М.Н. Тихомирова, В.Ф. Гайдукевича и др. – М.: Л.: Наука, 1965. – 951 с.
ЛНХТ	Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического: Тексты, перевод, комментарии. – М.: Наука, 1983. – 94 с.

Примітки:

1. На той час поширюється назва «Херсон». Ми будемо використовувати обидві назви.
2. Тут і далі (DAI 53, 30–40, 133, 145–152) згадуються військові металеві машини, що перебували на озброєнні херсонеського гарнізону. Хіроволістри (χαιροβολίστρας) являли собою пізньоантичні різновиди торсіонної артилерії. Перелік у 53 главі випадків успішного бойового застосування баліст демонструє значущість міського гарнізону балістаріїв у долі Херсонесу, що додатково підтверджується епіграфічними пам'ятками IV–V ст.
3. Як більш ранні, так і більш пізні джерела замовчують питання конкретного наповнення поняття «свобода та звільнення від податків» (τῆς ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας δεξιάς). У співставленні з документами (наприклад, IOSPE, I², 423) та монетами I ст. до н. е. – II ст. н. е. можна твердити, що мова йде про підтвердження все ще традиційних для відносин Херсонеса з імперією кінця III–IV ст. «елеттері та ателії» – свободи та безмитності, тобто напівнезалежного статусу та звільнення міста від ряду непрямих податків, серед яких, вірогідно, були і митні збори в торгівлі з Римом.
4. З часів Діоклетіана аннона – поземельний податок, що регулярно стягувався з населення Римської імперії. В основному податок носив натуральний характер (зерно, м'ясо, шерсть тощо). Втім, існує думка, що аннона все ж таки сплачувалась грошима і тільки вираховувалася за існуючими цінами в прив'язці до натуральних продуктів.

5. «Dom(itius) [M]odestus viri [clarissimus praef]ectus pr(a)etorio / [et-----] vi[r] clar(i)ssimus co/[mes et magister n]umini magistatique/[eorum devoti administ]rante disponente / [-----] Im decemprimo / [praeposito ---]a[n]orum se[n]iorum]bal/[listariorum, curante]m v(iro)p[er]fectissimo patre novi...» (ЛНХТ, № 3, 7–14). Щодо звання *vir clarissimus* «муж славетний» треба зауважити, що існували три вищі класи імператорського чиновництва, для яких був відкритий доступ до константинопольського сенату: *illustres, spectabiles, clarissimi*. До активних членів сенату належали тільки представники найвищої і водночас дуже нечисленної групи – *illustres* (світліші), куди входили найвищі з-поміж державних чиновників. Від середини VI ст. найвищі чиновники отримали новостворений титул *gloriosi* (славетні). Поступово з новими пожалуваннями титулів, вартість колишніх почесних звань підупадала. Тому титул *clarissimus* надавали дедалі частіше й ширше. Це типовий приклад девальвації титулів [13, 39].

6. Після Константина I усі його спадкоємці управляли різними частинами імперії як власними доменами та мали власних префектів. Коли за Констанція II імперія знову була об'єднана (з 351 по 360 р.), він усе ще тримав трьох преторіанських префектів: префекта Галії, префекта Сходу та префекта Італії, Іллірії та Африки. З 395 р. виникло чотири постійні територіальні префектури – Галія та Італія, під керівництвом західного імператора, та Іллірія та Схід, під керівництвом східного імператора. Префекти зберегли в своїх руках тільки цивільну владу, тоді як за військові справи префектур відповідали магістри. Так, у префектурі Сходу – це дві особи *magistr militum per Orient* та *magister militum per Thracias*, яким підпорядковувалися з'єднання польової армії в її різних частинах [5, 71, 192–193, 299].

7. Між іншим, Балістарії Феодосієві в префектурі Сходу, вірогідніше за все, за давньою військовою традицією отримали свою назву від імператора, який створив цю частину. Це міг бути Феодосій I (Август з 379 по 395 рр.), правління якого хронологічно близьке до часу створення нашого напису.

8. Ряд сучасних дослідників (приміром Храпунов) приймає більш вузьке датування напису: 392–393 рр.

9. Перші століття імперії принцепси та вищі командні чини намагаються безуспішно боротися з подібними проявами корупції. Згодом такі підношення узаконюються та нормуються ранньовізантійським законодавством, приміром Кодексом Феодосія.

10. У написах часів правління Юстина II (565–578 рр.) і Маврикія (582–602 рр.) згадується дука Херсона, який управляв містом. Дука був підлеглим військовомагістру головною розташованого в провінції армійського корпусу, тобто дука виконував функції військового намісника регіону [25, V, I, 44, 373, 376, 656]. Поява в Херсоні дуки означала підвищення статусу міста і перетворення його на центр провінції, територія якої збігалася з кордонами візантійських володінь у Криму [18, 62].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма / А.И. Айбабин. – Симферополь: Дар, 1999. – 350 с.
2. Ван Берхем Д. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина / Д. Ван Берхем; пер. с фр. А.В. Банникова; Вступ. ст. А.В. Махлаюка; Отв. ред. М.М. Холод. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 191 с.
3. Вэрри Д. Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима / Вэрри Д.; пер. с англ. – М.: Эксмо, 2004. – 224 с.
4. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство / В.Ф. Гайдукевич. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1949. – 623 с.
5. Джонс А.Х.М. Гибель античного мира / А.Х.М. Джонс; пер. с англ. – Ростов-на-Дону: Феникс: Феникс, 1997. – 576 с.
6. Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя / В.М. Зубарь. – К., 1994.
7. Зубарь В.М. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике / В.М. Зубарь. – К.: Стило, 2004. – 232 с.
8. Зубарь В.М. Жизнь и гибель Херсонеса / В.М. Зубарь, С.Б. Сорочан, Л.В. Марченко. – Х.: Майдан, 2001. – 828 с.
9. Кадеев В.И. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. (на материалах Херсонеса) / В.И. Кадеев, С.Б. Сорочан. – Х.: Изд-во при ХГУ «Вища школа», 1989. – 136 с.
10. Канья Р. Legio. Ч. VI: Легионы после Диоклетиана [Электронный ресурс] / Р. Канья. – Режим доступа: <http://www.xlegio.ru/armies/legio/legio.htm>
11. Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России / В.В. Латышев. – СПб., 1896.
12. Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X–XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг. / Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1977. – 311 с.
13. Острогорський г. Історія Візантії / г. Острогорський; пер. з нім. А. Онишка. – Л.: Літопис, 2002. – 608 с.
14. Пенроз Дж. Рим и его враги. Карфагеняне, греки и варвары / Дж. Пенроз; пер. О. Шмелевой. – М.: Эксмо, 2008. – 296 с.
15. Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса / М.И. Ростовцев // Известия императорской археологической комиссии. – СПб., 1907. – Вып. 23. – № 2.
16. Серов В.В. Эволюция процедуры сбора налогов в ранней Византии в конце III – начале VI в. / В.В. Серов // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1999. – Вып. 30. – С. 41–46.
17. Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического: Тексты, перевод, комментарии / Э.И. Соломоник. – М.: Наука, 1983. – 94 с.
18. Храпунов М.И. Администрация Херсонеса наприкінці IV–VI ст. / М.И. Храпунов // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 57–67.
19. Храпунов Н.И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администрации Херсона: чиновники *pateres tes polios* (paters tes polios) / Н.И. Храпунов // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму / Сб. науч. трудов по мат-лам конф., Симферополь, 4–5 окт. 1999 г.; Ред. И.Ф. Курас и др. – Симферополь: НАНУ, Ин-т полит. и этнонац. исслед-й; Крым. отдел. Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского, 1999. – С. 161–167.
20. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. / К. Цукерман // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 1994. – Вып. 4. – С. 545–561.
21. Шангин М.А. Некоторые надписи Херсонесского музея / М.А. Шангин // Вестник древней истории. – 1938. – № 3 (4). – С. 72–87.
22. Шестаков С.П. К истолкованию Херсонской надписи времени Зинона. Приложение I. / С.П. Шестаков // Памятники христианского Херсонеса. – Вып. III. – М.: Тип. Общ-ва распространения полезных книг преемник В.И. Воронов, 1908. – С. 95–104.
23. Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в IV–X веках по Р.Х. / С.П. Шестаков // Памятники христианского Херсонеса. – Вып. III. – М.: Тип. Общ-ва распространения полезных книг преемник В.И. Воронов, 1906. – 139 с.
24. Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры / А.Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1959. – № 63. – 364 с.
25. Jones A.H.M. The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey / A.H.M. Jones. – Vol. I–II. – Baltimore, 1992.

УДК 94(477):338:339.543

О.В. МОРОЗОВ

ІСТОРІОГРАФІЯ МИТНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII – XIX СТ.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У статті розглядається процес становлення історичних досліджень присвячених митній політиці. Сформульовано основні наукові концепції, які пояснюють поширення на територію України російської митної системи. Зазначені наукові проблеми, що так і не знайшли відображення в історичних роботах минулого.

Ключові слова: історіографія, соціальна історія, концепція, митна політика, торговельна політика, контрабанда.

В статье рассмотрен процесс становления исторических исследований посвященных таможенной политике. Сформулированы основные научные концепции, которые поясняют процесс распространения на территорию Украины российской таможенной системы. Указаны научные проблемы, которые так и не нашли отображения в исторических работах прошлого.

Ключевые слова: историография, социальная история, концепция, таможенная политика, торговая политика, контрабанда.

In clause are considered the process of becoming of historical researches in Russian empire devoted to the customs policy is considered. Scientific concepts, which expansion on Ukraine the Russian customs system are formulated. Scientific problems which and have not found display in historical robots of the past are designated.

Keywords: historiography, social history, the concept, the customs policy, commercial policy, contraband.

© О.В. Морозов, 2009

Прогресивний розвиток державних інститутів неможливий без аналізу й осмислення історичного досвіду та традицій. Це особливо важливо усвідомити зараз, коли відбуваються вивчення, аналіз, систематизація й побудова узагальнюючої концепції історії митних відносин в Україні, становлення відповідного наукового напрямку та пошук його місця в соціальному і економічному житті України. Цей напрямок історичного дослідження дійсно є актуальним та новим в усіх його проявах і знаходиться ще на рівні побудови теоретичних і методологічних моделей [29].

Таким чином, основною метою статті є розгляд еволюції становлення історичних досліджень присвячених митним процесам, що кардинально впливали на соціально-економічний розвиток України у XVIII – XIX ст.

Розглядаючи визначальні напрямки історіографії історії митних відносин, слід ураховувати, що українські землі, які входили до складу Російської імперії, у дореволюційній та радянські історіографії досліджувались як структурні елементи загальноросійського народногосподарського механізму.

У процесі наукових досліджень автори застосовують різні принципи класифікації та періодизації для історіографії. Серед найбільш поширених принципів – періодизація за хронологією [30]. Але, на нашу думку, більш

раціональним є класифікація історіографічного комплексу за галузевим принципом. Митна складова історично супроводжувала різні напрями суспільних і економічних відносин: зовнішньополітичні, зовнішньоторговельні, промислові, правоохоронні. Це дозволяє виділити наступні історіографічні напрями: роботи, присвячені власне проблемам історії зовнішньоторговельних і митно-тарифних відносин; дослідження, що розкривають роль митного регулювання в економічних процесах (зовнішня торгівля, промисловий переворот, розвиток окремих галузей промисловості, історія митного тарифу) і дослідження, присвячені безпосередньо історичній еволюції митного відомства, правоохоронній діяльності, боротьбі з контрабандою.

Перший запропонований нами напрямок в історіографії, який розкриває вплив митно-тарифної політики на розвиток народного господарства, почав формуватися в останній чверті XVIII ст. Одна з перших фундаментальних праць для свого часу, що розкривала взаємодію торговельної галузі, митного регулювання в контексті державної політики – це 7-томна робота М.Д. Чулкова «Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах...» 1785 р. видання [59]. М.Д. Чулков, здійснивши колосальну роботу з систематизації російського митного законодавства з початку XVIII ст. до

1780-х рр., підготував аналіз розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі в усіх морських і річкових портах Російської імперії, вздовж усіх митних кордонів: від Австрійського до Китайського. В роботі фундаментально представлена структура торгівлі як галузь економіки, та її розвиток у правовому полі митного законодавства. Робота М.Д. Чулкова фактично сформулила історіографічну структурно-логічну схему, яка залишалась провідною в XIX і навіть в XX ст., до часу запровадження нових статистичних і математичних методів дослідження.

На початку XIX ст., коли інформація про державні прибутки і фінанси в цілому за урядовим рішенням стає публічною та доступною для широких кіл науковців, з'являються класичні роботи з історії фінансів, зовнішньої торгівлі і митно-тарифного регулювання. На підставі матеріалів державних установ, зовнішньоторговельної, митної, земської статистики автори, крім ґрунтовної описової частини, формулювали і намагалися дати відповіді на наступні проблемні питання того часу: тарифна політика і насичення внутрішнього ринку контрабандним товаром, співвідношення розвитку виробничих сил та відповідно митного регулювання, порівняння правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності купецтва, підприємців у Росії і країнах Європи, методологія формування ставок митного тарифу, протиріччя, що завжди існують між принципами вільної торгівлі та інтересами держави. В цьому контексті слід відзначити роботи М.М. Фірсова [56]. У своїх дослідженнях М. Фірсов аналізує торговельно-промислову і митну політику російського уряду другої половини XVIII ст. Автор акцентує увагу на наступній закономірності, яка повинна дотримуватися будь-яким урядом – заходи митно-тарифного регулювання повинні відповідати рівню розвитку виробничих сил суспільства. Далі автор відмічає, що російські урядовці кінця XVIII ст. зіткнулися з реаліями, які демонстрували глибоку інтеграцію митних, фінансових, біржових, банківських важелів управління. Фактично відбулось народження економічного і соціального організму, який у подальшому отримав назву «народне господарство». В процесі розгляду роботи урядових Комісій з упорядкування комерції 1762 та 1779 рр. Фірсов відзначає митно-тарифні заходи для залучення малоросійських територій як до чорноморської торгівлі, так і активізацію торгівлі з Польщею і Пруссією.

Ставши складовою частиною Російської імперії, Гетьманська Україна у XVIII ст. брала активну участь як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі держави. Питання, пов'язані з митними процесами, як правило, розглядалися в контексті саме зовнішньоторговельних зв'язків. Митна складова в дослідженнях зовнішньої торгівлі вітчизняної дворянської та буржуазної історіографії займала фрагментарне положення в рамках вивчен-

ня окремих адміністративно-територіальних одиниць (О. Шафонський «Черниговского наместничества описание»(1851), О. Лазаревський «Описание старой Малороссии. Материалы для истории населения и управления»(1888, 1893, 1902), економічного значення ярмарків І. Аксаков «Исследование о торговле на украинских ярмарках»(1858)), [1] Д.І Багалея [2]. Роботи зазначених авторів відзначаються ґрунтовним опрацюванням архівних та статистичних першоджерел.

У першій чверті XX ст. в Україні сформувалась наукова школа економічної історії засновником якої став М. Слабченко [48]. Послідовники цього наукового напрямку акцентували увагу на неспівпадінні зовнішньоторговельних інтересів купецтва Гетьманщини та російського уряду. Такі українські історики, як М. Тищенко [52], В. Руднів [46] оцінювали поширення російської митної системи на територію Гетьманщини як суб'єктивні кроки російських царів з метою ліквідації автономії. А також вони виступали прихильниками концепції природної орієнтації української економіки на захід, а не на схід. В 1960 – 1970-х рр. радянські українські історики І. Гуржій, [11] І. Шульга, В. Голобуцький, [9] О.М. Пономарьов [42], аналізуючи зовнішньоторговельні та митні процеси в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст., зосереджували увагу на позитивних моментах включення українського ринку в загальноросійський. І як елемент цієї інтеграції економіки відмічався процес формування загальноімперського митного простору, який спрощував підприємницьку діяльність українського купецтва на території Росії.

Таким чином ми маємо справу з радикально протилежними науковими точками зору і на основі існуючого історіографічного матеріалу повинні сформулювати об'єктивні причини включення території Гетьманщини у сферу митної політики Росії.

Окремі аспекти проблематики, що пов'язані з розвитком зовнішньоторговельної інфраструктури на Півдні України після Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., також знайшли відображення в дореволюційній, радянській і сучасній історіографії. В першу чергу слід відзначити роботи В.О. Ульяницького [55], М.В. Познера [39], Є.І. Дружиніної [12], А.І. Юхта [62], Н.В. Козлової [16], О.І. Парусова [35], О.І. Комісаренко [17].

В той же час залишається актуальною та не достатньо розробленою проблема формування митної складової прибутків казни. Справа в тому, що митна статистика, як напрям митної діяльності, сформувався лише в XIX ст. і тому враховуючи вищезазначені фактори, сучасна історіографія має справу з даними по митним прибутках за окремі роки XVIII ст., але, на жаль, цілісна картина відсутня. В 1950-х рр., після введення в науковий обіг значної кількості архівних

джерел з фінансової політики царського уряду проблематика митної складової знайшла відображення в класичних історичних працях з економічної історії таких авторів, як: Б.Б. Кафенгауз [15], М.Я. Волков [5], А.П. Погребінський [38].

Активне дослідження митної політики Росії доби Олександра I і Миколи I розпочалося у 1880-х рр. Серед дореволюційних дослідників слід зазначити К. Лодигенського [22], М. Соболева [49]. Наукові праці вказаних дослідників відзначалися якісною джерельною базою, ґрунтовним економічним та правовим аналізом. У цих роботах одночасно простежується гаряча полеміка з приводу корисності для Росії фритредерського чи протекціоністського курсів митної політики. В радянській історіографії ця тематика набула висвітлення в працях П. Лященко [23], П. Хромова [57], С. Покровського [40], В. Полякова [41], А. Предтеченського [44], Г. Прошина [45]. В той же час історіографія не змогла відповісти на такі проблемні запитання, як: континентальна блокада та її дійсний вплив на економіку Російської імперії; митно-тарифна політика як показник радикальної руйнації феодальної соціальної структури Росії й перехід до буржуазних відносин.

У XIX ст. серед науковців на особливу увагу заслуговують проблемні питання еволюції та впровадження митної політики в економічне життя країни та її вплив на різні верстви населення. Протягом XIX ст. у науковому середовищі Російської імперії можна було спостерігати протистояння двох митних ідеологій. Це боротьба протекціоністської та ліберальної (фритредерської) митної політики. До теоретиків російського фритредерства можна зарахувати публіцистів Г. Яценко, М. Любавіна, які на сторінках журналу «Дух журналов» у 1815 р. почали серію публікацій на підтримку ідей вільної торгівлі. У подальшому вже сформувалась наукова школа «фритредерів», яку очолили професори Київського університету І. Вернадський і О. Бутовський. Активним захисником вільної торгівлі був Я.А. Новіков, який у своїх дослідженнях [32] переконує, що для Російської імперії найбільш корисною та перспективною є вільна торгівля, посиляючись на той факт, що в XIX ст. промисловці складали лише незначний прошарок населення. Фритредерів підтримував також відомий польський економіст на російській службі Л.В. Тенгоборський – розробник ліберальних митних тарифів 1850 і 1857 рр. У роботах цих авторів можна побачити складні протиріччя між новим класом промисловців, який поступово набирив силу, і дворянством у поглядах на перспективну митну політику держави.

Зовсім протилежні ідеї та концепції сповідували прихильники ідей митного протекціонізму М. Мордвінов, [28] А. Семенов, [47] В. Пальчинсь-

кий [34]. Значний внесок у розробку теорії і практики митного протекціонізму здійснив відомий учений Д.І. Менделєєв [26].

У зв'язку із полемікою між «протекціоністами» та «фритредерами» можна відмітити наступну закономірність. Впродовж XIX ст. кожна з сторін на рівні радикальних методів відстоювали правоту своєї концепції. Наукові роботи набували характеру політичних програм. Але на початку XX ст. ситуація змінюється. Ідеологічне забарвлення поступово зникає і провідне місце займає науковий аналіз. В чому ж причина змін? На нашу думку, такі зміни були викликані об'єктивними чинниками: на початку XX ст. можна було побачити реальні показники урядових заходів у промисловій і митній сферах і, таким чином, науковці отримали відповіді на запитання, які ще у першій половині XIX ст. вважались теоретичними; пройшли етапи становлення і розвинулися у фундаментальні науки – соціологія і статистика, були розроблені методики статистичних досліджень, що, в свою чергу, дало можливість історикам отримати у своє розпорядження більш-менш об'єктивні показники. Зазначені кардинальні зміни вплинули і на характер наукових досліджень митної політики. Серед багатьох робіт митного спрямування, що побачили світ, у результаті еволюції методології досліджень можна відзначити наукові дослідження П.Б. Струве [51] і І.М. Кулішера [20]. В першій половині XX ст. в історіографії продовжував застосовуватися узагальнюючий термін «торговельна політика». Цей термін включав і «митну політику», розглядаючи її лише як підсистему, як інструмент зовнішньоторговельної політики держави. Саме з таких методологічних позицій виходили Струве і Кулішер. Роботи цих авторів розглядають митне регулювання як важливий інструмент, що впливає на промисловий, фінансовий, соціальний розвиток країни. Митне регулювання російського уряду розглядається в контексті світових митних процесів. При цьому автори завжди акцентують увагу на важливості митних процесів, що відбувалися в Південно-Західній Росії (мовою того часу – територія українських губерній). І Кулішер і Струве відзначають, що, незалежно від ліберальних поглядів на митно-тарифне регулювання з боку видатних економістів і громадських діячів як Російської імперії так і західноєвропейських держав, США, реалії економічного стану країн змушували їх на урядових посадах ставати фундаментальними протекціоністами.

Особливу увагу дослідників привертала тема торговельних угод, що виконували роль регуляторів митної політики, над якою на початку XX ст. працювали І. Іванюков, [13] М. Соболев [50]. Наведена М. Соболевим та І. Іванюковим статистична інформація підтверджує висновки про те, що з 1890-х рр., унаслідок захисної митної політики з боку Німеччини, українські

експортери переорієнтувались на південний торговельний коридор – чорноморські та азовські порти.

Проблематика митної політики в Російській імперії продовжувала розвиватися і в радянській історіографії. Українська історіографія включилася в цю дискусію у першій половині 1920-х рр. Різноплановість цієї проблеми сприяла формуванню двох напрямів: відстоювання тези про колоніальний характер російської митної політики стосовно до України та інша точка зору, згідно з якою українська економіка могла зайняти сприятливі позиції на світових ринках лише після своєрідного «технологічного» тренування на внутрішньому ринку імперії.

Перший напрямок розробляла та відстоювала наукова школа «господарської автономії України», яку очолив професор Одеського університету М.Є. Слабченко. До її складу можна віднести відомих українських вчених першої половини ХХ ст. О. Оглоблін, К. Воблий, М. Волобуєв. Дослідники цієї школи вважали, що російська митна політика, особливо митний тариф 1822 р., привела до того, що протекціоністська політика імперського уряду зводила Україну до стану колонії. На особливу увагу заслуговує робота М. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны» (1923 р.). Автор не лише детально в усіх аспектах аналізує митну політику українських гетьманів від Б. Хмельницького до К. Розумовського, а й розвиток гетьманської митної системи: структуру, методи комплектування, митні процедури, результативність її фіскальної діяльності. Другий напрямок відстоювали Г.О. Кривченко, О.О. Копорський, Є.М. Костелянський [19]. Вони вважали, що в умовах, коли на початку ХХ ст. українська промислова продукція технологічно не могла вільно конкурувати з європейськими зразками, то для її реалізації залишався внутрішній ринок. У той же час з економічної теорії відомо, що саме рівень споживання на внутрішньому ринку є одним з основних показників економічного стану держави. Тим більше, що одна з основних цілей російського уряду полягала у збільшенні споживчого попиту на внутрішньому ринку за рахунок власного виробництва. Дослідження О.О. Копорського, Є.М. Костелянського спиралась на комплексну статистику і підтверджували саме таку тенденцію, яка поступово набирала темпи напередодні Першої світової війни.

В середині ХХ ст. сформувалися передумови для напрацювання більш об'єктивних висновків в історіографії, щодо ролі митного регулювання в економічному розвитку. Це було обумовлено новими методологічними підходами, напрацьованими на той час в науці. Розвиток концепції історичного матеріалізму в радянській історіографії підштовхувало істориків більш ґрунтовно досліджувати процеси соціально-

економічного розвитку. Це вело до оновлення джерельної бази. Вітчизняні історики розробляли величезні масиви масових архівних джерел, намагаючись розкрити відомий тезис про формування єдиного загальноросійського ринку, досліджуючи торговельні зв'язки з різними регіонами імперії, товарні потоки, в тому числі спрямовані до прикордонних портів та митниць.

Новий сплеск інтересу науковців до митної проблематики в СРСР розпочався на початку 1950-х рр. Опубліковано перші узагальнюючі роботи, але в них український фактор вже розвивається в загальноімперських тенденціях. Дослідники, що вивчали економічну політику царського уряду після реформ 1861 – 1874 рр., акцентували увагу на закономірності, коли вища державна влада, здійснюючи капіталізацію аграрного сектору, одночасно сприяла розвитку промисловості. Економічна політика уряду мала цілком буржуазний характер і пройшла еволюцію від фритредерства до протекціонізму. Саме таку характеристику зазначеним процесам дав П.І. Лященко. В подальшому, у радянській історіографії протекціоністська політика царського уряду вже розглядається в контексті запитання: хто й яку ціну заплатив за індустріалізацію кінця ХІХ ст. Є.Л. Шепелев [61], І.Ф. Гіндін, М.Я. Гефтер [8] відстоювали точку зору, що основним платником за підтримку промисловості був селянин. Такий підхід до розгляду проблеми також підтримують північноамериканські історики А. Гершенкрон та Т. фон Лауе. Слід зазначити, що ця концепція залишається панівною і на сучасному етапі. У той же час прихильники такого підходу не завжди враховують, що зерновий бум, який в останній чверті ХІХ ст. охопив також Україну, виник внаслідок вигідної цінової кон'юнктури на зернових ринках Європи і реформи залізничних тарифів, що зробило вигідним експорт зерна.

На початку ХХІ ст. соціальна історія використовує нові методологічні конструкції. Активно залучаються методи антропометрії і математичні методи. Їх використання зменшило залежність історика від суб'єктивного фактора. Як це не дивно, але дослідним полем для випробування нових методів серед сучасних істориків знову стала протекціоністська політика російського уряду на рубежі ХІХ – ХХ ст. Серед сучасних істориків, хто активно застосовує вказану методологію, – Б.М. Миронов [27].

Також слід звернути увагу на проблему «митних війн» наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., роль і місце в них українських промисловців, жвава експортна активність яких викликала митні репресалії з боку іноземних урядів. Ці питання висвітлено в дослідженнях Ю. Копелової, І. Іванова.

Поступово в історіографії історії митної політики сформувався «регіональний український» напрямок, в якому досліджується роль і місце української промисловості в системі зовнішньоторговельних

відносин Росії. Так, український історик О. Мартиненко в монографії «Русско-болгарские отношения в 1894 – 1902 гг.» [25] акцентував увагу на активній участі українських промисловців, київських банків, пароплавних товариств Чорного моря в торговельних відносинах із Болгарією, Австро-Угорщиною, на залежності цих відносин від урегулювання міждержавних митно-тарифних угод. У праці Г. Корнілова «Русско-финские таможенные отношения» [18] аналізується діяльність українських цукровиробників на фінському ринку на початку ХХ ст. в умовах жорсткої конкуренції з боку західноєвропейських країн. Автор також досліджує діяльність Київського товариства цукрових промисловців, його вплив на російський уряд для посилення протекційних заходів щодо їх захисту. У ХХІ столітті зазначено проблематику в Україні досліджує Р. Буравченко, [3] О. Пилипенко [36]. Важливим також є дослідження О.Реепта «Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.)».

Науковим центром з дослідження історії митних відносин в Російській імперії стала Російська митна академія. Викладачами цього навчального закладу Я.В. Бутовим [4] та С.Д. Калашниковим [14] підготовлені і видані дослідження присвячені різним аспектам історії митної політики.

Таким чином, проблема впливу політики митного протекціонізму останньої чверті XIX – початку ХХ ст. на соціально-економічні процеси залишається актуальною в історіографії, особливо якщо врахувати, що український аспект розпорошений і не знайшов цілісного наукового висвітлення.

Аналіз історіографії, що сформувалась у період XIX – ХХ ст. дозволяє стверджувати, що більшість наукових досліджень присвячена зовнішньоторговельним аспектам, де митна проблематика розглядається як структурний допоміжний інструмент. Більшість дослідників – істориків не сприймає ідею формування узагальнюючого терміну «митна політика» і з цим можна погодитися до середини XIX ст. Митне регулювання – це достатньо специфічна і вузька функція держави, але вона тісно пов'язана з іншими напрямками державної діяльності: фіскальна, правоохоронна, обліково-статистична. В той же час з другої половини XIX ст. структура економіки настільки ускладнилась, що вже важко було визначити чіткі функціональні кордони для торговельної політики, фінансової, митної. Вони стають тісно пов'язаними, взаємодоповнюючими одна одну. З ускладненням форм міжнародної торгівлі і економіки розвивається й набуває нових функцій і митна система. І створило умови, коли митна діяльність держави отримавши, нове функціональне і правове наповнення, змогла перейти в категорію митна політика.

Наступний напрямок в історіографії це дослідження, присвячені безпосередньо історичній еволюції митного відомства. На відміну від історіографії, присвяченій дослідженню митної і торговельної політики, історія діяльності мит-

них органів представлена досить скромно.

Про новизну та актуальність теми дослідження непрямо свідчить аналіз наявної вітчизняної історіографії. У ХХ ст. окремі питання сформульованої проблематики (а саме аспекти боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права XIX – поч. ХХ ст.) досліджували М.П. Чернушевич [58], Б.М. Угаров [54], А.М. Плеханов [37].

У 1987 р. з'являється робота Л. Маркова «Очерки по истории таможенной службы» [24] яка, головним чином, стосується історії організаційно-правової діяльності митних органів, боротьби з контрабандою; автор аналізує окремі напрямки митної політики як ефективного важеля економічного регулювання зовнішньої торгівлі.

Історія організаційного, нормативно-правового становлення імперських митниці на території Гетьманщини і південної України представлені в публікаціях Г.К. Швидько [60], Ю.І. Головка [10], О.В. Ліцосової [21]. Історія функціонування митниць Скулянського, Одеського, Радзивилівського митних округів у XIX ст. знайшли відображення в публікаціях В.М.Томульця [53], Г.В. Поташ-никової [43].

Останнім часом сформувався новий напрямок у дослідженні історії митної справи й політики в Україні – створення історичних та історико-публіцистичних нарисів з історії окремих українських митниць. Ми можемо виокремити найбільш значні з них – це «Одесской таможене 200 лет (1795 – 1995)» [33] та історія Харківської митниці розглядається в праці «На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660 – 1870 – 1992 – 2000 р.» [31]. А також монографічне дослідження К. Гальського «Торгівля та митна справа Гетьманської України (середина XVII – XVIII ст.)» [7]. Хотілось би відмітити, що серед небагатьох істориків, які займаються дослідженням митних процесів, формується проблематика оперативної діяльності митників проти контрабандистів [6]. Аналіз історіографії, що розкриває історичну еволюцію митної системи Російської імперії, дозволяє впевнено стверджувати про надзвичайну наукову перспективність. На сучасному етапі відбувається лише розбудова тематичного каркасу майбутніх напрямів досліджень. За нашими спостереженнями до найбільш актуальних тематик наукового дослідження у сфері історії митних інститутів слід відзначити: історія складання і розвитку контрабандного промислу в Україні і заходи боротьби з ним; історія еволюції міжнародного і національного митного законодавства індустріальної доби; митна політика російського уряду і розвиток внутрішнього ринку в Україні; автобіографічні дослідження про урядовців – митників; митні війни XIX – ХХ ст. та їх вплив на діяльність промисловців в Україні. Подальші наукові розвідки в окреслених напрямках дозволять більш об'єктивно висвітлити не лише історичний шлях державних установ, а також різні важливі аспекти соціальної історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксаков И.С. Украинские ярмарки (XVII – XIX ст.) / И.С. Аксаков. – СПб.: Русская беседа, 1858. – 160 с.
2. Багалей Д.И. Краткий исторический очерк торговли в Харьковском крае в XVII – XVIII вв. / Д.И. Багалей. – Харьков: Типография Губернского правления, 1888. – 33 с.
3. Буравченко Р.В. Технічне забезпечення цукрової промисловості в XIX ст. / Р.В. Буравченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 41-48; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О.П. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
4. Бутов Я.В. Таможенная политика России и ее осуществление во второй пол. XIX в. / Я.В. Бутов. – М.: РТА, 1995. – 234 с.
5. Волков М.Я. Таможенная реформа 1753-1757 гг. / М.Я. Волков // Исторические записки. – Т.71. – 1962. – С. 82 – 96.; Волков М.Я. Отмена внутренних таможен в России / М.Я. Волков // История СССР. – 1957. – № 2. – С. 79 – 81.; Волков М.Я. Из истории борьбы за украинский рынок во второй четверти 18 века / М.Я. Волков // Вестник Московского университета. – М., 1961. – №1. – С.50.
6. Высотенко А.В. Исторический опыт обеспечения государственной границы Российской империи Отдельным корпусом пограничной стражи. Дис. ... канд. ис-тор. Наук / А.В. Высотенко. – М.: Моск. пед. ун-т, 2004. – С.119-120.
7. Гальський К.С. Торгівля та митна справа Гетьманської України (середина XVII – XVIII ст.) / Гальський К.С. – К.: вид. Панорама, 2006. – 288 с.
8. Гиндин И.Ф. Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880 – 1890-е гг. / И.Ф. Гиндин, М.Я. Гефтер // Исторический архив. – 1957. – № 4. – С. 124.
9. Голобуцький В.О. Економічна історія Української СРСР. Дожовтневий період / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
10. Головка Ю.І. Микитинська прикордонна митниця (1776 – 1778) / Головка Ю.І. // Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К.: 2001. – Т. 6. – С. 219 – 222.; Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азово-Чорноморської) торгівлі 1775 – 1819 рр. / Головка Ю.І. // Історія торгівлі, податків і мита: [зб. Наук. пр. першої школи – семінару, за ред. О.О. Дячка]. – Д.: АМСУ, 2007. – С. 105 – 117.
11. Гуржій І.О. Україна в системі загальноросійського ринку у 60 – 90 роки XIX ст / Гуржій І.О. – К.: Наукова думка, 1967. – 189 с.
12. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1959. – 345 с.
13. Іванюков І. К історії таможених договорів з Німеччиною, Договір 1894 року // Вестник Европы. – 1914. – Кн. 7. – С. 112.
14. Калашников С.Д. Исторический опыт протекционистской таможенной политики России 1877 – 1913 гг. / Калашников С.Д. – М.: РТА, 1996. – 189 с.
15. Кафенгауз Б.Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в / Кафенгауз Б.Б. – М.: Наука, 1958 – 342 с.
16. Козлова Н.В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке / Козлов Н.В. – М.: Наука, 1999. – 378 с.
17. Комиссаренко А.И. Экономические аспекты политики России в Юго-Восточной Европе в 40 – 60-е годы XVIII в. / Комиссаренко А.И. // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С. 92.
18. Корнилов Г.Д. Русско-финские таможенные отношения в конце XIX – начале XX вв. / Корнилов Г.Д. – М.: Наука, 1971. – 219 с.
19. Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомств. – К., 1923.; Копорский А. А. Торговый баланс Украины в 1913 году. – К., 1922.; Костелянский Е. Н. Экономические ресурсы Украины. – Харьков, 1923.; Комиссия по электрификации Украины. – Харьков, 1922.; Техника, экономика и право. – Киевск. инст. нар. хоз., 1923. – №. 1. – С. 12 – 19.
20. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики / Кулишер И.М. – М.: «Социум», 2002. – 479 с.
21. Ліцоева О. Митна справа у Гетьманщині в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний збірник. – 2002 (Випуск 5). – К., 2003. – С.124.
22. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / Лодыженский К. – М.: Социум, 2005. – 457 с.
23. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / Лященко П.И. – М.: Госиздат, 1956. – 654 с.
24. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987. – 160 с.82
25. Мартыненко А.К. Русско-болгарские отношения в 1894 – 1902 годах / Мартыненко А.К. – К.: Киевский государственный университет, 1967. – 296 с.
26. Менделеев Д.И. Оправдание протекционизма / Менделеев Д.И. // Проблемы экономического развития России. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 615 с.; Менделеев Д.И. Докладная записка. Материалы для пересмотра таможенного тарифа. – СПб., 1889. – 118 с.
27. Мионов Б.М. Кто платил за индустриализацию: экономическая политика С.Ю. Витте и благосостояние населения в 1890 – 1905 гг. по антропометрическим данным / Мионов Б.М. – М.: Наука, 2003. – 245 с.; Він же. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. 3-е изд. СПб.: Дм. Буланин. Т. 1.; Він же. Достаточно ли производилось пищевых продуктов в России в XIX – начале XX в.? / Мионов Б.М. // Уральский исторический вестник. – 2008. - № 3. – С. 81 – 95.
28. Мордвинов Н.С. Некоторые соображения по предмету мануфактур в России и о тарифе. – СПб.: 1833. – 156 с.; Мордвинов Н.С. Избранные произведения. – М.: Военное издательство, 1945. – 348 с.
29. Морозов О.В. Вплив нової митної політики Російської імперії на соціально-економічний розвиток українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Морозов О.В. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя: 2002. – 16 с.; Головка Ю.І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.).: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Головка Ю.І. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя: 2004. – 20 с.; Ліцоева О.В. Митна справа в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ліцоева О.В. / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – Київ.: 2003. – 17 с.; Поташникова Г.В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр.. XIX ст. – 1914 р.).: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Поташникова Г.В. / Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці.: 2009. – 20 с.
30. Морозов О.В., Колесников К.М., Дячок О.О. Історія митної справи в Україні / [Морозов О.В., Колесников К.М., Дячок О.О.]. – К.: Знання, 2006. – 607 с.
31. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660 – 1870 – 1992 – 2000 роки / За ред. П.В. Пашка. – Харків: Каравела, 2000. – 302 с.
32. Новиков Я.А. Протекционизм / Новиков Я.А. // Заблуждение протекционизма. – М. – Челябинск.: Социум, 1890. – С.3 – 56.
33. Одесской таможне 200 лет (1795 – 1995) / Под ред. начальника Одесской таможни М.Н. Ковальчука. – Одесса.: 1995. – 95 с.; Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з

- давніх часів до 1917 р. (на прикладі Миколаївської митниці) / Ковальський В.К. – Одеса : Юридична література, 2006. – 136 с.
34. Пальчинский В. Состояние промышленных сил России до 1832 года / Пальчинский В. – СПб. : Императорская Академия наук, 1833. – 129 с.
35. Парусов А.И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII – первой четверти XIX вв. / Парусов А.И. // Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII – XIX вв. – Вып. 1. – Горький, 1975. – С. 39 - 56.
36. Пилипенко О. Участь України у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами кін. XIX – поч. XX ст. // Інститут історії України НАН України. Збірник відділу міжнародних відносин. – 2006. – №10. – С.34-36.; він же Організація зовнішньої торгівлі України в умовах Російської імперії II пол. XIX – поч. XX ст. // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2006. - №1. – С.78-92.
37. Плеханов А.М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893-1917 / Плеханов А.М. – М. : Граница, 2003. – 287 с.
38. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России / Погребинский А.П. – М.: Наука, 1954. – 254 с.
39. Познер М.В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавания / Познер М.В. – СПб.: Изд-во Министерства финансов, 1880. – 322 с.
40. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / Покровский С.А. – М. : Международная книга, 1947. – 401 с.
41. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (кон. XVIII – пер. четв. XIX в.) / Поляков В.Л. – Л. : Наука, 1976. – 211 с.
42. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / Пономарьов О.М. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1971. – 183 с.
43. Поташникова Г.В. Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні у кінці XIX – на початку XX ст. / Поташникова Г.В. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету]. – Рівне : 2008. – Вып. 12. – С. 30 – 33.
44. Предтеченский А.В. Борьба протекционистов с фритредерами в начале 19 в. // Ученые записки ЛГУ. Серия «Исторические науки». Л. : 1939. – Вып. 5. - № 48. - С. 143 – 156.56
45. Прошин Г.Г. Таможенный тариф 1819 года // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1961. - № 4. – С.113 – 114.
46. Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I // Науковий збірник за рік 1925. Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1926. – Т. 20. – С.35 – 54.36
47. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII в. По 1858 год / Семенов А. – СПб.:Типография второго Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1859. – 381 с.
48. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны / Слабченко М.Е.. – Одесса, 1923. – 247 с.
49. Соболев М.Н. Таможенная политика России в XIX веке / Соболев М.Н. – Томск : Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. – 850 с.
50. Соболев М.Н., Иванюков И.В. Торговый договор с Германией 1904 г. // Исторический вестник. – 1915. – Т. СXXXIX. – № 2. – С. 523 – 527.
51. Струве П.Б. Торговая политика России / Струве П.Б. – Челябинск : «Социум», 2007. – 282 с.
52. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в 18 ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С.17 – 24.; він же Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII столітті. – К., 1931. – 156с.; він же Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1963. - № 3. – С.101 – 110.
53. Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812-1868 рр.) / Томулець В.М. // Український історичний журнал. – 2005. - № 5. – С. 18 – 28.
54. Угаров Б. У таможенного барьера / Угаров Б. – М. : Международные отношения, 1975. – 212 с.
55. Ульяницкий В.А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке / Ульяницкий В.А. – М.: Типография А. Гатцула, 1883. – 256 с.
56. Фирсов Н.Н. Правительство и Общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II / Фирсов Н.Н. – Казань. : Типография Императорского Университета, 1902. – 395 с.
57. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX вв. 1800 – 1917 / Хромов П.А. – М. : Госполитиздат, 1950. – 321 с.
58. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи. Ч. 1. Вып. 1-4. СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. – 175 с.
59. Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия / М.Д. Чулков. – М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1785. – (Сочинения : в 7 т.).
60. Швидько Г.К. Джерела з історії діяльності митниць Гетьманщини XVIII ст. / Швидько Г.К. // Вісник Академії митної служби України. – 2000. – № 4. – С.118 – 124.
61. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики / Шепелев Л.Е. – Л. : Наука, 1981. – 267 с.
62. Юхт А.И. Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60-е годы XVIII века) / Юхт А.И. – М.: Наука, 1994. – 456 с.

УДК 281.9(477.8) «17/19»

Ю.С. КОНДРАТЮК

СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ПАРАФІАЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Кондратюк Юлія Сергіївна – доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету, кандидат історичних наук

Наукову статтю присвячено вивченню стану збереженості парафіяльних документів церков Волинської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX століть. Встановлено, що інформація з церковних документів часто слугує важливим джерелом статистичної та іншої інформації. На сьогоднішній день вони дозволяють ліквідувати ряд пробілів нашої історії.

Ключові слова: зберігання, документи, парафія, Волинська єпархія.

Научная статья посвящена изучению состояния сохранности приходских документов церквей Волынской епархии конца XVIII - начала XX веков. Определено, что информация из церковных документов часто служит важным источником статистической и других видов исторической информации. На сегодняшний день они разрешают ликвидировать ряд пробелов нашей истории.

Ключевые слова: сохранность, документы, парафия, Волынская епархия.

The scientific article is devoted to studying of condition preservation the parish documents of the Volynsk diocese at the end of XVIII – beginning of XX centuries. The information from the church documents serve as an important source of a statistic and other information. Nowadays, they enable to liquidate a number of white dots in our history.

Keywords: preservation, documents, parish, the Volynsk diocese.

© Ю.С. Кондратюк, 2009

Зберіганню парафіяльної документації завжди приділялась значна увага. В дореволюційний період її цінність диктувалася потребою складання статистичних звітів, видачі різноманітних довідок, збиранню іншої інформації, необхідної населенню, духовним та в більшості випадків – державним установам. З часом така документація набирає цінності ще й як історичне джерело.

Фіксацією наявних джерел в архівах у різні часи займалися працівники цих установ. Подібних наукових комплексних досліджень по Волинській єпархії не виявлено, а вони є необхідними для користування. Це й визначає актуальність даної роботи.

Оскільки дослідники досить часто використовують парафіяльні документи для історичних, статистичних, демографічних і ін. видів досліджень, тому ця робота має практичну мету – допомогти їм у швидкому пошуку необхідної інформації.

До парафіяльної документації постійного ведення відносять ті документи, які велися з року в рік протягом тривалого часу. Основні з них – метричні, обшуккові, прибутково-видаткові книги, сповідальні та клірові відомості. Їх склали в кількох екземплярах, один з яких обов'язково залишався при церкві, другий – осідав в архівах

консисторії. Деякі види документів здавалися ще й благочинним та в духовні правління.

Найкращою збереженістю відзначаються метричні книги. В Державному архіві Житомирської області (далі ДАЖО) їх близько 4155 одиниць зберігання, в Державному архіві Волинської області (далі ДАВО) – 2633, в Державному архіві Рівненської області (далі ДАВО) – 1334.

Досить гарну збереженість цього виду документації можна пояснити тим, що їм завжди надавалася належна увага. Зокрема, ще в дореволюційний період це регламентувалося численними указами Синоду, оскільки постійно існувала потреба звертатися до них для видачі різноманітної довідкової інформації, уточнення деяких фактів тощо. Після повалення Російської імперії та встановлення більшовицької влади потреба в метричних книгах не відпала, адже вони й надалі продовжували слугувати важливим юридичним джерелом для уточнення дати народжень, шлюбів та смертей. Оскільки ми бачимо, що в цій документації існувала значна потреба, адже вона була єдиним та точним джерелом такої інформації, то їй і забезпечували, по можливості, належні умови зберігання.

Характерною ознакою для метрик, як і для

більшості церковнопарафіяльної документації Волині, є те, що книги по одних і тих же повітах концентруються по різних архівах. Особливо це стосується Західної Волині. Наприклад, метрики церков Дубенського повіту зберігаються в ДАЖО, ДАВО та ДАРО, Луцького – в ДАЖО та ДАВО, Острозького – в ДАЖО та ДАРО тощо. Подібна ситуація є цілком закономірною, якщо зважати на той факт, що один екземпляр завжди здавався до архіву консисторії, але існували ще й інші, що знаходилися в архівах церков, благочиній та духовних правлінь. Тому трапляються випадки, коли в різних архівах зберігаються дублетні екземпляри одного й того ж документа. Наприклад, метричні книги Свято-Богородицької церкви с. Жемелинці Острозького повіту знаходяться як в ДАЖО у консисторському фонді, так і в аналогічному фонді ДАРО. Як загальну тенденцію порівняємо їх, для прикладу, за 1829 рік. У першому випадку цей документ підшито у загальноповітовій книзі [9], що є характерним для більшості метрик, що зберігалися в архіві консисторії. В другому – це є парафіяльний екземпляр [15]. Така ж ситуація з книгами цієї церкви й за інші роки.

У 50-60-х рр. ХХ ст. під час доукомплектування новостворених обласних державних архівів документи часто передавалися з одного в інший за територіальною приналежністю. Однак, певна частина метричних книг, з різних причин, залишилася на попередніх місцях зберігання. Так, основний комплекс метричних книг Луцького, Ковельського, Дубенського та Володимир-Волинського повітів міститься в ДАВО, Рівненського, Острозького та тих же Ковельського й Дубенського – в ДАРО, але вагома частина цих документів зберігається в ДАЖО. Наприклад, по Острозькому повіту – 184 одиниці зберігання, по Володимир-Волинському – 125, Луцькому – 124, Ковельському – 118, Рівненському – 96, Дубенському – 67.

Переважає більшість метрик зберігається в ДАЖО, оскільки саме Житомир став останнім місцем розташування як самої Волинської духовної консисторії, так і її архіву зокрема. В більшій чи меншій кількості в ньому концентрується цей вид документації по всіх 12 повітах. Основний їх масив знаходиться у фонді №1 (Волинська духовна консисторія), але їх аналіз дає підстави стверджувати, що не всі ті книги є безпосередніми консисторськими копіями. Останні легко відрізнити від усіх інших, оскільки вони чітко велися та зберігалися згідно із загальноросійським законодавством. Характерною їх ознакою є те, що ці екземпляри підшиті по повітах в алфавітному порядку населених пунктів.

Загальноповітові книги зберігаються в фонді Волинської духовної консисторії в описах 74-77. В усіх інших, тобто в описах 80-91, – по окремих церквах. Подібна ситуація і з однойменним фон-

дом №35 ДАВО, де справи скомплектовані не по повітах, а по окремих парафіях.

Не остання роль належить і метричним книгам, що збереглися в фондах церков. За відсутності консисторського екземпляра вони часто слугують єдиним джерелом інформації про народження, шлюби, смерті людей тощо.

Характерною їх особливістю є те, що в переважній більшості випадків одна книга велася протягом кількох років, а іноді й десятиліть. Отож, узявши одну таку книгу ми можемо отримати концентровану інформацію по певній парафії за досить значний період. Як приклад розглянемо метричні книги Покровської церкви села Горопаї Новоград-Волинського повіту. Більш ніж півстолітній період охоплений усього в чотирьох книгах: за 1790-1793 [42], 1794-1814 [43], 1815-1860 [45], 1882 [47] рр., тоді як консисторських екземплярів за цей же час налічується понад 60. Така сама тенденція спостерігається майже по всіх виявлених церковних фондах Волинської єпархії.

У церковних фондах Ковельського повіту виявлено 68 одиниць зберігання метричних книг (Михайлівської церкви с. Подриги [55]), Житомирського – 20 (Хрестовоздвиженської містечка Червоного [33-35, 37-41] та однойменної с. Галіївка [29], Троїцької містечка Чуднова [28], Святомихайлівської с. Мотрунок [27], Михайлівської с. Турчинівка [21-23], Іоанобогословської с. Троца [19-20], Казанської ікони Богоматері с. Бабушки [24-25], Різдва Богородиці містечка Янушполя [53-54]), Острозького-11 (Михайлівської с. Здовбиця [13]), Новоград-Волинського – 6 (Покровської с. Горопаї [42-43, 45, 47] та Василівської с. Гізовщини [50-51]), Рівненського – 1 (Пересопницької с. Пересопниці [64]). З цього видно, що найбільш повніше збереглися метричні книги у фонді Михайлівської церкви с. Подриги Ковельського повіту, а всі інші, в переважній більшості, містять всього по кілька одиниць зберігання.

Таку досить незначну збереженість можна пояснити, перш за все тим, що вони знаходилися в різних місцях та увага їм приділялася різна, особливо в період входження території Волині до складу СРСР. Перипетії ХХ століття теж відіграли свою негативну роль у цьому.

Ще один досить важливий вид документації – це клірові відомості. Переважна їх більшість, що характерно і для інших видів церковних джерел, збереглася в ДАЖО у фонді Волинської духовної консисторії – близько 995 одиниць по всіх 12 повітах єпархії. Вони містяться в двох описах – 73 та 78 й охоплюють період з 1800 по 1917 рр. В першому з них підшиті консисторські екземпляри по 10 повітах. Найдавніші з них, за 1800 рік, зберігаються по Новоград-Волинському [6], Овруцькому [7] та Острозькому [8] повітах. Найбільшу їх кількість виявлено по Кременецькому – 128, Житомирському – 71,

Старокостянтинівському та Овруцькому повітах – по 60 одиниць зберігання. Водночас по Луцькому, Рівненському та Ковельському лише по 1 справі, відповідно за 1867 та дві останні – за 1912 рр. Повністю відсутні клірові відомості по Дубенському та Володимир-Волинському повітах. Такий стан наявності цього виду джерел у ДАЖО можна пояснити тим, що вони знаходяться в інших архівах, зокрема в ДАРО та ДАВО. Саме в них зберігаються консисторські екземпляри справ ще за більш ранній період, ніж у ДАЖО. Наприклад, по Володимир-Волинському повіту – за 1796, Ковельському та Луцькому – 1797, Рівненському – 1798, Дубенському – 1799 рр. Їх кількість по певних повітах свідчить про більш повну збереженість справ. Зокрема по Ковельському – 171, Дубенському – 139, Луцькому – 134, найменше по Володимир-Волинському – 88 та Рівненському – 77.

В ДАЖО опис 78, хоча і знаходиться у фонді духовної консисторії, але містить клірові відомості підшиті по благочинні округи. З цього ми можемо зробити відповідний висновок про те, що це екземпляри, що зберігалися у благочинних та за різних обставин потрапили до архіву консисторії. Такі справи наявні по 11 повітах Волинської єпархії і охоплюють вони період переважно з 1896 по 1915-1917 рр. Найбільша їх кількість дійшла до нас по Старокостянтинівському – 88 одиниць зберігання, Кременецькому – 87, Заславському – 86 та Острозькому – 84 повітах. Найменше їх по таких повітах, як Рівненський – 8, Новоград-Волинський – 4 та Володимирський – 1. Повністю відсутні благочинні екземпляри лише по Ковельському повіту.

У фондах парафій таких документів виявлено всього три: церкви Казанської ікони Богоматері с. Бабушки (1901 р.) [26], Свято-Миколаївської містечка Червоного (1912 р.) [32] Житомирського повіту, Покровської села Горопаї (1911 р.) [49] Новоград-Волинського повіту та однойменної с. Федурки (1841-1870) [65] Старокостянтинівського повіту. Крім того, церковні екземпляри клірових відомостей зберігаються і в ДАРО (с. Сушовець Острозького повіту за 1914 р. [61]) й ДАВО (4 справи по церквам Луцького повіту за 1845 [2], 1874 [1], 1880 [3], 1914 [5] рр. та 1 – Ковельського 1881-1889 рр. [4]). Причому останні знаходяться в фонді консисторії. Таку ж тенденцію можна прослідкувати і в ДАЖО, де в такому ж фонді в описах 81, 83 та 91 також містяться парафіяльні екземпляри клірових відомостей, хоча й теж у незначній кількості (по Старокостянтинівському повіту – 9 одиниць зберігання, Новоград-Волинському – 5, Житомирському – 4, Дубенському – 2 та Луцькому – 1).

При кожній церкві щорічно велися сповідальні відомості. Вони дійшли до нас у загальній кількості 109 одиниць зберігання.

У фонді Волинської духовної консисторії містяться як справи безпосередньо консисторські,

підшиті по повітах в алфавітному порядку населених пунктів, так і по окремих парафіях. Перші охоплюють період кінця XIX – початку XX століть. Найдавніші консисторські екземпляри сповідальних відомостей по повіту датуються 1892 роком (Рівненський повіт). Але основний масив цієї документації припадає на 1912-1913 рр. (з 71 справи – 68 саме зазначеного періоду). Вони концентруються в 73-75 описах фонду №1.

В ДАРО виявлено всього 2 одиниці зберігання сповідальних відомостей по церквах Острозького повіту: Покровської с. Денисівки за 1913 рік [16] та Миколаївської с. Сушовець, Хрестовоздвиженської с. Вариводок, Михайлівської с. Водичек за 1914 рік [17].

Парафіяльні екземпляри, що збереглися розрізнено, охоплюють значно більший хронологічний діапазон: з початку XIX – до початку XX століть. Найдавніша з них датується 1808 роком і велася при Михайлівській церкві с. Турчинівки Житомирського повіту [10]. Представлені вони лише по 5 повітах: Старокостянтинівському – 17 одиниць зберігання, Житомирському – 14, Рівненському – 2, Новоград-Волинському та Заславському – по 1.

Ряд сповідальних відомостей (81 одиниця зберігання) містяться по 10 церковних фондах. З них 77 – по Житомирському повіту, 3 – Новоград-Волинському та 1 – Старокостянтинівському. Частина таких книг сформована за кілька років. Як приклад, розглянемо сповідальні відомості Покровської церкви с. Горопаї Новоград-Волинського повіту. Вони зберігаються в трьох книгах: за 1808-1838 [44], 1839-1866 [46], 1888, 1891, 1898-1899, 1912 [48] рр. Тобто, в цілому з цих трьох книг ми можемо отримати необхідну інформацію за 63 роки. Таке комплектування сповідальних відомостей у архівні справи є характерним для більшості церковних екземплярів, але в окремих фондах їх сформували по окремих роках. Так, в парафії Різдва Богородиці містечка Янушполя Житомирського повіту вони зберігалися за період з 1839 по 1915 рр. з незначними пропусками, в кількості 44 справ, окремо за кожен рік [52]. Подібне можна спостерігати у фонді Хрестовоздвиженської церкви с. Дідківці того ж повіту [30].

Незначною збереженістю відзначається ще один вид джерел – шлюбні обшуки. Їх особливістю є те, що вони велися в одному екземплярі та завжди зберігалися лише при церкві. Якщо інші види церковних документів відкладалися в благочинних, духовних правліннях, у консисторії, то обшуки такої «перспективи» не мали. Попри все, на сьогоднішній день вони зберігаються не лише в церковних фондах, а й консисторському. Але зрозуміло, що всі вони є парафіяльними екземплярами, оскільки інших просто не існувало. Це визначає те, що більшість з них згруповані по певних церквах за кілька років.

В ДАЖО у консисторському фонді вони зна-

ходяться в загальній кількості 37 одиниць зберігання по чотирьох повітах Волинської єпархії: Новоград-Волинського – 11, Житомирського – 10, Старокостянтинівського – 9 та Заславського – 7. Найдавніша з них датується 1803 р. та велася при церкві с. Немильня Новоград-Волинського повіту [12]. Переважна більшість їх концентрується в описі №91 – 12 справ, всі інші по кілька штук розміщуються в описах 74, 76, 84, 86, 88.

В ДАВО в однойменному фондї їх є всього 21 одиниця по трьох повітах: Луцькому – 12, Володимир-Волинському – 5 та Ковельському – 4. В ДАРО зберігається 8 таких справ у такому ж фондї, в основному по Свято-Богородицькій церкві с. Жемелинці Острозького повіту.

У фондах парафій, що знаходяться в ДАЖО, їх 38 одиниць. З них 8 – по церквах Новоград-Волинського повіту, а решта – Житомирського.

Не багато кращою наявністю відзначаються прибуткові та видаткові книги, що являли собою основну фінансову документацію церков. Вони зберігаються як у фондї Волинської духовної консисторії, так і в парафіяльних. У першому їх незначна кількість – всього 54 одиниці зберігання по 7 повітах єпархії: Старокостянтинівському – 19, Заславському – 15, Новоград-Волинському – 8, Рівненському та Дубенському – по 7, Луцькому – 1. Для них характерним є те, що вони зберігаються по окремих церквах різних населених пунктів та дагуються серединою XIX – початком XX століття. Зокрема, найдавніша з них дійшла до нас за 1851 р. с. Полян Рівненського повіту [11]. Більшість з них згрупована за трирічний період, як того і вимагало діюче на той час законодавство Російської імперії, зокрема нові правила від 24.12.1876 р. Основна їх маса в ДАЖО знаходиться в консисторському фондї в описі №91 – 32 одиниці справ, всі інші по кілька книг – в 81, 83 та 88.

У консисторському фондї ДАРО теж виявлено ряд таких книг. Переважна більшість їх велася при церкві Різдва Богородиці с. Друхова Острозького повіту – 5 одиниць зберігання [56-60] (за 1878-1896 рр.) та по одній – в Свято-Михайлівській с. Водичок [62] та Свято-Миколаївській с. Сушовець [63] того ж повіту (обидві за 1914-1916 рр.). Книги прибутків та видатків підшиті разом.

Якщо по переважній більшості інших видів розглянутих документів кількісно переважають ті, що зберігаються у консисторському

фондї, то в даному випадку ця закономірність порушується. У фондах церковних парафій їх зберігається більше – 68 справ. З них 7 – по Новоград-Волинському повіту, а всі інші – по Житомирському. В Центральному державному історичному архіві м. Києва (далі ЦДІАК) також виявлено 2 книги грошових надходжень за 1845 [67] та 1862 [66] рр. Святовоздвиженської церкви с. Волиці Старокостянтинівського повіту. Хронологічні межі їх теж дещо ширші. Найдавніший екземпляр датується 1806 роком та вівся при Хрестовоздвиженській церкві містечка Червоного [36]. Такі книги підшивали як окремо прибуткові та видаткові, так інколи дві разом. Часто трапляється, коли у фондї однієї церкви знаходяться всі три різновиди. Наприклад, у фондї Іоанно-Богословської церкви с. Троща [18], церкви Різдва Богородиці с. Носівки [31] та однойменної містечка Янушполя [52]. В переважній більшості до середини 70-х років XIX століття їх вели окремо прибуткові та видаткові за період на скільки вистачало листів у книзі. Цей термін коливався в середньому від 10 до 25 років. Після змін форм та правил ведення цього виду документації в 1876 році, так само як екземпляри, котрі збереглися в консисторському фондї, їх стали вести та відповідно зберігати за 3 роки. Це робили навіть за умови, якщо в самій книзі ще залишалася значна кількість чистих листів.

Отже, підсумовуючи вищесказане, зробимо висновок, що зберігання різних екземплярів церковнопарафіяльної документації приділялася різна увага. Найкращою збереженістю відзначаються консисторські екземпляри, оскільки вони тривалий період концентрувалися в одному архівосховищі та не зазнавали значних втрат. Зовсім протилежна ситуація склалася з церковнопарафіяльними екземплярами документів, що знаходилися в інших релігійних установах – духовних правліннях, благочиннях та безпосередньо самих церквах. Після ліквідації на Волині інституту духовних правлінь, консисторія, яка на той час уже перемістилася до Житомира, ще не мала власного приміщення для архіву й тому не змогла прийняти їхню документацію. Справи благочинній та церковних парафій розміщували у різних приміщеннях, більшість з яких не мала належних умов для зберігання документів. У вирї подій XX століття їм не надавали особливої уваги, а інколи просто знищували за непотрібністю.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф.35, оп.1, спр.41.
2. ДАВО, ф.35, оп.1, спр.45.
3. ДАВО, ф.35, оп.1, спр.318.
4. ДАВО, ф.35, оп.1, спр.389.
5. ДАВО, ф.35, оп.10, спр.300.
6. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф.1, оп.73, спр.1.
7. ДАЖО, ф.1, оп.73, спр.239.
8. ДАЖО, ф.1, оп.73, спр.240.
9. ДАЖО, ф.1, оп.78, спр.1028.
10. ДАЖО, ф.1, оп.81, спр.22.

11. ДАЖО, ф.1, оп.83, спр.8.
12. ДАЖО, ф.1, оп.91, спр.216.
13. ДАЖО, ф.82, оп.2, спр.1-10.
14. ДАЖО, ф.82, оп.3, спр.1.
15. ДАЖО, ф.485, оп.2, спр.4.
16. ДАЖО, ф.485, оп.2, спр.41.
17. ДАЖО, ф.485, оп.2, спр.44.
18. ДАЖО, ф.578, оп.1.
19. ДАЖО, ф.578, оп.1, спр.3.
20. ДАЖО, ф.578, оп.1, спр.9.
21. ДАЖО, ф.579, оп.1, спр.1.
22. ДАЖО, ф.579, оп.1, спр.2.
23. ДАЖО, ф.579, оп.1, спр.4.
24. ДАЖО, ф.581, оп.1, спр.1.
25. ДАЖО, ф.581, оп.1, спр.2.
26. ДАЖО, ф.581, оп.1, спр.3.
27. ДАЖО, ф.582, оп.1, спр.1.
28. ДАЖО, ф.583, оп.1, спр.1.
29. ДАЖО, ф.584, оп.1, спр.1.
30. ДАЖО, ф.585, оп.1.
31. ДАЖО, ф.586, оп.1.
32. ДАЖО, ф.589, оп.1, спр.7.
33. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.1.
34. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.2.
35. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.3.
36. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.4.
37. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.6.
38. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.10.
39. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.11.
40. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.15.
41. ДАЖО, ф.590, оп.1, спр.16.
42. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.1.
43. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.2.
44. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.7.
45. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.11.
46. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.14.
47. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.17.
48. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.21.
49. ДАЖО, ф.593, оп.1, спр.24.
50. ДАЖО, ф.594, оп.1, спр.1.
51. ДАЖО, ф.594, оп.1, спр.2.
52. ДАЖО, ф.639, оп.1.
53. ДАЖО, ф.639, оп.1, спр.6.
54. ДАЖО, ф.639, оп.1, спр.11.
55. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 399, оп.1, спр.1-68.
56. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.15.
57. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.16.
58. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.25.
59. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.29.
60. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.30.
61. ДАРО, ф.485, оп.2, спр. 42.
62. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.45.
63. ДАРО, ф.485, оп.2, спр.46.
64. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК), ф. 2124, оп.1, спр.1.
65. ЦДІАК, ф.2184, оп.1, спр.1.
66. ЦДІАК, ф.2191, оп.1, спр.1.
67. ЦДІАК, ф.2191, оп.1, спр.2.

УДК 94(73)

Є.В. СІРОУС

ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІЇ НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.

Сіроус Євгенія Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара

У даній статті висвітлюється зміст та подається стислий порівняльний аналіз двох національних, асиміляційних теорій – «англоконформізм» та «плавильний котел», які виникли в Сполучених Штатах Америки на рубежі ХІХ – ХХ ст. у зв'язку з появою на міжнародній арені нового, для американського суспільства, феномена як «нова» імміграційна хвиля.

Ключові слова: «нова» імміграція, імміграційна політика, «англоконформізм», «плавильний котел», концепції.

В данной статье освещается содержание и сжатый сравнительный анализ двух национальных, ассимиляционных теорий – «англоконформизм» и «плавильный котел», которые возникли в Соединенных Штатах Америки на рубеже ХІХ – ХХ в. в связи с появлением на международной арене нового, для американского общества, феномена как «новая» иммиграционная волна.

Ключевые слова: «новая» иммиграция, иммиграционная политика, «англоконформизм», «плавильный котел», концепции.

Not extensive, comparative analysis of two national, assimilation theories such as «angloconformizm» and «melting-pot», which were arose in the USA, are lighted in the article. The appearance of the theories was connected with emergence new phenomenon on the international arena as «new» immigration wave.

Keywords: «new» immigration, immigration policy, «angloconformizm», «melting-pot», conceptions.

© Є.В. Сіроус, 2009

На сьогоднішній день всі промислово розвинуті країни світу змушені в той чи інший спосіб вирішувати проблему імміграції. Протягом останніх двох століть ця проблема дійсно стала глобальним явищем, яке впливало на політичний, економічний, суспільний та культурний розвиток багатьох країн світу. Щорічно сотні тисяч людей, побоюючись за своє життя або бажаючи кращої долі, направлялися в більш безпечні та більш заможні країни. Протягом ХІХ ст. одним з таких «полюсів притягіння» стають Сполучені Штати Америки, бурхливий потік іммігрантів до яких не припинився до сьогоднішніх днів. Історія імміграції до цієї країни нараховує більш ніж три з половиною століття. Тільки з 1820 р. по 1910 р., за доступними статистичними матеріалами, в США було прийнято 27,918,992 млн. іммігрантів [12, 65]. Протягом тривалого періоду політика американського уряду стосовно імміграції до країни базувалась на принципі невтручання у питання стосовно іммігрантів, тобто уряд Сполучених Штатів не вживав зусиль до стимулювання або обмеження імміграції. Таке положення було результатом неминучої та вдалої дисперсії та асиміляції іммігрантів та їхніх нащадків, завдяки якій вони включалися до американського суспільства та американської культури, за деяким винятком (як приклад, німецькі іммігранти). З 1820 р. по 1883 р. більш ніж 95% іммігрантів з Європи походили з Великої

Британії, Німеччини, Скандинавських країн, Нідерландів, Бельгії, Франції та Швейцарії, тобто з країн чий політичний устрій, розвиток суспільства, економічне становище та культурний розвиток нагадували або були сумісними з американським суспільством. Але на кінець ХІХ – початок ХХ ст. в історії США припадає один з найбільших міграційних потоків населення («нова» хвиля імміграції), який різко змінюється за етнічним характером імміграції, «масштаби якого зробили крихітним усе, що йому передувало» [13, 455]. Через одне покоління Австро-Угорщина, Італія та Росія наздогнали Велику Британію та Німеччину за такою ознакою, як головні джерела імміграції до Сполучених Штатів Америки. Кожна із трьох згаданих країн у 1907 р. надала більше іммігрантів до США, ніж прибуло в тому ж році із Великої Британії, Німеччини, Скандинавських країн, Франції, Нідерландів, Бельгії та Швейцарії разом узятих [12, 23]. «Нова» імміграція значно відрізнялася від попередньої причинами еміграції з країн виїзду, масовим характером, національним складом, низьким рівнем професійної кваліфікації, і, як результат усього цього, складністю в мовній та соціальній адаптації, а значить була джерелом проблем, пов'язаних з подальшою їх асиміляцією. Такий наплив населення не міг не викликати змін в економічних, суспільних, демографічних, етнічних та куль-

турних процесах у Сполучених Штатах Америки. Поява «нових» іммігрантів поставила перед американським суспільством та державою проблему визначення американської національної ідентичності та окреслення суспільно-політичних та економічних умов, необхідних для асиміляції («американізації») нової хвилі іммігрантів. Починаючи з 1883 р. пристосування до нових умов дійсності для іммігрантів стає все далі важчим, головним чином з причини двоякого відношення як з боку американських державних інститутів, так і з боку самого американського суспільства взагалі. Таким чином, як результат, на рубежі XIX – XX ст. активізуються дві асиміляційні теорії, які мали відповідати американським традиціям та розробити перспективи подальшого розвитку країни, сформулювати ставлення самої держави та взагалі американського суспільства до імміграції в цілому та «нових» іммігрантів зокрема: «англоконформізм» та «плавильний котел» («перетоплюючий казан», «melting-pot»).

Метою даної роботи є висвітлення основних складових вищезгаданих асиміляційних теорій, головних відмінностей між ними в питанні значення «нової» імміграції, її характеру в економічному, соціальному та культурному відношенні, визначення впливу обох теорій на американське суспільство та на розвиток імміграційної політики американського уряду.

Питання пристосування до нових умов життя іммігрантів, визначення їхньої ідентичності та сумісності новоприбулих (іммігранти «нової хвилі») з іншим історичним економічним, політичним та культурним виміром висвітлюються в роботах як зарубіжних дослідників (Хантінгтон С. [10], Олсон Дж. [16], Хендлин О.), так і у вітчизняних, переважно радянських учених (Богіна Ш. А. [2], Євтух В. Б. [3], Журавльова В. И. [4], Ісаїв В. [5], Гаджієв К. С., Філіппов С. В. [8] та ін.). В даних роботах глибоко та ґрунтовно вивчені питання пов'язані з формуванням американської нації, особлива увага приділяється ролі імміграції в розвитку національних відносин, їх адаптації до нового іонаціонального середовища. Головними ж питаннями в даних працях є вивчення аспектів імміграційної політики американського уряду протягом усієї історії США та вплив американських впливових кіл та суспільної думки на зміни в політиці стосовно іммігрантів.

Разом з матеріальним достатком та економічним успіхом, етнічний плюралізм¹ є «одним з організаційних принципів американської історії та залишається на сьогоднішній день однією з переважачих тем обговорення для більшості американців, які інтерпретують своє середовище проживання» [16, 15]. Але ще століття тому про етнічний плюралізм можна було тільки вести розмови, але аж ніяк не приписувати його до основних принципів американського глобального феномена. Навпаки з самого початку ство-

рення Сполучених Штатів державні посадовці, та й звичайні американці володіли загальним, вельми чітким уявленням щодо американської національної ідентичності та стосовно користі і загрози від імміграції, і ні про який етнічний плюралізм мова не йшла. З появою держави головним методом «боротьби» з різноманітністю американського суспільства була асиміляція за допомогою дисперсії (розсіяння) та американізації («American Way of Life») іммігрантського населення. В уряді США, з моменту утворення федеральної влади, існувала чітка позиція стосовно положення новоприбулих та їх подальшого входження до американського суспільства. На думку Дж. Вашингтона, дисперсію необхідно було проводити, бо «компактні поселення приводять до збереження іммігрантами звичаїв, мов та законів, які вони привозять з собою» [3, 26]. Дисперсія була головним аспектом імміграційної політики і у висловлюваннях Т. Джефферсона та Б. Франкліна. Минуле іммігрантів, їх звичаї лякали політичні та суспільні кола Америки. Так, Дж. Адамс, висловлювання якого були більш радикальні, заявив: «Вони (іммігранти) мають скинути європейську шкіру і більше її ніколи не одягати. Вони мають більше дивитися вперед з надією на процвітання, ніж озиратися назад на своє минуле» [3, 26]. Але далі прийняття деяких правових актів окремих штатів стосовно іммігрантів та подібних висловлювань з боку політичних та суспільних кіл діло не йшло. Протягом XIX ст. імміграційна політика Сполучених Штатів Америки полягала у відсутності спеціального законодавства стосовно іммігрантів, яке регулювало б їх в'їзд до країни. Питання імміграції та подальшої натуралізації, визначення порядку в'їзду до країни, прийому та облаштування переселенців відносились до відання як федерального уряду, так і штатів за принципом федералізму, чим і пояснюється пасивність державного апарату. Економічний розвиток країни, якій потрібні були робочі руки, політика держави стосовно залізничних компаній (фінансування залізниць урядом за допомогою земельних грантів), агітаційно-пропагандистська робота зацікавлених в заселенні земель, все це стимулювалося ліберальним імміграційним законодавством, політикою відкритих дверей та вільним безперешкодним прийомом переселенців.

Як відомо, імміграція, її рівень підняття та падіння залежить від загальних закономірностей економічного та політичного розвитку, і хід історичного процесу в Сполучених Штатах Америки підтверджує це. Під впливом економічних (надлишок робочих рук у роки кризи, некваліфікованість робітників та ін.), політичних (боротьба в політичних колах стосовно статусу іммігрантів), демографічних (перенаселення головних індустріальних міст США), етнічних та багатьох інших змін починаючи з 70-х рр. XIX ст., у питанні допуску іммігрантів

в США та у визначенні їхніх прав та обов'язків виникають два напрями, які поставили як перед американським урядом, так і перед американським суспільством, питання - «хто «ми» та чим «ми» відрізняємося від «інших»? [4]. Одна теорія, викликана страхом перед зростаючим потоком іммігрантів та зміною етнічного складу імміграції, вела роботу по прийняттю законів, які б обмежили кількість допущених новоприбулих до країни – «англоконформізм». Інша, теорія «плавильного котла», полягала в прагненні забезпечити постійний притік іммігрантів, чия праця та енергія сприяли б розвитку країни. Таким чином, питання стосовно долі іммігрантів стає предметом гострої літературно-публіцистичної та суспільної боротьби в США в той період [4].

Появі англоконформізму слугували історичні події XVIII ст., коли вихідці з Великої Британії являли більшість серед інших етнічних елементів, як заселяли американський континент, і склали правлячу еліту з англосаксонського ядра. Як і на рубежі XVIII – XIX ст., так і через століття, суть англоконформізму зводилась до білого англосакса протестанта (WASP)², який був уособленням «справжнього» американця. Під англоконформізмом розумілося, що англійські інститути, англійська мова, англійська культура мають бути домінуючими та слугувати для наслідування та прийняття іммігрантами системи англосаксонських цінностей. Одним словом, для всіх, хто не міг або не хотів відмовитися від своєї культури та традицій своєї батьківщини та прийняти ціннісні настанови та стиль мислення «справжнього» американця, «зачиналися двері до американського суспільства й вони підпадали під категорію «другого ґатунку» громадян Америки» [3, 28]. Появі «англоконформізму», як ідеологічної асиміляційної теорії, передувала в середині XIX ст. радикальна політична течія по відношенню до іммігрантів - рух «нічого не знаючих» (know nothing або «незнаек»). Виступаючи проти приїзду іммігрантів до Сполучених Штатів Америки, вони, в основному вихідці з Великої Британії, займалися погромами та дискримінацією ірландських, німецьких та інших іммігрантів. Тобто, незгодних з постійним впливом до країни іммігрантів будь-якої національності, крім вихідців з Британії, вистачало і протягом XIX ст. Цей рух носив нетривалий за часом характер та не досяг яких-небудь помітних результатів з причини свого немасового характеру та відсутності сильної і результативної підтримки з боку владних кіл Сполучених Штатів. Ситуація різко змінюється з появою на берегах американського континенту південних та східних європейців, масовість руху яких вражала американців і нещодавніх «старих» іммігрантів. Колишня ворожість до ірландців та німців була перенесена на італійців та вихідців з країн Східної Європи. Нащадки тих же ірландців та німців, зазнаючи переслідувань двома-трьома

десятиліттями раніше, зараз уже виступали в ролі корінних американців [8, 27].

Таке радикальне відношення до «нової» імміграції було викликано і розвитком теорії Дарвіна, яку у 80-х рр. XIX ст. американське суспільство стало «застосовувати в якості вагомого аргументу для боротьби з іноземцями» [8, 26] та евгенічними міркуваннями [6, 378], які вказували на відмінність між новоприбулими іммігрантами та «вищими» расами Америки у відношенні рівня народжуваності (вищий рівень народжуваності у представників «нової» імміграції у порівнянні зі «старою»). Питання мови та расової приналежності стають наріжним каменем у подальшій боротьбі прихильників англоконформізму за обмеження імміграції. Із 1899 р. Імміграційне бюро починає класифікувати приїжджаючих іммігрантів за расовою приналежністю, що було викликано поліетнічністю багатьох країн-постачальників іммігрантів, і, звичайно, для зручного миттєвого відгородження від «іммігрантів, які відрізнялися від «корінних» американців настільки, що сам факт їх масової асиміляції створював загрозу для традицій, цінностей та політичних інститутів Сполучених Штатів» [4]. Серед негативних економічних наслідків «нової» імміграції зазначалися наступні: зниження життєвих стандартів американських робітників, заробітної плати, зростання безробіття, загострення взаємовідносин між працею та капіталом. На відміну від попередньої хвилі імміграції, населення якої ставало в подальшому частиною країни, «нова» імміграція, здебільшого, прибувала з наміром здобути прибуток, а потім повернутися на батьківщину. Згідно з доповіддю Імміграційної комісії близько 40 % нових іммігрантів поверталися в Європу [12, 14]. Як зазначає дослідниця етнічного складу американської імміграції Ш.А. Богіна: переселенці, які збиралися через рік-другий вертатися додому, природно, не прагнули пристосуватися до американського оточення та розповсюджували подібні настрої в середовищі земляків [2, 69]. Починаючи з 80-х рр. все більше відбувається виступів представників та керівників американського тред-юніонізму проти широкого потоку іммігрантів-робітників. Соціальні наслідки «нової» імміграції також вражали своєю значимістю: інфекційні захворювання, пауперизм (масова убогість), зростання злочинності, перенаселеність міст та збільшення нетрів і головне – низький рівень грамотності та культури в цілому. Але суттєві, справжні причини виникнення рестрикціоністських поглядів полягали в економічному та політичному становищі деяких економічних та політичних кіл Сполучених Штатів, яких не влаштовували надлишок некваліфікованих робочих рук, економічна конкуренція між американськими робітниками та іммігрантами, загострення соціальних конфліктів і, як наслідок, ослаблення позицій

правлячої партії на політичній арені.

Наприкінці XIX ст. реакційні кола (нейтивісти) роблять англоконформізм ідеологічною та політичною теорією, не без допомоги якої держава поступово починає проводити «нову» політику по відношенню до «нових», «неповноцінних» іммігрантів. В загальному вигляді її суть зводилась до вимагання від імміграційної та федеральної влади застосування радикальних дій по відношенню до новоприбулих, а саме: починаючи від прийняття законодавчих обмежень по відношенню до деяких представників «нової» імміграції (контрактові робітники, інфекційно та психічнохворі, жебраки, анархісти, проститутки та ін.) і закінчуючи кампанією за введення тесту на грамотність для всіх іммігрантів. У 1896 р., через два роки після створення головного осередку впровадження програми рестрикціоністів, Ліги обмеження імміграції (Immigration Restriction League), до президента Сполучених Штатів надходить звернення від сенатора Г. Лоджа з пропозицією та обґрунтуванням необхідності введення тесту на грамотність, як єдиного діючого засобу, здатного зупинити імміграцію населення в такому масштабі. «Небезпека настала. Вона ще недостатньо велика, але, в той же час, вона вже достатньо потужна, щоб ми почали діяти поки ще є час та поки це може бути зроблено легко і ефективно. Небезпека знаходиться біля головного входу на нашу землю; вона знаходиться у напрямі необмеженої імміграції. Час, без сумніву, настав; якщо ми не можемо покищо зупинити повністю імміграцію, то, по меншій мірі, потрібно її стримувати, просіювати та обмежувати» [15, 198]. Подібні настрої в той період були характерні лідерам робітничих організацій [1, 45; 9, 15], представникам благодійних товариств, чиновникам імміграційної служби [11, 75], представникам Конгресу та Республіканської партії, відношення якої змінилося на початку XX ст. стосовно імміграції. В 1864 р. платформа на президентських виборах цієї партії полягала в усиллях до заохочуванні та підтримці всіх бажаючих оселитися на американському континенті за допомогою ліберального законодавства. Можливо, що наврядчи після проведення всебічного дослідження «нової» імміграції Імміграційною комісією під керівництвом сенатора від Вермонта У. П. Діллінгхема у 1907 р. (метою якої було визначення засобів стосовно обмеження імміграції), Республіканська партія зрозуміла всю «правду» про іммігрантів та їх вплив на розвиток держави і суспільства взагалі. Мабуть тому їх політична платформа 1912 р. в пункті про імміграцію говорить наступне: «Республіканська партія зобов'язується видати необхідні закони з метою обмеження того постійно зростаючого лиха, яке породжується небажаною імміграцією, шкідливою для прогресу та добробуту населення Сполучених Штатів» [7, 191]. Таким чином, англоконформізм справив досить потужний вплив

як на політичні (лобісти в стінах Конгресу, сенатор Г. К. Лодж, генеральний комісар Елліс Айленда Вільям Вільямс, генеральний уповноважений по справах імміграції Ф. Сарджент, президент Т. Рузвельт) так і на економічні кола (підприємець Г. Лі, великий акціонер залізничних кампаній М. Форбс, керівництво Американської Федерації Праці (АФП) та «Рицарів праці»), всебічна діяльність яких і привела, після неодноразового обговорення закону стосовно граматичного тесту в Конгресі (а саме – 16 разів), до його прийняття в 1917 р.

Інша концепція, яка діє спочатку паралельно з англоконформізмом, а потім в майбутні декілька десятиліть стає ідеологією та перетворюється на ідеальну модель справжньої американізації – концепція т. зв. «перетоплюючого казана» («melting-pot»). Сама метафора походить від назви п'єси англійського драматурга та письменника Ізраеля Зангвілла про життя єврейської сім'ї, яка, рятуючись від погромів, залишила Росію та отримала притулок в Америці. Суть концепції полягає в тому, що Сполучені Штати Америки здатні прийняти іммігрантів будь-якої національності, культури, які і створюють разом з американцями єдину націю, єдину американську культуру, «засновану на найкращих елементах усіх культур, що їх привезли з собою іммігранти, і тому вони, приймаючи американську культуру, переймають для себе щось вище чи краще, яке автوماتично включає і все щонайкраще в їхній батьківській культурі» [5, 215]. На думку дослідниці єврейської імміграції в США В. І. Журавльової, концепцію «плавильного котла» можна інтерпретувати наступним чином: «справжнім» визнавали американця змішаного походження, а за іммігрантами, при умові їх вдалої асиміляції, зберігалось право робити свій внесок у розвиток національної традиції» [4].

Сама теорія відповідала кращим традиціям американської історії та американської демократії, чим неодноразово апелювали прихильники імміграції. Так, один з лідерів американської єврейської общини нагадував: «Ми не повинні забувати, що ця країна існувала і буде існувати не тільки для американського народу, але й для всього світу, що ми маємо надати рівні права євреям, фінам, вірменам, неграм, що в наші обов'язки входить допомога тим, хто бореться за республіканську форму правління... Демократія розуміє під собою рівність та братерство всіх людей» [4]. На противагу головному осередку рестрикціоністів (Ліга обмеження імміграції) почала діяти впливова «Американська еміграційна кампанія», управління якою здійснювали міністри, губернатори, сенатори, бізнесмени, «Ліга з захисту імміграції» (Immigration Protective League) та «Національна ліберальна імміграційна ліга» (National Liberal Immigration League) (до неї входили майбутній президент В. Вільсон та відомий підприємець

А. Карнегі), головною метою яких була боротьба в Конгресі проти нейтивістів, проти введення теста на грамотність, проти організації консульської інспекції в країнах еміграції, тобто боротьба за забезпечення масового ввезення іммігрантів. Опоненти рестрикціоністів наголошували на тому, що проблема асиміляції існує тільки для першого покоління іммігрантів, що в свою чергу, компенсується успіхами наступних поколінь. В економічному плані потік некваліфікованих іммігрантів відповідав економічним потребам держави, бо праця іммігрантів була необхідна і бажана там, де не хотіли працювати американські робітники.

Найгостріші сперечання викликали питання раціональності граматичного тесту, на проєкт якого у двох випадках було накладено вето президента Г. Клівленда у 1896 р. та президента У. Тафта у 1913 р., у зв'язку з міркуваннями про непраповірність «тесту» та його невідповідність американським традиціям. Так, звертаючись до палати представників у своєму вето на впровадження тесту на грамотність, президент Г. Клівленд, не заперечуючи необхідності подальшого введення імміграційних обмежень для поліпшення становища американського робітника, зазначає своє бачення даної ситуації: «Я не можу повірити, що ми будемо захищені від лиха за допомогою скорочення імміграції тих, хто не може писати та читати на будь-якій мові 25 слів нашої Конституції. На мій погляд, існує більше безпеки від прийняття сотень тисяч іммігрантів, які, хоча й не можуть читати та писати, але шукають серед нас свій дім або можливість працювати, ніж приймати тих непокірних агітаторів та ворогів адміністративного контролю, які не вміють не тільки читати та писати, але й насолоджуються промовами неграмотних і здатних викликати невдоволеність та неспокій. Жорстокість та безлад не йдуть від неграмотних робітників. Вони, скоріше жертви освічених агітаторів...» [14, 200]. Механізмом вирішення проблеми прихильники імміграції пропонували перерозподіл населення з великих міст Східного узбережжя на Захід при сприянні уряду, залізничних кампаній та приватних організацій. Що ж стосується питання недопущення політично неблагонадійних та фізично неповноцінних, то воно майже не викликало заперечень, що пояснюється тісним зв'язком між економічно-політичним розвитком держави та динамікою імміграції. За задумами прихильників концепції «плавильного котла», ця ідеологія мала переслідувати не тільки етнонаціональну однорідність американської держави, але й слугувати суспільному миру та злагоді без національних та соціальних конфліктів.

Відношення ж американського суспільства до «нової» імміграції та імміграції взагалі було не менш двостороннім. Впливова діяльність як одного напрямку, так і іншого сприяла появі проблеми визначення американської національної ідентичності. Багато хто усвідомлював необхідність появи іммігрантів, так би мовити, для «циркуляції крові», що зміцнює здоров'я нації та забезпечує її прогресивний розвиток. Але, разом з тим, кількість новоприбулих та різноманітність їх національно-етнічного складу занепокоювало багатьох американців, які вбачали в іммігрантах джерело всього безладдя та зубожіння. Невдоволеність американських робітників пояснювалась готовністю «нових» іммігрантів переймати робочі місця та працювати за нижчу заробітню платню, що вело до конкуренції на ринку праці, до зниження існуючих стандартів рівня життя. Внаслідок наявності суперечностей між представниками «старої» та «нової» хвилі імміграції почали діяти етнічні стереотипи (як приклад, «чисті», «справжні» американці на противагу вихідцям з країн «нижчого» сорту).

Таким чином, питання раціональності прийняття європейських іммігрантів «нової хвилі» та їх асиміляції з боку уряду та суспільства стають головними ланками в загальному комплексі імміграційної проблеми у кінці XIX – початку XX ст., що було пов'язано зі зміною характеру імміграції і, в свою чергу, з переходом політики «відкритих дверей» для іммігрантів на імміграційний режим як на папері, так і на ділі.

«Нова» хвиля імміграції викликала неабиякий інтерес американського уряду та взагалі суспільства до питання національної ідентифікації, в результаті чого з'явилися два виклики – «англоконформізм» та «плавильний котел». Обидві концепції мали серйозний вплив на діяльність як Вашингтонської адміністрації, так і на реакцію американського суспільства. В результаті, згідно з суттю однієї - імміграція зводилась до заперечення, оскільки не відповідала будові та потребам американського суспільства, а інша – зійшла до її приручення, що означало «правильну» асиміляцію. Завдяки зусиллям уряду, бізнесу та благодійних організацій, які брали найактивнішу участь у вирішенні імміграційного питання, вже в котрий раз протягом недовгої історії Сполучених Штатів було піднято на рівень суспільної значимості питання американської національної ідентичності, яке і на сьогоднішній день залишається вагомим аспектом у загальнонаціональній самосвідомості.

Примітки:

¹ Етнічний плюралізм - визначення рівноправності і самоцінності кожного етносу, його права на збереження своєї самобутності, на вільний та всебічний розвиток.

² WASP – аббревіатура від White Anglo-Saxon Protestant

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аскольдова, С. М. Национализм лидеров АФТ в вопросе рабочей иммиграции (конец XIX – начало XX в.) / С. М. Аскольдова // Американский ежегодник. – М., 1974. – С. 45 – 61.
2. Богина Ш. А. Историческое развитие американской нации (XIX в.) / Ш. А. Богина // Национальные процессы в США. – М., 1973. – С. 58 – 95.
3. Евтух В. Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция / В. Б. Евтух. – К., 1991.
4. Журавлева В. И. Еврейская эмиграция из России в США на рубеже XIX – XX вв.: образ «чужого» в сознании американцев [Электронный ресурс] / В. И. Журавлева. – Режим доступа: < // http://www.nivestnik.ru/2001_2/12.shtm/
5. Ісаїв В. Суспільний стаж, процес асиміляції й етнічна ідентичність українців у Північній Америці / В. Ісаїв // Ukrainians in American and Canadian Society. – Jersey City, 1976. – С. 211 – 215.
6. История человечества: в 8 т. Т. 6. / Под ред. П. Матиаса и Н. Тодорова. – М., 2005.
7. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки (1870 – 1914гг.). – М., 1989.
8. Филиппов С. В. США: иммиграция и гражданство (политика и законодательство) / С. В. Филиппов. – М., 1973.
9. Фонер Ф. История рабочего движения в США: в 6 т. / Ф. Фонер. – М., 1958.
10. Хантингтон С. Кто МЫ? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М., 2004.
11. Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М., 1966.
12. Abstracts of the Reports of the Immigration Commission with conclusions and recommendations and views of the minority (in 2 volumes) / Presented by Mr. Dillingham, 1910. – Washington, 1911. – V. 1.
13. Brinkley, Alan. The Unfinished Nation: A Concise History of the American People / A. Brinkley. – Boston, 1997.
14. Extract from message of President Grover Cleveland, returning to the House of Representatives, without approval, the Immigration Bill of 1897, which provided a Literacy test for the admission of aliens (U. S. 54th Congress, 2d session, Senate Doc. No. 185) // Abbott, Edith. Immigration: select documents and case records. – Chicago, 1924. – P. 198 – 201.
15. Extract from speech of Senator Lodge in Congressional Record (March 16, 1896), 54th Congress, 1st session, pp. 2817 – 20 // Abbott, Edith. Immigration: select documents and case records / Ed. Abbott. – Chicago, 1924. – P. 192 – 198.
16. Olson, J. S. The ethnic dimension in American history / J. S. Olson. – New-York, 1979.

УДК 930.1

С.В. СІНІЧЕНКО

ЖУРНАЛ «РУССКАЯ СТАРИНА» (1870-1918) ТА УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ. АСПЕКТИ І ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ

Сініченко Сергій Володимирович - доцент кафедри міжнародної інформації та інформатики Київського міжнародного університету

У даній статті розглядаються питання співпраці українських істориків з виданням «Русская старина» як з історіографічним джерелом та робиться спроба аналізу різних аспектів і особливостей такої співпраці як професійних, так і міжособистісних.

Ключові слова: історіографія, співпраця, повідомлення, джерелознавчий аналіз, історіографічне джерело, аналіз, бібліографія, історичне дослідження.

В данной статье рассматриваются вопросы сотрудничества украинских историков с изданием «Русская старина» как с историографическим источником. Делается попытка анализа разных аспектов и особенностей такого сотрудничества как профессионального, так и межличностного.

Ключевые слова: историография, сотрудничество, сообщение, анализ источников, историографический источник, анализ, библиография, историческое исследование.

This article examines the questions of mutual collaboration of Ukrainian historians with such periodical as «Russkaya starina» as with. Also it is making an attempt of analysis of different aspects and peculiarities of such kind of collaboration, both professional and interpersonal.

Keywords: historiography, collaboration, report, sources analysis, historiographical source, analysis, bibliography, historical study.

© С.В. Сініченко, 2009

Відродження та розвиток української історичної науки в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. потребує подальшого залучення та відповідного дослідження значних джерельних масивів, що стосуються джерелознавства другої половини ХІХ ст. До таких надзвичайно цікавих джерел, безперечно, належить і журнал «Русская старина», що виходив у період з 1870 по 1918 рр.

Маємо констатувати, що, на жаль, це історичне видання ще не виступало об'єктом ґрунтовного дослідження (як комплексне джерело з історії України).

Вивчення «Русской старины» стає більш-менш систематизованим починаючи з 60-х рр. ХХ ст., чому, безперечно, посприяла стаття Ю.І. Штакельберга «Архив «Русской старины», що вийшла друком у збірці «К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу», де йшлося про неопубліковані матеріали (з числа зібраних редакцією журналу) з історії польського повстання 1863 р. Також у статті подавалась і коротка характеристика видання [23].

Відзначимо і ґрунтовний підхід до вивчення історичної журналістики у 1960-х рр. групи дослідників на чолі з С. С. Дмитрієвим, основним напрямом діяльності якої стало дослідження конкретних видань, що змагались за право називатися першими історичними журналами Росії («Сын Отечества», «Русский архив») [4, 5].

Окремі аспекти, що пов'язані з історією жур-

налу «Русская старина» (особливо кінця ХІХ ст.), також висвітлені в певному комплексі робіт з історії СРСР, джерелознавства, археографії та історіографії [7, 8]. Колективна монографія «Книга в России. 1861-1881», наприклад, розглядає журнал «Русская старина» (разом з «Русским Архивом»), як «журнал нового типу в російській історичній періодиці», і відзначає, що популярність «Русской старины» була вищою за популярність «Русского Архива», адже на його сторінках з'являлись практично всі поважні історики того часу, а самі публікації були більш доступними та різнобарвними за тематикою [10, т. 2, 132-133].

Одним з ключових понять, необхідних для представлення історіографії ХVІІІ-ХІХ ст., є численність та ієрархія лояльностей, що визначали структуру ідентичності як особистості, так і окремих груп людей того часу. Це поняття, наприклад, наразі широко застосовується до проблематики українського відродження ХІХ – початку ХХ ст., але щодо України тих часів загалом його потенціал використано ще недостатньо [9, 11]. Причому, за твердженням Броделя, на той час (ХVІІІ ст.) цілком домінуючою (як вітчизна) залишалася крайова (провінціальна), а не державно-національна тотожність. Саме провінцію Бродель називав тогочасним «політичним підприємством оптимальної величини» [1, т. 3, 252].

Наразі особливо актуальним методологічним

напрямом у сфері історіографічних розробок став напрям звернення до історії індивіда на загальному культурно-історичному фоні, що дозволяє здійснити синтез макро- та мікроісторичних досліджень. Такий підхід дозволяє не просто деталізувати наші уявлення про глобальні соціально-економічні і соціокультурні процеси, але глибше зрозуміти, як ці явища впливали на представників окремих шарів суспільства і встановити, як відбувалися зворотні впливи осіб на ці процеси [6, 9-10].

Одним з проявів цього напрямку є звернення до провінційної російської історіографії XIX – початку XX ст., тому наявність значного корпусу матеріалів про Україну (як, на той час, частини Російської імперії) в першу чергу цікавить нас з точки зору джерелознавчих аспектів, поза тим, що «українська» проблематика не мала тоді чітких кордонів і термінології.

Взагалі ж ми можемо зазначити, що вивчення «Русской старины», як правило, велось у трьох напрямках, а саме: вивчення самих публікацій видання та його архівів, історії видання та визначалось місце редакторів журналу в історіографії. Нас, у першу чергу, цікавить перший аспект вивчення «Русской старины», а саме: проблема наповнення змісту видання та співпраця видавців з дописувачами.

Саме публікація історичних джерел була головним завданням журналу в усі періоди його видання: і при М.І. Семевському, і при інших редакторах. Незважаючи на певний науково-популярний характер видання, журнал відіграв вельми важливу роль у розвитку історичної науки свого часу, а також у введенні до наукового обігу різної тематики та видів історичних джерел та у створенні джерельної бази для нового часу [3].

Сам М.І. Семевський у своїй роботі завжди приділяв значну увагу вивченню історії Росії XVIII-XIX ст., і, як засновник та перший редактор журналу, переніс цю зацікавленість на сторінки свого журналу. У другій половині XIX ст. історія Росії (і України, як її частини на той час, зокрема) вже не була виключно історією «государей и державы Российской». Саме «Русская старина» сприяла утвердженню таких поглядів, за якими об'єктом історичного дослідження стає не лише діяльність видатних політиків і державних діячів, але і життя звичайних людей - чиновників, військових, літераторів, селян і т. ін. [21, 22].

Тому значне місце на сторінках «Русской старины» відводилося публікаціям документів особистого походження - мемуарів, спогадів, щоденників, листування.

Однією із головних складових успіху видання було активне залучення до співпраці в журналі широкого кола істориків як професійних, так і аматорів, краєзнавців, археографів, бібліографів, колекціонерів.

Взагалі ж до професійного кола істориків прийнято відносити фахівців з вітчизняної та всесвітньої історії, спеціальних історичних дисциплін, історії історичної науки, археології, етнографії, історії культури, слов'янознавства, сходознавства, історії держави і права, історії літератури, мистецтва, причому істориками можуть бути не лише вчені-професіонали, пов'язані в своїй діяльності з науково-дослідними установами, науковими виданнями, вищими навчальними закладами, але і ті люди, що не здобули спеціальної історичної освіти, краєзнавці, вчителі середніх навчальних закладів, архівісти, музейні діячі, власники колекцій історичних документів [14].

Однак нас найбільше цікавить співпраця з «Русской стариной» українських істориків або тих істориків, професійна діяльність яких була пов'язана з Україною.

Насамперед варто згадати О.М.Бодяньського (1808-1877), члена-кореспондента академії наук, видавця староруських і давньослов'янських пам'яток. Коло його наукових інтересів виходило за рамки програми діяльності журналу, а роботи О.М.Бодяньського там не друкувалися. Проте М.І. Семевський неодноразово пропонував йому написання різних робіт для журналу. Осип Максимович кілька разів намагався їх почати, навіть просив у 1850-х рр. про допомогу П.М.Кудрявцева, відомого історика, професора Московського університету, але так нічого і не написав [15]. В самій «Русской старине» ж, в свою чергу, були опубліковані не лише документи про О.М. Бодяньського, надані О.М. Поповим, але й інші матеріали, такі як: некролог, портрет, листи Т.Г. Шевченка до Бодяньського, нотатка про нього Н.Н. Голіцина.

Також у числі тих істориків, що з самого початку існування видання висловили бажання співпрацювати з «Русской стариной», був і М.І. Костомаров (1817-1885), відомий історик, етнограф, член-кореспондент академії наук, один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, професор Київського та Петербурзького університетів. На прохання М.І. Семевського він коментував документи, що були у розпорядженні редакції: грамоту турецького султана і відповідь запорізьких козаків 1680 року, надані О.С. Шишковим і М.М. Селіфонтовим, лист Т.Г. Шевченка до самого Миколи Івановича від 1 лютого 1847 р., що у свій час був придбаний М.І. Семевським на Апраксиному базарі [17, т. 13, 155]. На прохання М.І. Семевського М.І. Костомаров розповів у листі про своє знайомство з Т.Г. Шевченком: «<...> по Вашему желанию, я изложу Вам искреннюю и правдивую историю моего знакомства с этою личностью, представляя Вам сделать какое вам будет угодно употребление из написанного мною» [18, т. 53, №2, 722]. Саме так у журналі з'явилась публікація «Спогади про Т.Г. Шевченка, 1846-

1861 рр.» Також, у 1874 р. в «Русской стари-
не» було відзначено 35-річний ювілей науково-
літературної діяльності М.І. Костомарова (1838-
1873). Знаковою стала опублікована у виданні
його стаття «Українофільство». Посилаючи в
редакцію цю статтю, М.І. Костомаров писав: «Я
не желаю, чтобы эта статья была подписана моим
именем не ради трусости, а ради того, чтобы не
грызли моего имени в печати, а мне бы не дозво-
лялось огрызаться, так как уже делалось прежде
когда-то!» [19, т.54. №3, 118,].

Після смерті Миколи Івановича в 1885 році в
журналі було опубліковано його некролог, який
написав сам редактор-видавець М.І. Семев-
ський, а також портрет ученого. Семевський, що
високо цінував Костомарова, його особистість та
заслуги перед історичною наукою, публікував
спогади про нього (Н.О. Белозерської, секретаря
М.І. Костомарова; його учня Є.П.Гвоздікова
і ін.).

Також необхідно згадати про співпрацю з
«Русской стариной» В.С. Іконнікова (1841-1923),
видатного історика, історіографа, професора
Київського університету Св. Володимира, який
також був і членом-засновником Історичного то-
вариства Нестора-літописця автора «Опыта рус-
ской историографии».

Першою значною роботою для «Русской ста-
рины», яку за дорученням Семевського виконав
Іконніков, був біографічний нарис та коментар
документів графа М.С. Мордвінова (1754-1845),
того самого Мордвінова, який у 1826 р., перебу-
ваючи в складі Верховного кримінального суду,
був єдиним, хто не підписав смертний вирок
декабристам. Папери, що належали Миколі
Степановичу, надав журналу його внук, граф
О.О. Мордвінов. М.І. Семевський, жалкуючи,
що останній не був на одному з зібрань у будин-
ку самого Семевського, писав в одному зі своїх
листів: «У меня собрались профессора разных
университетов и многие археологи. Беседа была
бы любопытна. Все, с кем мне случалось гово-
рить, одобрили Вашу мысль постепенного обна-
родования мнений и проектов Вашего славного
деда с необходимыми примечаниями и объясне-
ниями. Все говорят, что Вы окажете величай-
шую заслугу отчеству, истории напечатанием
этих важных памятников» [12, 331].

Передбачалося, що у друк ці документи
йдуть, починаючи з 1-го номера «Русской ста-
рины» 1872 р. та будуть виходити цілий рік,
проте в двох номерах з'явилось лише декілька
документів [20]. Найвірогідніше, на заваді по-
дальшому друкувати стала цензура, адже навіть у
невеличкій статті В.С. Іконнікова були зроблені
купюри. Втім, саме публікація документів
М.С. Мордвінова в «Русской старине» і стала початком
досліджень Володимира Степановича Іконнікова, і в
1873 році з'явилась його праця «Граф Н.С.Мордвинов.

Историческая монография, составленная по печат-
ным и рукописным источникам» [16].

Власне, співпраця В.С. Іконнікова з «Русской
стариной» не обмежувалась лише публікацією
документів у журналі. Наприклад, за період
з 1872 по 1883 роки у виданні вийшло 10 його
публікацій, а саме: кілька біографічних нарисів,
досліджень та ін. Продовжувалась співпраця і в
подальшому.

Також нам видаються цікавими деякі аспекти
співпраці редакції «Русской старины» та про-
фесора Московського університету, академіка
М.С. Тихонравова (1832-1893), особливо в
контексті відзначення 200 річного ювілею
М.В. Гоголя, адже саме Микола Савович за-
ймався підготовкою до публікації у виданні
кількох листів М.В. Гоголя, а також, на про-
хання Семевського, писав передмову до деяких
розділів «Тараса Бульби».

Взагалі ж М.І. Семевський неодноразово звер-
тався до Тихонравова з проханням про надруку-
вання матеріалів з історії літератури.

Ще одна людина, чие ім'я є цікавим для
нас – це П. П. Каратигін (1832-1888), який не
був професійним істориком, проте багато часу
приділяв вивченню історії тогочасної Росії. До
його доробку в співпраці з «Русской стариной»
належать у тому числі і біографічний нарис
Т.Г. Шевченка, записані для журналу спогади
І.К. Айвазовського.

Ведучи мову про співпрацю українських
істориків з «Русской стариной», ми не мо-
жемо не згадати спогади М.О. Філіпова про
археолога та історика, професора Одеського
Рішельєвського ліцею Ф.К. Бруні, роботи
О.Ф. Андріяшева «Воспоминания старого пе-
дагога» про Київський університет у 2-й пол.
1840-х рр. і про М.І. Костомарова та його арешт.
Активним дописувачем видання також був і
М.Н. Мурзакевич, відомий археограф та чудо-
вий знавець історії Північного Причорномор'я
[2, 13].

Таким чином, ми можемо зробити висновок,
що коло українських істориків та істориків,
які писали про речі, що пов'язані з Україною
на сторінках «Русской старины», було досить
широким та поважним. Як правило, це були
високопрофесійні історики свого часу, які
ніколи не давали приводу сумніватись у своїй
компетентності.

Разом з тим, спираючись на досліджені
матеріали, навряд чи можна вести мову про ви-
ключну «українськість», що прослідковувалась
у їхніх працях: переважна більшість їх розгляда-
ла все, що пов'язане з історією та історіографією
України, виключно у загальноросійському
контексті, а самі сучасні українські території
як невід'ємну частину тодішньої Російської
держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3 т. Т.3: Час світу / Ф. Бродель. - К.: Основи, 1998. – 631 с.
2. Дабижа В.Д. Николай Никифорович Мурзакевич, 1806-1883 / В.Д. Дабижа // Русская старина. – 1887. – Т. 53 (январь). – С. 3-15.
3. Данилов В.В. Дедушка русских исторических журналов / В.В. Данилов // Исторический вестник. - 1915. – № 7. – С. 97-109.
4. Дмитриев С.С. Источниковедение русской исторической журналистики: (Постановка темы и проблематики) / С.С. Дмитриев // Источниковедение отечественной истории. – М., 1976. – С. 272-305.
5. Дмитриев С.С. Имепословие русских исторических журналов / С.С. Дмитриев // Русская литература. – 1967. – № 1. – С. 7383.
6. Зверева В. В. История исторического знания. Пособие для вузов. / В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова, Л.П. Репина. - М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
7. История СССР. XIX - начало XX в. ; Под ред. И.А. Федосова. - 1981. – С. 395
8. Источниковедение истории СССР XIX - начало XX в. - М., 1970. – С. 293.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів, 2005. – С.123-126.
10. Книга в России. 1861-1881. - М., 1990. - Т. 2. – 212 с.
11. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – К., 1991. – №3. – С.97-107.
12. Мемуары графа С.Д. Шереметьева ; Сост., подг. текста и прим. Л.И. Шохина. - М., 2001. – 536 с.
13. Мурзакевич Н.Н. Автобиография (1806-1883) / Н.Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1887. – Т. 54. – С. 3-9.
14. Предварительный список для «Каталога личных архивных фондов отечественных историков» / Главархив СССР, Археографическая комиссия. - М., 1984. - С. 3-4.
15. Русская старина. – 1879. Т. 25. – С. 218.
16. Русская старина. – 1872. Т. 6. – С. 450-451.
17. Русская старина. – 1875. Т. 13 – С. 154-155.
18. Русская старина. – 1887. Т. 53. - №2. – С. 711-731
19. Русская старина. – 1887. Т.54. - №3. – С.95-128.
20. Русская старина. – 1873. Т. 8. – С. 40-50.
21. Семевский М.И. Рецензия на книгу: Муханов П.А. Что желательно для Русской истории / М.И. Семевский // Русская старина. – СПб., 1870. – Т. 1. – Обложка.
22. Семевский М.И. «Русская старина» в 1879 г. Двенадцать книг / М.И. Семевский // Русская старина. – 1879. – Т. 26. – 841 с.
23. Штакельберг Ю.И. Архив «Русской старины»/ Ю.И. Штакельберг // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». Сб. статей и материалов о восстании 1863 г. - М., 1964. - С. 292-350.

УДК 33(09)

Д.В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

ЗМІНА СТАТУСУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Стаття висвітлює всі обставини зміни статусу українсько-російського державного і митного кордону в першій половині 1919 р. під впливом централізаторської політики більшовицького керівництва.

Ключові слова: державний кордон, митне відомство, митні органи, українсько-російські відносини, охорона кордону.

Статья освещает все обстоятельства изменения статуса украинско-русской государственной и таможенной границы в первой половине 1919 г. Под влиянием централизаторской политики большевицкого руководства.

Ключевые слова: государственная граница, таможенное ведомство, таможенные органы, украинско-росийские взаимоотношения, охрана границы.

In the article all circumstances of the change the status of the ukrainian-russian state and customs border under influence of the centralization policy bolshevik managment in first half 1919 are considered.

Keyword: frontier, customs department, customs bodies, the Ukrainian-Russian mutual relations, border protection.

© Д.В. Архірейський, 2009

Перегляд науково-історичної літератури, присвяченої проблемі становлення і розвитку радянської митної справи в Україні [2, 123-126; 3, 28-32], переконливо свідчить, що дослідники й автори книжок, за невеликим винятком [1, 509-545; 10, 253-274; 11, 156-172], період революції 1917-1921 рр. намагалися проскочити якомога швидше, особливо не занурюючись у ребеґіг тодішніх достатньо складних і заплутаних військово-політичних подій.

Дуже цікавою у цьому контексті є ситуація, яка склалась на українсько-російському кордоні наприкінці 1918 – у першій половині 1919 р. Це був час, коли відходила в історію Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, відновлювалась Українська Народна Республіка, репрезентована Директорією, і, водночас, підтриманий багнетами Червоної армії РРФСР, утворювався і розпочинав свою діяльність більшовицький уряд України на чолі з направленим із Москви болгариним Х.Раковським.

Вторгнення у межі України Червоної армії було не тільки військовою акцією, ця подія мала також державно-політичний характер, адже угода, укладена 12 червня 1918 р. між Українською Державою (УД) та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР), визначала по суті статус українсько-російського кордону як державного. Односторонній розрив цієї угоди більшовицьким режимом Росії з одночасним ігноруванням політичного спадкоємця гетьманського уряду – Директорії УНР фактично означав ніщо інше, як розв'язання міждержавної

війни з подальшою окупацією території однієї держави збройними формуваннями іншої. Задля легітимізації свого вторгнення уряд РРФСР створює в Україні маріонетковий радянський уряд, який навіть компрадорським назвати важко, адже він складався значною мірою з прийдешніх до України осіб і у своїх діях був надзвичайно обмежений більшовицькою Москвою.

У світлі сказаного цікаво дослідити, як у ці місяці статус кордону оцінювався зацікавленими установами РРФСР, насамперед митною службою та Наркоматом іноземних справ, як цей статус змінювався під впливом переговорів між представниками Москви і Харкова та під тиском подій на фронтах.

У першій половині 1918 р. митна справа РРФСР здійснювалася двома паралельними структурами: у складі Наркомату фінансів діяв Департамент митних зборів, що діяв більшовикам у спадок від попередніх режимів, а у складі Наркомату торгівлі і промисловості (НКТіП) у квітні 1918 р. був сформований митно-тарифний відділ. За постановою РНК РРФСР від 29 червня того ж року Департамент митних зборів було переведено до складу НКТіП і перейменовано у Головне управління митного контролю (ГУМК), яке стало вищим рівнем митних структур більшовицької Росії і в такому вигляді проіснувало до 28 жовтня 1920 р.

4 січня 1919 р., невдовзі після переходу Червоною армією українського кордону і початку бойових дій проти військ Директорії УНР, начальник ГУМК РРФСР В. Копайтич звернувся до Нарко-

мату військових справ із запитом щодо охорони західного кордону по демаркаційній лінії. В його листі зазначалось, що червоні війська, які знаходились у прикордонній смузі, розпочавши бойові дії, включили до свого складу й прикордонну охорону (про це, зокрема, 2 січня інформував Зерновський митний нагляд [9, 9]). Однак, як стало відомо Копайтичу, охороняти кордон мали бути поставлені інші військові формування. Тому начальник ГУМК пропонував повернути на кордон ті підрозділи, які вже мали досвід прикордонної охорони [9, 1]. Втім, і 15 січня, як свідчить ще одне повідомлення зерновських митників [9, 9], і 28-го, про що йдеться у листі самого Копайтича до Головного управління прикордонної охорони [9, 11], кордон залишався без охорони, причому як прикордонної, так і військової. Однак у цілому названі документи свідчать, що на початку 1919 р. статус українсько-російського кордону як державного і митного не ставився під сумнів ні митним, ні військовим відомствами РРФСР.

Того ж дня Копайтич звернувся до Наркомату іноземних справ РРФСР із запитом, чи потрібно російським митним установам просуватися на захід слідом за Червоною армією. Він акцентував увагу на тому, що Україна на цей час визнається Радянською Росією «самостійною державою», і тому, аби не створювати можливих дипломатичних ускладнень, вважав, що «просування митних установ необхідно обмежити кінцевими пунктами, котрі знаходяться у межах Російської Радянської Республіки, не заглиблюючись за наступаючими червоноармійськими частинами у місцевості, приналежні іншим (радянським) державам» [6, 2].

Телефонограмою за підписом Л. Карахана від 14 січня 1919 р. НКІС РРФСР відповів, що митниці мають зупинитися на кордонах «новостворених самостійних республік (Литви, України і т.д.)», під якими, ясна річ, малися на увазі державні утворення на чолі з комуністичною, а не національною владою [6, 1, 9]. У проекті відповідного циркуляра по митному відомству начальник ГУМК закликав підлеглих проявляти обережність «у вирішенні всіх питань, що випливають із самостійності новостворених держав», і наказував митникам найближчим часом зайнятися проблемою уточнення кордону між РРФСР та новими радянськими республіками і продовжувати захищати економічні інтереси Російської Федерації [6, 1].

Наступного дня, 15 січня, у російські митні установи вздовж усього західного кордону була відправлена телеграма ГУМК з відповідними вказівками [6, 10, 12-17, 42].

16 січня керівництво ГУМК повідомило про вимогу НКІС РРФСР зупинити просування російських митних установ на кордоні новостворених радянських республік тим федеральним наркоматам і відомствам, які мали якесь відношення до проблеми реорганізації кордо-

ну: Головній канцелярії та митно-тарифному і трактатному відділові НКТіП, Наркоматам військових та внутрішніх справ, Головному управлінню прикордонної охорони, Іноземному відділові ВНК тощо [6, 22-27].

Незважаючи на роздані накази і повідомлення, керівництво ГУМК, очевидно, почувалося дещо невпевнено. Про це свідчить, зокрема, нове його звернення до НКІС від 17 січня з проханням розглянути згадуваний вище проект циркуляра по митному відомству з дозволом подальшого його видання [6, 28].

Одночасно з тим митна служба РРФСР зіткнулася з іншою практичною проблемою – пропуском через свій кордон «колишніх українських громадян». Київська угода з Українською Державою від 12 червня 1918 р. комуністичним урядом Росії вже була анульована, замість УД РРФСР визнавала, як уже зазначалось, Радянську Україну. Але як тепер слід було трактувати українців – як радянських співгромадян чи як іноземців? Якщо як іноземців, то чи зберігали українці пільги при митному огляді, передбачені угодою 1918 р.? Намагаючись це з'ясувати, ГУМК 18 січня направляє до НКІС черговий запит [6, 50].

Через два дні з НКІС надійшла відповідь про те, що «всілякі пільги підданам Української Держави – відміняються... Жителі Української території мають бути зрівняні з іншими на загальних підставах» [6, 41]. Отже, НКІС митні пільги для українців відміняв, але питання про їхнє громадянство залишав поки що відкритим.

В ці ж дні, займаючись адмініструванням свого західного кордону, ГУМК РРФСР розсварилося з ревкомом Чернігівської губернії, який своєю постановою від 11 січня перепідпорядкував собі всі місцеві органи виконавчої влади включно з російськими митними установами. Крім того, губревком заборонив переміщувати через українсько-російський кордон будь-які вантажі й товари, крім військових, без свого дозволу [6, 44].

ГУМК РРФСР, звичайно, не підпорядковувався Чернігівському ревкому, але діяльність російських митних установ, скажімо, в Унечі, Середино-Буді й інших населених пунктах губернії віднині могла бути заблокована. Намагаючись слідувати вказівкам власного НКІС щодо необхідності контактів з властями прикордонних районів України з метою уточнення самої лінії кордону, ГУМК 21 січня зробило ще один запит у НКІС про подальшу долю своїх митних підрозділів на території Чернігівщини [6, 38].

Слід зазначити, що НКІС дав (24 січня) надто узагальнену відповідь, яка залишала нерозв'язаною проблему підпорядкування митниць на території України, що насамперед турбувало ГУМК РРФСР, і в той же час свідчила про тодішні турботи вищого радянського керівництва, пов'язані з державною монополією у сфері зовнішньої

торгівлі. Очевидно, що в умовах економічної руйнації і продовження війни з поки що невизначеним результатом проблема контролю над усіма наявними як в Росії, так і в Україні ресурсами і запасами турбувала більшовицьких вождів більше, ніж адміністративно-організаційна проблема підпорядкування окремих митниць.

Отримавши від НКІС розпливчату відповідь, ГУМК, у свою чергу, почало розсилати на місця такі ж половинчаті розпорядження. Управління наказувало митницям українського прикордоння залишатися на місцях [6, 48, 49], але ніяк не коментувало проблему їхнього підпорядкування, провокуючи їх таким чином на бюрократичну боротьбу з місцевими властями.

Проблему можна було вирішити шляхом перемовин безпосередньо з урядами новооголошених радянських республік. Як зазначалося у листі ГУМК до Головного управління прикордонної охорони від 3 лютого, митним органам на західному кордоні було наказано «з'ясувати на місцях... між Російською і сусідніми Республіками та відкривати митні установи за згодою з нашими і відповідними представниками новоутворених республік... Головне управління (митного контролю) вважає, що... (такий) порядок просування вперед цілком природним і для Прикордонної охорони...» [9, 13].

На переговори з урядом УСРР від ГУМК РРФСР на початку лютого був відправлений помічник начальника ГУМК РРФСР Ф.Гутман, який мав дізнатися, чи буде Радянська Україна здійснювати зі свого боку кордону митний догляд «до того часу, принаймні, доки остаточно не з'ясується економічні відносини» між радянськими Україною та Росією [6, 61]. Гутману наказувалося дотримуватися у ході цих перемовин лінії, встановленої НКІС РРФСР.

Про місію Гутмана ГУМК 7 лютого телеграмою попередило уряд УСРР. Текст телеграми було складено таким чином, аби українські керівники не мали підстав вважати митні установи українсько-російського прикордоння однозначно своїми [6, 73].

Заради справедливості треба сказати, що керівники Радянської України значною мірою поділяли погляди російського митного відомства щодо зміни статусу українсько-російського кордону. Нічого дивного тут не було, адже більшість з них тільки місяць тому була «імпортована» до України з Росії. Гутман доповідав, що «представники Української Радянської Влади, визнаючи необхідність існування митної охорони проти держав капіталістичного ладу, не бачать підстав для збереження якогось митного розмежування між соціалістичними Радянськими Республіками Великої Росії та України, і коли це питання було розглянуто на засіданні Президії (Української) Ради Народного Господарства, то ця точка зору отримала своє конкретне вираження у постанові Ради про те, що Уряд України вважає існування

митних установ між Р.Р.Ф.С.Р. і Радянською Україною зайвим, знімає митні пости і пропонує зробити те саме і Р.Р.Ф.С.Р.» [6, 211].

І тим не менш, поступове ствердження радянського режиму на початку 1919 р. в Україні автоматично викликало непорозуміння на українсько-російському кордоні. Як зазначало ГУМК, намагаючись сформулювати суть своїх відомчих проблем у цей час, «з одного боку, деякі (російські) органи Радянської Влади розглядають новостворені Радянські Республіки (Україну, Литву, Латвію і т.д.) як частини Російської Федеративної Республіки і у цьому зв'язку вважають митні установи на кордоні Росії з цими республіками зайвими (погляд місцевих залізничних властей на кордоні з Україною і т.п.), з іншого боку, нові Радянські Республіки відмежовують себе від Російської Республіки загороджувальними лініями і не дозволяють вивезення без особливого дозволу товарів і грошей до Росії (Литва, Латвія, Революційний Комітет Чернігівської Губернії)» [6, 96].

Виходячи з цього, ГУМК 19 лютого звернулось до НКІС РРФСР з пропозицією скликати міжвідомчу комісію «для точного з'ясування нашого економічного ставлення до новостворених Радянських Республік і визначення, в яких місцях на кордоні Радянської Російської Республіки повинні діяти митні установи». ГУМК пропонувало запросити до складу цієї комісії представників російських Наркоматів іноземних і внутрішніх справ, шляхів сполучень, продовольства, торгівлі і промисловості, Всеросійської надзвичайної комісії, Вищої ради народного господарства, Головних управлінь прикордонної охорони і митного контролю [6, 96]. Цікаво, що в цій комісії ГУМК не передбачало представництво «новостворених» радянських республік. Отже, або йшлося про розробку єдиної позиції наркоматів і відомств РРФСР, яка мала бути висловлена на майбутніх перемовинах з іншими республіками, або ГУМК вважало, що на думку останніх взагалі вважати не було ніякої необхідності, достатньо буде поставити їх перед фактом повної залежності від Росії. Можливо, що свою негативну роль зіграла місія Гутмана, після завершення якої нормалізація на українсько-російському кордоні, на думку ГУМК, не зрушила з місця.

У той же час, посилаючись на постанову Всеросійського центрального виконавчого комітету, надруковану 12 січня 1919 р. у №7 «Известий ВЦИК», ГУМК РРФСР 20 лютого надіслав керівникам Курського і Смоленського округів директиву про демаркацію українсько-російського кордону. У постанові, зокрема, говорилося, «якщо губернське місто знаходиться на території Російської Республіки, то звільнені повіти даної губернії, які знаходяться у прифронтовій смузі з Україною, підпорядковуються йому (губернському центру. –

Авт.) і таким чином автоматично стають частинами Російської Республіки», а «якщо губернське місто перебуває на українській території, то після звільнення його всі повіти цієї губернії негайно підпорядковуються йому і таким чином автоматично стають частинами Радянської Української Республіки» [6, 98, 99]. У цьому зв'язку Курський митний округ мав включити до свого складу всі ті повіти Курської та Воронежської губерній, на які до того поширювалася влада УД.

24 лютого НКІС схвально відгукнувся на ініціативу ГУМК щодо створення міжвідомчої комісії, запросивши його представника на таку нараду, що мала відбутися 27 лютого на базі економічно-правового відділу НКІС [6, 109]. На нараді були присутні: Немировський – завідувачий економічно-правовим відділом НКІС, Гопнер – уповноважений РНК РРФСР у справах Білорусії і Литви, Віксне – представник радянського уряду Латвії, Гедріс – представник радянського уряду Литви, Іванов – представник радянського уряду України, Еллек, Пегельман, Рапчинський – представники Естонської Трудової Комуні, Спаський – представник НКВС РРФСР, Камсарікан – представник НКПС, Теревятников – представник Головного управління прикордонної охорони, Копайтич – член Колегії ГУМК. Останній виділив дві конкуруючі між собою тенденції: 1) державно-митний кордон має бути єдиним для всього конгломерату радянських республік, отже, й митна система має бути єдиною (позиція РРФСР і Білорусії); 2) мають зберігатися внутрішні митні кордони між республіками, останні можуть створювати власні митні структури (Естонія, Латвія). Сам Копайтич був прихильником першого варіанта [6, 124].

У ході дискусії було сформульовано два альтернативні рішення. Перше, автором якого був Рапчинський, передбачало збереження між радянськими республіками господарських кордонів; у другому (його співавторами були Копайтич і Гопнер) говорилося, що «задля загальнодержавних російських інтересів» внутрішні кордони мають бути ліквідовані, зберігається єдиний радянський митний кордон, створюється єдине митне відомство, основою якого має стати ГУМК РРФСР [6, 125]. Питання було проголосовано, більшістю голосів (проти були тільки естонські делегати) було ухвалено другий варіант [6, 127зв.].

Очевидно під безпосереднім впливом рішень міжвідомчої наради Колегія ГУМК на своєму засіданні 4 березня розглянула питання «про зняття Митних Наглядів вздовж українського кордону», запропоноване членом Колегії Г. Харьковим. Харьков і Копайтич, вважаючи існування митних пунктів на українсько-російському кордоні недоцільним, висловились за звернення з відповідним проханням до НКТіП РРФСР. Копайтич виступив також за те, щоби пересунути російські митниці на «загальноросійський дер-

жавний кордон РРФСР», а Харьков констатував «жалюгідні результати діяльності... (російських) митних установ на українському кордоні» [4, 3].

Третій член Колегії Ц. Остроменцький утримався.

Отже, на початку 1919 р. більшовицький провід України, представник якого покійно проголосував за таку резолюцію, не бачив свою республіку повноцінною державою, прив'язуючи її і економічно, і політично до комуністичної Росії. 11 березня ГУМК РРФСР офіційно повідомило уряд УСРР про ухвалу міжвідомчої наради, яка відбулась 27 лютого [6, 130].

У подібному листі до Наркомпроду РРФСР ГУМК повідомляло, що 6 березня «віддано розпорядження усім митним наглядом, розташованим по українському кордону, про припинення здійснення митних обрядностей і ліквідацію діловодства...» [6, 133зв.]. В іншому листі ГУМК попереджало Наркомпрод про неможливість у теперішній ситуації виконувати інструкцію цього наркомату про ввезення до Росії української продукції [6, 137].

У листі до Наркомату шляхів РРФСР від 13 березня ГУМК просило повідомити, які залізничні станції на території України, Латвії, Литви та Білорусії на даний момент вважаються кінцевими [6, 135зв.]. Очевидно планувалося на цих станціях облаштувати тимчасові митні пункти.

У листі до Головного управління непрямих податків ГУМК повідомляло про припинення збору мита на український цукор [6, 138].

Можна сказати, що після зазначеної міжвідомчої наради становище ГУМК РРФСР залишилось непевним. Будучи по суті автором ухвали наради про скасування кордонів між радянськими республіками, Копайтич, заручившись підтримкою Наркомату торгівлі і промисловості РРФСР, одразу розпорядився зупинити митні процедури на західному, в тому числі українському, кордоні. Але він мав усвідомлювати, що ця ухвала поки що не є директивною найвищою виконавчою влади. Зупиняючи митну діяльність на українському кордоні, він не міг розпочати її одразу десь західніше, адже в Україні продовжувались військові дії. Отже, у березні 1919 р. російські митні органи тепер уже колишнього українського кордону ніби застигли у повітрі: їх поки не розформували, але їхню роботу припинили. За таких умов ГУМК змушене було 13 березня звернутися до НКІС РРФСР із запитом, чи стане ухвала міжвідомчої наради основою для відповідної постанови ВЦВК? [6, 136].

Замість постанови ВЦВК Головне управління митного контролю одержало розпорядження НКТіП РРФСР від 19 березня. Отже, митне відомство мало: 1) остаточно припинити діяльність своїх структур уздовж колишньої демаркаційної лінії на кордоні з Україною; 2) разом з урядом УСРР розробити план з «організації

та розташування митних наглядів по межі просування (червоних) військ по території України»; 3) митні вантажі, що залишалися на складах ліквідованих митних структур, передати місцевим продовольчим органам та радгоспам; 4) особовий склад ліквідованих митних структур зібрати у Курську; 5) кадрова проблема, що виникла у зв'язку з ліквідацією митного кордону з Україною, мала бути вирішена у двотижневий термін [6, 140].

Одночасно НКТіП РРФСР відправив телеграму голові РНК УСРР Раковському, висловлюючи своє бажання відновлювати «митний апарат» на демаркаційні лінії у найближчому тилу наступаючих радянських військ, ... використавши співробітників, які працювали на митницях... по кордону з Україною» [6, 142]. Раковському пропонувалося негайно повідомити, де краще розташувати нові митні нагляди, і погодитись на створення нового митного округу з центром у Києві. На думку НКТіП, Наркомат іноземних справ РРФСР зі свого боку мав підказати місця розташування «загальноросійських» митних установ на території України [6, 143].

Слід зазначити, що, незважаючи на офіційні заяви про створення єдиного радянського економічного і митного простору, більшовицьке керівництво Росії цілком свідомо використовувало політику подвійних стандартів по відношенню до України, навіть радянської. Ліквідувавши українсько-російський кордон і тим самим відкривши необмежений доступ до Росії відносно дешевого або ж реквізованого українського продовольства, уряд РРФСР у той же час через свій Народний банк повідомляв про те, що «тимчасові правила про обмеження вивозу (з Росії) грошей і в подальшому зберігають свою силу стосовно України» [6, 145]. Тільки 26 березня ГУМК проінформував Народний банк РРФСР про те, що митники більше не контролюють процес вивозу грошей до України [6, 147].

Остаточо російські митні установи на кордоні з Україною було ліквідовано, як і наказував НКТіП, 1 квітня 1919 р. [7, 1].

Виконуючи розпорядження НКТіП, ГУМК намагалося зв'язатись із радянським урядом України. Ще 25 березня на засіданні Колегії ГУМК було прийнято рішення «про відрядження до Києва для з'ясування стану речей на місці у зв'язку з майбутнім установам Митних Наглядів» співробітника Арватова [4, 5]. Змінивши місце відрядження з Києва на Харків, Арватов аж 28 квітня телеграфував про те, що РНК УСРР в цілому погоджується з російським керівництвом у питаннях «зовнішнього товарообміну і митної політики», але у той же час при Українській раді народного господарства замість колишнього Департаменту митних зборів Української Держави створюється свій Відділ митного контролю. Цей відділ і мав вирішувати в Україні проблеми «зовнішнього товарообміну» і

митної політики [9, 183-185], складаючи, таким чином, певну конкуренцію російському митному відомству.

Очевидно, така інформація мала викликати справжній шок у керівництва ГУМК, адже виходило, що уряд УСРР інтерпретував резолюцію міжвідомчої наради від 27 лютого на свій лад, намагаючись поставити митну справу в Україні під свій контроль замість того, щоб передати все росіянам. Вже 29 квітня Арватов виїхав до Москви за необхідними директивами, бо ні він, ні його керівники не були готові до такого розвитку подій.

Те, що переговори ГУМК РРФСР з радянськими урядами інших республік щодо нових місць розташування митних пунктів на спільному радянському кордоні були проблематичними, підтверджує лист голови Колегії ГУМК Остроменцького до Головного управління прикордонної охорони від 26 квітня. Голова Колегії повідомляв про одночасні переговори з урядами Білорусії, України і Литви, причому два останні виступали за створення спеціальної митної варті, яка б охороняла лінію кордону між митними пунктами [9, 19].

Звичайно, переговори з Харковом мали продовжуватись, але з точки зору ГУМК більш ефективним у справі організації західного радянського митного кордону був інший шлях. 2 травня ГУМК, заручившись підтримкою Наркомату торгівлі і промисловості РРФСР, направило листа до ВЦВК, обвинувачуючи новостворені радянські республіки в «економічному сепаратизмі» і наполягаючи на створенні «загальнофедеративного митного союзу з центральним управлінням у Москві і відділами його у всіх окремих Радянських республіках» [6, 194, 205]. ГУМК у своїй аргументації виходило із загальнопоширеної вже на той час у Москві думки про те, що всі інші республіки є лише складовими частинами Російської Федерації, і позиціонувало себе, по суті, як захисника революційних принципів і борця з буржуазно-націоналістичними пережитками. Аби не затягувати відповідні процеси, ГУМК пропонувало ВЦВК розглянути і затвердити проект постанови «Про митний союз і єдність митного управління» [6, 194, 195].

Замість постанови Всеросійський центральний виконавчий комітет 1 червня прийняв резолюцію «про об'єднання воєнних і матеріальних сил РРФСР з Радянськими Республіками: Україною, Білорусією, Литвою і Латвією» і про створення відповідної «об'єднаної» комісії [8, 4]. Цікаво, що ВЦВК з невідомих причин не включив до складу цієї комісії представників ГУМК РРФСР, змусивши останнє через НКТіП клопотатись про виправлення «помилки». У листі до Комісії з питань про воєнне і матеріальне об'єднання Радянських Республік від 6 червня новий начальник ГУМК Харків аргументував своє прохання тим, що, крім воєнного і матеріального, має відбутися ще і

митне об'єднання всіх республік [8, 5].

Але все виявилось марним: рівно місяць і Комісія, і ВЦВК ігнорували це прохання ГУМК, просто не відповідаючи на офіційні запити. Не витримавши, 30 червня ГУМК, яке мало нерозв'язані проблеми з республіками, у тому числі з Україною, відрядило до Комісії спеціального емісара, якому там, по-перше, було повідомлено, що представництво ГУМК у Комісії не передбачається, а по-друге, попросили надати для розгляду проект постанови про митне об'єднання всіх радянських республік [8, 9].

Очікуючи реакцію Комісії, ГУМК було змушено продовжувати переговори з українською стороною, намагаючись реалізувати саме свій сценарій упорядкування західного митного кордону. У другій половині червня – середині липня 1919 р. начальник ГУМК Харків перебував в Україні, намагаючись змусити Українську раду народного господарства погодитись із «Положенням про місцеві відділи Центрального Митного Управління у Радянських Республіках, що входять до складу Російської Федерації» [5, 72, 91; 6, 217, 230]. Дане положення було спрямоване на подальшу централізацію радянської митної системи на чолі з російським управлінням, тобто безпосередньо товаришем Харківим. Остаточний цей документ було затверджено Колегією Наркомату торгівлі і промисловості РРФСР тільки 21 липня 1919 р., коли Харків повернувся до Москви, і це

говорить про те, що у червні в Україні начальник ГУМК, очевидно, намагався узгодити основні ідеї майбутнього положення. Такі ідеї висловлювались ще у травні, як це видно із звіту завідуючого адміністративним відділом ГУМК РРФСР [7, 1]. Із звіту завідуючого відділу митного контролю при Раді народного господарства України Г.Турчинського також відомо, що у квітні-червні 1919 р. з російськими митниками двічі проводились переговори з питань «про взаємовідношення між митними відомствами Великої Росії та України у зв'язку із створенням єдиного для обох республік народно-господарського плану» [7, 35зв.].

Здавалося, що керівництво російських митників нарешті досягло свого. Вирішивши проблему ліквідації україно-російського кордону як міждержавного і митного, вони нарешті підійшли впритул і до розв'язання проблеми облаштування нового західного кордону, що включала повне підпорядкування Москві митних структур України. Але події військово-політичного характеру, які розвивалися в Україні у цей час, звели всі зусилля московських митних «централізаторів» нанівець. Замість просування на захід російським митникам, слідом за червоними військами і урядом Раковського, довелося відступати на схід. Справу централізації радянської митної системи довелося відкласти до найкращих для більшовиків часів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія митної справи в Україні. – К.: Знання, 2006. – С.509-545.
2. Кисловский Ю.Г. История таможенного государства Российского. 907-1995 / Ю.Г. Кисловский. – М.: Автор, 1995. – С.123-126.
3. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000. – Харків: Каравела, 2000. – С.28-32.
4. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф.413, оп.14, спр.4.
5. РДАЕ. – Спр.5.
6. РДАЕ. – Спр.9.
7. РДАЕ. – Спр.10.
8. РДАЕ. – Спр.13.
9. РДАЕ. – Спр.15.
10. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / О.В. Тимошук. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 253-274.
11. Чорний В. Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К.: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр «КВІЦ», 2000. – С. 156-172.

УДК 07.00.06.

А.Г. АЛЕКСАХА

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕМОГРАФІЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ДОІНДУСТРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Алексаха Андрій Григорович - здобувач кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Згідно з теорією С. Кузнеця, демографічні показники можуть змінюватися циклічно, у вигляді хвиль. Основою цих хвиль є демографічні події, які мають велике суспільно-економічне значення, а саме – взяття у шлюб і народження дітей. Метою цієї статті є пошук на матеріалі з історії народонаселення Англії XVI – XVIII ст., хвиль Кузнеця, та їх аналіз з метою виявлення взаємозв'язку між станом суспільства та динамікою народонаселення. Циклічні зміни, які можуть бути інтерпретовані як хвилі Кузнеця, виявлені нами на динамічних рядах шлюбності, що відповідає значенню шлюбності в підтриманні демографічно-економічного гомеостазиса в англійському суспільстві XVI – XVIII ст. Отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що в доіндустріальних суспільствах виникнення хвиль Кузнеця можливо в умовах наближення кількості населення до меж виробничих можливостей суспільства, що також супроводжується наростанням соціального напруження.

Ключові слова: хвилі Кузнеця, шлюбність, народонаселення Англії.

В соответствии с теорией С. Кузнеця, демографические показатели могут изменяться циклически, в виде волн. Основой этих волн являются демографические события, которые имеют большое социально-экономическое значение, а именно – вступление в брак и рождение детей. Цель данной статьи – поиск на материале по истории народонаселения Англии XVI – XVIII вв., их анализ для выявления взаимосвязи между состоянием общества и динамикой народонаселения. Циклические изменения, которые могут быть интерпретированы как волны Кузнеця, выявлены нами на динамических рядах брачности, что соответствует значению брачности в поддержании демографическо-экономического гомеостазиса в английском обществе XVI – XVIII вв. Полученные результаты позволяют сделать вывод о том, что в доиндустриальных обществах возникновение волн Кузнеця возможно в условиях приближения количества населения к пределу производственных возможностей общества, при этом происходит нарастание социального напряжения.

Ключевые слова: Волны Кузнеця, брачность, народонаселение Англии.

According to Kuznets' theory the dynamic series of demographical indices may change cyclically in the shape of waves. The waves are formed by demographical cases of great importance for the economy and the society that is marriage and birth of children. The aim of this paper is search of the Kuznets' waves on English demographical data XVI – XVIII cc. and their analysis in order to explore interaction between state of society and dynamic of demographical processes. We found cycles, which may be considered as Kuznets' waves, in marriage rate indices that corresponds the importance of nuptiality in supporting of demographical and economic homeostasis in English society XVI – XVIII cc. The results allow us to make conclusion that in the preindustrial society the Kuznets' waves may arise when population is approaching the limit of producing possibilities of the society. The process is accompanied by growing social tension.

Keywords: Kuznets' waves, nuptiality, population of England.

© А.Г. Алексаха, 2009

Економічна криза, яку переживають сьогодні весь світ і Україна, ставить перед науковцями багато запитань, серед яких одним з найважливіших є питання про причини цієї кризи і про причини економічних криз взагалі. Наукове визначення причини економічних криз дало б суспільству можливість передбачати такі кризи і готувати низку заходів, які б дозволили зменшити вплив кризи, полегшити її перебіг та наслідки.

Сьогодні немає загально визнаної теорії економічних криз, хоча декілька з них набули широкої відомості як у наукових колах, так і в суспільстві загалом. Після світової кризи 1930-х років науково достовірною вважалась теорія криз Кейнса, але тяжка економічна криза 1970-х років довела її некоректність. Після цього політичні діячі провідних держав світу у своїй політиці ста-

ли спиратися на наукові дослідження Фрідмена, які отримали назву монетаризму. Але, незважаючи на це, теперішня економічна криза не була передбачена монетаристами, і монетарні заходи не змогли її подолати.

У зв'язку зі сказаним вище викликає інтерес теорія криз С. Кузнеця. Семен (Саймон) Кузнець народився і виріс у Харкові, а в 1920 році емігрував до Америки, де закінчив університет. У 1971 р. Кузнець був нагороджений Нобелівською премією з економіки. Суть теорії криз Кузнеця полягає у наступному: народжуваність змінюється хвилеподібно, з періодом 20-25 років. Іншими словами, у суцільному потоці народжувань існують скупчення, коли народжуваність вища за звичайну. Коли люди, які народилися під час попередньої хвилі, досягають шлюбного

віку і починають одружуватися і народжувати дітей, їх потреби сильно збільшуються. Вони активно купують предмети довгострокового вжитку, та особливо великий економічний ефект має їх швидкозростаючий попит на житло. Внаслідок зростання попиту економіка поживляється, збільшуються обсяги торгівлі і виробництва. Завдяки цьому зменшується безробіття, що у свою чергу збільшує попит. Процес продовжується доти, доки всі, хто народився під час попередньої хвилі народжувань і мав бажання одружитися, одружилися і народили дітей. Після цього попит починає падати, безробіття зростає, що в свою чергу зменшує попит. Економіка вступає в кризу, яка буде продовжуватися доти, поки не виросте наступне покоління, що народилося під час останньої хвилі і не почне одружуватися і народжувати дітей. Таким чином, цикл повторюється знову і знову [14].

Теорія Кузнеця є цікавою не тільки для економістів і соціологів, алей для демографів, адже вона вивчає взаємозв'язок між демографічними даними та станом економіки суспільства, що ще з часів Мальтуса було одним з головних питань демографії.

Вивчаючи американський матеріал, Кузнець довів відповідність довготривалих і глибоких спадів народжуваності і економічних криз [15]. Але його теорія викликала багато критики. Головним аргументом опонентів Кузнеця було твердження про те, що падіння народжуваності під час кризи є результатом погіршення економічних умов життя [9, 599-621]. Тобто падіння народжуваності є наслідком кризи, а не її причиною. Крім того, хвилеподібні зміни народжуваності не є обов'язковими. В деяких випадках хвилі народжуваності є незаперечними, а в деяких вони практично відсутні [4].

Цілком зрозуміло, що погіршення економічного стану суспільства негативно впливає на показники народжуваності, але падіння народжуваності починається ще до кризи і, таким чином, не може бути нею спричинено. Наприклад, падіння народжуваності у США почалося у 2002-2004 рр., тобто передувало теперішній кризі.

Набагато складнішою проблемою є пошук хвиль Кузнеця на статистичному матеріалі. Очевидно, що причини виникнення хвиль складні, тому їх поява не є обов'язковою. Для вивчення хвиль Кузнеця потрібні значні за обсягом статистичні дані, досить довгі динамічні ряди зміни щорічних демографічних показників. На жаль, мабуть жодна наука не стикається з такою проблемою обмеженості даних як демографія. Перші систематичні переписи населення були впроваджені у Великій Британії, Франції, Норвегії та Данії з 1801 р., але методика їх проведення була дуже недосконалою. Справжній облік населення в Європі і США почався тільки з другої половини XIX ст.

Але, завдяки наполегливій праці істориків та

демографів, сьогодні історична демографія має досить достовірні реконструкції демографічного процесу в окремих країнах, які безпосередньо передують початку систематичних переписів населення. Такі реконструкції виконані, наприклад, для Швеції [17, 13], Франції [12], Англії [18].

Найбільш достовірною та довгою є, безумовно, реконструкція англійської історії народонаселення, що охоплює період з 1541 по 1871 роки. Важко навіть увити собі обсяг наукової роботи, що була виконана під час цієї реконструкції. Вона базується на записах у церковних книгах з 404 англійських приходів про хрещення, поховання та вінчання протягом 330-ти років. У середньому тільки за один рік таких записів нараховувалося приблизно 42 мільйони [18, 3]. Для того, щоб виписати усі ці дані, була потрібна праця кількох сот дослідників по всій Англії. Звичайно, передумовою виконання цієї грандіозної задачі було надзвичайне збереження приходських книг. Варто зауважити, що під час виписування цих даних більша частина цих книг ще зберігалася в приходських церквах.

Крім збору та первісного опрацювання первісних даних, потрібна була вже дійсно наукова праця по конвертації даних про вінчання, хрещення та поховання у статистичні ряди шлюбності, народжуваності та смертності. З методологічної точки зору це була досить складна задача, оскільки у XVI – XVIII ст. дитяча смертність була дуже високою, отже досить багато дітей не доживало до хрещення. Не всі померлі також були поховані з виконанням церковного обряду. Під час революції, громадянської війни, походів Кромвеля на Шотландію та Ірландію багато людей загинуло без церковного поховання. Крім того, перед революцією та деякий час після неї, в Англії велике розповсюдження мали різні секти, наприклад квакери, які не визнавали англійської церкви, тому демографічні події цієї категорії англійського населення не могли бути зафіксованими у церковних книгах [18, 89-92]. Але найбільшу проблему для точної реконструкції демографічної історії Англії становила еміграція з цієї країни, яка, безперечно, була дуже значною і при цьому майже ніяк не фіксувалася [18, 118]. Всю цю методологічну працю виконала створена при Кембрідзькому університеті «Група по вивченню історії народонаселення та соціальної структури» під керівництвом Р.С. Скофілда та Е. А. Ріглі.

Після вирішення цих проблем перед дослідниками стала задача відтворення на базі даних про народжуваність та смертність, з урахуванням усіх похибок, загальної кількості населення Англії по роках за весь період, що вивчався. Для виконання цієї задачі ними був опрацьований метод зворотної проекції, що, крім відтворених динамічних рядів народжуваності та смертності,

спирався на результати пізніших переписів населення [18, 195, 715]. Ріглі і Скофілд не обмежилися тільки реконструкцією статистичних рядів демографічних подій в Англії за визначений період. Була встановлена також динаміка вікової структури населення [18, 215], коефіцієнти народжуваності, шлюбності та смертності [18, 310], сезонні коливання цих показників [18, 286-309], взаємозв'язок між демографічними показниками та економічним станом суспільства [18, 402 – 483].

Науковий світ дуже високо оцінив цю працю англійських істориків [8;10]. Один з дослідників навіть висловив думку, що після виходу у світ книги «The population history of England» історична демографія як наука стала іншою [3]. Таким чином, дані, що містяться у цій книзі, можна вважати надійним і цінним джерелом для вивчення історії народонаселення, та його зв'язку з економічними, соціальними та політичними змінами в суспільстві.

Метою цієї статі є пошук на історичному демографічному матеріалі, реконструйованому англійськими дослідниками Р. С. Скофілдом та Е. А. Ріглі, хвиль Кузнеця, та їх аналіз з метою виявлення взаємозв'язку між станом суспільства та динамікою народонаселення. Такий пошук до цього часу на даному матеріалі ніхто не проводив.

Динаміка народжуваності в Англії протягом 1541-1871 рр. не виявляє циклічних змін, які б могли бути інтерпретовані як хвилі Кузнеця. Але динаміка шлюбності містить циклічні зміни, які можна вважати трьома послідовними хвилями Кузнеця. На графіку 1, де відображено динаміку коефіцієнта шлюбності, досить чітко видно три інтервали, відокремлені різкими падіннями шлюбності у 1571, 1597, 1623 та 1649. З певними застереженнями можна ідентифікувати також четверту хвилю, яка не досить виразно закінчується у 1675 рр. Ці хвилі шлюбності особливо добре видно на лінії тренда (п'ятирічна рухома середня). Звичайно, коливання шлюбності можна бачити протягом усього відображеного періоду, але відзначені коливання відрізняються своїм періодом у 26 р. Така їх довжина відповідає середньому віку вступу у перший шлюб відповідних когорт жінок, що показано в таблиці 1.

Таблиця 1. [18, 424. table 10.1]

Когорта	Середній вік вступу в перший шлюб, років
1550-1574	26,4
1575-1599	26,1
1600-1624	26
1625-1649	26,6
1650-1674	26,6

Зрозуміло, що середні підрахунки віку дають дробовий результат, у той час як довжина хвилі може вимірюватися тільки цілими числами.

Отриманий нами результат не відповідає дослідженням Кузнеця і іншим вивченням хвиль, названих його ім'ям, тому що ці хвилі були виявлені на динамічних рядах народжуваності, а не шлюбності. Причина такої невідповідності полягає в тому, що ці дослідження проводилися на матеріалах індустріальних суспільств, в яких відбувся демографічний перехід. Як відомо, в таких суспільствах загальний коефіцієнт смертності досить низький, не вище 15% і приблизно дорівнює коефіцієнту народжуваності. Як результат, приріст населення дуже низький, а часто і від'ємний [5, 27]. В доіндустріальних суспільствах демографічні процеси мають зовсім інший характер.

У найбільш примітивних суспільствах майже все доросле населення жило у шлюбі і кількість дітей ніяким чином не регулювалася. Тому в таких суспільствах народжуваність була дуже висока і могла сягати 50 %. Смертність також була висока, особливо дитяча. З тисячі новонароджених до річного віку доживало 700-800, а часто тільки 600-500 дітей. Але в цілому в таких суспільствах звичайно смертність була суттєво нижчою за народжуваність, тому населення зростало на 0,5 – 1% щорічно. Таке зростання неминуче призводило до того, що при існуючих об'ємах виробництва продовольства його переставало вистачати для всіх. Починався голод, який часто повторювався. Постійне недоїдання більшої частини населення створювало сприятливий ґрунт для епідемій. Під час сильного голоду та епідемій могло вимерти від 15% до 50% населення [6, 76-77]. Саме такий характер демографічних процесів реконструюють дослідники у багатьох доіндустріальних суспільствах. Наприклад, саме так відбувалось спонтанне регулювання кількості населення у ті ж часи зовсім поряд з Англією, у Франції [11, 45-59].

Але динаміка коефіцієнта смертності англійського суспільства не відповідає такому механізму регулювання відповідності кількості населення виробництву засобів існування. Дослідження Ріглі і Скофілда показало, що між коефіцієнтом смертності і змінами кількості населення, за винятком тяжкої епідемії у 1560-х рр., не існувало кореляційного зв'язку [18, 412-417]. Разом з тим, протягом періоду 1541-1800 рр. існував тісний позитивний зв'язок між динамікою кількості населення Англії і цінами на споживчі товари. Ціни на споживчі товари, так само як кількість населення, досягають максимуму протягом періоду 1640-1650-х рр., тобто напередодні і під час революції. Після революції кількість населення Англії, так само як і ціни починають знижуватися (дивись графік 2, 3) [18, 403; 16, 296-314].

Зниження кількості англійського населення відбулося за рахунок зменшення

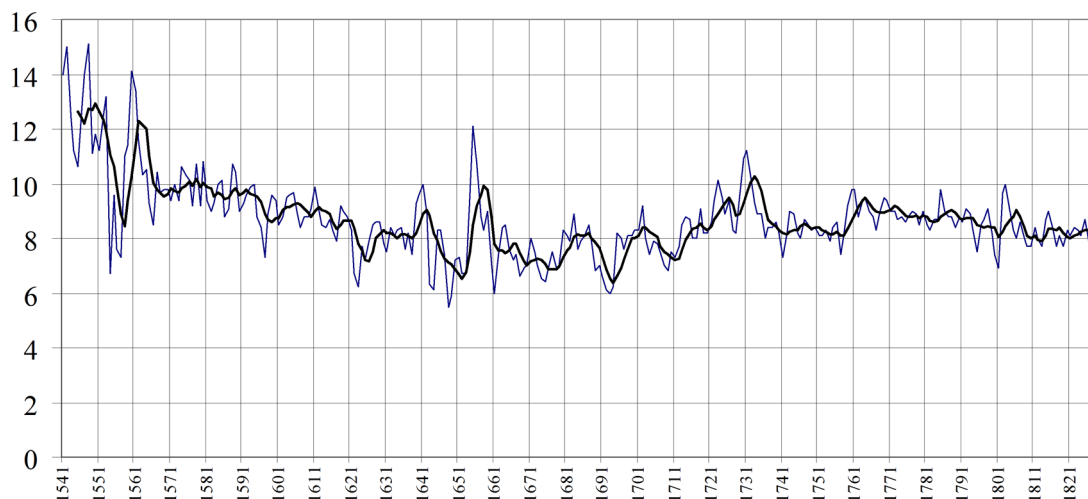
народжуваності. У свою чергу зменшення народжуваності було наслідком зменшення шлюбності [18, 265-269]. На графіку 1 добре видно, що народжуваність почала падати з 1560-х рр., знизившись з 14,1 % у 1560 р. до історичного мінімуму 5,5% у 1648 р. Це падіння шлюбності відбулося за рахунок збільшення частки населення яка ніколи не брала шлюб. Ця частка збільшилася з 8% для когорти, народженої до 1570-х рр., до 24% для когорти, народженої у першій чверті XVII ст. [18, 260 tabl. 7.28]. Це збільшення відповідає падінню за той же час народжуваності на 17% [18, 265].

Таким чином, в англійському суспільстві у період XVI – XVIII ст. регулювання демографічного гомеостазиса відбувалось не за рахунок періодичного дуже сильного зростання смертності, а за рахунок зменшення шлюбності.

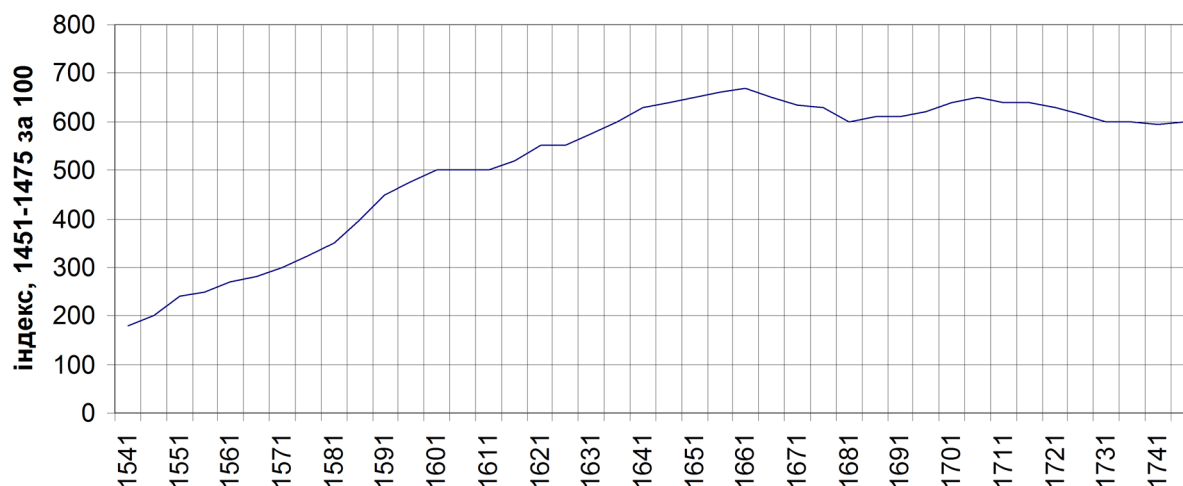
У шлюбі ж контроль за народжуваністю був відсутній. Така демографічна поведінка характерна для доіндустріальних суспільств досить високого рівня розвитку. Наприклад, в Ірландії ще у 1940-х роках у когорті 45-49 рр. 26% жінок ніколи не перебували у шлюбі, у той час як одружені жінки мали багато дітей [2, 195].

Вирішальна роль шлюбності у підтриманні кількості населення у відповідності до виробництва засобів існування дозволяє висловити припущення, що саме соціально - економічне значення вступу у шлюб обумовило формування циклічних змін шлюбності в Англії XVI – XVII ст., які відповідають хвилям Кузнеця. У сучасному суспільстві, де розлучення досить розповсюджені, вирішальне значення для зміни економічної поведінки людей має народжен-

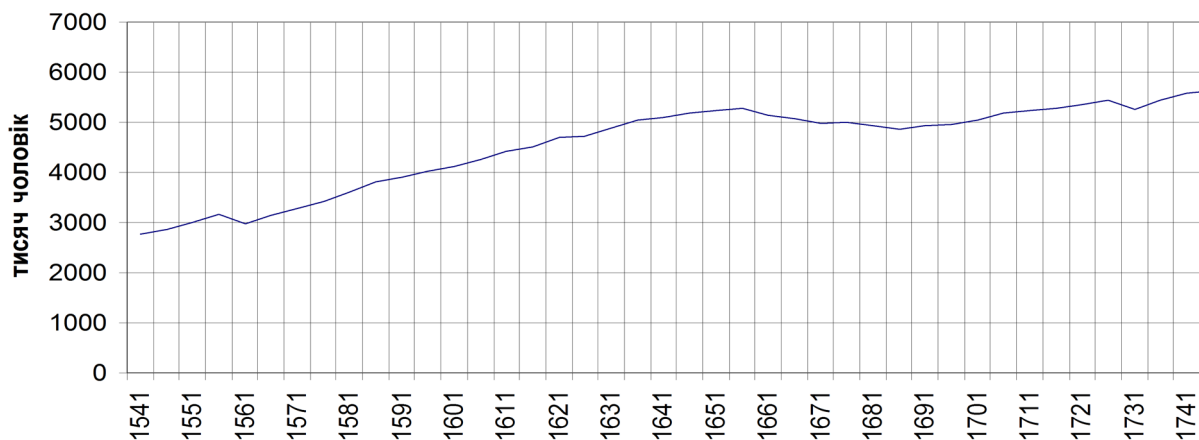
Графік 1. Коефіцієнт шлюбності в Англії

Графік 2. Ціни на споживчі товари в Англії

Графік 3. Кількість населення Англії

ня дитини. В англійському доіндустріальному суспільстві вже вступ у шлюб передбачав різке зростання потреб сім'ї у засобах існування, тому що народжуваність у шлюбі не контролювалася.

Таким чином, виникнення хвиль Кузнеця пов'язано не з суто демографічними процесами, а з процесами економічними. Такий висновок підтверджується тим, що після 1650-х рр. коли кількість населення і ціни на споживчі товари починають падати, хвилі шлюбності, які відповідають циклу Кузнеця, зникають. Можна вважати доведеним, що в доіндустріальних суспільствах зміни кількості населення і рівень цін був пов'язаний прямою кореляційною залежністю [1, 58 і далі; 7, 3-10]. Збільшення кількості населення до межі виробничих можливостей суспільства призводило до гострого дефіциту засобів існування і надзвичайно високих цін на них. Ці умови впливали на демографічну поведінку населення і вступ у шлюб відкладався до більш сприятливих часів. Коли ж економічні умови ставали хоч трохи кращими, або коли відкладання вступу у шлюб з огляду на вік, згідно з прийнятими в даному суспільстві стандартами шлюбної поведінки, вважалося далі неможливим, вступу у шлюб ставали масовими. Таким чином, формувалися хвилі шлюбності. При зменшенні кількості населення і покращенні економічної ситуації потреба відкладати шлюб з економічних причин зникала, і хвиля шлюбності розсіювалась.

Зменшення шлюбності і народжуваності, починаючи з 1560 р., призвело до сповільнення росту населення Англії, але перелом тенденції відбувся після 1652 р. За цей період ціни на споживчі товари, перш за все на харчі і паливо [7, 74, Figure 2.04], стрімко зростали, так же як і соціальна напруженість в англійському суспільстві. Перші конфлікти між королівською владою та парла-

ментом почалися ще за часів Єлизавети, а в подальшому тільки посилювалися. Вже її наступник, Джеймс I, вів боротьбу з парламентом за обмеження влади останнього і у 1611 р. парламент був розпущений. Після цього король правив практично без парламенту, скликаючи його кілька разів тільки на короткий термін. Чарльз I з самого початку свого правління (1625 р.) вів боротьбу з парламентом за владу, яка зрештою завершилась у 1640 р. революцією. Дванадцять років тривала революція, громадянська війна та війни в Ірландії і Шотландії. Протягом цього періоду кількість населення Англії та ціни на споживчі товари досягають максимуму. Стабілізація політичної і економічної ситуації в Англії почалася тільки після перелому тренду в 1652 р. (Wrigley, Schofield p. 531 table A3.3) і зменшенню кількості населення та цін.

З огляду на висловлені вище факти і міркування ми можемо зробити наступні висновки:

1. В доіндустріальних суспільствах в умовах наближення кількості населення до меж виробничих можливостей суспільства демографічні процеси, пов'язані з відтворенням населення, можуть набирати циклічного характеру по типу хвиль Кузнеця.

2. Наближення кількості населення до меж виробничих можливостей доіндустріального суспільства супроводжується наростанням соціальної напруженості, яке може завершитися повстанням проти існуючої влади.

В подальшому є перспективним розширити пошук циклічних коливань демографічних показників по типу хвиль Кузнеця на матеріалах країн, для яких реконструйована історія народонаселення, в першу чергу Швеції і Франції. Порівняння цих пошуків з результатами, про які йдеться у цій статті, дало б можливість краще зрозуміти принципи взаємодії демографічних та економічних процесів у доіндустріальних суспільствах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродель. Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. / Ф. Бродель. - Київ: Основи.Т. 1., 1998. 541 с.
2. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. - Київ: АртЕк, 1997. - 256 с.
3. Anderson M. Historical demography after the Population history of England / M. Anderson // *Journal of Interdisciplinary history*. - № 15. - 1985. - p. 595 - 607.
4. Calomiris C.W. Historical macroeconomics and American macroeconomic history / C.W. Calomiris, C. Hanes // *National Bureau of economic research Working Papers*. - 1994. - p. 1 - 77.
5. Chesnais J-C. The demographical transition: ages, patterns and economic implications / J-C. Chesnais - Oxford: Oxford university Press, 2001. - 633 p.
6. Cippola C. M. The economic history the world population / C. M. Cippola. - London: Penguin Books, 1970. - 135 p.
7. Fisher D.H. The Great Wave / D.H. Fisher. - Oxford: Oxford university press, 1996. - 536 p.
8. Flinn M.W. The population history of England: Essay on bibliography and criticism / M.W. Flinn // *Economic History Review*. - № 35. - 1982. - p. 443-457.
9. Friedman M. A monetary history of United States, 1867-1960 / M. Friedman, A.J. Schwartz. - Princeton: Princeton university press, 1971. - 860 p.
10. Gaunt D. The population history of England 1541-1871: a review Symposium / D. Gaunt, D. Levine, E. Moodie // *Social History*. - № 8. - 1983. - p. 139-168.
11. Goubert P. Beauvais et la Beauvaisis de 1600 à 1730 / Goubert P. - Paris: Ecole pratique des Haute Etudes, 1960. - 439 p.
12. Henry L., Blayo Y. La population de la France de 1740 à 1860 / L. Henry, Y. Blayo. - Paris: A. Colin, 2004. - 207 p.
13. Hofstein E., Lundstrom H. Swedish population history. Main trends from 1750 to 1970 / E. Hofstein, H. Lundstrom. - Stockholm: Statistika centralburån, 1976. - 186 p.
14. Kuznets S. Secular movements in Production and Prices / S. Kuznets. - Boston: A.M. Kelley, 1967. - 536 p.
15. Kuznets S. Long swings in the growth of population and related economic variables / S. Kuznets // *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1959. - № 102. - p. 25-52.
16. Phelps-Brown E.H. Seven centuries of the prices of consumables, compared with builders' wage-rates / E.H. Phelps-Brown, S.V. Hopkins // *Economica*-23, 1956. - p. 296-314
17. Sundbärg. O. Bevolkerungsstatistik Schwedens, 1750-1900 / O. Sundbärg. - Stockholm: P.A. Norstedt und söner, 1923. - 170 s.
18. Wrigley E.A. The population history of England 1541-1871. A reconstruction / E.A. Wrigley, R.S. Schofield. - Cambridge: Cambridge university press, 1981. - 781 p.

УДК 94(477)«19»

Р.О. ДОВГАНЕНКО

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ ПЕРІОДУ НЕПУ

Довганенко Роман Олександрович - аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена аналізу соціокультурної методології в сучасній історичній науці та проблемам її застосування для вивчення історії українських робітників періоду непу.

Ключові слова: робітничий клас, ментальність, соціальна історія, школа «Анналів», повсякденність, нова економічна політика, мотивація праці, соціокультурна методологія, колективні стереотипи, історія ментальностей.

Статья посвящена анализу социокультурной методологии в современной исторической науке и проблемам ее применения в изучении истории украинских рабочих периода непа.

Ключевые слова: рабочий класс, ментальность, социальная история, школа «Анналов», будничность, новая экономическая политика, мотивация труда, социокультурная методология, коллективные стереотипы, история ментальностей.

The article is devoted to the analysis of the social and cultural methodology in the modern history science and to the problems of its application for studying the history of the Ukrainian workers during the NEP period.

Keywords: working class, mentality, social history, school «Annals», dullness, new economic policy, motivation of work, welfare methodology, collective stereotypes, history of mentalities.

© Р.О. Довганенко, 2009

Про кризу в сучасній світовій та вітчизняній історичній науці написано останнім часом досить багато. Не менше літератури було присвячено обґрунтуванню різних шляхів виходу з цієї кризи. Проте, розмірковуючи про сучасний стан української історіографії, зазначимо, що криза нашого національного історіописання має певну особливість. Вона полягає в тому, що українські історики зіштовхнулися не стільки з обмеженістю чи вичерпаністю методологічних підходів, притаманних, скажімо, історичній науці в сучасних європейських країнах, скільки з обмеженістю національної парадигми історії, яка широко використовувалася з кінця 1980-х – початку 1990-х років. Річ у тім, що свою основну функцію – обґрунтування української державності та здобуття Україною незалежності – вона виконала [12]. Крім того, в рамках даної парадигми радянський період української історії переважно розглядався з точки зору існування українського народу та української культури в умовах радянського тоталітаризму та його впливу на розвиток української нації. Через це проблематика часто звужувалася виключно до аналізу політичних та економічних явищ того часу, залишаючи без належної уваги питання генези радянського суспільства та культури.

Період непу в даному контексті займає дуже важливе місце, тому що в цей час формувалися загальні засади розвитку радянського

суспільства, безрозуміння яких неможливо скласти достатньо повне й чітке уявлення про даний історичний період. Вивчення історії робітників України доби непу з позицій подальшого розвитку української історичної науки є актуальним як в теоретичному, так і в методологічному плані. Оскільки вітчизняні науковці не запропонували оригінальної відповіді на питання «яким шляхом рухатися далі?», то чи не єдино вірогідним рішенням є запозичення світового досвіду. Звідси цілком логічним і закономірним можна вважати зростання фахового інтересу українських істориків до соціокультурної проблематики.

Соціокультурний аспект в історії почав активно досліджуватися західними, в першу чергу французькими, істориками ще з 80-х років ХХ ст. у рамках осмислення історії ментальностей. Конкретно цей напрям в історичних дослідженнях був запроваджений представниками т. зв. школи «Анналів» у середині 50-х рр. минулого століття. Власне, саме поняття «ментальності» було впроваджене до наукового обігу якраз істориками-анналістами під сильним впливом праць Л. Февра Ж. Дюбі та Р. Мандру [7, 51]. Л. Февр, приміром, використовував у своїх працях терміни «ментальне оснащення» або «ментальний інструментарій», якими він позначав певний набір матеріалів-ідей (слів, понять, символів), що визначали межі мислимого для кожної соціальної групи суспільства в рамках конкретної історичної епо-

хи. Необхідність такого підходу Л. Февр пояснював прагненням унеможливити або максимально зменшити спокусу щодо осучаснення минулого, тобто наділення наших пращурів фактичним знанням, яким володіємо ми [22].

Трансформували поняття ментального інструментарію поняття ментальності, історики-анналісти по-різному тлумачили цей термін. Так, Ж. Ле Гофф розумів під ним те спільне, що індивід розділяє з іншими людьми свого часу, Л. Мандру – те, що розуміється та відчувається, маючи на увазі сферу розуму та емоцій [22]. Відтоді вчені так і не дали однозначної відповіді щодо визначення та змістовного наповнення терміну «ментальність», але в історичній науці склалися дві стійкі точки зору стосовно розуміння терміну «історія ментальностей». Представники першої (в більшості своїй романо- та англійські автори) асоціюють з нею історію культури, звичаїв, духовного розвитку. Інша частина дослідників (французькі, німецькі історики) розуміють під терміном «ментальність» те, що визначає в кожній окремій країні її походження.

Втім, нечіткість поділу між історією ментальності та історією культури, як і між їх визначеннями, цілком зрозуміла, тому що вони проявляються в якості історичного тла, так би мовити, декорацій, які доповнюють історичне дійство – політичні, економічні, соціальні реалії. А оскільки цей «історичний фон» складається з великої кількості компонентів, кожний дослідник обирає лише певний їх набір. Поліваріантність визначення поняття історії ментальності підштовхнула французьких істориків – представників школи «Анналів» – до її розуміння як складової частини «тотальної історії», бо стала очевидною неможливість описати ментальність за допомогою певної сталої кількості ознак [10, 15-18]. Історики-анналісти завжди бачили майбутнє історичної науки у полідисциплінарних дослідженнях, а відтак залучали у своїй роботі якомога більше різноманітних даних про об'єкт дослідження для отримання максимально повного та всебічного уявлення про нього. Проте і такий підхід до визначення історії ментальності мав свої недоліки, зважаючи на те, що в ньому була закладена небезпека перетворення принципу «тотальності» у просту арифметичну суму ознак певного об'єкта.

Крім того, як зазначив А. Буро, коло дослідницьких інтересів соціальної історії настільки розширилося, що ментальні феномени стали неодмінною їх складовою, внаслідок чого історія ментальностей почала розчинятися у соціальній історії. Одним з чинників, які привели до цього, А. Буро вважає розмиття меж між історією ментальності та історією ідей, альтернативою до якої вона (історія ментальності) позиціонувалася. Якщо остання мала відтінок аристократичності і пов'язувалася з діяльністю мислителів та науковців, то історія ментальності

спрямовувалася на дослідження уявлень основної маси людей – «справжніх творців історії». Головний недолік у розумінні концептуальної сутності історії ментальностей він вбачав в абсолютизації впливу ментальних стереотипів та надання їм статусу всезагальності, а отже, розвиток цього напрямку пов'язував з необхідністю дослідження конкретної особистості через колективні стереотипи. У такий спосіб А. Буро пропонує вийти на інший рівень наукового пошуку вивчення соціально-психологічного механізму взаємодії кожного окремого індивіда з суспільством за допомогою загальноприйнятих суспільних норм, а також виявити принципи формування суспільної свідомості, яка є сплавом культурних норм та моделей світосприйняття як еліти, так і народних мас [3, 18-19].

Як бачимо, історія ментальностей характеризується значною строкатістю методологічного та предметного підходів її визначення, що, однак, не заважає їй бути вже кілька десятиліть найбільш популярним напрямком закордонної історіографії. Натомість, незважаючи на її авторитет, визнаний багатьма вченими світу, так звана «стара», або традиційна культурна та соціальна історія продовжують існувати. Однак необхідність розвитку історичної антропології та історії ментальностей не зникає, тому що, як, наприклад, вважає німецький дослідник Мартін Дінгес, традиційна культурна історія та історична соціальна наука «не створили всеохоплюючого пояснення способів поведінки у суспільствах минулого» [5, 98]. Перевага соціокультурної історії полягає в можливості залучення та ефективного синтезу в історичних дослідженнях інформації різнопланового характеру, а отже, й розширення джерельної бази. Це забезпечується поняттям культури в її найширшому розумінні як сукупності різноманітних форм, в яких суспільства відображають свої потреби, втілюючи їх у своєрідну «культурну мову». Такий підхід дозволяє концентрувати увагу на наукових проблемах, які виходять за межі класичної політичної чи соціальної історії, або питань, які є другорядними в рамках вказаних напрямків історії [5, 98, 108].

Таким чином, наприкінці ХХ ст. історія ментальностей через відсутність чіткого визначення предмета та методологічного інструментарію часто включається науковцями до інших, більш загальних, напрямів історичної науки, таких як культурна антропологія, інтелектуальна історія або просто нова історична наука. І в цьому є певний сенс, враховуючи, що в історії ментальностей головний інтерес дослідників спрямовується на культурну, антропологічну та психологічну інтерпретацію історичних явищ та процесів, виокремлення в них структур колективного несвідомого [1].

Українській історіографії задля свого поступального розвитку слід енергійніше включати

тися у світовий історіографічний процес, осягаючи передусім методологію і проблематику зарубіжних історичних шкіл та напрямків історичної науки. Методологія школи «Анналів» в даному випадку є, на нашу думку, найбільш привабливим орієнтиром поміж інших, більш авангардних напрямків типу постмодернізму чи структуралізму. Це пояснюється тим, що саме методологія школи «Анналів», з одного боку, дає можливість залишатися на позиціях науковості позитивістської парадигми, а з іншого – дозволяє шляхом залучення принципу полідисциплінарності досліджувати історичні явища в нових ракурсах та контекстах.

За роки незалежності вітчизняні історики зробили перші починання у напрямку опанування нової методології як на рівні статей, так і на рівні монографій та дисертаційних досліджень. Причому ці дослідження охоплюють широке тематичне поле, починаючи від історії моди і закінчуючи соціальною історією та краєзнавством [2, 6, 14, 17, 20, 23]. Історія України ХХ ст. також стала об'єктом різновекторних дослідницьких пошуків, особливо щодо освоєння соціальної тематики [89, 14, 17, 18].

Звертаючись до епохи нової економічної політики, не можна не помітити, що на сьогоднішній день існує величезний масив наукової літератури, присвяченої різним сферам життя в цей історичний період – економіці, культурі, політичній системі країни тощо. Завданням же сучасних дослідників має стати залучення нових та вже введених до наукового обігу матеріалів для створення історії непу, образно кажучи, «з людським обличчям», тобто історії, яка давала б уявлення про повсякденне життя пересічної людини, її світогляд, бачення загальної картини світу, насущні проблеми, сподівання. В даному контексті українські робітники невідомої доби виглядають вельми привабливим об'єктом історичних студій. Актуальність подібних досліджень обумовлена принаймні двома причинами: необхідністю всіляко доповнювати і розширювати існуючі знання про минуле та нагальною потребою методологічного розвитку історичної науки. Обґрунтовуючи шляхи та перспективи виходу на якісно модерні наукові праці в галузі соціальної історії та історії ментальностей, А.Я. Гуревич зазначив у своїй статті, що найбільш продуктивними є «спроби реконструкції спектра ментальностей, характерних для того чи іншого прошарку суспільства, в залежності від його професійного, правового, освітнього та вікового рівня» [4, 97].

Беручи до уваги цю думку, вочевидь варто говорити про те, що пріоритетним напрямом для істориків, які працюють на ниві соціокультурних досліджень радянського періоду історії України, могло б стати вивчення історії окремих соціальних прошарків тогочасного суспільства. І написання нової історії

робітничого класу тих часів є, на наш погляд, одним з першочергових завдань, адже робітники були своєрідним «титовим класом» радянського суспільства, або, як офіційно визнавалося, його ключовою складовою. Перспективними також у соціокультурному контексті є дослідження з питань самоусвідомлення робітниками себе в структурі радянського соціуму, з'ясування їх місця і ролі у суспільному й політичному житті, формування світогляду та культурних запитів, способу життя, побуту і т. ін. Іншими словами, йдеться про цілий пласт проблем, пов'язаних з історією повсякденності робітничого класу.

У радянській історіографії «робітничої» проблематика була, без перебільшення, центральною, кількість написаних по ній праць вимірюється тисячами позицій. Такий масив інформації просто не можна ігнорувати, навіть якщо більша його частина характеризується заідеологізованістю й ґрунтується на теоретичних засадах марксизму-ленінізму або принципах «комуністичної партійності». Адже багато проблем, які є складовими історії повсякденності, – умови життя, добробут, соціальне забезпечення, працевлаштування, професійна освіта й інші, – вже досліджувалися радянськими істориками. Тож сучасним дослідникам необхідно активно залучати як фактологічний, так і аналітичний матеріал з робіт радянського періоду й використовувати його для нової інтерпретації подій та явищ, в тому числі невідомої доби. Перш за все це стосується літератури з соціально-економічних проблем як найбільш розроблених у науковій літературі.

Серед українських істориків, які активно займаються вивченням соціальної історії радянського суспільства взагалі та робітничого класу України в соціокультурному контексті зокрема, відзначимо О.П. Реєнта, О.О. Кривулю, В.В. Іваненка, І.В. Іщенко, Т.А. Ніколаюк, Т.А. Нечаєву та багатьох інших. Їхній науковий доробок умовно можна поділити на два напрями: перший репрезентують дослідники соціально-економічних явищ, другий – історики, що зосереджуються переважно на соціокультурній історії.

Представники першої групи акцентують увагу на соціальних процесах та різноманітних параметрах економічного виміру. Предметом їхніх наукових пошуків є умови праці робітників, відносини у трудових колективах, добробут працівників, мотивація трудової діяльності, профспілковий рух та інше. Так, О.М. Мовчан і О.П. Реєнт проаналізували роль профспілкового руху у формуванні та реалізації державної політики, показали його вплив на консолідацію робітників [21, 15, 16]. Т.А. Ніколаюк і Т.А. Нечаєва по-новому відтворили низку важливих сюжетів щодо економічної та позаекономічної мотивації праці робітників України в умовах непу та індустріалізації, врахувавши при цьому як економічні, так і соціальні фактори впливу [18, 17, 19].

Носії другої групи, не залишаючи «поза кадрами» інформацію соціально-економічного характеру, об'єктом своїх досліджень визначають здебільшого аналіз явищ культури, що дає змогу виявити взаємовплив економічних та культурних факторів у соціокультурному середовищі окремих індивідів і цілих прошарків суспільства. Відзначимо в цьому плані монографію В.В. Іваненка та І.В. Іщенко, в якій на широкій джерельній базі вперше в українській історіографії комплексно досліджена проблема генези, поширення та наслідків аномальних явищ у суспільстві (дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституція) на прикладі Південної України за непівських часів [8, 9, 11]. Не менш цікавою є стаття О.О. Кривулі, якою розпочато теоретичне осмислення впливу пролетарської культури та ідеології більшовиків на конструювання нових моделей поведінки та свідомості українських жінок. Відтак основною відмінністю цієї умовної групи дослідників від першої є синтезований підхід до аналізу обраної проблеми крізь призму соціально-економічних та соціокультурних чинників, особливо в пи-

таннях, пов'язаних зі структурами колективної психології, масової свідомості, суспільної поведінки в різних соціальних класах і групах.

Таким чином, світова і вітчизняна історична наука в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. впри- тул зіткнулися з проблемою методологічної вичерпаності існуючих наукових моделей. Становище українських істориків відрізняється від зарубіжних лише в тому, що вони працювали в різних методологічних площинах, а тому і прояви кризи відчували неоднаково. Для перших – це криза так званої національної парадигми історії, а для других – методологічна вичерпаність соціальної та соціокультурної історії. Звичайно, українська історична наука не зможе рухатися, так би мовити, в ногу зі світовою, не засвоївши її попередній науковий досвід. Тому актуальним завданням вітчизняних істориків має якраз і стати освоєння цього досвіду, який поки що залишається чомусь осторонь, на узбіччі національного історіографічного процесу. Між тим перші спроби, зроблені українськими науковцями в даному напрямку, довели свою ефективність та позитивний вплив на розвиток історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арьес Ф. История ментальностей / Ф. Арьес // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – С.26-30.
2. Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 09.00.12. / Г.Б. Басара. – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003. – 207 с.
3. Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: Переломный этап? / Ю.Л. Бессмертный // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 7 – 24.
4. Гуревич А.Я. Средневековый купец / А.Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1990. – С. 97 – 131.
5. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: Через теорию «стиля жизни» к культурной истории повседневности / Дингес М. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 2000. – С. 96 – 124.
6. Дихнич Л.П. Феномен моди в соціокультурних процесах ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 17.00.01. / Л.П. Дихнич. – К.: Київський національний ун-т культури і мистецтв, 2002. – 170 с.
7. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года / Ж. Дюби // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С.48 – 60.
8. Іваненко В.В. Соціальні метаморфози непівської доби на теренах південної України / В.В. Іваненко // Вісник Дніпропетровського університету. – Д.: Дніпропетровський національний університет, 2008. – вип. 16, сер. Історія та археологія. – 302с. – С.86 – 97.
9. Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону / В.В. Іваненко, І.В. Іщенко. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2006. – 280 с.
10. Історія європейської ментальності. – Л.: Літопис, 2004. – 720 с.
11. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921 – 1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / І.В. Іщенко. – Д.: Дніпропетровський національний ун-т, 2003. – 16 с.
12. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія / Г. Касьянов // Критика. – №4. – С. 20 – 22.
13. Кривуля О.О. Революціонування світогляду жінок Радянської України у виборі більшовицьких утопічних моделей конструювання людського життя у 20-і роки ХХ ст.: теоретичне осмислення проблеми [Електронний ресурс] / О.О. Кривуля. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya19/I3.pdf
14. Михайлюк О.В. «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси» / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ, Інновація, 2007. – 456 с.
15. Мовчан О.М. Українські профспілки та радянська держава в 20-ті роки / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 278 с.
16. Мовчан О.М. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917 – 1922 рр.) / О.М. Мовчан, О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1995. – №5. – С.8 – 27.
17. Нечаєва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 – 1933 рр. / Т.А. Нечаєва // УІЖ. – 1998. – №5. – С.75 – 86.
18. Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули праці робітників України в 1929 – 1933 рр. / Т.А. Ніколаюк // УІЖ. – 2001. – №4. – С.51 – 63.
19. Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929 – 1938 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Т.А. Ніколаюк. – Острогоз: Університет «Острозька академія», 1999. – 337 с.
20. Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище: Дис... канд. іст. наук: 09.00.12. / С.В. Проскурова. – К.: НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2001. – 194 с.
21. Реєнт О.П. Робітники України в 1917 – 1920 рр. (соціально - політичні та економічні зміни): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.02. / О.П. Реєнт. – К.: НАН України; Інститут історії України, 1994. – 458 с.
22. Шартьє Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? [Электронный ресурс] / Р. Шартьє. – Режим доступа: // <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2>pr.html>.
23. Шушлянникова Н.В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. за нарративною літературою: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н.В. Шушлянникова. – Херсон; Херсонський держ. педагогічний ун-т, 2002. – 213 с.

УДК 323. 325 (477) «312»

М.М. ІГНАТЕНКО

ОСОБИСТІ ГОСПОДАРСТВА НА ТЛІ НАТУРАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Ігнатенко Марина Миколаївна - доцент Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет», кандидат історичних наук

В статті аналізується місце та роль ОСГ у сучасному українському селі.

Ключові слова: українське село, ОСГ, натуральне виробництво, фермери, аграрний сектор.

В статье анализируется место и роль личных подсобных хозяйств в современном украинском селе.

Ключевые слова: украинское село, личные подсобные хозяйства, натуральное производство, фермеры, аграрный сектор.

The article deals with the analysis of the place and significance of private home farms in the modern Ukrainian village.

Keywords: Ukrainian village, private farms, subsistence production, farmers, the agricultural sector.

© М.М. Ігнатенко, 2009

В Україні особисті господарства з'явилися вимушено на виклик часу, пом'якшили складний економічний стан, мали такі риси, як: своєчасність виконання сільськогосподарських робіт, гнучкість, самоокупність і низькі капіталовкладення. Водночас їм доводилося працювати за умов обмеження фінансування, нестабільності прибутків, неврегульованості ринку тощо [1].

ОСГ – це форма господарювання, що забезпечувала достаток сільського населення, було основним місцем прикладання їх праці, а також виконувала низку важливих духовних і соціальних функцій. Питанням розвитку та перспективності ОСГ присвячено було чимало наукових публікацій. Можна констатувати, що оцінки часто були саме протилежні. Переважала (кількісно) точка зору: оскільки ОСГ виявляли найбільшу пристосованість до економічних умов, то вони і надалі будуть виконувати таку ж функцію. Дехто з науковців схильний був вважати, що ОСГ не слід розглядати прогресивною формою [2].

Інтелектуальні ж дискусії велись навколо фермерства – справи «політичної», як її тоді називали чиновники з високих коридорів влади. Економісти феномен ОСГ пояснювали, зокрема, і закономірностями, які полягали в тому, що вони не потребували коштів для власної розбудови, «натуральність» захистила від згубного впливу диспаритету цін (вони не потребували багато добрив, засобів захисту тощо), постійно відбувалося поповнення працівниками, які вивільнялись з інших агропідприємств.

Аналіз останніх досліджень. В площині організації аграрного виробництва вченими розглядалися чи найретельніше перспективи ОСГ. Думки були полярно протилежні. Економіст В.Юрчишин вважав, що їм і надалі належатиме помітне місце у виробництві. І.Кириленко дотримувався позиції О.Онищенка, який стверджував, що незважаючи на те, що в сучасних умовах господарства населення, зокрема особисті селянські, слід розглядати як рівноправні з іншими структурними формами господарювання, подальше розширення ними виробництва сільськогосподарської продукції не можна віднести до стратегічних напрямів формування в Україні ефективної організаційної структури аграрного сектора ринкової економіки. Вчений вважав, що зростання їх чисельності у майбутньому стане гальмом на шляху утвердження ринку [3].

Мета статті. Проаналізувати місце та роль ОСГ у сучасному українському селі.

В українському політикумі у свою чергу тривалий час, зберігались два погляди на місце і роль ОСГ. Ідеалістичний полягав у тому, що це основна приватна форма господарювання, де працювали потенційні підприємці – ефективні власники. За протилежним поглядом, навпаки, не робилися великі ставки на ці господарства, яким властивою була самоексплуатація, самоспоживання, самодостатність, можливість існування навіть при збитковості виробництва.

З економічної точки зору та європейських традицій, що склалися, наявність в країні ОСГ як основних виробників сільськогосподарської продукції свідчило про невисокий загаль-

ний рівень її розвитку. Водночас досвід країн Центральної і Східної Європи – членів колишнього соцтабору, які провели земельну реформу й розпочали реорганізацію агроєкономіки ще в середині 1990-х років, індивідуалізація сільського господарства та виділення ОСГ стали невід’ємним атрибутом перехідної економіки, початковим етапом аграрних перетворень. Вони стали формою господарювання властивою відповідному перехідному періодові.

В країнах світу господарства населення утворювали своєрідний сектор аграрної економіки. ОСГ України умовно можна поділити на три групи. Перша – це господарства споживчого типу, які вели великі сім’ї з метою забезпечення власних потреб у продуктах харчування. Вони були малопродуктивні, неспеціалізовані, з недостатньо розвинутими виробничими ресурсами. Лишки продукції власники продавали зрідка і в незначних обсягах. Друга група – це господарства, які вели досвідчені селяни пенсійного віку. Вони були дещо продуктивніші від споживчих, однак також мали низьку товарність. Продукція споживалась в основному членами родини та родичами. Значна частина її спрямовувалась на годівлю худоби. До виконання сезонних робіт долучалися діти, внуки (сінокосіння, посадка і збирання тощо). Площа землекористування залишалась невеликою. Основний мотив ведення цих господарств – прагнення матеріально підтримати дітей (іноді безробітних або малооплачуваних працівників бюджетної сфери).

Третя група – це товарні господарства. Вони часто спеціалізувались на виробництві молока, відгодівлі молодняка ВРХ, картоплярстві. Його вели здебільшого особи 30-50 років, які мали чітку мету допомогти матеріально і грошима своїм дітям, оплатити їхнє навчання тощо. У них досягалися найвищі прибутки серед трьох груп господарства.

Помітна активізація в діяльності ОСГ відбулась після 1999 р., тобто виходу Указу Президента від 3 грудня «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора

економіки». За даними Держкомстату України, на початок 2000 р. вийшли із КСП і приєднали свої земельні (частки) паї до ОСГ без фіксації як юридична особа близько 300 тис. громадян [4]. При цьому більше половини з них припадало на Західні регіони України. Дехто з науковців пояснював це тим, що західноукраїнські селяни після розпаювання земель віддавали їх у користування не КСП, а сільським радам. Внаслідок цього було простіше провести перерозподіл паїв.

ОСГ, будучи основними виробниками продукції, тривалий час працювали поза нормативно-правовим полем. Лише 28 листопада 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про особисте селянське господарство».

Він регламентував ОСГ як господарську діяльність, що проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна ОСГ, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [5]. Отже, в такому трактуванні ОСГ поставало не лише як нетоварне виробництво, а й як виробничий осередок для ведення агробізнесу. У реаліях ці можливості залишались обмеженими. Товарність ОСГ коливалась в межах 5-15%. Це зумовлювалось, по-перше, тим, що селяни вели власне виробництво головним чином для задоволення власних продовольчих потреб; по-друге, не було налагоджено систему заготівель лишків продукції (агро торгіві доми стояли осторонь цього); по-третє, переробні підприємства з різних причин не були зацікавлені в заготівлі сировини саме з ОСГ. ОСГ відзначалися економічною сталістю і не конкурували з великими сільськогосподарськими підприємствами. Здебільшого складалась ситуація, за якої ОСГ нарощували виробництво саме тієї продукції, яка скорочувалась у великих господарствах. Про мінливість спеціалізації свідчить таблиця.

Порівняння змін структури виробництва основної сільськогосподарської продукції у великих агропідприємствах і ОСГ (%) [6]

Основні види продукції	Роки					
	1995	2000	2003	1995	2000	2003
	Великі сільгоспідприємства			ОСГ		
Зерно	91,9	81,6	72,1	8,1	18,4	27,3
Цукрові буряки	97,4	87,5	84,1	2,6	12,2	22,6
Соняшник	95,6	87,5	84,1	4,4	12,5	15,9
Картопля	4,2	1,4	1,4	95,8	98,6	98,6
Овочі	27,3	16,9	12,7	72,7	83,1	87,3
М’ясо	48,3	26,3	30,7	51,7	73,7	69,3
Молоко	54,7	29,0	19,6	45,3	71,0	80,4
Яйця	44,4	33,8	43,9	55,6	66,2	56,1

Лише ті ОПГ, що займалися трудомістким виробництвом (вирощували овочі, плоди, ягоди, вели бджільництво, кролівництво тощо), набували переважно підприємницьких форм і знаходили свою «нішу» на ринку. У них виникала органічна потреба в розширенні земельних угідь.

Органи влади намагалися протривувати процес трансформації ОСГ в інші сфери сільськогосподарської і несільськогосподарської діяльності. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р. визначав перспективним напрямом для ОСГ зелений туризм, ремісництво [7]. У Посланні до Верховної Ради України, направленою Президентом України у 2001 р., перехід селян до фермерства бачився передумовою становлення середнього класу на селі [8].

ОСГ у своїй стратегії виживання вибирали найбільш прийнятний для них спосіб адаптації до ринку – втечу від нього. Їхні відносини з ринковими агентами мали епізодичний характер, до процесів, що відбувалися на селі, вони мали опосередковане значення. До ринку адаптувалася незначна частина сільгоспідприємств. Це були ті, що виробляли конкурентоспроможну продукцію.

На початок 1998 р. 76% працюючих селян були зайняті на виробництві, решта – у невиробничій сфері. Кожен четвертий з них (понад 1,5 млн. осіб) працював за межами свого села, кожен п'ятий – у місті або селищі. Але при цьому переважна частина сільських мешканців утримувала підсобні господарства, вирощувала врожай. Протягом 1990-х років кількість особистих підсобних господарств в Україні зростала. Якщо у 1991 р. їх налічувалось 6,5 млн., то в 1998 р. – вже понад 7 млн. [9] Особливо швидко вони поширювались у приміських зонах і селищах. Про темпи розвитку особистих підсобних господарств дає уявлення таблиця.

За 1991 – 1997 рр. кількість сільських жителів,

зайнятих веденням підсобного господарства, зросла вдвічі, а городян – у 2,8 раза. Протягом 1990-х років у 2,6 раза зросли розміри земельних ділянок особистих господарств. Згідно з Декретом КМ України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. врегульовувалась безоплатна передача громадянам у приватну власність земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку і садівництва, дачного й гаражного будівництва. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р. визначив, що земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства громадянам надаються безплатно не більше 0,6 га; загальна площа не мала перевищувати 1 га; збільшення розмірів до 2 га погоджується з облрадою. Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» передбачалося підтримку розвитку особистих підсобних господарств здійснити шляхом надання громадянам, яким у встановленому порядку із земель колективного сільськогосподарського підприємства відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті підсобні господарства без створення юридичної особи за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході із зазначених підприємств майнових паїв; зменшення вартості виготовлення документів, необхідних для одержання Державного акта на право приватної власності на землю, для осіб, що виявили бажання одержати такий акт за плату до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; створення поблизу населених пунктів із земель запасу та резервного фонду громадських пасовищ для випасання худоби; створення селянами та суб'єктами господарювання обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій. Земельний кодекс України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р. зафіксував, що земельна ділянка ОПГ

Порівняння показників функціонування особистих підсобних господарств у 1991 і 1997 рр. [10]

	Сільське населення			Міське населення		
	1991	1997	% до 1991	1991	1997	% до 1991
Чисельність особистих підсобних господарств (тис.)	6359,7	7001,0	110,0	108,8	287,3	264,0
Кількість землі (тис. га)	2323,5	3896,4	167,7	25,2	93,8	372,2
Поголів'я (тис. гол.):						
у тому числі - корів	2068,0	2792,8	135,0	1,7	4,6	270,6
- коней	34,6	241,2	697,1	0,05	0,34	680,0
- свиней	4503,8	5235,0	116,2	6,1	11,4	168,9
- овець	682,8	728,4	106,7	0,78	0,62	79,5
- кіз	391,9	629,2	160,6	1,0	2,6	260,0

Динаміка змін виробництва обсягів продукції в ОПГ [12]

Показники	Роки				
	1990	1995	1999	2000	2003
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	2669	5588,6	6243,2	8543,4	12798,6
% до загальної кількості	6,5	13,7	15,5	22,2	34,0
Виробництво валової продукції, млн. грн.	28779	30454	28806	34539	36484
% до загального виробництва	27,5	44,9	56,8	62,0	66,0
У тому числі:					
– рослинництва, млн. грн.	11183	15312	12982	18303	19614
– % до загального виробництва	21,3	39,8	47,1	54,4	61,5
– тваринництва, млн. грн.	17596	15142	15824	16236	16870
– % до загального виробництва	33,8	51,5	68,3	73,6	72,2

може збільшуватись у разі одержання в натурі земельної частки та її спадкування членами даного господарства. Отже, як бачимо, державна влада намагалася забезпечити ОПГ основним засобом виробництва – землею, скоординувати напрям виробничої діяльності тощо. Протягом 1990 – 2000-х років збільшувались розміри землекористування ОПГ: з 2669 до 12798,6 тис. га, або майже у шість разів [11].

Як видно з нижченаведеної таблиці, постійно зростала питома вага ОПГ у загальнодержавному обсязі виробництва сільгосппродукції.

Питома вага виробництва сільгосппродукції у ОСГ постійно зростала. Якщо в 1990 р. вони давали 29,4%, то в 2000 р. 66% продукції [13].

ОСГ, виробляючи 81,5% загального обсягу молока, практично не забезпечували його високої якості. А тому навіть високотехнологічні переробні підприємства не могли з нього виробити конкурентоспроможну продукцію.

ОСГ основними виробниками валової сільгосппродукції виступали лише в західних регіонах, де були найбільші темпи безробіття і невеликі площі землекористування. В Київській області їх частка сягала 49,7%, Запорізькій – 50,5%, Полтавській – 51,7%, АР Крим – 30%. У середньому по Україні вони виробляли 60% обсягів продукції [14].

ОСГ мали сталу структуру розподілу виробленої продукції. Зерна витрачалось 60% для кормових потреб, 16% – харчування, 12% – продавалось. Відповідно 36% картоплі йшло на споживання, 21% – продавалось; 18% – витрачалось для кормових цілей. Близько 75% виробленого м'яса споживалось у ОСГ [15].

У 1997 р. в ОСГ вироблялось 97% картоплі, 82% овочів, 76% плодів і ягід, 63% м'яса, 61% молока, 63% яєць, 45% вовни. Урожайність картоплі досягала 107,8 ц/га, овочів – 126,1 ц/га [16].

Посилення товарної функції ОПГ було вимушеним заходом, до якого спонукали селян економічний спад, незайнятність, безгрошів'я. Обмежуючи себе в харчуванні, селяни привозили на ринок вироблену в ОПГ продукцію.

Щоб здобути у такий спосіб кошти для придбання необхідних товарів – палива, одягу, взуття, шкільних підручників, ліків тощо. Роль цих господарств, крім позитивного, мала і негативні прояви, зокрема використання важкої ручної праці, недосконалі форми збуту вирощеної сільгосппродукції. Протягом тижня сукупний робочий час у селян був перебільшений на чверть, а вільного часу було в 1,4 раза менше порівняно з робітниками і службовцями у містах, що не сприяло фізичному й духовному розвитку селянина як особистості [17].

У цій категорії господарств продуктивніше використовувалась не лише земля, але й весь сукупний ресурсний потенціал сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, вони залишались недостатньо ефективними, оскільки виробництво у них базувалось на ручній праці. Вони не мали можливості застосовувати сучасні машинні технології, а також доступу до використання досягнень аграрної науки.

Практика показувала, що селяни в основному були не в змозі обробити площі сільгоспугідь через відсутність належного матеріально-технічного обладнання. Проявлялась таким чином характерна для ОСГ риса – технологічна відсталість. За даними Івано-Франківського обласного управління статистики, у 2003 р. лише один трактор припадав на 55 і один комбайн на 1513 селянських господарств. Господарства у більшій мірі використовували живу тяглову силу. Протягом 1990 – 2004 рр. поголів'я коней зросло у 8,7 раза і становило 20,6 тис. голів [18].

Поліпшити технологічні умови виробництва ОСГ не могли внаслідок двох основних причин: селяни не мали власного (стартового) капіталу і виявились поза доступом до нових технологій і банківських послуг.

Слід враховувати, що збільшення чисельності бажаючих займатися таким видом діяльності було для значної частини громадян вимушеним кроком через матеріальну скруту. В кінці 1990-х років понад 1 млн. працездатних, а також значна кількість непрацездатних, зокрема пенсіонери,

які мали мізерну пенсію, вели таке господарство.

Головну масу товарної продукції господарства продавали на ринках і базарах за роздрібними цінами, які формувалися не завжди під впливом попиту і пропозиції. Такі ціни були вищі від оптових, за якими реалізовувалась основна маса продукції сільськогосподарських підприємств, як правило, через посередницькі структури, але були нижчими, ніж у магазинах. Вони покривали не лише виробничі витрати, а й ті, що пов'язувалися з реалізацією продукції.

Разом з тим, збільшення виробництва тваринницької продукції стримувалось труднощами зі збутом продукції; дефіцитом кормів; складнощами з придбанням молодняка, відсутністю необхідних засобів виробництва. Найскладнішою проблемою для рибних виробників через вузькість споживчого ринку залишався збут продукції. Непростою справою за відсутності у селян власних транспортних засобів була доставка її на ринок. Через монополізацію роздрібних ринків посередницькими структурами вони часто не допускалися з виробленим м'ясом та іншою продукцією на ринки.

Більш продуктивно функціонували підсобні господарства в західному регіоні України. На Львівщині вперше в Україні був створений і почав діяти інформаційно-ресурсний центр, завдяки якому майже кожне село і кожен селянський двір дістали підтримку у вирішенні проблем виробництва й заготівлі продукції.

В ОСГ залишалось чимало проблем. Не всі члени родини, що вели господарство, мали рівний доступ до участі у виробництві. Пенсіонери часто не мали достатніх фізичних сил для роботи. У працездатних членів повністю або частково зайнятих у сільському господарстві не вистачало часу для ведення власного виробництва. Так складалося, що значний тягар лягав на жінок. Вони виконували 80% усіх робіт і витрачали удвічі більше часу на ведення господарства, ніж працівники суспільного виробництва. Якщо другі витрачали на догляд за худобою 6 годин на тиждень, то перші 10-13 годин. Членам ОСГ доводилось працювати з великим фізичним навантаженням, інколи ігноруючи елементарні правила з техніки безпеки або санітарно-гігієнічні вимоги. Громадяни, зайняті лише в ОСГ, не брали

участі у формуванні місцевих бюджетів, фондів соціального страхування та пенсійного фонду і не мали належного соціального захисту [20].

Мотивацією розвитку ОСГ стало насамперед прагнення селянина матеріально утримати родину. В 2003 р. дохід селянина від господарювання досягав 68% сукупного доходу, тоді як на початку 1990-х років він становив 13,6% [21].

ОСГ стало відповіддю більшості сільських родин на безробіття, на низькі прибутки. У ньому створювалось «замкнуте коло», будучи нетоварним, воно не забезпечувало умов для фінансування, збільшення інвестицій і підвищення продуктивності праці; будучи трудомістким, було неспроможним відтворювати робочу силу; перешкоджало підвищенню кваліфікації, пошуку альтернативних форм прибутків, гальмувало розвиток товарного виробництва.

Власники ОСГ, на відміну від фермерів, були неорганізовані, тобто, з одного боку, не мали координаційного органу (такого як, наприклад, Асоціація фермерів і приватних землевласників України), а з іншого – державної фінансової підтримки. Вони залишались практично незахищеними в усіх відношеннях, ніхто і ніде не представляв і не лобював їхніх інтересів.

В Україні переважало розуміння, що лише об'єднавши працівника і власника можна досягти найвищої ефективності праці. Для його доказу наводився приклад ОСГ. Водночас не враховувався зарубіжний досвід, коли великі спеціалізовані ферми були значно ефективніші, ніж малі, оскільки їх підтримувала держава. Їх розглядали передусім як чинник збереження життєдіяльності сільських територій.

У 1990-ті роки зростала роль присадибних господарств громадян. У 1998 р. ним займалися 11,5 млн. сімей. Відповідно – 6,7 млн. їх знаходились на селі, а 4,8 млн. розташовувались у райцентрах і селищах. Вони інтенсивно використовувались громадянами для вирощення овочів, квітів та іншої продукції для власних потреб. Середній розмір земельних ділянок складав 0,13 га [22]. Досить поширеними були приклади, коли міські жителі мали в селах присадибні ділянки, як правило, це ті з них, що були успадковані чи придбані разом із житловими будинками, що використовувались як «друге житло» або літні (дачні) помешкання. За даними суцільного об-

Зміни динаміки чисельності громадян, зайнятих в ОСГ [19]

Основні показники	Роки								
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2003 до 1990, %
Зайняті в особистому сільському господарстві – усього, млн. осіб	0,7	2,0	2,1	2,2	2,2	2,6	2,9	2,8	у 4 рази
У % до зайнятих сільським господарством	13,7	40,0	42,0	44,0	44,9	49,4	54,4	57,3	у 4,2 рази

стеження сіл, у них було 250 тис. особистих господарств, які належали міським мешканцям. У деяких з них утримувалась птиця, свині (в чотирьох із сотні), корови (у двох із сотні). Вони не мали товарного вигляду, а слугували винятково для матеріальної підтримки городян [23].

Отже, особисті селянські господарства постали вимушено і практично взяли на себе основний тягар обов'язку по забезпеченню продовольчих потреб громадян. Воно організовувалось багато в чому як натуральне виробництво, в основі якого була важка, виснажлива ручна праця селянина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль Н.В. Перспективи розвитку особистих селянських господарств / Н.В. Коваль // Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.22.
2. Березівський П.С. Приватний сектор у сільському господарстві: роль у виробництві та постачанні на ринок продукції скотарства / П.С. Березівський. – Львів: ЛДАУ, 1998. – С.16.
3. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І.Г. Кириленко. – С.115-116.
4. Білий М.М. Розвиток особистих селянських господарств на Прикарпатті / М.М. Білий // Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.44-51.
5. Закон України «Про особисте селянське господарство» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.kiev.ua](http://www.rada.kiev.ua)
6. Моніторинг виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій за 2003 рік (заключні дані): Ч.1. Сільське господарство. – К.: Департамент стратегії розвитку аграрної економіки, 2004. – С. 9-11.
7. Особисті підсобні господарства України. – К., 2001. – 40 с.
8. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році». – К.: Інформ. вид. центр Держкомстату України, 2002. – 412 с.
9. Інформативний матеріал про соціально-економічний стан сільських населених пунктів // Поточний архів Держкомстату України, 1998, лютий.
10. Складена на основі даних: Інформативний матеріал про підсобні господарства населення // Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України, 1998, лютий.
11. Мессель-Веселяк В.Я. Розвиток особистих селянських господарств в Україні / Мессель-Веселяк В.Я. // Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.8-9. (С.7-15.)
12. Там само. – С.10.
13. Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт. 1999-2002. – С.69.
14. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І.Г. Кириленко. – К.: ННЦ Інститут аграрної економіки, 2005. – 452 с.
15. Суперсон В.І. Роль приватного сектора у формуванні продовольчих ресурсів / В.І. Суперсон // Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.48-55.
16. Кільницька О.С. Особисте підсобне господарство населення як форма самозайнятості в сільському господарстві / О.С. Кільницька // Економіка АПК. – 1998. – №11. – С. 93-94.
17. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – С. 596.
18. Білий М.М. Вказана праця / М.М. Білий. – С. 48.
19. Ярковий А.О. Сімейні господарства як форма зайнятості сільського населення / А.О. Ярковий // Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.132-135.
20. Ярковий А.О. Вказана праця / А.О. Ярковий. – С.135.
21. Куліш М.Ю. Проблеми розвитку особистих селянських господарств / М.Ю. Куліш // Економіка АПК. – 2004. – №7. – С.144-146.
22. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть... – С. 246.
23. Там само. – С. 247.

УДК 94(477).«17/19».061

Ф.Я. СТУПАК

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Ступак Федір Якович - доцент Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, кандидат історичних наук

В статті розглядається досвід діяльності земських органів самоврядування у такому важливому соціальному напрямі, як освіта. Підкреслюється, що розвитку народної освіти надавалася значна підтримка.

Ключові слова: земство, народна освіта, добротність, школи, педагогічні кадри, земські стипендії.

В статье рассматривается опыт деятельности земских органов самоуправления в таком важном социальном направлении, как образование. Подчеркивается, что развитию народного образования предоставлялась значительная поддержка.

Ключевые слова: земство, народное образование, добропорядочность, школы, педагогические кадры, земские стипендии.

In the article experience of activity of zemskikh organs of self-government is examined in such important social direction as education. It is underlined that development of folk education got considerable support.

Keywords: zemstvo, folk education, good works, schools, pedagogical shots, zemskie grants.

© Ф.Я. Ступак, 2009

Сучасний історичний період відзначається сприятливими умовами для переосмислення досвіду діяльності земських органів самоврядування з соціальних питань, зокрема в освітній справі, і для його неупередженого вивчення.

Різні питання з окресленої проблеми розглядають у своїх роботах сучасні українські дослідники А.Гуз [3], О.Драч [18], В.Курченко [23], О.Мармазова [24], А.Нарадько [26] та ін. Зокрема, у науковому дослідженні О.Драч наголошується на ролі українських земств, які здійснювали різні заходи у галузі освіти. Метою даної історичної розвідки є подальше вивчення деяких аспектів соціально-освітньої діяльності органів земського самоврядування.

У 70-х роках XIX ст. з боку земств зростає зацікавленість шкільною справою. На початку своєї діяльності земства витрачали на школи незначні кошти. Існувала думка, що школа – не суто земська справа і що найбільше можна робити для шкіл – це надавати їм посильну матеріальну допомогу. До того ж, низкою указів 1869–1874 рр. стосовно народної школи земство витіснялося з цієї сфери. Таке ставлення до народної освіти відповідало загальному духу дій уряду, який намагався обмежити громадську діяльність та сферу компетенцій земств. З часом ставлення земств до народної освіти стало змінюватися. Загальна неграмотність населення гальмувала прогрес на шляху капіталістичного розвитку країни. Передові земці бачили необхідність подолання не лише економічної відсталості Росії, але й соціокультурного «дефіциту». Ось чому піднесення народної освіти перетворювалося на

одну з гострих і нагальних проблем, розв'язанням якої й займалися земства. Земці проводили значну просвітницьку роботу серед місцевого населення: відкривали бібліотеки, видавали книги для народу, організували школи. Незважаючи на тяжкі умови, в яких діяли земські установи, невпинно збільшувалась мережа початкових шкіл. Діяльність шкіл значною мірою поліпшувалась завдяки вчителям, серед яких було чимало справжніх подвижників. Для вчительських об'єднань характерним було самовіддане служіння інтелігенції своєму народові.

Надання на місця ширших прав дало помітні результати, найперше в галузі народної освіти. За визнанням міністра освіти, до введення самоврядування у районах проживання основної маси селянства шкільна справа знаходилась у зародковому стані. Протягом 1770–1855 рр., тобто більше 80 років діяльності урядів Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I, було створено близько 3 тис. шкіл, де у середині XIX ст. навчалось 147 тис. дітей. А земства за 50 років їх роботи відкрили майже 30 тис. шкіл. У 1913 р. у них навчалось майже 2 млн. школярів та працювало більш як 40 тис. учителів. Якщо у 60-ті роки XIX ст. число учнів у Російській імперії становило трохи більше одного мільйона, то на початку 90-х років їх число перевищило 4 млн., з них 50% навчались у школах земського відомства.

Важливим питанням земської діяльності в галузі народної освіти було її фінансування. У 1871 р. шість земських губерній України витратили на народну освіту 353 200 руб. У 1880 р. ці видатки зросли до 1 188 700 руб., у 1901 р. – 3 977

800 руб., у 1910 р. – 12 048 000 руб., а в 1913 р. – 22 149 700 руб., що склало 31,8 % усіх земських витрат. Тобто більше чверті земського бюджету спрямовувалося на народну освіту. Земські фінанси сприяли поширенню початкової освіти в губерніях України. У 1878 р. земства утримували на своєму рахунку 1403 початкові школи, в 1898 р. їх кількість зросла до 3687, в 1910 – до 5147, а в 1914 р. – до 7082 земських шкіл. Покращувалась і якість початкової земської освіти. У 1898 р. одна земська школа припадала на 4100 жителів. У 1910 р. одна земська школа в шістьох українських губерніях у середньому припадала на 3400 жителів, а в 1913 р. – на 2400 жителів [2, 52]. За десятиліття (1901–1910) в Україні було відкрито понад 5 тис. початкових шкіл [22,9].

Отже, завдяки земським фінансам, зростала кількість і якість земської початкової освіти.

Крім початкової освіти, земства активно підтримували середню, середню спеціальну та вищу освіту. Катеринославське губернське земство виділило три тис. руб. на облаштування нового учительського інституту і міського училища при ньому [20,34]. На кошти Полтавського губернського земства існувала Миргородська художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя, заснована у 1896 р. [10, 1].

Земства вирішували й проблему педагогічних кадрів для шкіл. Земські установи розробили програму підготовки вчителів, які здобували освіту при школах, педагогічних класах, учительських семінаріях, гімназіях, а також у вищих навчальних закладах. Студент, якого навчало земство, повертався в губернію чи повіт і 2–3 роки працював у земській школі. Проблема кваліфікованих кадрів у початкових школах вдалося вирішити. На 1910 р. у земських школах України працювало понад 8 тис. кваліфікованих педагогів [2, 52]. Для прискорення підготовки учителів земства організовували курси, на яких навчалися від кількох десятків до 300 осіб [1, 50].

З метою вивчення педагогічного досвіду і вдосконалення учительської роботи повітові земські установи щорічно збирали учителів на семінари й курси. Загальноосвітні та педагогічні курси для учителів своєї губернії організувало Полтавське земство [11, 6].

Сумські повітові земські збори у 1902 р. асигнували 350 руб. на нагороди і допомогу вчителям [12, 400].

У 1910 р. Харківське губернське земство започаткувало нову важливу просвітницьку справу. Управа запропонувала організувати додаткові курси для дорослого грамотного населення Харківської губернії. На це було асигновано 1200 руб. – для щорічної зарплатні викладацькому персоналу і 300 руб. – на навчально-наочні засоби [19, 37–39]. Катеринославська губернська земська управа у 1910 р. відкрила вечірні класи для дорослих в одному з міністерських училищ і у восьми земських училищах [21, 65].

Земські установи вирішували проблеми по забезпеченню шкіл підручниками, посібниками, науковою та художньою літературою, письмовими знаряддями. Створювалися склади якісних і дешевих книжок. Книжкові склади в Україні мали повітові й губернські земства.

Розвитку освіти сприяли й земські бібліотеки-читальні. Наприклад, Миргородське повітове земство заснувало Богачанську народну бібліотеку-читальню [11, 7].

Земства надавали увагу й діяльності на ниві культури, підтримуючи корисні ініціативи, або й самі ставали ініціаторами тих чи інших починань.

Конотопське земство зініціювало створення при ньому історичного музею. У 1900 р. в одній з кімнат земського будинку музей було відкрито. Суттєвий внесок у створення експозиції зробив історик О.М.Лазаревський, на той час гласний Конотопської думи.

Земства встановлювали правила про порядок призначення земських стипендій. Так, Подільське земство зазначало, що право призначення стипендії у навчальних закладах належить губернському комітету за поданням повітових комітетів після розгляду даних про майновий та сімейний стан прохачів. Причому вирішення питання про призначення стипендії відбувалося у закритому засіданні і закритим балотуванням. Стипендії могли отримати уродженці губернії незалежно від стану та віросповідання і діти службовців земських установ губернії. Стипендіати користувалися стипендіями до закінчення курсу навчання за умови незабезпеченості і відсутності інших стипендій. Стипендіати вищих навчальних закладів були зобов'язані не пізніше двох років після закінчення навчання вступити на службу до земства на стільки років, скільки отримували стипендію. В іншому випадку потрібно було повернути гроші [4, 11–12]. Подільська губерньська земська управа повідомляла Вінницька повітову земську управу про рішення надати одну вакантну стипендію губернського земства у Кам'янець-Подільській учительській семінарії уродженцю Вінницького повіту П.Ковалю [5, 1]. Це ж губернське земство асигнувало кошти на дві стипендії для Березівської школи садівництва, рільництва та бджільництва Балтського повіту [14, 11]. Надавалися стипендії й Вінницькій учительській семінарії [5,3], на утримання уродженця Вінницького повіту, учня практичної школи садівництва і сільського господарства в с. Гуменному того ж повіту [5, 8]. Своїх стипендіатів мало Маріупольське повітове земство [7, 10]. Директор Катеринославського учительського інституту надіслав до цієї повітової управи клопотання, в якому повідомляв, що претендент «навчається цілком задовільно, поведінки відмінної, коштів дуже потребує» [7, 98]. Канівське повітове земство утримувало своїх

стипендіатів [15, 61] і окремим рядком фіксувало певні суми учительському персоналу на випадок хвороби [15, 14]. За поданням повітових земських управ Чернігівської губернії були призначені стипендії в фельдшерській школі (1915) [16, 14]. Земство фінансувало цей навчальний заклад за відповідним кошторисом [17, 117–119].

Інколи стипендії засновувалися на честь певних подій. Так, Олександрівське повітове земство Катеринославської губернії заснувало одну стипендію у вищій школі і п'ять у середній в пам'ять Вітчизняної війни 1812 р. і розподілило їх переважно між дітьми селян свого повіту [8, 87].

У 1898 р. земські збори Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії вирішили забезпечувати кожну школу мінімальною кількістю наочних посібників на суму 30–40 руб. Це ж земство для дітей свого повіту утримувало інтернат для 35 вихованців ремісничих класів, на що у 1911 р. витратили 4581 руб. 76 коп. [9, 29].

Земства зробили значний внесок у розвиток шкільництва. Земські школи стали основними навчальними закладами в сільській місцевості. Земства дбали про розвиток шкільної справи, приміром, шкільний бюджет Херсонського повітового земства у 1913 р. складав понад півмільйона рублів – 550 тис. руб. Про зростання кількості шкіл свідчать такі факти: у 1880-х роках у Херсонському повіті їх було 63, а в 1908 р. – 159 [25, 133].

До обов'язків земських статистиків поряд з іншими входив аналіз стану шкіл. На Чернігівщині у 1895 р. із 200 тис. сільських дітей шкільного віку лише 28% відвідували школу, тому губернські земські збори у 1896 р. ухвалили рішення про створення спеціальної комісії, яка б займалася питаннями освіти. До складу цієї комісії в різний час входили відомі громадські діячі, серед яких письменник М.Коцюбинський, представники земства В.Хижняков і О.Русов, який склав програму розвитку освіти в Чернігівській губернії. Однак ця програма потребувала значного фінансування, в якому було відмовлено. Щодо статистики неписьменності, то ситуація покращилась на кінець XIX ст. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. в Херсонському повіті, наприклад, неписьменних було 27% [25, 137].

Повітові земські управи постійно зверталися до сільських громад з пропозиціями влаштувати помешкання шкіл на власні кошти. Губернські земства для цієї мети відкривали довгострокові кредити. Спочатку сільські громади вагалися, однак вже з 1890-х рр. вони брали активну участь у витратах на народну освіту. Навчання в земських школах було безкоштовним. Загальну суму видатків громад безпосередньо на школи визначити було неможливо, оскільки багато витрат на утримання шкіл виконувалися натурою.

Участь приватних осіб у будівництві та

оформленні шкіл полягала в тому, що вони надавали гроші, різноманітні матеріали, паливо, здійснювали інші внески. Навчальні заклади отримували постійну підтримку відомих добродійників. І.Дунін-Борковський у 1902 р. пожертвував 100 тис. руб. для спорудження будинку реального училища в Чернігові, заповів Чернігівському губернському земству близько 400 тис. руб. для запровадження у різних навчальних закладах стипендій. Значну допомогу від нього отримали чоловіча й жіноча гімназії в Чернігові [27, 77]. П.Харитоненко щорічно надавав 2800 руб. на утримання Сумського парафіяльного училища і 180 руб. Засумському училищу [12, 369]. Родина Харитоненків підтримувала 2-у жіночу гімназію, надаючи щороку від однієї до трьох тис. руб. Окрім цього, гімназія щорічно отримувала допомогу від Сумського повітового земства та міського управління. О.Линтварьова влаштувала гарячі сніданки, а разом з Н.Линтварьовою виділяли по 280 руб. Барановському училищу [12, 369]. У 1894 р. почесний громадянин Глухова М.Терещенко надав 100 тис. руб. для реорганізації місцевої прогімназії в гімназію та побудови для неї нового цегляного приміщення.

Для відкриття Роменського училища місцеві жителі зібрали 907 руб., а щорічна допомога від міської думи була встановлена в сумі 500 руб. і земства – 300 руб. Однак для подальшої діяльності навчального закладу цих коштів було замало, тому й надалі основну частку фінансів складали різні пожертвування.

Глухівському земству була подарована бібліотека, колекція гравюр і стародавніх документів з історії місцевого краю вдовою Н.Шугуровою на виконання волі чоловіка. Її розмістили у новій будівлі [13, 3]. Потім земство вирішило заснувати зібрання предметів місцевої старовини, вбачаючи в цьому своє просвітницьке завдання і сприяння розвитку історичної самосвідомості.

Слід зазначити, що українські земства брали активну участь у відбудові церковних храмів. Подібну діяльність підтверджує участь Волинського губернського й Овруцького повітового земств у відбудові Василівського собору в Овручі в 1908–1912 рр., забезпечивши 30 % усіх затрат [2, 53].

Активну участь у діяльності земських установ брали земські діячі – гласні повітових і губернських земських зібрань. У своїй більшості вони були нащадками знатних українських дворянських родин. У кожній губернії знаходимо цілу плеяду національно свідомих земських діячів, які підтримували розвиток національної освіти й культури.

Отож маємо численні приклади доброчинності місцевої громадськості та органів місцевого самоврядування.

Земства спрямовували свою діяльність не лише

на зростання кількості народних шкіл. Земці опікувалися й якістю навчання. Існували правила, згідно з якими не всі учні ставали власниками свідоцтв про завершення навчання у школі. Якщо учні не досягали відповідних стандартів, то продовжували навчання. Однак з року в рік успішність у навчанні поліпшувалася. У 1875 р. із 786 учнів Чернігівського повіту лише шість одержали свідоцтво про закінчення школи, то 1886 р. їх було 176 осіб [27, 54].

Звітуючи перед земськими зборами у 1887 р., Чернігівська повітова управа наголошувала: «Порівняти земську школу 12 років тому з теперішньою земською школою неможливо. Колишня школа мала характер досліду і не мала того серйозного виду навчального закладу, як школа теперішня; рівень знань тих, що закінчують тепер і 12 років тому, – речі непорівнювані» [27, 54].

У доповіді Чернігівської повітової управи черговому земському зібранню про народні школи і подальший їхній розвиток є такі рядки: «Державі потрібні грамотні, розвинені громадяни

і солдати, господареві потрібні тямущі, грамотні працівники, всім нам, як людям, просто хотілося б жити серед тверезих вихованих людей, а не грубих напівдикунів. З цієї точки зору народна школа – наша обов'язковість, наша вигода, наша єдина надія на краще майбутнє» [27, 53].

Тогочасні знавці земської справи, оцінюючи роботу земських установ у галузі освіти, вважали, що питання про здійснення загального початкового навчання в земських губерніях, завдячуючи піввіковій роботі земств і значному надходженню коштів, вже було близьким до свого вирішення.

Отже, земськими органами самоврядування надавалася значна підтримка розвитку народної освіти. Долаючи фінансові та інші труднощі у своїй діяльності, земства виявили гідну поваги дієздатність і зробили суттєвий внесок у соціально-освітню сферу.

Розглянутий досвід такого важливого соціального спрямування вважаємо цінним для сьогодення, і, вочевидь, він має перспективи подальшого вивчення стосовно різних регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко В.Й. Борьба демократичных сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
2. Гуз А.М. Діяльність земських установ України в галузі народної освіти та культури / А.М. Гуз // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. – 1997. – Вип. 36. – С. 51–54.
3. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / А.М. Гуз. – К., 1997.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 347.
5. Державний архів Вінницької області. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 378.
7. Державний архів Донецької області. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 40.
8. Державний архів Запорізької області. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 308.
9. Державний архів Луганської області. – Ф. 61. – Оп. 1. – Спр. 83.
10. Державний архів Полтавської області. – Ф. 851. – Оп. 1. – Спр. 12.
11. Державний архів Полтавської області. – Ф. 610. – Оп. 2. – Спр. 4а.
12. Державний архів Сумської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2.
13. Державний архів Сумської області. – Ф. 622. – Оп. 1. – Спр. 2.
14. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 788.
15. Державний архів Черкаської області. – Ф. 324. – Оп. 2. – Спр. 1.
16. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 36.
17. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 11.
18. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / О.О. Драч. – Харків, 2002.
19. Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 2.
20. Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 7.
21. Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 9.
22. Кизченко В.И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / В.И. Кизченко. – К.: Наукова думка, 1990. – 228 с.
23. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.В. Курченко. – Харків, 1998.
24. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.І. Мармазова. – Дніпропетровськ, 1998.
25. Миколаївщина: літопис історичних подій / О.М.Гаркуша, Є.Г.Горбуров, Ю.І.Губенко та ін. – С. 137. Херсон: Олді-плюс, 2002. – 709 с.
26. Нарадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А.В. Нарадько. – Запоріжжя, 2002.
27. Студьонова Л.В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Л.В. Студьонова. – Ніжин: Вид. «Аспект-Поліграф», 2003. – 88 с.

УДК 94-058.57(477.63)

В.В. ІВАНЕНКО, Л.Л. ПРОКОПЕНКО

ДО ПІДСУМКІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ» НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Іваненко Валентин Васильович – проректор, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Прокопенко Леонід Львович – завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України, доцент, кандидат історичних наук

У статті узагальнюються попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи в Дніпропетровській області з реабілітації та увічнення пам'яті жертв репресій радянського політичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, репресії, тоталітаризм, режим, демократія, справедливість.

В статье обобщаются предварительные результаты организационной и научно-аналитической работы в Днепропетровской области по реабилитации и увековечиванию памяти жертв репрессий советского политического режима.

Ключевые слова: реабилитация, репрессия, тоталитаризм, режим, демократия, справедливость.

In the article previous results of organizational, scientific and analytical work are summarized in a Dnipropetrovsk region on a rehabilitation and immortalization of memory of victims of the soviet political mode repressions.

Keywords: rehabilitation, reprisal, totalitarianism, mode, democracy, justice.

© В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, 2009

Невід'ємною органічною складовою розбудови нової України, формування якісно модифікованого ціннісного горизонту сучасних поколінь наших співгромадян є, як відомо, історико-пізнавальна парадигма трансформації суспільства, тобто забезпечення масштабного, цілеспрямованого і всебічного переосмислення та об'єктивного відображення вітчизняної історії, особливо її складних, заплутаних, трагічних чи фальсифікованих сторінок радянської доби, коли ніби злилися в єдине ціле велич доленосних звершень і гіркота не менш відчутних втрат, героїка і драматизм революційного пориву й творення нового соціального устрою. І це цілком закономірно. Адже, торуючи шлях у день завтрашній, віддаючи належне здобуткам багатьох поколінь українців, проникаючи дедалі глибше у найпотаємніші куточки та хитросплетіння нашого минулого, ми тим самим протягуємо зовні невидиму, але реально існуючу спадкоємницьку ниточку в майбутнє, додаючи стабільності й сьогоденню. Не випадково саме рівень правди, чесності, відвертості й прозорості у відтворенні історичного процесу розглядається як найбільш чутливий індикатор і водночас дійовий інструмент очищення масової свідомості від архаїчних нашарувань попередніх епох, розкріпачення мислення, оздоровлення

моральної атмосфери у суспільстві в цілому, як неодмінна передумова його динамічного, поступального розвитку.

У світлі окреслених імперативів принципового значення і особливої соціокультурної ваги з точки зору зміцнення демократичних та правових засад в нашій країні набуває проблема відновлення історичної справедливості, передусім стосовно мільйонів безвинних жертв радянського тоталітаризму – унікального за задумом, але досить жорстокого за природою та сутнісними ознаками політичного ладу, що виник після 1917-го на уламках Російської імперії, захопивши в свої тенета й Україну. «Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці», - констатується у преамбулі Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [5, 288].

Безперечно, цей «спадок» так чи інакше й досі нагадує про себе у повсякденному житті, продовжує залишатись незагойною раною, своєрідним «оголеним нервом» у нашому хворобливому соціальному організмі, болем відгукуючись у серцях і душах багатьох українців. Втім, як і росіян, білорусів, молдаван, прибалтів, казахів, євреїв, інших народів ко-

лишнього СРСР. Та й не тільки їх. Йдеться не про одиниці, вибіркові каральні акції властей проти окремих категорій громадян за національним чи соціальним мотивом, а про тотальний, геноцидний характер репресій щодо всіх без винятку верств населення – робітників, селян, науковців, освітян, митців, літераторів, військових, чиновницько-партійного корпусу, командирів виробництва, священників тощо. Зведені Кремлем, по суті, в ранг державної політики, вони стали мало не нормою соціальної практики в умовах більшовицької модернізації країни. Тільки у пік сталінського терору другої половини 1930-х років в Україні було репресовано не менше 360 тис. осіб, в тому числі на Дніпропетровщині – кожен десятий [7, 4].

Переважає більшість з них на довгі роки з тавром «шкідника», «націоналіста» чи просто... «ворога народу» була фактично викреслена з пам'яті нащадків, піддана забуттю. І так, на превеликий жаль, тривало аж до середини 80-х, коли нарешті ми змогли розпочати фронтальне дослідження цієї гостросюжетної, винятково значущої соціальної проблеми, акумулювавши згодом свої зусилля в рамках загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією».

Нагадаємо, що прийнята вона була за ініціативою патріарха-історика, академіка, нині Героя України П.Т. Тронька та очолюваної ним Всеукраїнської спілки краєзнавців, підтриманої Національною академією наук і Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал», на виконання відповідних рішень Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, ухвалених у 1992 р. Основним її координатором, так би мовити, «мозковим центром», стала Головна редакційна колегія, яку очолив згаданий вище учений. З його ім'ям, до речі, уособлюється й така фундаментальна синтетична праця, як 26-томна «Історія міст і сіл УРСР», що вийшла у двох виданнях – українською (1969) і російською (1977) мовами, а також інші масштабні проекти, які сприяли суттєвому прирощенню знань з нашого великого, подеколи вельми суперечливого й драматичного минулого, помітно збагативши українську історіографію новими перспективними ідеями, дослідницькими підходами, напрямками, оцінками.

Передбачалося, що реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» стане не просто черговим, вагомим, а значною мірою безпрецедентним кроком на даному шляху, у площині відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч українців, безпричинно постраждалих за часів радянської влади. Додамо: кроком, аналогів якому історіографічна практика незалежної України ще не знала. Адже вказана програма мала, з одного боку, забезпечити підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг у форматі системного відтворення найтрагічніших перипетій

української історії епохи першого в світі «соціалістичного експерименту» й поіменного вшанування жертв державного терору на теренах України, а з іншого – стимулювати подальший реабілітаційний рух з метою остаточного завершення процесу повернення із небуття таких категорій громадян, всіх, кому довелося зазнати неабияких моральних, духовних і фізичних утисків та принижень з боку тодішнього режиму, покласти на вівтар здобуття примарного «світлого майбутнього» свої скривджені душі та знівечені долі, а нерідко й найдорожче – життя.

Слід зазначити, що прийняття у квітні 1991 р. «реабілітаційного» Закону України, а дещо пізніше й рішення вищих органів нової української влади про започаткування згаданого державного проекту дістало повне схвалення й активну підтримку на місцях, зокрема на Дніпропетровщині, де вже у грудні 1992 р. для організаційного забезпечення та координації всіх сегментів цієї складної, різновекторної роботи за розпорядженням глави облдержадміністрації була створена обласна редакційна колегія на чолі з його заступником О.С. Федосєєвим, який зробив великий особистий внесок у налагодження справи. Тим паче що у початковий період довелося вирішувати безліч далеко непростих завдань: вести пошук і залучати до підготовки новаторського серійного видання кваліфікованих фахівців, науковців, обізнаних зі змістом, прийомами і специфікою такої роботи, відпрацьовувати схеми включення у цей процес відповідних організацій і установ, таких зокрема, як обласні управління СБУ, МВС, прокуратури, суду, архіви, музеї, громадські об'єднання краєзнавців, «Меморіал» та ін., розв'язувати невідкладні фінансові питання тощо [1, 52].

Проте внаслідок глибокої, всеохоплюючої соціально-економічної кризи та інших негативних факторів практично вся робота у той час була загальмована. Лише в середині 90-х років вдалося відновити і запустити механізм функціонування обласної редколегії, при якій на початку березня 1996 р. був утворений Науково-редакційний центр (НРЦ) (директор С.І.Матов, з 2001 р. дотепер – Л.Л.Прокопенко, науковий керівник В.В.Іваненко). Власне, цей підрозділ і мав забезпечити повноцінну реалізацію обласної програми «Реабілітовані історією», а отже, й підготовку науково-документальної низки книг про беззаконня радянської адміністративно-командної системи на теренах Дніпропетровщини. Сьогодні можна з задоволенням констатувати, що НРЦ з поставленим завданням впорався без перебільшення блискуче, але про здобуті ним результати дещо пізніше. У різні роки в ньому плідно працювали І.В. Борисов, О.М. Приходько, В.П. Тверезий, Р.К. Терещенко (науковий секретар, в центрі й досі), Р.М. Шабанова та ін.

Повсякденна діяльність редколегії і Науково-редакційного центру незмінно перебувала у полі

зору регіональних властей, на пряму опікувалася «гуманітарними» заступниками губернатора як очільниками редколегії – О.С. Федосєєвим та його наступниками Т.М. Кравченко, О.В. Сокольською, Є.І. Бородіним, керівниками обласних управлінь з питань соціально-культурної (О.І. Соловей, Р.М. Чупахіна) й розвитку і реформування соціальної та гуманітарної сфер (О.В. Левківський, Н.М. Лисиця, Ю.Є. Яворський), культури і туризму (Н.Г. Першина), фінансового (Н.М. Дєєва, Ю.М. Бірюков) та інших управлінь облдержадміністрації і обласної ради. Саме завдяки їхній постійній підтримці та сприянню НРЦ отримав приміщення, був укомплектований необхідними штатами, матеріально-технічним обладнанням й передусім сучасною комп'ютерно-копіювальною технікою, що дозволило налагодити продуктивний науковий і творчий процес над програмою, вийти на заплановані темпи і якісні параметри підготовки томів.

Не залишалися, звісно, осторонь й інші зацікавлені обласні структури, з-поміж яких особливо слід виділити Державний архів Дніпропетровської області (директор В.О. Юркова, пізніше – Н.В. Киструська) та Історичний музей ім. Д.І. Яворницького (директор Н.І. Капустіна). Від них ми оперативно отримуємо будь-яку потрібну інформацію.

Серйозним випробуванням на першому етапі для членів редколегії, штатних працівників НРЦ й досить широкого позаштатного активу з числа місцевих науковців-істориків, краєзнавців, журналістів, долучених до виконання окремих складників проекту, стало налагодження взаємодії із обласним управлінням Служби безпеки України. Показово, що спочатку далеко не всі її керівники від центрального апарату й до регіональних відділень усвідомлювали суспільну значущість, а відтак, і необхідність здійснення такої програми. І не дивно, адже йшлося про проникнення у «свята святих» цієї спецслужби, точніше її попередників ВНК-ДПУ-НКВС-КДБ, – в архівосховища, які впродовж багатьох десятиліть були суворо засекречені й фактично недоступні для дослідників.

Та поступово, у міру демократизації українського суспільства, державних інститутів, включаючи й СБУ, розгортання процесу переосмислення нашої радянської історії, особливо її трагічних, замовчуваних чи фальсифікованих попереднім режимом сторінок, між науковцями та спецслужбою виникло взаєморозуміння і почали складатися по-справжньому творчі, ділові стосунки, що багато в чому й стало запорукою успішного виконання покладеної на нас місії. Бо, як відомо, лівова частка документальних матеріалів про становлення та наступну «модифікацію» державно-терористичної політики і практики більшовиків знаходилася якраз у цих наглухо закритих донедавна архівах, не говорячи вже про поіменні списки репресо-

ваних за політичними мотивами громадян, які можна ідентифікувати у повному обсязі тільки на основі архівно-слідчих справ, що зберігалися до реабілітації виключно у спецсховищах системи державної безпеки.

Доречно відзначити, що в нашому регіоні чи не вперше на пострадянському просторі вже в 1992 р. були зроблені реальні кроки у руслі налагодження такої співпраці, коли в Дніпропетровську з ініціативи групи ентузіастів – істориків з'явився спеціальний фаховий підрозділ – регіональний Центр по вивченню документів новітньої історії України, створений на базі історичного факультету держуніверситету спільним наказом керівників ДДУ і облуправління СБУ з метою бодай часткового, поверхового ознайомлення науковців, аспірантів та студентів з окремими масивами архівних джерел, пов'язаних переважно з діяльністю чекістів краю у 1920 – 1930-х роках, організацією боротьби з селянським повстанством, опором колективізації, хлібозаготівлям, фабрикацією гучних антирадянських справ тощо. Певним узагальнюючим результатом проведеної в той час роботи стало видання у 1995 р. збірника документів і матеріалів про жертви сталінського режиму в Дніпропетровському університеті [4].

Це були справді перші кроки появи на суперрежимному об'єкті фахівців-істориків, і сталися вони вирішальною мірою завдяки мудрості й чіткій громадянській позиції тодішнього начальника СБУ області В.М. Слободенюка. А невдовзі цей же генерал-патріот відкрив архівні фонди своєї служби й для набагато ретельнішого та глибшого їх опрацювання за програмою «Реабілітовані історією».

Зрештою остання спільними зусиллями властей, науковців та громадськості увійшла нині в заключну стадію свого існування, даючи можливість підвести принаймні попередні підсумки проведеної роботи, причому скажемо відверто: роботи дуже непростой, багаточислової, копіткої, делікатної. А вони, ці підсумки, за загальним визнанням, достойні, вагомі. Судіть самі.

За період реалізації програми (1996-2009) виявлено, систематизовано і введено до наукового обігу потужні пласти мало – або зовсім невідомих історичних джерел та свідчень, здебільшого архівних документів, сформована база даних про реабілітованих на теперішній час згідно з чинним законодавством громадян Дніпропетровщини (наразі завершується складання її електронної версії), тобто встановлено і оприлюднено імена практично всіх мешканців області найширшої соціальної, вікової, національної, професійної приналежності (а це понад 23 тис. осіб), які так чи інакше пізнали на собі політичний пресинг компартійної влади. На основі цих матеріалів підготовлена й видана унікальна науково-документальна серія у п'яти томах (восьми книгах) сумарним обсягом близько 180 друкова-

них аркушів, котра дає всебічне уявлення про загальні тенденції і специфічні відмінності дії радянської карально-репресивної машини в регіоні на різних етапах функціонування союзної держави, містить повний мартиролог наших репресованих земляків. Кожен том відкривається ґрунтовною вступною статтею аналітичного характеру.

Перший з них під назвою «Відроджена пам'ять» вийшов у 1999 р., увібравши в себе 75 оригінальних нарисів про трагічні долі представників різних верств населення краю. При цьому абсолютна більшість героїв книги вперше вийшла, так би мовити, на широкий загал читачів після багаторічного перебування в забутті з тавром «контрреволюціонера», «шкідника», «ворога народу». Серед них – учителька Любов Біднова, секретар міськпарткому Петро Ветров, перший секретар обкому ЛКСМУ Олексій Вікторов, директор заводу Микола Волков, директор гірничого інституту Павло Герасимов, голова міськвиконкому Микола Голубенко, ректор університету Іван Єфімов, голова колгоспу Гнат Жмур, викладач Дмитро Загребя, адвокат Ольга Зусь, композитор Володимир Кашницький, журналіст Микола Кулик, заступник директора заводу Олексій Зубенко, художник Григорій Мовчан, директор радгоспу Артем Наріжний, вчений-історик Володимир Пархоменко, професор-фізик Автоном Рева, командир корпусу Федір Рогальов, письменник Віктор Савченко, чекіст Олександр Трепалов, поет Петро Харламов, робітник Григорій Хижняк, колгоспник Андрій Чабан, священник Костянтин Шараєв та багато інших [2].

До написання нарисів були долучені знані дніпропетровські історики Г.К. Швидько, В.С. Савчук, В.В. Ченцов, А.І. Голуб, Р.К. Терещенко, А.Ф. Гордєєв, І.В. Толстих, Н.М. Бикова, В.Я. Яценко, Д.В. Архирейський, І.М. Єлінов, відомий літературознавець М.П. Чабан, журналіст В.В. Козак, письменник В.Л. Чемерис, краєзнавці І.Й. Ентін, Д.В. Куделя, Ф.М. Молчанова та ін.

У 2001 р. побачив світ другий том серії – «Свідчення з минушини», який являє собою своєрідний документальний портрет радянської «репресивної» епохи в регіональному розрізі. Інакше кажучи, ми спробували показати без купюр і без будь-яких коментарів, суто мовою документів принципи та основоположні засади формування державного механізму репресій по всій вертикалі владної піраміди від центру до регіонів, змін їх характеру, спрямованості, динаміки, форм і «об'єктів впливу», нормативно-правового забезпечення на різних етапах.

Всього у збірці подано 265 документів, які досить об'ємно й адекватно віддзеркалюють картину здійснення карально-репресивної політики на Придніпров'ї з 1920-х до початку 1980-х років. Це, зокрема, рішення та розпорядження

партійних, державних і чекістських структур про організацію репресій, різноманітні звернення, інструкції, довідки, інформації, реабілітаційні матеріали, спогади репресованих та ін. Водночас певний масив документів дає уяву про репресивні діяння властей під час голодоморів 1932-1933 і 1946-1947 років [5].

Можливо, читачі збірника не знайшли документальних підтверджень на всі свої питання стосовно регіональних аспектів даного явища. Та й укладачі не мали наміру вичерпно відобразити його мовою документів у нашому краї за весь радянський період, оскільки це просто неможливо фізично. І причин тому кілька. По-перше, багато унікальних документів загинуло в часи воєнного лихоліття 1941-1945 років, а частина була банально знищена через недбалість та безвідповідальність тих, кому доручалася ця важлива справа. По-друге, починаючи з 1936 р., у місцевих архівах фактично відсутні матеріали про практичні дії правоохоронних органів (прокуратури, безпеки, міліції, суду та ін.) у політичній сфері. І нарешті, як уже зазначалося, незважаючи на цілком сучасні «демократичні» декларації високопоставлених чиновників різних рангів, ще й досі далеко не всі архівні фонди, особливо спецслужб, доступні для дослідників.

Наша узагальнено-аналітична версія виникнення і поширення політичних репресій на Катеринославщині – Дніпропетровщині в історичній ретроспективі радянського суспільства викладена у третьому томі - монографії «Минуле з гірким присмаком», що вийшов друком у 2002 р. [6].

Та найбільшим скарбом все ж таки вважається четвертий том «Повернені імена», виданий протягом 2002 – 2004 років у чотирьох книгах, де відповідно до рекомендацій Головної редколегії (нашим безпосереднім куратором в ній є О.Г. Бажан) вміщено короткі відомості про всіх реабілітованих мешканців Дніпропетровщини, які зазнали переслідувань з боку держави в радянську добу. Загалом цей мартиролог нараховує 23351 особу [3]. Щоправда, й сам процес реабілітації триває, враховуючи, що картотека архівно-слідчих справ, які є у фонді обласного управління СБУ, ще далеко не вичерпана. Тож маємо надію, що вже у найближчому майбутньому існуючий мартиролог буде доповнений новими іменами.

Цікаво, що серед реабілітованих і оприлюднених у книгах жертв тоталітарного режиму найбільше зафіксовано людей фізичної праці – робітників, колгоспників, селян – одноосібників – 15210 осіб, або 64% від сукупної їх кількості. 1052 особи репрезентували інженерно-технічний корпус, 626 – учительський, 121 – науково-педагогічний, 1727 – армійський, 223 – духовенський. 65% фігурантів книг – українці, 11% - німці (!?), 8,8 % - росіяни, 5,3% - поляки, 4,1% - євреї і т.д. 10040 наших земляків (43%) отримали

мали вищу міру покарання, інші – різні терміни ув'язнення чи заслання [1, 56, 57, 60-64, 67, 68].

Якбачимо, започаткована на Дніпропетровщині півтора десятиріччя тому робота щодо комплексного, системного вивчення історії політичних репресій принесла відчутні позитивні плоди. Тим самим на регіональному рівні фактично ліквідована одна з «білих плям» минулого рідного краю, вирішена важлива наукова і вельми гостра морально-етична та політична проблема, навколо якої протягом тривалого часу вирують суспільні пристрасті, вносячи елементи додаткової напруги в наше й без того надмір розбурхане, суперечливе життя. Безперечно, це вагомий науковий здобуток дніпропетровських істориків, які разом з місцевою владою чесно зробили доручену справу, виконавши свій професійний і громадянський обов'язок.

Одночасно значна увага приділялась організації інформаційного супроводження здійснюваної програми «Реабілітовані історією», задля чого активно використову-

вались різного роду наукові, просвітницькі, культурологічні форуми, презентаційні акції, спеціалізовані регіональні видання, електронні засоби масової інформації тощо. У жовтні 2006 року, зокрема, за участю науковців, освітян та громадськості відбулося засідання «круглого столу», на якому обговорювалися перші підсумкові результати виконання обласної програми. Матеріали його покладено в основу п'ятого тому серії, виданого наприкінці того ж року під назвою «Важкий шлях до правди» [1].

Все це сприяє ознайомленню широких кіл громадськості, молоді краю зі згубними, воістину драматичними наслідками здійснення політики «державного тероризму» щодо власного народу. Уроки історії мають добре усвідомити всі, й насамперед сучасна правляча еліта, щоб, як кажуть, двічі не наступати на одні й ті ж «історичні граблі», тобто не допустити повторення трагічних помилок минулого у ході важкого, навіть болісного творення демократичної, правової України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / Редкол.: Т.М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук. ред.); Уклад.: В.В. Іваненко, А.І. Голуб, Л.Л. Прокопенко. – Д.: Моноліт, 2006. – 320 с.
2. Відроджена пам'ять: Книга нарисів / Редкол.: Т.М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук. ред.). – Д.: Моноліт, 1999. – 605 с.
3. Повернені імена: Мартиролог. В 4 кн. / Редкол.: Т.М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук. ред.); Уклад.: В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. – Д.: Моноліт, 2002. – Кн.1. – 480 с.; 2003. – Кн. 2. – 446 с.; 2004. – Кн. 3. – 432 с.; 2004. – Кн. 4. – 384 с.
4. Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті / Відп. ред. В.В. Іваненко. – Д.: Промінь, 1993. – 162 с.
5. Свідчення з минулими: Мовою документів / Редкол.: Т.М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук. ред.); Уклад.: В.В. Іваненко, С.І. Матов, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. – Д.: Моноліт, 2001. – 320 с.
6. Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Д.: Моноліт, 2002. – 240 с.
7. Тронько П.Т. Наш священний обов'язок // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.–1995. - № 1/2.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.122

В.Е. ГРОМОВ

ТАК ЧТО ЖЕ ТАКОЕ ДУХОВНОСТЬ? (ЧАСТЬ 2)

Громов Валерий Евгеньевич - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

Досліджуючи феномен духовності, автор прагне уникнути занадто широкого розуміння поняття «духовність» та висловлює переконання, що духовність - це якість свідомості, що вільна від егоїстичної прив'язаності. Духовність мотивує життєву реалізацію індивідів не служінням самим собі, а тим призначенням, що усвідомлюється як служіння Творцю, що одночасно дає змогу краще розуміти свою роль уповсякденній обумовленій діяльності, в родині, суспільстві, природі.

Ключові слова: духовність, свідомість, суспільство, самосвідомість, рефлексія.

Исследуя феномен духовности, автор стремится избежать расширительного понимания понятия «духовность» и выражает убеждение, что духовность – это качество сознания, свободного от эгоистической привязанности. Духовность мотивирует жизненную реализацию индивидов не антропоцентрическим служением самим себе, а миссией, которая осознается их служением Творцу, развивая способность лучше понимать свою роль и в обусловленной деятельности, - в семье, обществе, природе.

Ключевые слова: духовность, сознание, общество, самосознание, рефлексия.

The phenomenon of spiritual life is investigated in this article. The author certifies, that the understanding of it takes very wide interpretation usually and seeks to make clear, what is the spiritual life indeed. The spiritual life connected with activity, that is a service for God /Absolute/ first of all. The service for High Principle /Transcendent/ gives to human being the successful life in the sphere of ordinary practical relations too.

Keywords: spiritual, consciousness, society, selfconsciousness, reflection

© В.Е. Громов, 2009

(Начало в №5(67) сентябрь-октябрь 2009 альманаха «Грани»).

Структурные элементы общественного сознания в их столкновении и дополнительности в истории созревания культуры духовности играли и играют неоднозначную роль. Религиозный обскурантизм, воинствующий атеизм и богоборчество, эстетство, высокомерие научного разума, рабское смирение и гордость, пуританское ханжество и оргиастические экстазы освобожденной сексуальности – всего лишь гримасы подлинно человеческого, из которых, однако, при разумной взвешенности и любви добываются зерна истины. Без единства моментов культуры, выражающей природу человечности, нет и культуры духовности.

Вместе с тем культура духовного отношения

к действительности, включающая понимание важности творческой свободы и многосторонности вовсе не означает, что в собственно духовной практике обязательно должно соблюдаться многообразие жизненной реализации в связи с теми аспектами, которые наблюдаются в природе человека. То есть, пребывая в духовных установках, совсем не следует искать какие-то конечные смыслы в культуре обусловленной деятельности и многообразии как таковом.

Культура духовности как феномен силы любви и свободы личности, прежде всего, дает обществу защиту от той инквизиции, которую неумные ревнители духовной жизни в ожесточении на слепых овец считают за благо применить к заблудшему стаду. Поэтому атеизм, свободомыс-

лие, карнавальная распущенность, освобождение сексуальности и рок-н-ролл при засилье тупых церковников и лицемерных моралистов скорее целесообразны для развития духовности. Время инквизиции и охоты на ведьм будто прошло, однако и сейчас найдутся люди, готовые не только себя, но, прежде всего, других губить и ограничивать во славу Божью.

Думается, что исторический процесс накопления гуманности в общественных отношениях происходит благодаря не только отрицательной силе защиты людей от внешнего насилия, но вследствие перманентного действия положительного космического закона любви и свободной воли, данного человеку трансцендентно, до условий его реализации в сфере социальности. Свободная воля и любовь, будучи моментами эгоистической деятельности людей, направляемой их страстями, не явно, но устойчиво доопределяется из источника божественного блага, образующего смысловой вектор космической эволюции человечества, исподволь направляющий общество к осознанию ценности духовного мировоззрения. Так что современная демократическая идеология индустриально развитых стран – продукт духовной компоненты в культуре.

Поэтому, видя несовершенство и духовную ограниченность современной потребительской цивилизации, мы одновременно лишены повода романтической идеализации форм духовности успешных столетий, например Средневековья или ведической древности. Стоит помнить, какая цена была заплачена за нынешние демократические свободы в борьбе с невежеством, фанатизмом и нетерпимостью, с нуждой, болезнями, незащищенностью, за права человека. Духовные цели не состоят в нарочитом желании бедности и неустроенности для общества, иное противоречило бы любви и свободе. Опыт решения материальных проблем не проходит бесследно для культуры духовности, а мирские страдания, не единственный путь обретения духовного взгляда на существующее.

Если обобщенно представить как элементы духовного умонастроения или его подбоя проявляются в решении проблем культурно-исторического развития, то прогресс в сознании свободы сказывается, прежде всего, в расширении свободы удовлетворения телесных желаний, в создании экономических основ и нахождении идейных санкций освобождения чувственности. И это понятно, поскольку первое к чему относится налаживание нормальной жизни связано с удовлетворением насущных материальных потребностей. Возрастание обеспеченности физического существования открывает обществу, прежде всего, в лице его богатой части, перспективу развития культуры чувственного удовлетворения, которая при всей ее двойственности и неоднозначности, стимулирует умонастроение раскрепощенности и преодоления скованности взгляда индивидов на себя и окружающую действительность, что осо-

бенно видно на примере ценностей, которые отстаивала культура Возрождения.

В конфликте бедных и богатых ущемленная сторона с духовной точки зрения также проявляет себя двойственно. Во-первых, все хотят быть богатыми. В психологически дефективных случаях обретение богатства людьми, болезненно завидующими богатству, способствует развитию патологической скупости, обращающей обеспеченность в сознании этих людей в мощный фетиш так, что они, испытывая страх перед потреблением, предаются аскетизму, находя наслаждение в одной лишь силе богатства как таковой. Примером может служить бальзаковский Гобсек. Он беспокоится о неприкосновенности своего состояния, усматривая в расходах одно лишь опасное расточительство. Но если выделение гобсеков из бедного населения явление не частое, то зависть, смешанная с ненавистью и презрением к богатству, и вообще к любому превосходству, образует неизбежный порок нищенского сознания.

Во-вторых, в позитивно окрашенном виде, бедность создает впечатление некоторого духовного превосходства «униженных и оскорбленных» над преуспевающими слоями общества, которые третируются как «жирные горожане», «паразиты - помещики», «проклятые толстосумы - капиталисты» и т.п. В подобном присвоении духовности есть некоторый смысл, ибо неустроенная жизнь с ее аскетическими условиями побуждает людей защищать свое человеческое достоинство видимостью победы над физическим и социальным унижением, придавая ему значение ценности в себе, стимулирующей умонастроение отрешенности от избыточного блага.

Правда, недобровольность аскетического образа жизни не дает возможности убедиться в подлинности упомянутой мотивации. Более того, последняя поддерживается именно непроверяемостью, освобождающей иллюзию духовности людей униженного состояния. Если людям не удастся казаться значительными из-за своего социального положения, они стремятся к компенсации самоуважения в каких-либо иных формах – в грубости, эпатажном поведении, в простоте, добродетели умеренности или даже духовности.

В сытом, демократическом обществе, когда острота исторической проблемы социальной несправедливости, вопиющей противоположности хижин и дворцов оставлена в прошлом или значительно ослаблена, духовный элемент борьбы за свободу желаний на материальном уровне, как часть высокой идеи утверждения гуманности и человеческого достоинства, исчезает даже в иллюзии. Современная жизнь, охваченная горячкой изобретения все новых и новых удовольствий, как экономически оправданной целесообразности, давно превзошла ненасытность раблезианского Гаргантюа. Те, кому бы хотелось, но не удается наслаждаться подобно удачникам, в этих условиях менее склонны прикрываться

видимостью каких-то духовных преимуществ, ибо материальные отношения деидеологизировались, сделавшись совершенно прагматическими. Богатое, лучшее, превосходное стало предметом голой зависти и заискивания, стимулом для соревнования за превосходство, сопровождаемое преклонением массы перед авторитетами, звездными идолами толпы и т.п. Современная культура задыхается в этой атмосфере, погружаясь в топь освобожденной чувственности и избретательных страстей по причине незрелых, «подростковых» мировоззренческих установок, материалистическая ограниченность которых вредит не только духовности индивидов, но обращается их деградацией и на телесном уровне.

Многие пессимисты полагают, что нашу цивилизацию с ее потребительским идиотизмом ждет гибель от удушения собственными отходами. Столь мрачная перспектива действительно есть, скорее всего, так оно и будет, если ученые не откроют новые источники энергоснабжения, а общество не перейдет на духовные мировоззренческие основы. Возможно ли это? Индустриально-технологическая перестройка уже происходит, изобретаются технологии, сберегающие ресурсы и природную среду. Без проблем их внедрения из-за беспечности человечества здесь не обойтись, но это будет происходить по мере обострения противоречий между обществом и природой.

Но возможна ли цивилизация, построенная на началах духовности? Мыслимо ли «духовное человечество» или качественная трансформация «критической массы» общества, которая задавала бы идейно-ценностное доминирование духовных смыслов? На этот вопрос трудно ответить утвердительно. Цивилизаций, продуктивных в материальном отношении, дающих простор личной самостоятельности индивидов и одновременно высокодуховных писаная история не засвидетельствовала. Легендарная Атлантида, будто бы сочетавшая в себе эти компоненты, погибла согласно одной из гипотез из-за злоупотреблений силой психического оружия. Известные нам культуры с доминированием религиозных ценностей и высоким авторитетом духовных лидеров возникали на базе низкого уровня развития производительных сил. Это были аграрные, традиционные общественные системы, в которых функцию людей духовного знания выполняли жреческие касты, церковники, монахи. Их задача состояла не в том, чтобы давать людям культуру, которой часто были лишены сами, а также не в том, чтобы стимулировать свободу и самостоятельность мышления, противоречащих иерархической природе традиционного общества, а поддерживать незыблемость религии и церкви. Образцы духовности прошлого, таким образом, будучи важными для нас в деталях, все же не подходят для современности в вопросе о возможности духовной трансформации потребительской

цивилизации с ее демократией, правами человека, свободой личности и т.п.

Мало надежд на одухотворение заблудшего человечества дает и христианский взгляд на людскую природу, запятнанную первородным грехом. Спасение зависит от Божьей милости, но Бог не будет спасать тех, кто пренебрегает духовным делом. Сознательная духовная работа – удел меньшинства. В свое время учение монаха Пелагия о свободной воле человека и отрицавшее неотвратимое наследование первородного греха было осуждено как ересь на III Эфесском соборе /5 век/.

Так на что нам надеяться, если не дано знать обеспечена ли духовная перспектива для человечества? Техноцентричная цивилизация, охваченная кризисом смысла, топчется в антропоцентризме, продолжая без особого воодушевления ренессансную игру в творческие возможности человека. Одновременно с этим совершенствуются орудия зла. Процветают наркобизнес, терроризм, работоторговля, эпидемии, рожденные, распущенностью и извращениями. Потребительская культура внушает людям мысль, что цена жизни соответствует стоимости средств к жизни, одновременно с убеждением, что человеческая личность без социального положения и денег не стоит и гроша. Общество заражается комплексом низкой самооценки. Свобода и любовь в избытке потребительского мироотношения перерождаются в потакание неумным удовольствиям.

Это признак исторического исчерпания принципа свободы в сфере раскрепощения желаний, совершенствования материальных отношений с целью преодоления социальных проблем. Сытость и комфорт, будучи относительно достигнутыми, уже не могут быть основными идеями. Проблема духовной трансформации стоит перед целой цивилизацией. Это вопрос о возможности еще одного ренессанса в истории культуры, возрождающего на этот раз дух религиозности, сравнимый по интенсивности с религиозностью средневековья, лишенный, однако, характера фанатического психоза и безрассудной экзальтации, свойственной малокультурным людям.

На этом этапе свобода и любовь, как принципы решения общественных проблем, побуждают общество к духовным целям, к движению под опеку Трансцендентного. Часть общества, обретшая духовное самосознание, начинает теперь внедрять в социальную ментальность обновленную философию человеческого смысла, при которой свобода и любовь, преодолевая границы обусловленного, эгоистического сознания, дают человечеству более высокие дары гуманности, связанные с духовным пробуждением.

Осуществимость столь возвышенного исторического проекта определяется, с одной стороны, свободным выбором человечества, а с другой Божьей милостью, дарующей социуму ментальный скачок в новое религиозное сознание. Не имея уверенности, что духовная трансформация охва-

тит массовое общество, можно только надеяться, что это все же произойдет, ибо божий дар человеческого достоинства искоренить невозможно. А вот истощима ли божественная благодать, станет ли Господь спасать людей, лишенных заслуги?

Иоахим Флорский ожидал пришествия эры Святого Духа в 1260 году. Спустя шесть столетий В.Соловьев пророчил о становлении богочеловечества. Мы не знаем, ждет ли людей столь светлое будущее, знаем только, что многое здесь зависит от них самих.

Требуются не просто самодеятельные индивиды в контексте отношений социальной самореализации, нужны личности и «не от мира сего», с доминированием ориентации на Божественное, с сознанием ценности не только социального «Эго», но и своего богоподобного «Я». Личность, замкнутая в рамках социальности, неизбежно застревает в чувстве собственной важности, дающем как здоровые, так и дурные эгоистические последствия. Обусловленность располагает к усилению значения внешней жизни, закрывая пути к духовному самоуглублению. Духовность личностного развития дает результат, кажущийся парадоксальным для непробужденного сознания, а именно: - понижение чувства собственной важности и одновременно повышение безразличия к месту личности в иерархии принятых в обществе значений и ролей, не говоря уже о жажде известности и блеска, в которые вовлекает людей их мелочное тщеславие.

Духовная точка зрения, строго говоря, мало интересуется социальной личностью, она предполагает «стирание» личной истории, которое практиковал, как известно, Кастанеда под руководством Дона Хуана. Это не уничтожение социальной личности, но нейтрализация той комически серьезной озабоченности, которая общественную реализацию индивида делает центром и конечной целью всех его личностных усилий.

Здравый смысл духовно нацеленной личности в социальной сфере настаивают только на важности качеств полезных обществу, чего достаточно и для самоуважения, однако отбрасывают ожидания благодарности, искание почестей и похвал, а также повышенную чувствительность к упрекам, обидам и несправедливости.

В свое время великий Кант учил о чистоте и беспредпосылочности практического разума, который, согласуясь с требованиями категорического императива, исходит из его всеобщности и априорного характера как истинного основания для моральной воли. Канта часто упрекали за бессодержательность сформулированного им нравственного закона. Однако именно в этом, на наш взгляд, проявилась сила его прозорливого гения в метафизике нравственности. В условиях, когда добродетель сплошь и рядом не вознаграждается, когда в жизни людей очевиден разрыв между долгом и эгоистической склонностью, следование категорическому императиву предполагает духовное усилие, являющееся продук-

том веры в любовь Творца и некоторой личной пробужденности, которая сознательно полагает безусловную, беспредпосылочную самооценку моральности.

Человечество накопило огромный опыт нравственного самоусовершенствования посредством религии и в поисках моральной истины через философию и искусство. Нужно только пожелать воспользоваться этим богатством, в чем, собственно и состоит одна из нравственных проблем современного общества, которое мало расположено к идеям с неочевидной эффективностью в практическом отношении.

Поскольку моральное сознание сопровождает отношения индивидов, заинтересованных прежде всего в чем-то другом, а не в моральной реализации как таковой, нравственное развитие «в себе» всегда чревато превращением в задачу второго плана. Активные моральные оценки, как правило, наступают при нарушении согласованности практических интересов и не с моральных мотиваций обычно начинаются отношения сотрудничества. Само стремление к моральной безупречности, вызывает у рассудочно настроенных людей подозрение в неискренности. Нравственный пуризм в мире, поделенном на «верх» и «низ», добро и зло с их амбивалентностью и переходом друг в друга кажется выражением глуповатого прекраснотворения, достойного юродивых или «идиотов» вроде князя Мышкина. Подобные опасения, действительно, имеют основания как оправданные диалектикой внутренней связи добра и зла, и соответственно в смысле сомнительности овладения рафинированным добром без зла как дистиллированным выражением чистой моральности. Все это показывает, насколько трудной является духовная практика в моральной сфере, насколько непросто в контексте противоречий реальности сделать выбор в пользу добра и исходить из моральности как самоцели.

В христианстве, однако, духовная практика как раз и сосредотачивается на моральном совершенствовании, культивировании добра в противоположность злу. Идти за Христом и противостоять дьяволу – вот главная духовная цель убежденного христианина. Считается вместе с тем, что человек без божественного содействия не в состоянии обрести спасение, поэтому моральные добродетели, прежде всего, адресуются Богу и только тогда подлинная нравственность привносится в отношения людей, а установки морального сознания делаются первичными в сфере нравственности, без ожидания каких-либо благ, кроме чистого духовного удовлетворения.

Слабое место духовно-моральной практики в христианстве состоит в том, что, активно взывая к любви, милосердию, гуманности через отказ от эгоизма, она редко выходит за пределы двойственности и антагонизма добра и зла. Духовная любовь, однако, предполагает преодоление абстрактной односторонности добра и зла, когда примат первого над вторым не исключает их внутреннего единства и общей основы в духовности. Точка зрения осно-

вы, как чего-то третьего по отношению к добру и злу, наделяет моральное сознание зрелостью, она становится выражением мудрости и определяет не только противодействие злу, способное в своей неистовости становиться злодеянием, но формирует возможность продуктивной работы со злом, включающей возможность поиска допустимых форм непротивления злу насилием, прощение оскорблений и обид и перехода вреда в добродетель.

В сущности, этому учили Христос и апостолы, однако, в христианской моральной практике мы видим скорее полную вовлеченность людей в двойственность, на избежание которой больше нацелены, например, индуизм и буддизм. Поэтому духовность христианской морали несколько героизирована. Она настаивает на ценности внутреннего усилия для противодействия «низости мира» или на особом даре любви к ближнему, превышающему способности обычного человека. Отсюда, по-видимому, происходит иерархия преподобных, блаженных, святых, которые величием своего духовного достоинства разрешают антиномию божественного законодательства и мирской целесообразности.

Проблемы духовной практики в сфере морали не ставят под сомнение ее первейшей важности. Нравственное отношение, как неотъемлемое от жизни всякой личности даже при слабости установок на Трансцендентное в своих противоречиях нет-нет да открывает индивидам просветы духовности, поскольку никто из людей не лишен духовного начала.

Однако в моральной деятельности с духовной точки зрения есть и слабая сторона. Истовое следование индивидов нравственным императивам, мыслимым как требования Трансцендентного, порождает некоторое сомнение в том, что их действия свободны, формируя признак ненадежности того нравственного качества, которое обеспечивает им духовную реализацию. В философии это обстоятельство засвидетельствовано как противоречие долга и склонности, волевого усилия и естественной непринужденности, а также как вопрос о ценности того и другого. Вдохновляясь метафизической глубиной кантовской этики, зовущей индивидов сознательно следовать максимум категорического императива, нельзя не отдать должное и попытке Руссо дать идею нравственности, основанной на воспитанности чувств, влекущих человека к добродетели.

Как, однако, сформировать нравственные чувства и развить их в качестве естественного органа духовности? В европейской ментальности, где доминирует рациональное восприятие действительности решение подобных проблем осуществляется опять-таки через разум. Мы ведем к тому, что в поиске духовной реализации моральной рефлексии для личности может оказаться недостаточным. Занимаясь даже религиозно-мистической философией, что дает некоторое разумение и предощущение неизреченного «мрака» Трансцендентного, можно быть совершенно лишенным переживаний, обеспечивающих человеку не спекулятивную веру в

Божественное присутствие, а опыт, испытываемый как Его откровение, качественно преобразующего духовную структуру личности.

Существуют духовные техники, овладение которыми рассчитано на прямое вхождение в трансперсональные состояния сознания. В «понимающей» культуре европейцев, даже при моде на медитацию и разогретый интерес к «эзотерике», они не имеют статуса действительно серьезного духовного делания. И не только потому, что различные виды йоги – индусский или буддийский продукт, ведь и христианское монашество располагает ценнейшим мистическим опытом, а вследствие общего упадка духовной жизни в потребительском обществе.

Тем не менее, когда речь идет о духовности и жизни, интендированной в трансцендентном направлении, не стоит пренебрегать практиками, которые позволяют индивидам аккумулировать тонкие энергии универсума, накапливать особую внутреннюю силу, полноту духовной свободы и самореализации. Мы имеем в виду психические состояния, переживаемые как откровение Трансцендентного, дающего чувство необъятной широты бытия, знания и наслаждения, перед которыми, как свидетельствуют мистики, блекнут удовольствия обусловленной жизни.

Имманентное стремление к абсолютности живет в каждом человеке, однако, не всякий способ вхождения в трансперсональные состояния подходит для обретения космического сознания, просветления, освобождения и т.п. Наркоманы, например, попадая в рабскую зависимость от наркотиков, хотя и скакнут в сознание абсолютности, не затрачивая внутренних усилий, просто вонзая в себя иглу с дурманом. Они не достигают духовных целей, но их суррогатный опыт показывает, что возможны переживания, значительно превосходящие обычные для человека житейские радости. Кроме того, за экстраординарное счастье нужно расплачиваться или деградацией, как у наркоманов, или серьезной духовной работой, изнутри преобразующей телесно-духовную структуру личности. Именно такое преобразование посредством различных видов йоги и обеспечивают то качество естественности, которое делает духовные цели человека чем-то уместным в круге материального существования, облегчая для личности и задачу морального совершенствования, которое без этой естественности, как уже некоторого свойства трансцендентности сознания, имеет вид несколько утопического и натужного намерения.

Процесс движения сознания в горизонте Трансцендентного в духовно-религиозной традиции часто называют очищением. При первом подходе к очищению обычно думают, что это освобождение от эгоизма в морально-благочестивом смысле. В духе подобного освобождения от греха действуют иконописцы, проводя дни в посте и молитве перед созданием икон или мусульманские мастера каллиграфии, трепетно берущиеся за калам

для написания цитат из Корана. Формирование моральных качеств, нужных для высокой духовности – важная сторона процесса обретения трансцендентального сознания, но недостаточная. Мало понимать очищение и как процедуру снятия негативных энергоинформационных следов, оставляемых в сознании и энергетическом поле индивидов их взаимоотношениями.

В индийской традиции трансцендентальной медитации очищение означает осознание сознания без содержания, чистой субъективности «Я», «Атмана», что, согласно философии веданты, является базисом освобождения человеческой души от власти обусловленности и избавления от сетей майи.

Практика трансцендентальной медитации предполагает поиск субъекта, лишённого каких-либо заведомо ограничивающих определений. Это не рассудок, не слепая воля, не вера и не чувство, а их нераздельное единство. Это целостное предметно-беспредметное состояние сознания, в котором сознающий встречается с собой, не заслонённый какой-либо иной предметностью созавания. Максимум и минимум моего и не моего сознания сталкиваются здесь парадоксальным образом. Сознательное «Я» предстаёт нерушимым алмазом, который, будучи моим сокровищем, одновременно не подвластен мне и принадлежит миру Трансцендентного.

Трансцендентное «Я», как чистое и беспредпосылочное, является точкой схода и расхождения перспектив проявленного и не проявленного миров. Двигаясь к горизонту Трансцендентного, мы будто поднимаемся по лестнице Иакова, становимся духовнее, очищаемся, отходя от него, напротив спускаемся вниз, обмирщаемся и обуславливаемся. Практика медитативного вхождения в Трансцендентное «Я», не является ни философской рефлексией, ни моральной или эстетической деятельностью, она представляет из себя акты преданности, интендирующей сознание в направлении Трансцендентного. Вместе с тем она одновременно выполняет все функции – познавательную, моральную, эстетическую в единстве трансперсонального переживания.

Трансцендентальная медитация, формируя условие чистоты индивидуального «Я», способствует возможности откровения божественного смысла, который вхождением в субъект, близкий к Трансцендентному, милостиво дается ему трудно выразимым знанием-переживанием, ведущим к глубинной духовной трансформации личности.

Таков опыт великих мистиков, йогов, пророков, религиозных реформаторов.

Экзистенциальная потребность в единстве с Трансцендентным живет во всех людях. Только в одних случаях она проявляется неосознанно, например, как чувство беспредметной тоски, побуждения человека к уединению, единству с природой и т.п., а в других целенаправленной деятельности.

Поскольку сознание, дух является самой мощной творческой силой универсума, духовные практики /медитации, мантры, молитвы, аскезы и т.п./ иногда способствуют возникновению у практикующих особых способностей, которые в индуистской традиции называют сиддхами. Однако одаренность сиддхами /левитацией, ясновидением, яснослышанием, телепатией, телепортацией и т.п./ не является прямым выражением или эквивалентом высокой духовности. С духовной точки зрения стремление к сиддхам само по себе не образует духовной цели и, более того, нежелательно при неустойчивости нравственных качеств у их искателей. Известно, что высокий духовный статус многих экстрасенсов, гипнотезеров, знахарей и прочих подобных деятелей отнюдь не гарантирован их уникальными способностями. Но было бы суеверием относить сиддхи исключительно к дьявольскому наваждению, в чем особенно усердствуют христианские проповедники, ведь и Христос ходил по воде и оживлял мертвецов. Секрет отношения к мистическим способностям прост: если они есть, то недопустимо пользоваться ими в дурных целях.

В завершении заметим, что формирование духовности человека, будучи делом большой трудности, не предполагает особой теоретической сложности в определении ее принципиального содержания. Духовность – это качество трансцендентно направленного сознания. Это сила метафизической любви, подвигающая индивидов к сотрудничеству и гармонии везде, где проявляются интересы человека. Духовность мотивирует жизненную реализацию людей не антропоцентрическим служением самим себе, а миссией, которая осознается их служением Творцу, развивая их способность лучше понимать свою роль в семье, обществе, природе, космосе.

Он, Трансцендентный субъект, Божественная Личность является действительным хозяином универсума, поэтому духовный смысл человека состоит в поиске форм реализации, которые были бы свидетельством любви к Нему и через нее любовь к Его творению.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета.
2. Аурелио Печчеи. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – М.: «Прогресс», 1980. – 302 с.
3. Анни Безант. Древняя мудрость / Анни Безант. – М.: СП «Интерграф»Сервис, 1992. – 223 с.
4. Гиренок Ф.И. Экология, цивилизация, ноосфера / Ф.И. Гиренок. – М.: Наука, 1987. – 180 с.
5. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности / В.Е. Громов. - Днепропетровский НГУ, 2005. – 157 с.
6. Гусейнов А.А. Краткая история этики / А.А. Гусейнов, Г. Иррилиц. – М.: «Мысль», 1987. – 592 с.
7. Дарио Салас Соммэр. Мораль XXI века / Дарио Салас Соммэр. – М.: «София», 2004. – 528 с.
8. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа, тело / Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). – К.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2002. – 149 с.
9. Эмерих Корет. Основы метафизики / Эмерих Корет. – К.: «Тандем», 1998. – 246 с.

УДК 316.37

В.И. ПАЛАГУТА

ЕПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ДИСКУРСИВНОГО ПРОСТРАНСТВА

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной Metallургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

У статті проводиться аналіз використання в сучасній соціальній теорії основних принципів топології. Результатом аналізу є ствердження, згідно з яким концептуальний апарат топології може розглядатись як універсальний засіб вивчення й описання соціального. Існує можливість використання топологічних концептів у вивченні онтології суб'єктивності.

Ключові слова: дискурс, дискурсивний простір, суб'єктивність, субстанціоналізм, реїфікація, топологія, реляційність, соціальна позиція.

В статье проводится анализ применимости в современной социальной теории основных принципов топологии. Результатом анализа является утверждение, согласно которому концептуальный аппарат топологии может рассматриваться как универсальное средство изучения и описания социального. Предполагается возможность применения топологических концептов к изучению онтологии субъективности.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивное пространство, субъективность, субстанционализм, реификация, топология, реляционность, социальная позиция.

This article gives the analysis of the main principles of topology as applied to modern social theory. As a result of the analysis there exists an identity thesis of understanding the conceptual instrument of topology as the universal way to scrutinize and describe the sociality. The possibility to apply topological concepts is meant for scrutinizing the ontology of subjectivity.

Keyword: discourse, discourse space, subjectivity, substantialism, reification, topology, relativeness, a social position.

© В.И. Палагута, 2009

Изучение процесса самоидентификации, который непрерывно осуществляется субъектом в структурах социальной реальности (подробнее об этом см. альманах «Грани» №4 и №5 за 2009), привел нас к проблеме поиска оптимальной социальной модели субъективности, способной описывать и объяснять всю сложность этого процесса. Речь здесь идет о поиске такой модели, которая не только должна ориентироваться на описание перформативных процедур и актов самоидентификации, являющихся по своей сути универсальными *артикулированными формами* социального бытия субъекта, но и одновременно, позволяют «засекать» или «ухватывать» онтологическое измерение субъективности.

Вполне очевидно, что различного рода линейные модели, исследующие взаимоотношения и взаимодействия субъекта с социальной реальностью, здесь неприменимы. Есть потребность в несколько иных - более гибких, пространственно ориентированных моделях, с одной стороны, и дискурсивных, с другой, для изучения данной проблемы. Необходимо особо подчеркнуть, что социальная пространственность здесь понимается не как «чисто» пространственная или территориальная совместность субъектов: «Со-

вместность вполне может быть чисто внешней характеристикой, безразличной и пустой рядоположенностью.< > В отличие от совместности, экстенсивно-топологической в своей исходности, социальность всегда интенсивно - топологическая» [1, 18-19].

Поэтому выбор был сделан нами в пользу тех двух моделей, которые в определенной мере (о их границах и возможностях в изучении заявленной проблематики говорить мы здесь не будем) могут быть применены к анализу самоидентифицирующегося и самоопределяющегося в дискурсивных практиках субъекта, где сами дискурсы имеют специфически выраженный пространственный характер. Об этой специфике дискурсивного пространства, которую предельно точно и емко выразил Ж. Делез: «Пространство непротяженное, предсуществующее, *чистый spatium*, постепенно конституируемый в качестве порядка соседства, где понятие соседства имеет, прежде всего, порядковый смысл, а не значение протяженности» [2,139]. Забегая несколько вперед, отметим, что Ж. Делез высказывает здесь ту идею, что дискурсивное пространство имеет принципиально иные - качественные характеристики, а именно отношения порядка и совместности, а не количе-

ственные, метрические параметры пространства физического. Это особое пространство - одновременно и символическое, и социальное.¹

Поэтому первая из выбранных нами моделей - социально-топологическая (К. Левин, П. Бурдые, Ю. Качанов и другие), а вторая модель - социально-конструктивистская (П. Бергер, Т. Лукман, Ф. Коркюф, Б. Латур, К. Герген и др.) На наш взгляд, они в наибольшей степени соответствуют изучению тех принципов самоидентификации субъекта, которые были сформулированы нами ранее. Напомним эти принципы: 1) Самоидентификация - это всегда социально-опосредованный процесс; 2) Этот процесс реализуется в перформативных высказываниях и действиях субъекта; 3) Реализуемые перформативные речевые акты являются носителями эффектов принципиально иной - ретроактивной темпоральности; 4) Инвариантное свойство перформативной самоидентификации субъекта - это способность к непрерывному изменению, как самого своего характера (плавная, воспроизводящая и/или скачкообразная, трансформационная), так и векторной направленности.

В рамках настоящей статьи будут проанализированы эпистемологические основания первой из вышеупомянутых моделей - социально-топологической. Нашей целью здесь является краткое рассмотрение базисных положений и категориального аппарата социальной топологии, которая представляется нам продуктивной для дальнейшего исследования вышеназванных принципов самоидентификации субъекта.

Исходя из того, что дискурсивные практики имеют явно выраженный пространственный характер,² представляется необходимым в данной исследовательской перспективе рассмотреть такое ключевое понятие социальной топологии, как «социальная позиция». Так, в первом приближении социальную позицию можно определить, как местоположение, что равноценно месту существования, в которое «входит» или «укоренен» субъект в актах социальной самоидентификации со всеми сопутствующими ей дискурсивными процедурами - самоопределения, самоузнавания, самоудоверения.

Использование понятия «позиции» призвано акцентировать *реляционный* характер такого «вмещения». Здесь следует четко различать такие понятия, как релятивность (релятивизм) и реляционность. В отношении первого из них - все достаточно очевидно, оно подразумевает то, что традиционно принято считать, как относительность и текучесть всего сущего и, как следствие, всех наших знаний, а в пределе вообще отрицание возможности объективного познания. Иное дело реляционность, связанная с выражением определенного отношения между чем-либо или кем-либо. В свою очередь, трактовка реляционности в классическом реляционизме Г. В. Лейбница различается от той реляционности, которую при-

дали ей в своих исследованиях К. Левин и П. Бурдые и их последователи. Как отмечает современная белорусская исследовательница Ю. Бедаш: «Если в абсолютистско-субстанциалистских концепциях происходит реификация самого пространства (понимаемого в качестве субстанции, «контейнера»), то в лейбницевской концепции реифицирующим потенциалом обладает позиция самого исследователя, который, трактуя пространство реляционно - динамически, занимает, тем не менее, позицию вне него. Именно наличием «внешней Причины» (Бога или «монады монад» в терминологии Лейбница - В. П.) можно объяснить высокую стабильность домодерных социально-пространственных отношений, в формировании которых главную роль играют традиции и заложенные в ней представления об организации мира, а не *дискурсивные практики индивидов*» [5, 101]. Иное дело трактовка реляционности у К. Левина и П. Бурдые, - у них позиция исследователя изначально «вмонтирована» или «вшита» в социальную реальность, составляя ее суть: «Ничто не классифицирует более того, кто сам себя классифицировал» [6,75].

В предельно общем виде смысл понятия реляционности определяется как вмещение, которое всегда есть одновременно размещение, позиционирование субъекта. Субъект обнаруживает себя существующим в социальной реальности не непосредственно (в качестве гипостазированной сущности) человека, мыслящего или разумного существа и т. д., а опосредованным образом - через множество связей, существующих между различными областями, местами или позициями социального дискурса, в которых субъект занимает ту или иную позицию. Исходя из этого, можно говорить о том, что социальная реальность, внутри которой идентифицируется через дискурс субъект, является своеобразным символическим пространством, в рамках которого взаимосвязано сосуществует множество социальных позиций. Так, характеризую социальное пространство как конгломерат определенных социальных позиций, П. Бурдые отмечал, что «социальное пространство сконструировано так, что агенты, занимающие сходные или соседние позиции, находятся в сходных условиях, подчиняются сходным обусловленностям и имеют все шансы обладать сходными диспозициями и интересами, а, следовательно, производить сходные практики» [6,70-71]. Комментируя и развивая это положение, российский социальный теоретик Ю. Качанов отмечает, что «позиция имеет значение *места* или *топоса*, в котором особым образом (в каждом - по-своему) проявляются социальные отношения, т. е. такая особенная область событий, что переход из одной позиции в другую предполагает нарушение непрерывности характеристик, скачок, изменение социального качества. Социальной позицией может быть лишь то, что имеет место в социальной реальности» [7,182].

Более того, сам субъект немислим вне какой-либо социальной позиции, не существует «парящего» над социальной реальностью и находящегося вне определенного социального поля субъекта: «Вне позиций участие агентов в социальных отношениях фактически невозможно. Агентом становится лишь тот, кто пребывает в одной из социальных позиций. Индивид вне позиции не является социальным агентом.<>Позиция играет роль дискретного проявления континуума социальных отношений»[7, 183]. К тому же любая «позиция выделяет внутри проблематики социальных отношений зоны производства *практик*. Позиция является «пределом социальных отношений» как конкретное дискретное проявление ансамбля социальных отношений.<>Социальные отношения образуют актуальное «силовое поле», активное воздействующее (стимулирующее или подавляющее) на *практики*. Социальная позиция играет роль *социотопоса*»[7, 184], - резюмирует свою мысль российский социальный теоретик. Тем самым социальные позиции конституируют социальные поля дискурсивных практик как своего рода подпространства для осуществления множественности самоидентификаций субъекта. Трудность их эпистемологического представления заключается в том, что они носят сугубо символический характер, где дискурсивным практикам отделяется одна из определяющих ролей, о чем отдельно друг от друга говорили Ж.Лакан и П. Бурдьё. Так, Ж. Лакан, характеризуя позицию субъекта в социально-символическом пространстве, отмечал: «Субъект полагает себя как действующий, как человеческий, как я, лишь начиная, с того момента, как появляется символическая система. И момент этот принципиально невыводим из любой модели индивидуальной структурной организации»[2, 78-79]. Равно как и П. Бурдьё неустанно подчеркивал, что «слова, названия конструируют социальную реальность в той же степени, в какой они ее выражают.<> Я показал на примере Кабилии (имеется в виду работа П. Бурдьё «Дом, или Перевернутый мир» - В. П.), что группы, дома, кланы или трибы и имена, обозначающие их, являются инструментами и ставками многочисленных стратегий и что агенты заняты *непрерывными переговорами о своей идентичности*: например, они могут манипулировать генеалогиями, как мы манипулируем (и с теми же целями) текстами отцов-основателей какой-либо дисциплины»[6,79].

Можно сказать, что оба мыслителя движутся «на встречных курсах» в понимании символического конструирования реальности и вместе с ним и самоидентификации субъекта. Ж. Лакан от «Я» субъективности к определяющим его многочисленным социальным позициям социального пространства, а П. Бурдьё наоборот, - от социальных позиций, образующих систему социальных полей и задающих матрицы субъективной самоидентификации к субъекту и его опыту.

Поэтому еще одной важной особенностью применения концептуальных построений социальной топологии нам видится в том, что понятие «социальная позиция» постоянно сопряжено с рядом других понятий, таких как «социальное поле», «социальное отношение», «социальная связь», «символическое конструирование» реальности, «точка (обо)зрения» и т.д., т. е. сеть понятий социальной топологии при изучении социальной реальности всегда рассматривается совместно.

Необходимо также отметить, что термин «топология» в контексте социальной теории обладает своей спецификой, что не позволяет говорить об однозначном соответствии между «социальной топологией» и «математической топологией». В этом отношении они настолько же различны, насколько же различны смысл и содержание концептов «социальное пространство» и «физическое пространство». Тем не менее, представляет интерес задача рассмотрения роли социальной топологии в обновлении социальной теории (ее онтологии и эпистемологии) с той ролью, которую сыграла в свое время математическая топология в обновлении естественнонаучной теории. Результаты сравнения, помимо всего прочего, позволят выявить и некоторые инварианты, сохраняющиеся при переходе от одной топологии к другой и, таким образом, позволят очертить определенные перспективы для экстраполяции понятия «топология» и ему рядоположных понятий к известным подходам в социальных и гуманитарных науках. Вместе с тем, есть насущная потребность и в обозначении *границ* применимости математической топологии в социальной теории, что позволит основательнее выявить специфику социальной топологии, *принципиальные отличия* от математической топологии, ее эвристические возможности в построениях социальной теории. Но эта задача выходит далеко за рамки настоящего анализа, поэтому имеет смысл ограничиться рассмотрением первой из перечисленных задач.

В решении данной задачи мы будем руководствоваться аналитическими выкладками, которые в свое время осуществил блестящий французский ученый Г. Башляр [8; 9]. Так, согласно Г. Башляру, математическая топология или *analysis situs*, сыграла определяющую роль в становлении современных форм научной рациональности и подвела к радикальному переосмыслению ряда эпистемологических постулатов и положений позитивистски ориентированной науки конца XIX - первой половины XX столетия. Топология позволила выйти за пределы «наивно-го субстанциализма» или как его еще назовет Г. Башляр - «реализма наивного»[9,203], который ограничивал объект научного исследования материальными телами и их субстанциональными свойствами, а методы - операциями и процедурами измерения. «Мы могли бы определить субстанцию», - рассуждал французский ученый, - посредством связи рациональных принципов,

которые служат для координации ее характеристик, а не через идею внутренней связи, утверждаемую реализмом.<> Субстанция - это семейство случаев. В своем единстве она представляет, по существу, связную множественность» [9, 223, 234]. Вполне очевидно, что топология конституирует в истории научного мышления реальный «эпистемологический разрыв» - трансформацию объектов и методов познания. Исходя из рассуждений Г. Башляра, представляется возможным выделить четыре составляющих этого «эпистемологического разрыва».

Как отмечает французский ученый, топология (этот термин впервые ввел немецкий математик и физик XIX века И. Б. Листинг) взяла из метрической геометрии и из геометрии проективной пропозиции, независимые от любого количественного измерения и любой формы, очертив тем самым перспективы применения неколичественного, т.е. *качественного*, анализа в науке [8, 192- 193]. К слову сказать, еще А. Пуанкаре определял Analysis Situs как самостоятельную науку, которая позволяет нам выделять и фиксировать качественные свойства геометрических фигур. А главной особенностью топологических свойств геометрических фигур является способность сохранять неизменность при любых деформациях пространства фигуры - сжатии, расширении, скручивании, сплющивании и т. д., т. е. деформации не должны нарушать непрерывность и целостность структуры, изменяется только форма фигуры.³ Тем самым, отодвинув на второй план метрические рассуждения, топология сделала своим объектом отношение как таковое. Согласно Г. Башляру, «топологическая физика элиминирует количество, которое ей служит для того, чтобы установить отношения, чтобы определить себя в качестве *мысли об отношении*» [8, 192]. И эта первая составляющая «эпистемологического разрыва», а именно - ориентация на качественный анализ.

Немаловажным моментом является то обстоятельство, что топология трансформировала подход к пространству-времени: последнее стало описываться не в терминах протяженности-длительности, а в терминах «схемы порядка». Так, анализируя схему Кади - Хэкмана [8, 190-192], Г. Башляр приходит к выводу, что она представляет собой блестящий пример того, что можно было бы назвать *топологией причин или множественной причинности*, в которой действительное темпоральное развитие можно не принимать в расчет. «Есть мало причин, используемых в феноменотехнике, которые техник не умеет ускорять или замедлять. Следовательно, время утрачивает свое *количество*, чтобы не быть чем-то большим, нежели схемой *порядка*» [8, 192]. И здесь уместнее говорить не столько о длительности, сколько о *ритмическом членении* не физического, а *логического времени*. Особенности последнего заключаются не в последовательном

изменении топологической формы при сохранении постоянства структуры, а в наличии таких точек у топологической структуры, выходящих за пределы характеристик других точек топологического пространства, что обозначает наличие разрыва, разлома, зияния в топологической структуре. Но самое интересное заключается в том, что подобная точечная диспозиция топологической структуры и обозначающая принципиальный разрыв через точки, не уместающиеся в топологическую структуру, приводит к тому, что будущее перестает быть данным, разворачивающимся из настоящего. Это позволяет описать становление топологической структуры с использованием совершенно другого временного принципа, а именно - будущее в топологии предстает не как данное, заложенное в прошлом и настоящем. Речь здесь идет о том, что изменению подвергается не то, что будет впоследствии, а все то, что оставлено позади или «прошлое в будущем», тем самым, топология постулирует ретроактивный эффект, что и продемонстрировал башлярский анализ схемы порядка Кади - Хэкмана.

То же самое справедливо и в отношении пространства. Поэтому топологию можно определить как своего рода «резиновую» или «каучуковую геометрию»: фигуры можно бесконечно растягивать, стягивать и искривлять, но нельзя соединять разъединенное и разъединять соединенное. Топологические связи (соседство, непрерывность, замкнутость, положение по отношению к границам и т.д.) оказываются независимыми по отношению евклидовой метрике - *они являются порядковыми*, а не количественными. И здесь уместнее говорить о *пунктах* и о *местах*, чем о физическом пространстве, которое, как правило, стремятся всяческим образом измерить.

Далее (это положение вытекает из предыдущего), топология сделала актуальным теоретическое положение, согласно которому есть существенная разница между непосредственным опытом восприятия и опытом научного конструирования. Реальность, с которой имеет дело топология и пользующиеся ее методами науки, по мнению Г. Башляра, никогда не бывает достоянием непосредственного чувственного восприятия, прежде всего, наглядного. Она является интеллигибельной, умопостигаемой, что значит - открывающейся только в конструкциях теоретического мышления. Соответственно, между конструируемой теоретической наукой реальностью и той, которая дана в непосредственном опыте восприятия субъекта, всегда существует определенная дистанция, а порой и непреодолимый разрыв.****

И, наконец, как следствие предыдущих положений, принципиальная несовместимость представляемого, воображаемого, интуитивного, дающегося всегда в виде какого-либо целостного образа или гештальта и символическое, непредставимое, метафорическое. Как заметил Г. Башляр: «Понятия больше не имеют нужды в

том, чтобы быть иллюстрированы посредством образов» [8, 191].⁴ Справедливости ради необходимо сказать, что еще А. Пуанкаре настаивал на необходимости исключения интуитивного элемента из математики, а Ж. Лакан считал, что интуитивное значительно ближе к воображаемому и, напротив, между интуитивным элементом и символическим - зияние или разрыв: «Во всем, что имеет отношение к топологии, нужно строго остерегаться всего того, что придает ей функцию гештальта» [11, 157].

Таким образом, опираясь на положения Г. Башляра, можно выделить ряд важных для понимания топологии концептов. Каждый из них, будучи рассмотрен с эпистемологических позиций, обозначает локальный разрыв с субстанционализмом. Это концепты «качества» и «отношения» как антитеза «количеству» и «субстанции», концепт «порядка» как антитеза «протяженности» и «длительности», концепт «интеллигибельности» как антитеза непосредственной данности восприятия (наглядности, визуальности и т. д.), концепт «символическое» как антитеза воображаемому, представляемому, интуитивному. На наш взгляд, именно эти концепты положены в основу построений социальной топологии, которая на сегодняшний день является одной из наиболее разработанных альтернатив субстанционалистской парадигме социально-теоретического мышления.

Как известно, субстанционалистский способ представления социальной реальности формировался в рамках позитивистского мировоззрения, т.е. той картины мира, которая сложилась под воздействием классического естествознания, с его стремлением обнаружить универсальный порядок вещей в форме наглядных и очевидных законов природы. Фактически до второй половины XX века, социальная теория стремилась копировать позитивные науки, считая их идеалом подлинной научности и рассматривая модель рациональности, используемую в естественных науках, как применимую к изучению социального мира. Поэтому базисным принципом социальных наук стало известное положение Э. Дюркгейма: «Социальные явления суть вещи, и о них нужно рассуждать как о вещах. <> Вещью же является все то, что дано, представлено или, точнее, навязано наблюдению. Рассуждать о явлениях как о вещах - значит рассуждать о них как о данных, составляющих отправной пункт науки. Социальные явления, бесспорно, обладают этим признаком» [12, 40]. Это положение, подразумевающее, что способ существования социальных объектов в самом, что ни на есть, полном смысле тождественен способу существования физических тел, определило как модернистскую социальную онтологию, так и социальную эпистемологию, сделав из социальной теории своего рода социальную физику. В ней определяющим был принцип реификационизма - бытие социальных фактов полагалось

абсолютно независимым от дискурсов и дискурсивных практик, в которых они только и могут означиваться и проговариваться, а сам социологический дискурс принял форму своеобразного «глаза», отражающего в себе социальные предметности так, как они естественным образом существуют «на самом деле». Поэтому социальная реальность «натурализировалась», а «вещное» видение социума полагалось в качестве главной цели данной социальной теории.

Как указывает российский ученый В. Малахов, для данного подхода была характерна процедура гипостазирования и реификации, сведенные вместе или то, что он называет «гипостазирующей реификации» или «овеществляющего гипостазирования» [13, 15-18], т.е. принятие мыслимого предмета за предмет, существующий сам по себе и принятие того, что существует в социальных отношениях за вещь. Наиболее показательным в этом отношении являются трудности, с которыми сталкивается социальная теория, пытаясь определить онтологический статус собственных объектов.⁵ Речь здесь идет о проблеме, связанной с невозможностью обнаружения референта социального дискурса в качестве вещи и являются неизбежным следствием операции реификации, гипостазирующей социокультурные конструкты - символические «места» социального дискурса и многообразии отношений между ними.

Напротив, социальная топология, проводящая четкое различие между физическим и социальным пространством и помещая последнее в область интеллигибельного и символического, предполагает разрыв с этой операцией. Поэтому она, как отмечает П. Бурдьё, требует отказа от субстанционалистских навыков теоретического мышления, которые, как правило, игнорируют символические отношения в социальной реальности,⁶ а также повсеместного отказа от научной иллюзии, приводящей к тому, что мысленно сконструированный объект должен рассматриваться как реальный. Речь, таким образом, в первую очередь идет об альтернативном по отношению к субстанционализму подходе в рассмотрении онтологического статуса объектов социальных и гуманитарных наук. Если для субстанционализма характерно рассмотрение социального объекта как сущности, обладающей определенными свойствами, которые поддаются измерению и калькированию, то для социальной топологии любой социальный объект является, в первую очередь, элементом в определенной системе дискурсивных отношений.

П. Бурдьё, описывая основные постулаты своей социальной теории, не случайно апеллирует к Э. Кассиреру. Именно Э. Кассирер в своей работе «Познание и действительность. Понятие о субстанции и понятие о функции» [15] противопоставил два подхода к эпистемологии, первый из которых связывается с логикой Аристотеля и

категорией «субстанции», второй - с категорией «отношения». В рамках первого подхода, сущность, обладающая свойствами, должна рассматриваться как отправная точка и конечная цель мышления. Мышление в понятиях в таком случае рассматривается исходящим из сущности, как из носителя свойств, которые необходимо абстрагировать из существующих вещей «до» всякого высказывания о них или до дискурса, характеризующего свойства этих вещей. Таким образом, мышление по Аристотелю рассматривается как направленное на познание самой-по-себе-существующей сущности и высказывание о ней максимально достоверного суждения [15,8-34].

Напротив, второй - альтернативный подход, описанный Э. Кассирером, исходит из того, что «никакое суммирование отдельных случаев не может создать то *специфическое единство*, которое мыслится в понятии» [15,32-33]. *Единство* дается не абстракцией, а *специфической структурой отношений* - логической формой, позволяющей произвести любой подпадающий под это единство объект. Здесь фиксируется исключительно интеллигибельный характер этого отношения. Так, согласно Э. Кассиреру, «логическая определенность числа «четыре» дана благодаря его нахождению в ряду идеальной - и поэтому вневременно значащей - совокупности отношений, благодаря его месту в математически определенной числовой системе» [15,33]. При таком теоретическом подходе объект мыслится существующим не потому, что он предшествует всякому дискурсу, а наоборот - потому, что оказывается дискурсивно определенным его место в

уже заданной структуре. При этом данная структура, конструирующая объекты, всегда является внутренне присущей дискурсу. Все «объективное» определяется через данную дискурсивную структуру и выводится из нее.

Социальная топология как следует, так и наследует второй подход. Она исходит из понимания социальной реальности как пространства невидимых связей, т.е. как реляционного пространства, которое дается только через операции построения и символизации. Одним из важнейших ее принципов становится то, что конструируемые дискурсом структуры относятся не к непосредственно переживаемой, эмоционально или интуитивно воспринимаемой, наглядной и представляемой реальности, а к ее моделям, которые располагаются на уровне, несколько смещенном по отношению к эмпирически и вообразимо фиксируемым практикам.

Подводя итоги нашему рассмотрению, необходимо еще раз напомнить идею Г. Башляра - простое есть всегда упрощенное; что уже не эффективна в изучении многоплановой и динамически изменяющейся социальной реальности субстанционалистская социальная теория. Многообещающим в создании современной социальной теории является расширение применения топологического подхода. Более того, после опытов философствования Ж. Делеза и Ж. Лакана топологические модели все настойчивее стали применяться и к изучению онтологии субъективности, поэтому, на наш взгляд, за социальной и субъективной топологией будущее в исследовании таких сложных систем, как социум и субъект и всего многообразия их взаимодействий.

Примечания:

¹ Данное пространственное образование Ж. Лакан сравнивает с пространством сновидения: «Оно располагается и определяется в другом месте, чьим местным законам и подчинено. Я говорю о том месте символического обмена, которое относительно не смешивается (в нем воплощаясь) с тем пространственно-временным измерением, где имеют место все человеческие поступки. Законы структуры сновидения, как и законы языка, вписываются в другое место» [3, 190]. Замечание Ж. Лакана красноречиво говорит о структурно-топологической организации субъекта, многоплановости основных его онтологических характеристик.

² Вот эта пространственная интерпретация дискурсивных практик становится сейчас уже привычной в изучении социального дискурса. Так, современные российские исследователи В. Волков и О. Хархордин применяют к ним делезовскую метафору ризомы: «Практики - это не взаимозаменяемые кирпичи, уложенные в одну стену, а группы (или совокупности) процедур (или операций) высказывания, причем каждая из них обладает одной, своей особой модальностью высвобождения в существование. <> У них разные модальности, и даже если они переплетены, то выглядят как нити макраме или побег ризомы, хаотического корневидца без центра» [4, 176].

³ Вот как популярное пособие по топологии определяет деформацию: «Это такое преобразование модели фигуры, которое сводится к растяжению, сжатию, изгибанию, скручиванию; при этом две различные точки модели не должны приводиться в состояние физического соприкосновения друг с другом и не должно происходить разрывов тех частей моделей фигуры, которые были соединены друг с другом» [10, 68].

⁴ Г. Башляр к данному положению постоянно возвращался в своих работах: «Трактовать науку - как некое очищенное мнение, а научный опыт как продолжение обычного опыта - заблуждение» [9, 203]. Или в другой своей работе: «Современная наука объективно трудна. Она больше не может быть простой. Ей нельзя доверять упрощениям и время от времени диалектизировать простоту. <> Научные понятия имеют смысл не иначе, как только в интерконцептуализме. Научный разум конструирует связанные ансамбли идей.<> Красоты научной мысли не являются красотою, открытыми для созерцания. Они появляются одновременно с конструктивным усилием» [8, 198].

⁵ В своей работе «Прикладной рационализм» Г. Башляр выскажется еще более категорично относительно схем познания, ориентированных на представление и воображение: «Мы мыслим не в реальном пространстве, а в настоящем конфигурационном пространстве. Чаше всего пространство представления, в котором мы мыслим, двумерно, это и есть настоящее пространство представления. <> Картезианский критерий ясной и отчетливой очевидности оказывается отброшенным - чувственное и дискурсивное знание грубо противопоставляются друг другу: в первом - появляется ясность без различения, во втором - различение без ясности» [9, 220; 224].

⁶ Так, в последней книге А. Филиппова «Социология пространства» [14] автор критикует реификационизм в изучении проблемы локализации социальных предметностей в физическом пространстве. «Возьмем для примера привычное социологическое понятие, - пишет автор, - и попробуем определить соответствующий ему социальный феномен в терминах пространства и времени. Дадим, скажем, описание организации. <...> Вы открываете дверь и попадаете на территорию предприятия, института, адвокатской конторы. Но все немного сложнее. Скажем, учебный институт, как это нередко бывает, имеет несколько зданий, да еще и размещенных довольно далеко друг от друга, так что об общей территории говорить не приходится <...> А что

мы скажем о театральной труппе, которая не имеет постоянной сцены, а кочует из театра в театр, из города в город? И где она, когда артисты расходятся по домам? Как быть, например, с семьей, члены которой в силу разных обстоятельств оказались вдалеке друг от друга, но не прерывают отношений?<...> Где находится семья? Как быть, - чтобы привести пример совсем иного плана с таким понятием, как «социальная структура Великобритании»?<...> А вот на него отвечать в том же духе, т. е. что социальные слои находятся в Великобритании, значит, и структура там же, кажется уже совсем неубедительным» [14, 13-15].

⁷«Нужно порвать», - пишет П. Бурдьё, - с тем способом мышления, который Кассирер назвал субстанциалистским и который направлен на непризнание никаких других реалий, кроме тех, которые поставлены непосредственной интуицией в обыденном опыте индивидов и групп. Главный вклад так называемой революции структурализма заключался в применении к социальному миру реляционного способа мышления, способа современной математики или физики, который идентифицирует реальность не с субстанциями, а со связями. «Социальная реальность», о которой говорил Дюркгейм, есть ансамбль невидимых связей, тех самых, что формируют пространство позиций, внешних по отношению к друг к другу, определенных одни через другие, по их близости, соседству или по дистанции между ними, а также по относительной позиции: сверху, снизу или между, посередине» [6, 68].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы - М.: РОССПЭН, 2009. - 440 с.
2. Делез Ж.. По каким критериям узнают структурализм? / Ж. Делез ; Марсель Пруст и знаки. - СПб.: Алетейя, 1999. - С.133-174.
3. Лакан Ж. Семинары. Книга II. «Я» в теории Фрейда и технике психоанализа / Ж. Лакан. - М.: Гнозис / Логос, 1999.-520 с.
4. Волков В. Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. - СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. - 298 с.
5. Бедаш Ю. Пространство как проблема постметафизической философии / Ю. Бедаш // Топос # 1(21), 2009. – С.94-113
6. Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьё ; Социология социального пространства - М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. - С. 64- 87
7. Качанов Ю. Начало социологии / Ю. Качанов. - М.: Институт экспериментальной социологии; издательство «Алетейя», 2000. - 256 с.
8. Башляр Г. Избранное. Том 1. Научный рационализм / Г. Башляр. - М.; СПб.: Университетская книга, 2000. - 395с.
9. Башляр Г. Новый рационализм / Г. Башляр. - М.: Прогресс, 1987. -376 с.
10. Саркисян А. Познакомьтесь с топологией / А. Саркисян, Ю. Колягин. - М.: Просвещение, 1976. - 79 с. с ил.
11. Лакан Ж. Семинары. Книга XI . Четыре основные понятия психоанализа / Ж. Лакан. - М.: Гнозис / Логос, 2004. - 304 с.
12. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. - М: Канон, 1995. – 352 с.
13. Малахов В. Проблема идентичности в постсоветском контексте / В. Малахов ; Понаехали тут...Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме - М.: Новое литературное обозрение, 2007. - С.7-23.
14. Филиппов А. Социология пространства / А. Филиппов. - СПб.: «Владимир Даль», 2008. -285 с.
15. Кассирер Э. Познание и действительность. Понятие субстанции и понятие функции / Э. Кассирер. - М.: ИТДГК «Гнозис», 2006. - 400 с.

УДК 101.1: 316 (075.8)

О.И. ПЛАКСИНА

РОЛЬ ФЕНОМЕНА СПРАВЕДЛИВОСТИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Плаксина Оксана Ивановна - доцент кафедры философии и политологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры, кандидат философских наук

У статті охарактеризована проблема сталого розвитку суспільства. Доведено, що справедливість виступає не тільки морально – етичною координатою, але ширше: соціально – філософським феноменом і є екзистенціалом. У рамках цього доказу розкрито його багатопланова роль (критерій, чинник, механізм і ін.) у забезпеченні сталості суспільного розвитку.

Ключові слова: сучасність, сталий розвиток суспільства, справедливість, екзистенціал.

В статье охарактеризована проблема устойчивого развития современного общества. Доказано, что справедливость выступает не только нравственно – этической координатой, но шире: социально – философским феноменом и является экзистенциалом. В рамках этого доказательства вскрыта его многоплановая роль (критерий, фактор, механизм и др.) в обеспечении устойчивости общественного развития.

Ключевые слова: современность, устойчивое развитие общества, справедливость, экзистенциал.

In the article the problem of sustainable development of modern society is described. It is proved, that justice is not only morally – ethical coordinate, but – wider: it is social – philosophical phenomenon; the phenomenon of justice is existential. Within the framework of this proof the multidimensional role of justice (as criterion, factor, mechanism and etc.) in providing of sustainability of social development is opened.

Keywords: contemporaneity, sustainable development of society, justice, existential.

© О.И. Плаксина, 2009

Обеспечение устойчивости развития общества, потребность в которой будет охарактеризована ниже, - это сложный многоплановый социоприродный процесс, требующий междисциплинарного подхода к своему изучению. В работах ряда ученых [4], [17], [19], [21], [24], [25], в том числе и в прежних публикациях автора данной статьи [13], [14], [15], уже изучались различные аспекты устойчивого развития общества. Настоящей публикацией автор продолжает цикл статей представляемый в альманахе «Грани», посвященный ключевым феноменам, влияющим на устойчивость развития социума. В ней речь пойдет о феномене справедливости. Она представляет один из тех редких феноменов, интерес с которым не угасал у исследователей разных специальностей, публицистов, политиков («Справедливость есть. За нее надо бороться», - не зря Ю. Тимошенко, Премьер-министр Украины, использует этот лозунг, вот очередное подтверждение актуальности справедливости для граждан страны). Вообще вся история человечества насыщена разнообразными социальными конфликтами с целью достижения справедливости, но особенно актуализируется она во времена кардинальных социальных перемен и/или кризисов. Ныне как раз такой «рубежный» период в жизни общества и человечества как целого.

Основания для изучения справедливости заложены в разнопрофильных исследованиях. Так, на

постсоветском пространстве справедливость изучалась в контексте этики¹ философии права² и политологии (политической философии)³, в рамках последней ученые особое внимание уделяют справедливости в современном либерализме и в наследии Дж. Роулса (Rawls J.)⁴. Авторы анализируют и отдельные аспекты социальной и политической справедливости, в том числе исторической, социологической⁵. Однако публикации последнего десятилетия более затрагивают частные вопросы, нет свежих социально-философских исследований о справедливости как целостном феномене (а концептуальные труды, касающиеся ее социального аспекта, относятся к 80-м-90-м гг. XX в.⁶). В осмыслении же сопряжения **справедливости, с одной стороны, и устойчивого развития современного общества, с другой стороны**, сложилась следующая парадоксальная ситуация - их связь не отрицается, ряд ученых констатируют то или иное коррелирование этих феноменов⁷, но практически нет публикаций, сфокусированных на изучении этих реалий. Более того, не вскрывается сущностное основание, глубинная причина влияния справедливости на устойчивое развитие общества. *Потому тема настоящей статьи является актуальной* и выражает ее *цель: раскрыть роль и место феномена справедливости в обеспечении устойчивости развития именно современного общества как целого*. При этом автор сочла приоритетным сконцентрировать

внимание на таких стержневых явлениях бытия человека (и общества), как экзистенциалы, что обусловило следующие *задачи*, решаемые для достижения цели: 1) опровергнуть или доказать гипотезу о том, что феномен справедливости является экзистенциалом; и 2) на этом фундаменте исследовать роль и место феномена справедливости в устойчивом развитии современного общества.

Проблема устойчивого развития современного общества

Ныне налицо серьезная разбалансированность, принципиальная **неустойчивость развития социума**: Она состоит в том, что впервые в своей жизни человечество, планета Земля и ее биосфера переживают эксклюзивное состояние антропогенной перегруженности, выступающее даже, по мнению А. Федотова, «квинтэссенцией, сущностью сущностей современности» [25, 5]. Вследствие бурного роста мировой экономики и населения приблизились к критической черте истощение биосферы, перенаселенность Земли, социальная дисгармония и напряженность, что зафиксировали всемирные саммиты Земли в Рио-де-Жанейро (1996 г.), Йоханнесбурге (2002 г.) и др. А. Федотов и другие ученые уже предложили необходимые меры, которые следует предпринять во имя высшей цели - выживания человечества в данных обстоятельствах посредством достижения устойчивости развития социума: стабилизация (невозрастание) усредненной по миру экономики, энергетики и численности населения мира; введение механизма управления миром, начиная с рентного управления, т.е. введение ренты со стран мира за пользование биосферой; целесообразность перехода от стихийного капитализма, разрушающего Землю и земную цивилизацию, к социально-экономической системе управляемого, планового типа [25, 11]. Под устойчивым же развитием общества понимается природоохраняющее функционирование и гармоничное развитие человечества в планетарном масштабе⁸, субъект которого – человечество в целом на данном этапе своего развития и в будущем [15, 423]. Как мы видим, проблема устойчивости развития общества носит комплексный характер. На нее накладываются такие отличительные характеристики современности как антропологический кризис и глобализация (автор проанализировала их в предыдущей публикации [13]).

Глобализация содержит как перспективы достижения новой гармоничной организации человечества, так и углубление деструктивности, неуравновешенности развития общества. Она проявляется в выходе социальных феноменов за границы отдельных государств и этносов и в образовании принципиально новой планетарной целостности современного мира, в усиленной взаимозависимости его компонентов, где любые изломы отношений и нарушение порядка резонируют во всех элементах глобального социума. При этом

ускоряется ход социальной жизни (так, быстрее, чем прежде, внедряется научно-технический прогресс в отсталых странах), и усложняется протекание общесоциальных процессов: возрастает их стихийность, снижается управляемость. По мнению автора данной статьи, глобализация дает толчок формированию «Человека Транснационального» [23, 89], это главный субъект постиндустриального социума, начинающий мыслить универсальными планетарными категориями и связывающий свои интересы не только с государством, но и с мировым сообществом в целом. Причем, кардинальные социальные сдвиги требуют от него как готовности к коренным трансформациям, так и умения (вопреки тотальности изменений) сберечь свою экзистенцию, свое подлинное бытие. Последние тесно связаны с экзистенциалами.

Развитие учения М. Хайдеггера об экзистенциалах

Что же такое «экзистенциал» и каково его значение для личности и общества в целом? Напомним, что этот термин ввел М. Хайдеггер в работе «Бытие и время» [29], но определения ему не дал, он лишь перечислил в разных своих работах некоторые феномены в качестве экзистенциалов, в частности, обозначил так определенные состояния существования человека: «бытие-в мире», «бытие-с-другими», «бытие-здесь» и др. С учетом противоречивости использования данного термина, автор данной статьи согласна с определением украинского гуманитария Л. Щитовой: экзистенциалы – это «абсолютные условия проективности сознания, укорененные в непосредственности человеческого бытия»⁹ [30, 14]. Другой исследователь С. Копылова, продолжившая изучение экзистенциалов, охарактеризовала их как «безусловные атрибуты человеческого существования, вне которых нет человека в его сущностном проявлении» [8, 7,10] и «конституенты человеческого бытия» [8, 2]¹⁰ и сделала важный вывод о том, что «мера свободы выступает мерой экзистенциальности человека, а значит и мерой проявления экзистенциалов человеческого бытия» [8, 6,10].

Экзистенциалами являются духовность и свобода человека (что доказала Л. Щитова в своей кандидатской диссертации 1995 г.). Они важны не только для отдельной личности, но и для развития общества, человечества в целом: их утрата равнозначна утрате людьми человечности (человекости) и чревата технотронной и иной деформацией цивилизации, где индивиды уже будут не «Homo sapiens».

Представленные положения дают основания приступить к проверке гипотезы о том, является ли справедливость полноправным экзистенциалом или нет: а именно, присущи ли справедливости свойства экзистенциала из приведенных выше наработок Л. Щитовой и С. Копыловой.

Феномен справедливости в статусе экзистенциала

По своему происхождению справедливость выступает нравственной составляющей, что подтверждает древнейшее общесоциальное правило талиона (взаимного воздаяния в рамках кровной мести). Функционирует справедливость как нравственная координата и сейчас. Так, справедливость, по определению А. Гусейнова, - это «общая нравственная санкция совместной жизни людей, рассмотренной преимущественно под углом зрения сталкивающихся желаний, интересов, обязанностей, способ обоснования и распределения между индивидами выгод и тягот их совместного существования в рамках единого социального пространства»¹¹ [26]. Она базово - основательна: появляется с истоками социальных отношений и охватывает два полярных компонента: общность индивидов, принадлежащих к единому роду людей (природа человека) и многообразную уникальность человека как индивидуальности (сущность человека). Оба компонента должны реализоваться, ни один не может быть проигнорирован. А. Гусейнов трактует справедливость как «равенство бесконечностей, люди здесь равны друг другу постольку, поскольку каждый из них является единственным, незаменимым, неисчерпаемым в своих притязаниях и стремлениях, они равны так, как могут быть равны совершенные миры, т.е. равны (тождественны) в своей нетождественности (индивид становится моральной личностью в силу своей нетождественности самому себе» [26]. Здесь справедливость функционирует как конституент человеческого бытия (характеристика экзистенциала по С. Копыловой).

Фундаментальность же справедливости заключается в том, что это «предварительное условие осуществления всех других ценностей»¹², что перекликается с позицией еще Платона: справедливость дает другим добродетелям /мудрости, мужеству и рассудительности (сдерживающей мере). - О.П./ силу укореняться в человеке¹³ и выступает равновесием этих других добродетелей, [16, 205-206]. По словам Дж. Роулса, она «является главной добродетелью социальных институтов, так же как истина – систем мышления» [18, 19]. И потому она действительно выступает одной из заглавных этических основ, обуславливающих траекторию устойчивого развития общества. Таким образом, справедливость функционирует 1) как критерий (ведущая, основная роль) и 2) как индикатор (подчиненная первой роли) именно устойчивости развития социума.

Укоренена ли справедливость в непосредственности человеческого бытия (характеристика экзистенциала по Л. Щитовой)? Да, это так, ибо, ведя совместную жизнь, индивиды взаимно нуждаются друг в друге, а она представляет «общий нравственный знаменатель всех социально упорядоченных отношений между людьми, последнюю нравственно - апелляционную инстанцию в общественных делах» [268]. Т. Гоббс говорит о естественной ее основе и о ней как естественном

законе¹⁴. Для И. Канта же быть справедливым – это безусловный долг человека как морального существа; он считает: «Существует принцип морали, не нуждающийся ни в каком доказательстве: *не следует совершать ничего, что может оказаться несправедливым...* Следовательно, сознание справедливости действия, которое я хочу предпринять, - это безусловный долг» /подчеркнуто мной. – О.П./ [6, 260]. Э. Фромм расценивает справедливость наряду с истиной и свободой как истинное стремление человека, и «любой анализ, который отрицает эти стремления в качестве динамических факторов, определенно неверен» [27, 360], для Э. Фромма стремление к истине и справедливости является «неотъемлемой характеристикой человеческой сущности», для всех слабых они «являются важнейшим оружием в их борьбе за свободу и развитие» и «трансформируются в потенциальную способность, присущую человеку вообще» [27, 354]. Таким образом, справедливость предстает безусловным атрибутом человеческого существования (характеристика экзистенциала по С. Копыловой). Она играет важную роль 3) нравственного императива в обеспечении устойчивого развития общества как целого и 4) роль цели именно такого, а не иного развития.

Какова справедливость в качестве условия проективности сознания, причем, условия абсолютного (характеристика экзистенциала по Л. Щитовой)? Отметим, что «обратная связь» - стержневая черта справедливости, т.е. связь деяния и воздаяния, поступков и последствий, закономерностей «дачи» и «отдачи», соотносении деятельности и ее результатов. И проективность сознания (имманентная) имплицитно включает в себя, «схватывает» это содержимое справедливости, однако вскрывается оно только при развернутом рефлексировании, без него остается скрытым. Не зря Х. Ортега-и-Гассет фиксировал: массовый человек не верит в справедливость, ему незачем все усложнять [12, 438-439]; с этим созвучно и заключение И. Канта: «Человек естественной простоты очень рано обретает чувство справедливости, но очень поздно или вообще не обретает понятия справедливости» [7, 196]. Люди, как показывает жизненный опыт, иной раз не могут четко обосновать свое понимание справедливости, того или иного поступка, акта власти, но они чувствуют, что эти поступки и решения взвешены ими на внутренних весах справедливости. Но то, что справедливость – «призма» для любых проективных действий индивида, требует более обстоятельного исследования. Абсолютность же ее как условия проективности сознания (характеристика экзистенциала по Л. Щитовой) не в нарочитой выпяченности, а в том, что справедливость ставит предел произволениям людей. Это позволяет справедливости функционировать в уже указанной роли цели и 5) в роли нормы по отношению к устойчивому развитию общества.

Отсюда следует то обстоятельство, что справедливость «имплицитно- всепронизывающая» относительно жизни современного общества в целом и устойчивого его развития в частности. Зародившись как нравственная составляющая, справедливость эволюционировала до антрополого-духовной универсалии и основополагающего социально-философского феномена. Универсален же феномен справедливости тем, что воздействует на всю систему общественных и межличностных отношений людей. Эти положения находят отражение в работах ученых разных отраслей, касающихся социальной устойчивости.

Так, не случайно в состав двадцати двух предельно критических показателей стабильности общества, предложенных социологом В. Локосовым (Россия) [9], вошли такие, как доля граждан, выступающих за кардинальное изменение политической системы, уровень доверия населения к центральным органам власти, соотношение доходов 10 % самых богатых и 10 % самых бедных и др. критерии - базирующиеся на **справедливости** (и выражающие степень ее воплощения в жизнь). И в этой связи мы разделяем позицию украинских ученых Ж. Поплавской и В. Поплавского именно об **устойчивом развитии** как содействующем «не только экономическому росту, но и справедливому распределению его результатов, расширению возможностей людей, повышению их благосостояния»¹⁵ /выделено мной. - О.П./ [17, 13]. Российские философы В.В. Мантатов и Л.В. Мантатова принципиально акцентируют то, что «никакое общество на свете не сможет долго просуществовать, если законы имеют тенденцию создавать быстрое накопление богатства в немногих руках, оставляя большую часть населения в нищете, - таков закон справедливости» [11, 3]. Таким образом, результатом проведенного выше анализа выступает выявление еще одной **6) роли справедливости** - быть **фактором устойчивого развития общества**.

В заключение обратимся к выяснению вопроса: присуща ли справедливости «мера свободы» как мера проявления экзистенциалов человеческого бытия (заключительный атрибут экзистенциала по С. Копыловой). Прояснить эту проблему помогает концепция Дж. Роулса, оригинально-резонансная среди теорий справедливости II половины XX в. Он выделяет два принципа справедливости: 1. **Каждый индивид должен обладать равным правом** в отношении наиболее общей системы равных **основных свобод, совместимой** с подобными системами **свобод для всех** остальных людей. 2. Социальные и экономические неравенства должны быть организованы таким образом, что они одновременно (а) ведут к **наибольшей выгоде наименее преуспевающих**, в соответствии с принципом справедливых сбережений, и (б) делают открытыми для всех должности и положения в условиях честного равенства возможностей [18, 66, 84, 267] /подчеркнуто мной.- О.П./.

В первом пункте формулируется достаточно большая мера свободы в содержании справедливости (обратим внимание на подчеркнутый текст), едва ли не абсолютная /максимальная¹⁶, что окончательно закрепляет за справедливостью статус экзистенциала. Кроме того, данной концепцией, на наш взгляд, представлена еще одна **7) роль справедливости** - это **движущая сила** или **механизм обеспечения** устойчивого развития общества. Заслуга Дж. Роулса, полагаем, в том, что он не только обратился к справедливости как к «амортизатору» социальных антагонизмов, фактору стабилизации социума, но и, по нашему мнению, вскрыл и обосновал сам ход работы ее как механизма, где диалектически задействованы такие основные слагаемые- инструменты, как равенство, неравенство, распределение и свобода, а также прописал их «сцепление» друг с другом¹⁷. Применение справедливости в этой роли действительно результируется в социальной устойчивости.

Итак, налицо все основания полагать, что перечень экзистенциалов подлежит расширению и считать **справедливость** не ординарным социальным феноменом, но - полноправным экзистенциалом. Ведь какое бы из свойств экзистенциала мы не взяли из приведенных выше наработок Л. Щитовой и С. Копыловой, оно наличествует у справедливости.

Гуманистический потенциал теории справедливости Дж. Роулса. Возможна ли его реализация?

Теория справедливости Дж. Роулса имеет достоинства и недостатки. Поскольку объем настоящей статьи ограничен, то остановимся на ее достоинствах, придающих стабилизацию жизнедеятельности и развитию общества. Так, классический либерализм фокусировался на равенстве только как равенстве перед законом. Роулс же обновляет понимание равенства: он сместил ударение с **формального равенства перед законом** на **компенсацию социального неравенства** (см. его второй принцип), направил вектор человеческого соучастия на обездоленных, причем на уровне и в масштабе общества как целого, так что такое участие становится совместной заботой сообщества людей.

Категория наименее преуспевающих людей и их интересы у Дж. Роулса более объективно, сознательно (не стихийно, от случая к случаю) именно учитывается - в определенных, очерченных рамках, и не единичным актом индивидуальной милостыни, субъективным импульсом поданной. Они вписаны в общую панораму жизни социума, исходя из первичности и базовости основных свобод, равных для всех и присущих всем, и наименее преуспевающим в том числе. Показательно, что при этом Роулс акцентирует приоритетность основных прав и свобод личности по отношению к проблеме экономического благополучия индивида: в его «втором правиле приоритета» задекларирован

«приоритет справедливости над эффективностью и благосостоянием» [18, 66, 84, 267].

К началу XXI в. мировое сообщество уже сделало ряд шагов по реализации идей Дж. Роулса, один из примеров - проект ООН «Millennium» по борьбе с бедностью под руководством Д. Сакса [Jeffrey D. Sachs], директора Института Земли при Колумбийском университете (США) [20]. Так, осознано и официально признано, в том числе международными инстанциями, то положение, что если богатые нации не станут вкладывать средства в развитие экономики нуждающихся стран, то рано или поздно они будут вынуждены оказывать им экстренное содействие в борьбе с голодом, эпидемиями, региональной нестабильностью и распространением террористических баз. Бездействие же чревато угрозой безопасности любого благополучного региона. Научно рассчитаны размеры международной помощи населению беднейших регионов (для тропической Африки – 70 \$ на душу населения) и достигнута договоренность об оказании ее странами-донорами в объеме 0,7% от общего их валового внутреннего продукта. К сожалению, она выполняется лишь некоторыми из них, ибо на Западе многие убеждены, что финансовая помощь развивающимся странам теряется впустую. Но, по замечанию Д. Сакса, если финансирование будет целевым и подконтрольным, то эти инвестиции в итоге принесут большую отдачу, чем та помощь, которую США оказывали Западной Европе и Восточной

Азии после Второй мировой войны. Д. Сакс предлагает направлять помощь в те страны, где работа государственных органов открыта для общественного контроля. В Африке, например, в эту группу можно включить Эфиопию, Гану, Мали, Мозамбик, Сенегал и Танзанию [20, 30].

В результате проведенного исследования впервые в отечественной социально-философской литературе было доказано положение о том, что феномен справедливости выступает не ординарным житейским явлением, а полноправным экзистенциалом, ибо обладает рядом характеристик экзистенциала, выделенных современными украинскими исследователями. Проведенный выше анализ позволяет сделать вывод о том, что справедливость - не только нравственно-этическая координата, но шире: социально-философский феномен и своего рода антрополого-духовная универсалия. И в силу этого на нее обязательно фокусируется устойчивое развитие общества, из чего следует ее объемно-многоплановая роль в обеспечении устойчивости общественного развития.

Будучи экзистенциалом, феномен справедливости занимает центральное место, играет основополагающую роль и является 1) ключевым фактором устойчивости развития общества, 2) одновременно – одним из его критериев, 3) нравственным императивом, 4) нормой, 5) целью именно такого, а не иного развития и 6) движущей силой, важным социальным механизмом обеспечения этой устойчивости.

Примечания:

¹ См.: коллективная монография украинских авторов [10], изданные в Украине учебники Блощинской В.А.[2], Юрия М.Ф. [31] и авторского коллектива под ред. В.О. Лозового [5], автореферат докт. диссертации Т.Г. Аболиной – подраздел 4.1. «Максимизм справедливости в современном морально-правовом дискурсе» [1] и др.

Есть также наработки ученых Российской Федерации: Гусейнов А.А. Справедливость // Новая философская энциклопедия. Т. 3. М., 2001; Он же. Справедливость // Философский словарь. / Под ред. И. Т. Фролова. М., 2001. Он же. «Золотое правило нравственности». М., 1988; Он же. Великие моралисты. М., 1997. Он же. Философия. Мораль. Политика: Сборник статей. М., 2002;

Прокофьев А. В. Человеческая природа и социальная справедливость в современном этическом аристотелианстве // Этическая мысль. / Отв. ред. А. А. Гусейнов. Вып. 2. М., 2001. С. 41-65; Он же. Справедливость или преодоление человеческой природы? (метанормативный контекст понятия «справедливость») // Этическая мысль. Вып. 4. М., 2003. С. 23-50; Бусова Н. А. Этика блага и мораль справедливости // Человек. 2002. № 3.

Кашников Б. Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: Опыт реконструкции // Этическая мысль. Вып. 2. М., 2001. С. 89-118.

² См.: Нерсисянц В.С. Философия права. М, 1997; он же. Философия права: либертатно-юридическая концепция // Вопросы философии. – 2002. - № 3. – С. 3-15.

³ См.: Алексеева Т.А. Справедливость как проблема политической философии (на материалах американской политической мысли). Дис. ...докт. филос. наук. М., 1992; Она же. Справедливость как политическая концепция: очерк современных западных дискуссий. М., 2001.

⁴ См. работы: Веденина Н.А. Современный политический либерализм и проблема социальной справедливости: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2003; Шамилева Р. К. Модели справедливости в современной либеральной теории Запада. М., 2004; Кузьмина А.В. Нравственные аспекты либеральной концепции справедливого общества в морально-политической философии Д. Роулса. М., 1998; а также книгу зарубежного автора О. Хеффе [30].

⁵ Капустин Б. Г. Моральный выбор в политике. М., 2004; Он же. Моральная политика и политическая мораль // Мораль в политике. Хрестоматия. / Пер. с фр., англ., нем., исп., чешск. Сост. и общая ред. Б. Г. Капустина. М., 2004;

Мотрошилова Н.В. Этическое обоснование права (Рональд Дворкин) // История философии: Запад -Россия -Восток (книга четвертая: Философия XX века). / Под ред. Н. В. Мотрошиловой и А. М. Руткевича. М., 1999; Она же. Коммуникативная теория общества и рациональности. Этика дискурса // Там же.

Кашников Б. Н. Исторический дискурс российской справедливости // Вопросы философии. 2004. № 2. Печерская Н.В. Метаморфозы справедливости: историко-этимологический анализ понятия справедливости в русской культуре // Политические исследования. 2001. № 2;

Дыльнова Т.В. Социальная справедливость как фактор устойчивого развития общества: автореф. дис. ... канд. социол. н.: 22.00.04 / Дыльнова Татьяна Владимировна; Саратов. гос. техн. ун-т. – Саратов, 1998. - 22 с.

⁶ См. Берешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория.- М., 1983; Давидович В.Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности.- М, 1989; Дубко Е.Л., Титов А.В. Идеал. Справедливость. Счастье.- М., 1989; Римашевская Н.М., Римашевский А.А. Равенство и справедливость.- М., 1991.

⁷ См.: Бехманн Г. Устойчивое развитие – новая парадигма экологической политики? // Техника, общество и окружающая среда. Материалы международной научной конференции (18-19 июня 1998 г., Москва). - Москва 1998.

⁸Ряд других дефиниций устойчивого развития общества разных авторов собраны в работе [15, 206].

⁹Каждый из элементов экзистенциала открывает человеку некоторую грань бытия, снимает ограниченность, преодолевает отчуждение.

¹⁰а также как «духовно-практический феномен, характеризующий эмоционально-психологическое переживание личности в ее предельном состоянии и являющийся результатом ее сознательного (свободного) выбора...» [8, 2, 10].

¹¹«... то, что создает и сохраняет благо (счастье) общества (Аристотель), ... или нравственно приемлемая мера конфликтности человеческих взаимоотношений во всех их общественно значимых разновидностях (от «межличностной сферы до международных отношений», «равенство в достоинстве быть счастливыми и в обладании необходимыми для этого благами» [22].

¹²См.: Филос. енциклопед. словарь. – М.: ИНФРА – М., 2006. – С. 435 (- 576с.).

¹³Дословно: «то, что дает возможность присутствия их и сохранения» в идеальном государстве, означает возможность каждому «заниматься своим делом», а не многодельничать [16, 205-206] (фрагменты 433 с, 433 b, 434 a).

¹⁴Согласно Т. Гоббсу, «справедливость есть правило разума, запрещающего нам делать что-либо, что пагубно для нашей жизни, из чего следует, что справедливость есть естественный закон» [3].

¹⁵Важным шагом по осуществлению концепции устойчивого развития глобального социума в данном ключе является разработанная украинским ученым Ю. Шемшученко экологическая конституция Земли [29].

¹⁶Недаром ученые коллеги кратко прозвали его принципы «максимумом» или «минимумом».

¹⁷Еще Аристотель выделил два вида справедливости – уравнивающую и дистрибутивную. Проблема заключалась в том, каким образом и в каком соотношении совместить их в обществе в определенный период истории. Дж. Роулс авторски проинтегрировал их в корреляции со свободой, расставив приоритеты.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аболіна Т.Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз): автореф. дис... докт. філос. наук: 09.00.07 / Аболіна Тетяна Георгіївна; Київ. націон. ун-т ім. Т.Шевченка. — Київ, 1999. — 36 с.
2. Блощинська В.А. Етика. Практикум: Навчальний посібник / В.А.Блощинська; Міністерство освіти і науки України. – К.: «Центр навч. літератури», 2005 – 248 с.
3. Гоббс Т. Левиафан [Електронний ресурс] / Т. Гоббс. – Режим доступу к сайту: <http://lib.ru/FILOSOF/GOVBS/leviafan.txt>.
4. Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог культури та природи // Вісник Національної Академії Наук України [Електронний ресурс] / С. Дорогунцов, О. Ральчук. – 2001. - № 10. – Режим доступу до журналу: <http://nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2001-10/4.htm>.
5. Етика: Навч. посіб. /В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; Міністерство освіти і науки України.; за ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Хрінком Інтер, 2004. – 224 с.
6. Кант И. Религия в пределах только разума / И. Кант // Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980. – С. 78-278.
7. Кант И. Приложения к «Наблюдениям над чувством прекрасного и возвышенного» / И. Кант // Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2. – С. 185-224.
8. Копилова С.В. Экзистенциали людського буття: автореф. дис... канд. філос. н.: 09.00.03 / Копилова Світлана Володимирівна; Запорізьк. націон. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.
9. Локосов В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития / В.В. Локосов // Социологические исследования. – 1998. - № 4. – С. 86-94.
10. Малахов В.А. Цивілізаційні виміри моральності: зміна парадигм / В.А. Малахов, Є.І. Мулярчук, В.Д. Жулан, М.Ю. Савельєва. – К.: Наукова думка, 2007. – 160 с.
11. Мантатов В.В. Этика устойчивого развития в информационную эпоху / В.В. Мантатов, Л.В. Мантатова. – Улан-Удэ: Бурятское книж. изд-во. 2002. – 280 с.
12. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс (фрагменты) / Х. Ортега-и-Гассет // Психология толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica. – 2003. - С. 417-466 (438-9).
13. Плаксина О.И. Проблема устойчивого развития современного общества и целенаправляющий потенциал нравственности / О.И. Плаксина // Грані. Науково – теоретичний і громадсько-політичний альманах. - Дніпропетровськ: ДНУ, Центр соціально - політичних досліджень. - 2009. - № 5 (67) вересень-жовтень 2009. - С.
14. Плаксина О.И. Синергетическое взаимодействие менталитета и социально - исторического опыта – основной фактор устойчивого развития полиэтнического общества / О.И. Плаксина // Культурологія. вісник. Наук.- теор. щорічник Ниж. Наддніпрянини. Випуск 17. - Запоріжжя, 2006. - С. 94-99.
15. Плаксина О.И. Устойчивое развитие планетарного общества в информационном измерении (на примере евроинтеграционных процессов) / О.И. Плаксина // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 16. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – с. 201-208.
16. Платон. Государство / Платон // Собр. Соч. в 4 т. – М.: Мысль, 1994. - Т. 3. - С. 79-420.
17. Поплавська Ж. Як дорости Україні до сталого розвитку? / Ж. Поплавська, В. Поплавський // Вісник НАН України, 2007. - № 9. - С. 8 – 14.
18. Роулз Дж. Теория справедливости / Дж. Роулз; [пер. с англ.]. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 534 с.
19. Руткевич М.Н. Философское значение концепции устойчивого развития / М.Н. Руткевич // Вопросы философии. - 2002. - № 11. - С. 24-35.
20. Сакс Д. Как искоренить бедность / Д. Сакс // В мире науки. – 2005. - № 12. – С. 24-31.
21. Семенюк Е.Д. Філософські засади сталого розвитку. Навчальний посібник для магістрів та аспірантів / Е.Д. Семенюк. – Львів, 2002. – 200 с.
22. Словарь понятий [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://ipk.admin.tstu.ru/WORK/Document/Slovar_ponyaty.htm.
23. Суліма Є.М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: моногр. / Є.М. Суліма. – Вид 2-е, доповн. - К.: Генеза, 2004. – 336 с.
24. Урсул А.Д. Путь в ноосферу: Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации / А.Д.Урсул. – М., 1993. - 275 с.
25. Федотов А.П. Глобалистика: Начала науки о современном мире: Курс лекций / А.П. Федотов.- 2-е изд., испр. и доп. – М., 2002. - 224 с.
26. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. — М.: Гардарики, 2004. — 1072 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://arjom.ru/wiki/FJeS>
27. Фромм Э. Бегство от свободы / Фромм Э. //Бегство от свободы; Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н. Дундинский. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. – С. 3 – 366.
28. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: Наука, - 2002. - 452 с.
29. Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення / Ю.С. Шемшученко // Вісник Національної Академії Наук України. – 2007. - № 9. - С. 3-7.
30. Щитова Л.Г. Гуманістична орієнтація європейської філософії: тенденції та суперечності: автореф. дис ... канд. філос. н.: 09.00.05 / Щитова Людмила Григорівна; Дніпропетр. держ. ун-т. - Дніпропетровськ, 1995. – 24 с.
31. Юрій М.Ф. Етика: Підручник / М.Ф. Юрій; Міністерство освіти і науки України. – К.: Дакор, 2006.- 320 с.

УДК 1:572 (091)

А.Ю. МИКИТИНЕЦ

ПОНЯТИЕ «АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАНИЦЫ» В ДИСКУРСЕ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ ЧЕЛОВЕКА

Микитинец Александр Юрьевич - аспирант кафедры философии Таврического национального университета имени В.И.Вернадского

Статья посвящена предпосылкам появления и употреблению в современной философии понятия антропологическая граница, где особое внимание было уделено исследованиям Х.Плеснера, С.Хоружия и С.Гурина. Автор впервые вводит в философский оборот понятие антропной границы. В статье предполагается, что для современной философии человека характерна тенденция поиска и преодоления как антропологических, так и антропных границ.

Ключевые понятия: философия человека, философская антропология, антропологическая граница, антропная граница.

Стаття присвячена передумовам появи і вживанню в сучасній філософії поняття антропологічна границя, де особливу увагу приділено дослідженням Х.Плеснера, С.Хоружія і С.Гуріна. Автор вперше вводить у філософський обіг поняття антропної границі. В статті передбачається, що для сучасної філософії людини притаманна тенденція пошуку і подолання як антропологічних, так і антропних границь.

Ключові поняття: філософія людини, філософська антропология, антропологічна границя, антропна границя.

The article is devoted to preconditions of occurrence and using by modern philosophy the concept of anthropological border. The special attention has been given to researches by H.Plesner, S.Horuzhiy and S.Gurin. The author for the first time puts into philosophy the concept of an anthrop border. In article it is supposed that for modern philosophy of person the tendency to searching and overcoming both anthropological and anthrop borders is a characteristic feature.

Keywords: philosophy of person, philosophical anthropology, anthropological border, anthrop border.

© А.Ю. Микитинец, 2009

Современная всепланетарная ситуация глобальных потрясений, кризисов и смены ценностных ориентаций ставит под угрозу онтологические основания и без того хрупкого человеческого бытия. Философия, для которой человек во все времена являлся высшей ценностью, не может быть безучастной к указанным процессам. Философская антропология, в данной связи, находится в постоянном поиске новых проблемных полей, изучение которых позволит ей дать адекватные ответы на некоторые «вызовы современности». Среди всего множества проблем современной философии одной из наиболее интересных для нас является проблема обозначения антропологических границ, позволяющая выяснить и конкретизировать смысловые рамки понятия «человек», раскрыть его реальную взаимосвязь с контекстом жизни.

Объектом исследования выступает современная философия человека (философская антропология). Предметом исследования является «антропологическая граница» как понятие современной философии человека. Цель статьи: раскрыть предпосылки появления понятия «антропологическая граница» и показать его применение в понятийном аппарате современной философии. Она продиктовано тем, что в современной

специальной литературе заявленной проблеме как отдельному феномену рефлексии уделялось недостаточно внимания (за исключением работ С.Хоружия и С.Гурина), в нашем исследовании мы постараемся восполнить этот пробел.

Проблема поиска антропологических границ в масштабе истории философии обнаруживается еще в Древней Греции, и связана она с так называемым «антропологическим поворотом», ключевую роль в котором приписывают Сократу. Известный тезис «Познай самого себя» и все следующие за ним попытки *выделить* человека из окружающего мира и *определить* его, предполагали собой поиск некоторых крайних пределов, находясь за которыми уже невозможно говорить о человеке. Сам термин латинский термин *definitio* в буквальном переводе (*de-finio*) обозначает о-пределение, о-конечивание, т.е. «о-границение» и поэтому любая философская попытка дать определение человеку в неявном виде выходила на другую проблему – поиска антропологических границ. В связи с этим мы можем дать следующее *операциональное* определение антропологической границы – она есть некоторая точка, за которой начинается Иное и пропадает смысл говорить о человеке. То есть отрицание этого «Иного» и дает нам возможность найти искомым объект. В

истории философии наиболее известным автором такого подхода является Б.Спиноза, утверждавший что «всякое определение есть отрицание» (*Omnis determinatio est negatio*).

Современная философская мысль вышла на уровень концептуализации проблемы антропологических границ. «Развитие западной философской традиции в XX веке, – отмечает Ю.Шичанина (особенно «философии жизни», немецкой философской антропологии, феноменологии и экзистенциализма), – во многом создало предпосылки новой онтологии – онтологии иномерности. Скрытая тенденция переноса философского акцента с изучения человека как устойчивой субстанциональной формы к исследованию его границ и пределов набирает силу, становится все более явной. Классическая философская антропология субъекта вытесняется всевозможными «антропологическими Границами», разнообразными попытками диалектического постижения человека через Иное» [10, 66-67].

Предпосылки постановки проблемы *явного* определения «антропологических границ» мы усматриваем в работах Х.Плеснера, интуитивно нашедшего, одним из первых, новую область исследований и попытавшегося в своем проекте «философской антропологии» как на биологическом, так и, в конечном счете, на метаантропологическом уровнях обозначить границы живого тела, телесности. Понятие границы Х.Плеснер подробно анализирует в своем фундаментальном труде «Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию». Немецкий философ делает его ключевым в своей антропологической концепции, и, опираясь изначально на физико-биологическую интерпретацию этого понятия, в конечном счете, выходя на уровень, где граница уже понимается как фундаментальная характеристика человеческого бытия.

Свои рассуждения Х.Плеснер конкретизирует в нескольких аспектах, пытаясь для начала разобраться с понятием границы вообще. Он считает, для того, чтобы в каком-нибудь органическом феномене можно было бы отличать интенции вовнутрь и вовне, в нем должно наличествовать нечто, что нейтрально по отношению к ним самим, и позволяет установку в том или ином направлении. В этой «нейтральной зоне» оба вектора как бы наталкиваются друг на друга, и из нее исходят. Проходя через эту зону, они перемещаются из одной области в другую. Различие интенций этих обеих областей, по мнению Х.Плеснера, сохраняется, если при прохождении через нейтральную зону смысл направления меняется на противоположный: «Поскольку безразличная к векторам зона сама не может занимать какую-либо область, которая, если бы она существовала, упраздняла бы исключительный характер векторной противоположности в пространстве самого образа, и полагала бы наряду с внешним и внутренним еще и реально обнаруживающийся

промежуток, она является *границей*» [6, 105].

Согласно антропологической концепции Х.Плеснера, органическое (а человек относится к одной из его ступеней) тело в своих бытийственных характеристиках отличается от неорганического своей позициональностью, которая интерпретируется как основная, качественно определенная черта его сущности, делающая тело «положенным в его бытии»: «...моменты «выхода за свои пределы» и «себе противопоставленного, в себя входящего» определяют специфическое бытие наделенного жизнью тела, берущего начало и тем самым полагаемого в факте пересечения границы. В специфических формах «выхода за свои пределы» и «противопоставленности себе» тело обособлено от себя и отнесено к себе, или, строго говоря: тело пребывает снаружи себя и внутри себя» [там же, 128].

Подходя к проблеме человека, немецкий мыслитель отмечает, что в своем существовании, изначально направленном против чужой данности окружающей среды, животное занимает позицию «фронтальности», так живя в отдельности от окружающей среды и одновременно соотносясь с нею, сознавая себя исключительно как тело, как единство «чувственных сфер»; а в случае централистской организации – в виде целокупности сфер действия в собственном теле, естественное место которого есть скрытая для него середина его существования. А вот человек, отмечает Х.Плеснер, как: «...живая вещь, поставленная в средоточие своей экзистенции, знает эту середину, *переживает* (здесь и далее курсив мой – А.М.) ее и потому *выходит за ее пределы*. Он переживает свою связанность абсолютным «здесь»-«теперь», тотальную конвергенцию окружающего поля и собственной плоти к центру занимаемой им позиции и поэтому он уже не связан ею» [там же 254]. Человек, согласно его позиции, *переживает* непосредственное начало своих действий, импульсивность своих побуждений и движений, «радикальную исходность своего живого бытия» (в другом переводе – «радикальное авторство» [7, 126]) своего живого существования: стояние между актами действия; выбор, равно как и захваченность в аффекте и влечении. То есть он осознает себя свободным и, одновременно, прикованным к существованию, мешающему ему, с которым он должен бороться. Если жизнь животного является центричной, то жизнь человека, по сути, эксцентрична – хотя он и не может порвать это центрирование, но одновременно выходит из него вовне.

Человек в качестве «Я» находится больше не в «здесь-и-теперь», но «за» ним, то есть фактически самим собой, вне какого-либо места, растворяясь в ничто, в пространственно-временном нигде-никогда. Находясь вне места и вне времени, он одновременно делает возможным переживание себя самого и своей безместности и безвременности как нахождения вне себя. И вот здесь Х.Плеснер

произносит ключевую для нашего исследования фразу: «Он *положен* в своих границах, ограничивающих его как живую вещь, и потому - *вне их*. Он не только живет и переживает, но и переживает свое переживание. Но то, что он переживает себя как нечто, не могущее уже быть пережитым, не могущее уже выступать в предметной позиции, будучи чистым Я (в отличие от психофизического индивидуального Я, тождественного переживаемому Мне), имеет своим основанием единственно лишь *особый способ ограничения*, присущий той вещи, которая *называется человеком*, или, более резко: непосредственно выражает этот способ» [6, 254].

Для человека, согласно концепции Х.Плеснера, резкий переход от бытия внутри собственной плоти к бытию вне плоти является неизбежным двойным аспектом существования, настоящего разрывом его природы. Он живет одновременно и по эту и по ту сторону «разрыва», как душа и как тело и как психофизически нейтральная целостность этих сфер. Но это единство все же не объемлет двойного аспекта, не позволяет ему эманировать из себя, ибо оно не есть нечто третье, примиряющее противоположности, переводящее в противоположные сферы, и образующее самостоятельную сферу: «Оно (выделено автором – А.М.) есть разлом, зияние, пустой переход опосредования, которое для самого живущего равно абсолютной двусмысленности и двуаспектности различения телесной плоти и души, - в этом опосредовании он их переживает» [там же, 255].

Как видно из вышесказанного, философская антропология Х.Плеснера проблему границ «человеческого» не просто выделяет из множества феноменов, но и уделяет ей особое внимание. По этому поводу один из переводчиков и комментаторов немецкого философа А.Гаджикурбанов отмечает, что «Плеснер открывает особый аспект исследования человека – изучение пограничных реалий... Человек не просто находится на границе, в промежуточной сфере между внешним (телесно-физиологический аспект) и внутренним (духовно-психический аспект) миром, он сам и есть эта граница – «пограничная реальность, в которой живет человек как целый» [1, 334]. Разумеется, что Х.Плеснер не был единоличным первопроходцем в данной области, но точно самым заметным и фундаментальным.

Мы полагаем, что именно постановка Х.Плеснером столь популярной сегодня проблемы границ заставляет переосмыслить отношение к его работам. В рамках данного анализа мы исходим из следующей типологии антропологических дискурсов современной философии: *предграничный* (в котором проблема означивания границ человеческого «предвосхищается» и еще в неявном виде выносится на передний план), *пограничный* (где понятие границы, в рамках ответа на вопрос о природе человека, становится отдельным предметом исследования) и *постграничный*

(здесь человек уже выступает в первую очередь как «сверхпредельное», не скованное традиционными интерпретациями существо). Соответственно, философская антропология Х. Плеснера относится нами к первому из указанных типов.

Собственно понятие «антропологическая граница» вошло в философский лексикон совсем недавно, и еще не конституировалось в полной мере. Одним из авторов этого понятия является С.Хоружий, разрабатывающий проект «синергийной» антропологии, в которой оно является одним из основополагающих. Прежде чем рассмотреть заявленную проблему раскрыем некоторые ключевые положения философско-антропологической концепции С.Хоружия.

Проблема Человека (автор его всегда пишет с большой буквы – А.М.) раскрывается при помощи двух ключевых установок, на которых зиждется вся синергийная антропология: в первую очередь речь идет о некоторых древних духовных практиках, используя которые человек видоизменяет и трансформирует свое существо, понимаемое, по словам автора, не *субстанциально*, а *энергично*. Последнее означает, что процессам изменения подвержены все возможные внутренние и внешние интеллектуальные, физические, а также психические проявления человека: поступки, чувства и мысли (как уже завершенные, так и только появившиеся). Данные «активности» (имеющие разные природу и цели), по мнению С.Хоружия, и есть ни что иное как «энергии», конфигурация которых образует для практики образ человека. Поэтому синергийная антропология в исследовании человека исходит из принципа «энергичности». Уже эта методологическая установка, согласно автору концепции, отделяет себя от классической антропологической модели, под которой С.Хоружий понимает эссенциалистский подход «Аристотеля-Декарта-Канта», базирующийся на идеях, раскрывающих Человека посредством триединства категорий сущности, субстанции и субъекта. Синергийная антропология категорически против такой трактовки: «Антропологическая реальность описывается в ней лишь в терминах «проявлений», что означает – в дискурсе энергии, бытия-действия» [8, 7].

Вторым принципом является принцип *предельности*, согласно которому первостепенную роль в конституции человека играют предельные антропологические проявления, т.е. те антропологические феномены, в которых начинают изменяться основополагающие человеческие качества, или говоря словами автора: «фундаментальные предикаты способа человеческого существования» [там же]. Духовные практики, по его мнению, представляют собой некоторые антропологические стратегии ориентированные на актуальное антропологическое трансцендирование, воплощение человека в иной бытийственный интервал, в т.н. «инобытие». Духовная практика не имеет присутствующей в горизонте человеческо-

го существования эмпирической цели, она является смысловой сферой мета-эмпирического и над-индивидуального; проблемным полем «мета-антропологии».

Указанные принципы порождают центрально для синергической антропологии понятие – «*Антропологическую Границу*», которая есть целокупность всех антропологических проявлений. Синергическая антропология, по его мнению, изучает структуру антропологической границы, ориентируясь при решении этой проблемы на концептуализацию относящую исследователя к понятию «Иного». Таким образом, получается, что к «Антропологической Границе» в концепции С.Хоружия относятся все те «... проявления Человека, в которых реализуется его отношение к чему-то, что по тем или другим основаниям нельзя уже полагать лежащим в горизонте человеческого существования; и это внеположное «что-то», отношения с чем определяют человека и формируют его границу, и есть Иное» [там же, 8]. На антропологической границе конечное и смертное человеческое бытие сталкивается, в первую очередь с абсолютным и бесконечным «Иным-онтологическим», которое, по мнению С.Хоружия, и есть Бог. Оставив в стороне религиозную концепцию автора (которая выходит за рамки нашего исследования), отметим, что он не ограничивается данным тезисом, отмечая иные проявления границы, выражающие фундаментальные характеристики человека – мышление и сознание, заключающие, по сути, в горизонте сознания горизонт человеческой экзистенции. Автор апеллирует к фрейдовскому понятию бессознательного, которое хоть и не относится к «абсолютному» Иному, но и недоступно для рефлексии. Это некоторый род иного: «Иного-онтического». Третьей областью «Иного» выступает виртуальная реальность как выход в недостроенное и недоплощенное существование. Иными словами, Антропологическая Граница в концепции С.Хоружия представляет собой многоплановое и поливариантное единение трех «топик»: *онтологической* (духовные практики), *онтической* (бессознательное) и *виртуальной* (виртуальные практики). Конституирование дискурса синергической антропологии, его стратегий и практик возможно при помощи концепции интерсубъективности и связанных с ней понятий (причастность, приобщение к опыту Другого), что позволяет автору ввести понятие *ассоциированной антропологической стратегии*. В ее пространстве происходит приобщение к «опыту Границы» и совершается его трансляция, что, правда, еще не гарантирует, по мнению философа, полноты его обретения. Полученная таким образом сетка понятий позволяет ввести собственную априорную систему координат, указывающих каждому явлению свою конкретную топикку. Раскрытие конкретной связи с Границей («антропологической локализацией») некоторого антропологического феномена

есть его «синергическое определение».

По нашему мнению, С.Хоружий в концепте «Антропологическая Граница» уловил очень важный аспект философской антропологии, и можно даже предположить, что он открыл, точнее говоря, актуализировал для последней новое проблемное поле, которое позволяет уверенно говорить о необходимости спорной на данный момент дисциплины – метаантропологии, понимаемой нами в двух смыслах: как некоторой второй степени рефлексии (саморефлексии) по поводу философской антропологии, ее возможных вариантов построения и способов говорения о ее предмете (типов антропологических дискурсов), перспективах ее дальнейшего развития, возможностях ее интегрального объединения с корпусом научного и околонаучного знания и т.п.; а также как раздела философии человека, в котором идет поиск «белых пятен», детально рассматриваются и актуализируются его сверхчеловеческие и сверхприродные, и мы бы даже сказали *сверхсмысленные* (т.е. не поддающиеся четкому осмыслению и осознанию, но ни в коем образе не бессмысленные – А.М.) основания [4]. Так, например, поставленная в XX веке одноименным направлением проблема человеческой экзистенции не имеет четкой смысловой определенности, ибо, по словам Б.Григорьяна, в строгом смысле экзистенция – не есть что-либо такое, о чем можно было бы сказать, что оно есть, напротив, оно означает то, что может и должно быть: «Экзистенция не подчинена никакой всеобщей сущности или каким-либо прочным законам и правилам, она есть исторически однократное бытие, которое в своей свободе является первоначалом своего собственного «Я», а потому и *не может быть никогда познана* (курсив мой – А.М.) с помощью всеобщих понятий» [2, 29]. Не будет лишним напомнить, что экзистенциалистское понятие «пограничной ситуации» как способа прояснения подлинного смысла человеческого бытия имеет прямое отношение к современной философской антропологии.

Для маргинальной антропологии С.Гурина антропологические границы являются первоочередным предметом изучения и интерпретируются в двух аспектах: как границы каждого человека (его тела и сознания, индивидуального бытия); и как границы человеческого бытия, мера «человеческого в человеке». Если С.Хоружий выбирает в качестве гносеологического коррелята «Иного» (в различных его ипостасях), то С.Гурин добавляет к нему понятия Другого и Другое: «Другой – это человек, отличный от меня, он выступает как граница моего бытия. А Другое может оказаться вообще нечеловеческим, оно предстает как предел мышления и бытия, как бесконечность, универсальное различие и как небытие» [3]. По его мнению маргинальная антропология должна изучать пограничные феномены человеческого бытия, а также пограничные фигуры, характеризующиеся по-

граничным состоянием, специфическими формами бытия и особыми способами существования. В этой антропологии рассматриваются тактики и стратегии (*определение, отталкивание, стремление, стирание, пресечение и пребывание «на» и «за» границей*) поведения человека на ней и способы ее преодоления. Нам представляется интересным, в данной связи, разделение автором понятий *границы и предела*, где под последним понимается выражение метрических и топологических характеристик, которое включает в себя динамический момент приближения, событие его достижения и сам процесс выхода за него (трансцендирования). Соответственно с такой дефиницией, «антропологический предел» раскрывает: «условия и качества человеческого бытия, его конкретность и определенность, локальность, временность и историчность человеческого существования, подчеркивает начало и конец человеческого, возможность обретения и потери человеческой сущности» [там же].

Еще одним из важных аспектов понятия «антропологическая граница» выступает проблема свободы человека, приобретая в настоящее время качественно новое измерение. Поступок человека в контексте современных глобализационных процессов теперь оценивается в гораздо большем масштабе, причем как в пространственном, так и во временном. В первом отношении, вследствие многократного увеличения плотности населения и параллельного ему стирания в современном обществе оппозиции «центр-периферия» в разы увеличивается возможность радикальных изменений при участии всего одного субъекта некоторого процесса. Во временном срезе усиление ответственности означает, что человек имеет моральное обязательство о «ненавреждении» не только перед себе подобными современниками, но и перед возможными будущими поколениями (Х.Йонас), которые могут не состояться вследствие неадекватности его поступков, либо социализированных идей, побудивших других к таким невменяемым действиям.

Таким образом, *антропологическая граница* может рассматриваться в двух основных значениях:

1. контур, познавательная рамка, место окончания смыслового наполнения рассуждения о человеке;
2. топос, где начинается нечто Иное. У С.Хоружия – это абсолют, виртуальность и бессознательное. По нашему мнению, можно к этому добавить (но уже в качестве *антропной*, т.е. принципиально непреодолимой границы) смерть (в хайдеггеровской интерпертации), т.к. она есть точка окончания, завершения, прекращения человеческого существования. Иначе говоря, в рамках нашего исследования мы исходим из методологической необходимости разделения понятий «*антропологическая граница*» и «*антропная граница*» (последнее понятие вводится нами впервые).

Антропные границы – это тот «Рубикон», проходя который человек перестает «Быть» (рождение и смерть), т.е. они есть экзистенциальные пределы его существования. До них и после них человека *нет*. Поэтому антропные границы всегда уже антропологических. Смерть, например, наполняет смыслом дискурс о человеке, но по отношению к нему самому является «точкой невозврата». Когда мы говорим о «пограничной ситуации», мы имеем в виду, в первую очередь, то критическое стечение обстоятельств, где человек и его восприятие мира оказываются, «по-трясенными», «по-колебленным», т.е. ситуацию «онтологической» опасности разрушения антропных границ, вследствие чего человек перестает существовать. Смерть есть то «Иное», куда попадает человек, преступивший антропную границу.

Особенность антропных границ в том, что они являются принципиально непреодолимыми для традиционного философствования. Из современных «неклассических» концепций человека особо выделим трансгуманизм с его идеями достижения человеком такого состояния, при котором возможно преступление ключевой антропной границы – смерти. Несмотря на то, что идея бессмертия человека уже не одно столетие витает в философии (особенно в данном отношении выделяется философия «общего дела» Н.Федорова), именно в современной философии ее воплощение близко как никогда, если учесть последние открытия в медицине, биологии и других науках.

Резюмируя вышесказанное, отметим, что антропологическая граница выступает внешней смысловой оболочкой конституирования антропологического дискурса, антропная граница – внутренней, т.е. первая имеет интенцию к Иному, вторая – к самому человеку. Кроме всего прочего, понятие антропологической границы дает нам основание для создания типологии концепций человека в современной философии [5]. Среди других концепций, использующих это понятие (либо его смысловые эквиваленты) можно отдельно отметить *метаантропологию* Н.Хамитова, интервальную антропологию Ф.Лазарева, антропологию «*иномерности*» Ю.Шичаниной и др.

Таким образом, проблема поиска и обозначения антропологических границ имеет свою историю, которая насчитывает не один десяток лет. Согласимся с мнением С.Хоружия, утверждающего, что тема «трансгрессии», т.е. «преступания» границы вообще вышла для западной мысли на первый план, постепенно набирая обороты и расширяя свое влияние. По нашему мнению, современная философская антропология эту интенцию не утратит, а напротив, она будет усиливаться в сторону поиска и, возможно, в некоторых версиях постмодернистского толка к преодолению антропологических границ, что позволяет предположить о наличии смыслового единства ее разнообразных проявлений.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаджикурбанов А.Г. Философская антропология Х.Плеснера [послесловие] / А.Г. Гаджикурбанов // Плеснер Х. Ступени органического и человек: введение в философскую антропологию. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2004. – С. 315-346.
2. Григорьян Б.Т. Экзистенциальная концепция К.Ясперса / Б.Т. Григорьян // Буржуазная философская антропология XX века. [Отв. ред. Б.Т.Григорьян]. – М.: Наука, 1986. – С. 23-34.
3. Гурия С.П. Маргинальная антропология [электронный ресурс] / С.П. Гурия. – Саратов, 2000. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/margin/index.html>.
4. Микитинец А.Ю. О методологическом значении метаантропологии в современном философском дискурсе / А.Ю. Микитинец // Ученые записки ТНУ им. В.И.Вернадского. – 2009. – Т.22 (61), №1. – С. 76-82.
5. Микитинец А.Ю. Современная философская антропология: типология и эволюция / А.Ю. Микитинец // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – 2009. – Вип. 22. – С.163-167.
6. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Х. Плеснер: [пер. и автор послесл. А.Г. Гаджикурбанов]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2004. – 368 с.
7. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Х. Плеснер // Проблема человека в западной философии: Переводы [Сост. и послесл. П. С. Гуревича; Общ. ред. Ю.Н. Попова; пер. А.Филиппова]. – М.: Прогресс, 1988. – С. 96-151.
8. Хоружий С.С. Глобализация и поиск новой модели человека / С.С. Хоружий // Кризис цивилизации сквозь призму антропологии: истоки, механизмы и пути преодоления. Материалы к заседанию клуба «Красная площадь» 20 декабря 2005 г. – М, 2006. – 24 с.
9. Хоружий С.С. К антропологической модели третьего тысячелетия. Православная аскеза – ключ к новому видению человека [электронный ресурс] / С.С. Хоружий // Сборник статей. М.: Вэб-Центр «Омега», 2000. – Режим доступа: <http://www.wco.ru/biblio/books/horzhy1/Main.htm?mos>.
10. Шичанина Ю.В. Иномерность как антропокультурная проблема / Ю.В. Шичанина // Разум в постнеклассическую эпоху: антропологические перспективы. Материалы международного симпозиума ТНУ им.В.И.Вернадского. Симферополь, 21–24 мая 2003. – Симферополь. Изд. ТНУ им. В. И. Вернадского, 2003. – С. 66-68.

УДК 130.32

Т.С. ПАВЛОВА

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ ПРО МОРАЛЬ

Павлова Тетяна Сергіївна - старший викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат філософських наук

У статті розглядаються питання моралі у філософсько-правовій концепції Г.В.Ф. Гегеля про державу і право, особлива увага приділяється історико-філософському аналізу моральної проблематики.

Ключові слова: мораль, право, благо, свобода.

В статье рассматриваются вопросы морали в философско-правовой концепции Г.В.Ф. Гегеля о государстве и праве, особое внимание уделяется историко-философскому анализу моральной проблематики.

Ключевые слова: мораль, право, благо, свобода.

This article is about the questions of moral are examined in philosophical and legal conception of G.V.F. Hegel about the state and right, the special attention is spared to the historical and philosophical analysis of moral problem.

Keywords: moral, right, good, freedom.

© Т.С. Павлова, 2009

Мораль залишається у практичній філософії основною категорією, але досі навколо нього є чимало проблем. Наприклад, залишається проблемним і досі невизначеним поняття моралі і її місце поряд з іншими філософськими категоріями. Історико-філософський розгляд моральних питань у філософії Г.В.Ф. Гегеля допоможе більш детально розглянути питання практичної філософії у німецькій класичній традиції.

Цікавими щодо питань практичної філософії Г.В.Ф. Гегеля є дослідження таких філософів, як В.Г. Пушкіна, А.І. Тимофєєва, І.А. Ільїна, Р. Гайма, В.С. Нерсисянца та інших. У своїх роботах вони розглядають філософсько-правову проблематику та антропологію у філософії Г.В.Ф. Гегеля. Але питання моралі потребують більш докладного дослідження, з урахуванням історико-філософського підходу до вирішення проблем практичної філософії. Саме такому розгляду моралі у філософії Г.В.Ф. Гегеля і присвячена дана стаття. Її метою є історико-філософський аналіз моралі у практичній філософії Г.В.Ф. Гегеля.

Мораль проявляється вже не тільки в думках, а й у справах, вчинках особи, оскільки особа має право на свободу вчинку. Тут мова йде вже про розвиток правосвідомості. Основним поняттям моральної і правової свідомості Гегель вважає добро. Але у визначенні що є добро, а що є зло не можна спиратися лише на совість. Гегель зазначає, що відношення визначень, які суперечать одне одному є абстрактна достовірність самого духу, і по відношенню до цієї нескінченності суб'єктивності всезагальна воля, добро, пра-

во, обов'язок в тій же мірі існують, в якій і не існують, - саме ця суб'єктивність знає себе в якості вбираючої і вирішальної. Ця чиста достовірність самої себе, що ставить себе на свою вершину, чиста достовірність самої себе проявляється у двох формах, що безпосередньо переходять одна в іншу, - совісті і зла.

На думку В.С. Нерсисянца, у філософії Гегеля по відношенню до тієї цілісності і завершеності поняття права, яка надана в усій «Філософії права», абстрактне право виступає лише як абстрактна і гола можливість всіх наступних, більш конкретних визначень права і свободи. Абстрактне право – лише усвідомлення правоздатності. Це свідомість в якості моменту поняття права і у відповідності з тотожністю волі і мислення націлене на реалізацію і об'єктивацію конкретних визначень права і свободи, що містяться в ньому, але не є ще ні одним з них. На цій стадії закон ще не віднайшов себе, його еквівалент – лише формальна правова заповідь. Заповіддю лишаються також і відношення вільних і правових особистостей між собою [4, 56]. У праві воля має наявне буття у зовнішньому, що не повністю відповідає її внутрішньому Я. Тому воля повинна мати своє наявне буття у самій собі, всередині самої себе. Вона виступає як внутрішній світ особистості. Гегель зазначає, що цінність людини визначається її внутрішнім спонуканням, і тим самим точка зору моральності є для себе суцзя свобода. Така точка зору є по своїй формі право суб'єктивної волі [2, 137].

Абстрактне право ще являє собою суб'єктивну волю, яка тільки робить спроби об'єктивації.

Воно ще не відповідає свободі, оскільки свобода в абстрактному праві розглядається як свобода суб'єктивна, де особа виступає вільною сама у собі. Але добро, яке в абстрактному праві виступає у розумінні, намірі особи, повинно здійснюватися ззовні, об'єктивуватися.

Мораль, як наступний етап розвитку права, являє собою в цілому реальну сторону поняття свободи, суб'єктивна воля виражає себе також і як об'єктивна і істинно конкретна воля. Г.В.Ф. Гегель зазначає, що цей рух є опрацюванням ґрунту свободи, суб'єктивності, яка з початку абстрактна, а саме: відмінна від поняття; потім вона стає адекватною поняттю, і тим самим ідея отримує свою істинну реалізацію [2, 153]. Людина у цьому відношенні є вільною, оскільки бажає, щоб про неї судили по її самовизначенню, незважаючи на зовнішні визначення, цінність людини визначається її внутрішньою спонукою. Моральна воля є недосяжною, оскільки її не можна піддавати насильству, мораль виступає як внутрішнє переконання людини в яке не можна вторгтися.

Свобода на етапі моралі продовжує свій розвиток, але мораль не є завершальним етапом розвитку об'єктивного духу, і свобода на цьому етапі не реалізується у повній мірі. Воля є тотожною своєму поняттю лише у моральності, тому зобов'язання досягається лише у моральності. У моралі людина ще захищає свій власний інтерес і розуміє себе як абсолютне, тому і суб'єктивна воля тут виступає як абстрактна, обмежена, формальна, але вже є дещо інше з яким співвідноситься суб'єктивна воля, воно двояке: по-перше, воно субстанціальне поняття і, по-друге, зовнішньо наявне суще. На думку Г.В.Ф. Гегеля, визначеність у волі, що сама себе визначає є: а) перш за все як покладена самою волею у собі; відособлення цієї волі у ній самій, зміст який вона собі дає. Це перше заперечення і його формальна границя, за допомогою якої воно є тільки покладене, суб'єктивне. У якості безконечної рефлексії у себе ця границя є для самої волі, і воля є: б) воління цю границю зняти – діяльність, призначення якої в тому, щоб перемістити цей зміст із суб'єктивності в об'єктивність взагалі, в безпосереднє наявне буття, в) проста тотожність волі із собою у цьому протиставленні є зміст, ціль, що залишається рівною собі в обох і байдужою до цих відмінностей форм. Навіть коли суб'єктивне визначення волі набуло форми об'єктивності, зміст суб'єктивної волі містить своє особливе значення, людина мислить як своє те, що міститься в її суб'єктивній волі. Зміст у той же час володіє і всезагальною волею: володіє об'єктивністю поняття, він у собі самому відповідає в собі сущій волі, воля містить також можливість не бути відповідною поняттю, здійснюючи свої цілі, особа зберігає свою суб'єктивність, але разом з тим здійснюючи свої цілі вона їх об'єктивує і знімає цю свою суб'єктивність. Об'єктивність мети, що

здійснена, включає в себе три моменти: зовнішнє безпосереднє наявне буття, відповідність поняттю, всезагальну суб'єктивність. Суб'єктивність же, що зберігається у цій об'єктивності, є в тому, що залишається об'єктивна мета як мета особи, суб'єктивності вже є такими, що збіглися і наявність об'єктивності [2, 156-158].

Формальне право за Г.В.Ф. Гегелем містить лише заборони і має лише негативне значення по відношенню до волі інших, в моралі визначення волі особи по відношенню до волі інших є позитивне, оскільки у моралі мова йде про благо інших [5, 322]. У моралі існує внутрішнє відношення волі до самої себе, але не тільки, одинична воля знімає себе в об'єктивуванні. Вираження моральної волі є вчинок, особа його знає у зовнішньому вираженні як свій, він має суттєве відношення до поняття, як зобов'язання та до волі інших. Говорячи про право моральної волі, Г.В.Ф. Гегель зазначає, що воно містить три сторони: абстрактне, або формальне право вчинку на те, щоб він був наміром суб'єктивної волі, особливе у вчинку є його внутрішній зміст - благо, як особлива ціль приватного суб'єктивного наявного буття особи, цей зміст як внутрішній, одночасно зведений у свою загальність як у себе і для себе суцільну об'єктивність, є абсолютна ціль волі, добро, що виступає у сфері рефлексії разом з протилежністю суб'єктивної загальності, частинно разом із злом, частиною разом із совістю.

Вчинок визначається як моральний, якщо він збігається з наміром особи, оскільки право моральної волі є в тому, що у її наявному бутті отримує визнання лише те, що внутрішньо існувало як умисел. В умислі необхідним є, щоб зовнішня воля особи виступала для неї і як дещо внутрішнє. Щодо наміру вчинку, то тут виникає питання про відносну цінність вчинку для особи і всезагальну цінність вчинку – добро. У вчинку відбувається розрив між тим, яким був умисел і наявним суцільним, між тим, що існує зовнішньо як загальна воля і внутрішнім особливим визначенням, яке йому надає особа, у тому, щоб намір був загальним змістом. Взагалі-то добро являє собою намір, що зведений у поняття волі.

У контексті вчення про мораль, як етапу розвитку права, Г.В.Ф. Гегель розглядає умисел і вину. Поставити у вину особі можна лише те, що містилося в її умислі. У вині міститься зовнішнє судження про здійснення чи нездійснення особою чогось. Людина може нести відповідальність лише за те, що містилося в її умислі. Намір виражається в тому, що особа знає не тільки свій одиничний вчинок, але і загальне, що із цим пов'язане, таким чином, загально виступає як бажане особою, як її намір. Умисел містить у собі не лише одиничність, але і намір, оскільки загальна якість вчинку була відома особі, що його здійснює і містилася в її суб'єктивній волі, об'єктивність вчинку виражається в тому, що особа знала і хотіла цього. Мотив діяння є те,

що називають моральним, і воно тим самим має подвійний зміст - всезагального в умислі і особливого у намірі. Г.В.Ф. Гегель підкреслює, що добре і правове існує не як природне, а як наданий розумом особи зміст. Більш моральною є точка зору, згідно з якою необхідно знаходити задоволення у вчинку, а не в тому, щоб зупинитися на розриві між самосвідомістю людини й об'єктивністю діяння [2, 163-167].

Г.В.Ф. Гегель розглядає відношення між наміром і вчинком, і виражає думку, що суб'єкт є ряд його вчинків. Якщо вони є рядом звершень, що не мають цінності, то не має цінності і суб'єктивність воління; якщо ж навпаки, ряд діянь індивіда за своєю природою є субстанційним, то така і внутрішня воля індивіда [2, 167-168].

Щодо пріоритетів, які виділяє Г.В.Ф. Гегель, то необхідно зазначити, що правомірність він ставить вище моральності, при цьому він наводить приклад зі святим Криспіном, який крав шкіру для того, щоб шити з неї взуття бідним, то його вчинок є моральним, але разом з тим неправомірним і тим самим він не має значення [2, 170]. Допустити невиконання абстрактного права на думку мислителя можна лише нуждою, що є у даний момент і вимагає здійснення певного вчинку, оскільки невиконання його містило б у собі здійснення найвищого неправу, що виражається у повному запереченні буття свободи.

Наступні категорії моралі, які розглядає Г.В.Ф. Гегель – це добро і совість. Добро мислитель виражає як реалізовану свободу, як абсолютну кінцеву мету світу [2, 172]. Добро являє собою визначену ідею, єдність поняття волі і особливої волі. Добро виступає як ідея, єдність поняття волі, в якій абстрактне право, благо, суб'єктивність знання, випадковість зовнішнього наявного буття зняті як для себе самостійні, але при цьому вони продовжують міститися у ньому і зберігатися. Добро за своєю суттю не є абстрактно-правовим, а є наповненим змістом, є як право так і благо. Знову такі, підкреслюючи зв'язок права і моралі, Г.В.Ф. Гегель зазначає, що благо без права не є добро, таким же чином і право не є добро без блага. Добро є абсолютним правом по відношенню до абстрактного права власності і особливих цілей блага, вони є значимі тільки остільки, оскільки вони відповідають добру і є йому підпорядкованими. Суб'єктивна воля теж має цінність і гідність лише остільки, оскільки відповідає добру. Добро в моралі виступає ще як абстрактна ідея добра, суб'єктивна воля ще не є сприйнята ним і відповідна йому воля. Добро виступає як субстанційне для суб'єктивної волі, вона повинна зробити його своєю ціллю і здійснити. Добро ж тільки через суб'єктивну волю вступає у дійсність. Добро виступає як істина особливої волі, але ця воля не є доброю за природою, але може лише завдяки роботі над собою стати тим, що вона є. З іншого боку, саме добро без суб'єктивної волі є лише позбавлена реальності абстракція, і реальності воно повинно набути

лише завдяки суб'єктивній волі. У розвитку добра містяться три ступені: 1) добро є для особи як особлива воля, і вона її знає, 2) висловлюється, що є добро, і розвиваються особливі визначення добра; 3) визначення добра для себе, особливість добра як нескінченної для себе суцільної суб'єктивності. Це внутрішнє визначення добра є совість [2, 173]. Оскільки добро є сутністю волі, в її субстанційності і загальності, воля в її істині, тому воно є тільки у мисленні і завдяки мисленню. Мова у Г.В.Ф. Гегеля йде не про субстанційну чи несубстанційну природу добра, а про те, що людина має вище право, яке є в тому, щоб не визнавати нічого, розумності чого вона не вбачає [2, 173]. Добро міститься у свідомості людини і є розумним, людина виходить у своїх діях і вчинках з того, що визнає розумним, відповідно добрі дії є розумними. Роздуми про те, що людина не може пізнати істину, а має справу тільки з явищами, що мислення шкочить добрій волі, і подібні до цих уявлення позбавляють дух як інтелектуальної, так і всієї моральної цінності і гідності.

На запитання, яке Г.В.Ф. Гегель сам ставить про те, що є обов'язок він відповідає, що це значить здійснювати праве і піклуватися про благо, як про своє, так і про благо у всезагальному визначенні, про благо інших [2, 176]. Можна дуже піднесено говорити про обов'язок, і ці речі піднімають людину і примушують битися її серце, але якщо вони не приводять до якогось визначення, то врештірешт стають нудними, їх дух потребує особливості, на яку він має право. Філософ протиставляє обов'язок совісті, яка на його думку є глибока внутрішня самота, перебування з самим собою, в якому зникає все зовнішнє і всяка обмеженість, повне перебування наодинці у собі самому. Совість ґрунтується на непорушних основоположеннях і такими для неї є об'єктивні для себе визначення й обов'язки, вона є воління добра. Совість знає у собі і з самої себе, що є право і обов'язок, і визнає добром те, що вона таким знає. Разом з тим совість виражає ствердження, що те, що вона знає і волить таким, істинно є право і обов'язок. Г.В.Ф. Гегель не обминає у своїх дослідженнях проблему совісті, яка є в тому, чи справді совість індивіда відповідає ідеї совісті чи є те, що він вважає добром або видає за добро, дійсно добром. На його думку, це пізнається лише із змісту зобов'язання бути добром. Держава не може визнати совість у властивій їй формі, тобто як суб'єктивне знання, подібно до того як у науці не має значення суб'єктивна думка, посилення на суб'єктивну думку, оскільки совість як формальна суб'єктивність взагалі є постійна готовність перейти в зло. До моралі відноситься лише формальна совість, істинна совість відноситься до моральності. Совість в якості істинної є визначення самої себе до того, щоб волити те, що в собі і для себе є добро і обов'язок. Оскільки у моралі мова йде лише про абстрактне добро, совість є ще позбавленою свого об'єктивного змісту і є ще тільки нескінченною достовірністю самого себе [2, 179].

Походження зла є у пізнавальній стороні свободи, людина є злою як в собі чи за природою, так і завдяки своїй рефлексії в себе. Людина повністю несе вину за своє зло. Добро і зло є нероздільними, зла воля бажає протилежне всезагальній волі, добра воля веде себе відповідно до свого істинного поняття. Питання про походження зла полягає у питанні про те, як негативне попадає у позитивне. Воля є джерелом як добра так і зла, тому у своєму понятті воля є настільки ж доброю, наскільки і злою. Природа не є ні доброю, ні злою. Добро передбачає його знання. Щодо зла, то людина може, але необов'язково повинна його хотіти.

Абсолютну суб'єктивність Г.В.Ф. Гегель вважає самою незрозумілою формою зла, завдяки якій зло перетворюється в добро і добровільно, і самосвідомість, що знає себе як ця сила і тому як абсолютна, є вища вершина суб'єктивності з моральної точки зору [1, 178]. Це форма якої зло досягло із-за поверхневої думки, оскільки вона спотворює глибоке поняття називає зло добром. Мислитель виділяє основні форми цієї суб'єктивності.

Першою формою є лицемірство, яке містить у собі знання істинного загального. Це знання може бути у формі тільки почуття права й обов'язку або у формі його подальшого знання і пізнання. Також воно містить у собі воління протидіючого цьому загальному особливого, як таке, що порівнює обидва ці моменти знання, таким чином, що для свідомості її особисте воління визначене як зло. Ці дії виражають дію з нечистою совістю, але ще не лицемірство як таке, творити зло зі злим наміром ще не є лицемірство. Другою формою є формальне визначення неправди, намагання показувати для інших зло як добро, що є обманом інших. Зла людина може навіть і для самої себе знаходити виправдання здійснюваного ним зла в інших своїх добрих справах або у благочесті, взагалі у благих підставах, надаючи завдяки цьому злу для себе видимість добра. Така можливість міститься в суб'єктивності, яка в якості абстрактної негативності знає, що всі визначення підпорядковані їй і виникають із неї. Третьою формою є пробабілізм. Його принцип є в тому, що вчинок, для якого свідомість може віднайти якусь благу підставу, хоча б тільки авторитет якогось теолога, навіть якщо інші теологи з цим судженням повністю розходяться, - що такий вчинок дозволений і що совість того, хто його здійснює, може бути спокійною. Четвертою

формою є ствердження, що добра воля повинна бути в тому, що вона волить добро; цього воління абстрактного добра повинно бути достатньо, більш того, воно повинне бути єдиною вимогою для того, щоб вчинок був добрим. Достатньо самого нікчемного роздумливого утворення, щоб знайти для кожного вчинку позитивну сторону і тим самим серйозну підставу і добрий намір. У цьому абстрактному добрі зникає всяка різниця між добром і злом і всі дійсні обов'язки; тому хотіти тільки добра і мати при здійсненні вчинку добрі наміри є скоріше зло, оскільки добра хочуть у цьому випадку в цій абстрактності, і визначення його надається свавіллям суб'єкта. П'ятою формою є те, що моральну природу вчинку визначає переконання, що вважає дещо правим. Добро, якого бажають, ще не має змісту, і в принципі переконання міститься більш точна вказівка, що поведінка, яка підпадає під визначення, добра належить суб'єкту. Таким чином, повністю зникає навіть видимість моральної об'єктивності. Впевненість особи є дещо у вищій мірі нікчемне, якщо вона нездатна пізнати нічого істинного; в цьому випадку байдужим є, як я мислю, і в якості предмета мислення особі залишається пусте добро, розсудлива абстракція. Шостою, вищою формою, в якій ця суб'єктивність повністю осягає і висказує себе, є образ, який, використовуючи запозичений у Платона вираз, називають іронією, він користувався ним для описання метода Сократа, який він застосовував у приватних бесідах, виступаючи проти зарозумілості, нерозвинутої софістичної свідомості, у захист ідеї істини і справедливості, причому іронічно він відносився тільки до цієї свідомості, а не до самої ідеї [2, 184-193].

На рівні розвитку об'єктивного духу, що називається мораль, відбувається поступовий перехід від суб'єктивності волі до загальності, але цей перехід лише зрушує з місця, він не має ще всіх необхідних характеристик загального. Це один з етапів поступового становлення права і свободи, коли формується правова і моральна свідомість особи, вектор якої має певний напрямок – загальність. На рівні моралі є певні зрушення у переході від абсолютної суб'єктивності, яку Г.В.Ф. Гегель розуміє як форму зла, до загального як символу реальної свободи. Щодо подальших досліджень у цій проблематиці, то необхідно звернути увагу на діалектичний перехід між різними елементами розвитку об'єктивного духу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бикова М.Ф. Гегелевское понимание мышления / М.Ф. Бикова. - М.: 1997. - 280 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. - М.: Мысль, 1990. - 524 с.
3. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. [Текст] / И.А. Ильин. - СПб., 1994.
4. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля. [Текст] / В.С. Нерсесянц. - М.: Юристъ, 1998.
5. Пионтковский А.А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория / А.А. Пионтковский. - М.: Госюриздат, 1963. - 468 с.
6. Пушкин В.Г. Философия Гегеля. Абсолютное в человеке / В.Г. Пушкин. - СПб.: Лань, 2000. - 448 с.
7. Тимофеев А.И. Учение о человеке в философии Гегеля / А.И. Тимофеев. - М.: Мысль, 2008. - 320 с.

УДК 130.121

Ф.Ф. ТОВСТОЛЬЯТКО

КОНТЕКСТ РОЗАНОВА: РЕВОЛЮЦИОННЫЙ КОНСЕРВАТИЗМ И АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Товстольятко Федор Федорович – соискатель кафедры философии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

У статті розглядається принципова можливість відтворення антропології В.В. Розанова в якості цілісної теоретичної системи. При цьому уявні недоліки позиції філософа, як то – розмитість, спонтанність, суперечливість оцінюються як необхідні компоненти дійсної складності і суперечливості самої ситуації людської присутності у світі.

Ключові слова: антропологія, гносеологія, людина, соціальний порядок.

В статье рассматривается принципиальная возможность представления антропологии В.В. Розанова в качестве целостной теоретической системы. При этом кажущиеся недостатки концепции философа: размытость, спонтанность, противоречивость, оцениваются как необходимые компоненты для описания действительной сложности и противоречивости самой ситуации человеческого присутствия в мире.

Ключевые слова: антропология, гносеология, человек, социальный порядок.

In article it's considered the basic opportunity of representation V.V. Rozanov's anthropology of as complete theoretical system. Thus seeming lacks the philosopher: the illegibility, spontaneity, discrepancy, are estimated as necessary components for the description of the valid complexity and discrepancy of the situation of human presence at the world.

Keywords: anthropology, gnoseology, the person, a social order.

© Ф.Ф. Товстольятко, 2009

На сегодняшний день Розанов является едва ли не наиболее издаваемым в России дореволюционным мыслителем. В последнее время было высказано немало мнений как о самом Розанове, так и о литературном прецеденте, созданном писателем, мыслей хороших и плохих, благожелательных и нелицеприятных, изданы две биографии [2, 4], пишутся диссертации, но об одном можно сказать совершенно определенно: писателя так и не смогли превратить в академический факт, впрочем в полном соответствии с его собственными пророчествами. «Газетный» философ словно нарочно ускользает от таксономизации, насмехаясь над академизмом и системностью, будто показывая язык своим многочисленным исследователям.

Обычно хороший писатель открывает для читателя некую потайную комнату, наполненную сокровищами духа. Но писатель уровня Розанова открывает настоящий портал, выход в иную реальность, опрокинутый мир, сверкающий поистине неземным блеском. В этом проявляется своеобразный мифологизм Розанова, что давно отмечено многими исследователями его творчества: «Мифологическое сознание Розанова естественно материально, но материальность эта отличается не эмпиричностью, а магичностью. Магичность Розанова, далеко не метафорическая, не литературная. Трудно найти в мировой литературе ав-

тора, «литератора», который мог быть так пронизан «вещественностью» мира» [11, 17]. Возможно именно в этой мифологичности или, скорее, мифопоэтичности и заключается особое, суггестивное воздействие Розанова на читателя, испытывающего потребность снова и снова перечитывать Розанова. Например, процитированный выше В. Г. Сукач признается, что читал «Опавшие листья» более ста раз! [11, 12].

«Сила Розанова не в системности, но в разрушении стен, в разрушении убеждений (это русских-то «убеждений»). Розанов гусеницей прогрызает словесную перегородку между читателем и писателем, между вашей мыслью и вашей душой» [3, 66]. А вот уже сам Розанов: «Что, однако, для себя я хотел бы во влиянии? Психологичности. Вот этой ввинченности мысли в душу человеческую – и рассыпчатости, разрыхленности их собственной души (т.е. у читателя). На «образ мыслей» я несколько не хотел бы влиять; «на убеждения», – даже «и не подумаю». Тут мое глубокое «все равно». Я сам убеждения менял, как перчатки, и гораздо больше интересовался калошами (крепки ли), чем убеждениями (своими и чужими)» [7, 255].

Подобные высказывания или, во всяком случае, настроения, присутствуют в любой книге Розанова, что давало повод для многочисленных

критических нападок и даже обвинений в «органической моральной невменяемости» (диагноз П. Струве).

Русская философская публицистика начала XX века попыталась «серьезно» отнестись к Розанову, чаще всего, серьезно его критиковать и... проиграла. Розанов как никто иной ускользает от академического рассмотрения и даже вовсе от рассмотрения и рассматривания. «Весь Розанов основывается на ассоциациях, на впечатлениях, иногда ничтожнейших, но которые имеют особенность завязать в душе и душу перевоспитывать, отлагаться навечно» [4, 49]. Чтобы понимать Розанова, необходимо иметь его же собственный знаменитый «Нос», особый внутренний нюх, позволяющий ориентироваться в безднах противоречий, несуразностей и парадоксов.

Тем не менее, при всей внешней изменчивости, «протеизме» Розанова, заметна постоянная приверженность последнего нескольким основным темам: язычество и христианство, иудаизм и христианство, Россия и христианство, человек и его судьба. Все эти темы рассматриваются Розановым в особом антропологическом и смысловом измерении, каковым является пол (Sex). Разумеется, у Розанова были и другие, относительно автономные темы, однако половой вопрос безусловно можно назвать стержнем розановского творчества.

Квинтэссенцией розановского понимания «истории» можно считать фразу из «Опавших листьев»: «История не есть ли чудовищное другое лицо, которое проглатывает людей себе в пищу, нисколько не думая о их счастье. Не интересуясь им? Не есть ли мы – «я» в «Я»? Как все страшно и безжалостно устроено» [7, 175]. Подобные умонастроения вполне созвучны эпохе, порождавшей преимущественно пессимистические концепции и пессимистическую литературу. Апокалиптические ожидания были свойственны не только Розанову и не только русским писателям. Жестокая ирония заключается в том, что Россия в это время успешно воевала, т.е., собственно, уничтожала, другую империю – Австро-Венгрию, настроения в которой были бы вполне понятны Розанову: «... Могущество Страха, Кровавый закат В штормовых облаках. Вы, гибнущие народы! Суждено вам бессильной волной Разбиться о берег Ночи». Едва ли Розанов был знаком с поэзией Г. Тракля [12, 271], однако, трудно не обратить внимание на определенное единство мотивов и настроений в творчестве столь различных людей.

В истории философии было немало мыслителей, излагавших свои взгляды по видимости спонтанно и бессистемно. Тем не менее, при наблюдении определенной временной дистанции, мы способны рассмотреть контуры теории, быть может, более стройной и последовательной, чем философские системы XVIII–XIX вв.

От Ницше и от родственного ему эллински-языческого культа красоты, Розанова отделяет

темная глубина восточного мистицизма, субстанция пола (которой панически боялся Ницше, по сути – скорее, асексуальный тип), платоновская идея, светящаяся в бездне животной жизни, в любом живом существе.

Что вообще можно сказать об антропологизме Розанова?

Во-первых, антропология Розанова достаточно системна и узнаваема и уж конечно – оригинальна, настолько, насколько это вообще возможно. На рубеже XIX–XX вв. антропологические концепции растут как грибы после дождя. Интерес к целостному изучению человека приводит к появлению философских построений (т.н. «философской антропологии»), пытающихся уловить базовые характеристики человеческого существования. Системное изучение и описание человека в западно-европейской философии (М. Шелер, Х. Плеснер) при всем наукообразии и видимой полноте страдают, как это ни странно, отстраненностью от самого предмета исследования, не улавливают некоторых качеств, присущих человеку. Напротив, особенности стиля и способ рассмотрения и подачи материала у Розанова следуют за сущностью самого человека, его избыточностью, непредсказуемостью, парадоксальностью. Таковы наши действительные антропологические характеристики, что и отражено в нашей психике на всех ее уровнях. На сегодняшний день, после работы, проделанной структурализмом и постмодернизмом, никого не удивляют и не шокируют рассуждения об эмоциональной и мотивационной амбивалентности человека, устойчивый интерес философии к человеческой сексуальности позволяет А. Бадью, например, рассматривать любовь и опыт любви в качестве необходимого условия возникновения философии [1, 15-16], в целом интерес к разного рода маргинальным проявлениям человека в том числе и в сексуальной сфере становится популярным и обоснованным.

Во-вторых, человек описывается Розановым как принципиально половое, сексуальное существо, поэтому и его авторская антропология может быть «прочитана» как метафизика пола и качественно сопоставлена с любыми другими теориями, освещающими данный вопрос. Например, уже упоминавшиеся М. Шелер [13] и Х. Плеснер [6] не уделяют этой теме никакого внимания, едва указывая на сам факт полового диморфизма. Характерны также и современные тенденции в антропологии. За исключением специальных исследований, посвященных именно проблеме пола и половых отношений, большинство работ и справочников по антропологии, этнографии, мифологии отличается неслыханным ханжеством и антисексуальным ригоризмом, достойным лучшего применения. Достаточно вспомнить двухтомный энциклопедический словарь «Мифы народов мира», в котором подобная тематика отсутствует вовсе! В отношении данного вопроса в антропологии в целом сложилось до-

вольно странное положение, основанное на принципе «все или ничего». Розанов, разумеется, принадлежит скорее к первой части этой дилеммы.

В-третьих, метафизика пола у Розанова есть истине всеобъемлющее основание человечности, которое является базисом для формирования и рассмотрения всех системных социальных образований: семьи (рода), племени (нации), расы, человечества в целом. В этом отношении философ проявляет исключительную последовательность и настойчивость, рассматривая свой предмет в широких эмпирических рамках и поднимаясь подчас до уровня философских обобщений.

Проблематика пола безусловно имеет у Розанова космополитическое звучание, являясь свидетельством обо всем человеке. Несмотря на свой патриотизм, философ не превратил его в «идеологию», поместив свое рассмотрение в непроницаемую оболочку вечных антропологических тем.

«Только общечеловеческое по-настоящему волновало Розанова, а не литературные направления и политические споры, партии, идеологические концепции» [4, 290].

В-четвертых, пол и половое влечение являются у Розанова принципиальной основой, фундаментом человеческой религиозности. Характерно в связи с этим розановское определение души: «Не ясно ли, что душа есть только функция пола, что пол есть ноумен души, как своего феномена. Точнее, пол – невидимый, бесцветный, неосознаваемый – есть сотворяющий душу и тело с его формами» [10, 337].

Поэтому, несмотря на свое личное пребывание в лоне христианской церкви, Розанов создал теоретическую систему, по духу и букве противоречащую христианству. Отсюда же и его симпатии к иудаизму. «В поле – сила, пол есть сила. И евреи – соединены с этою силою, а христиане с нею разделены. Вот отчего евреи одолевают христиан. Тут борьба в зерне, а не на поверхности, – и в такой глубине, что голова кружится.

Дальнейший отказ христианства от пола будет иметь последствием увеличение триумфов еврейства. Вот отчего так «вовремя» я начал проповедовать пол. Христианство должно хотя бы отчасти стать фаллическим (дети, развод, т. е. упорядочение семьи и утолщение ее пласта, увеличение множества семей) [7, 227].

«Отроду я никогда не любил читать Евангелия. Не влекло. Читал – учась и потом, – но ничего особенного не находил. Чудеса (все «победы» над природой) меня не поражали и даже не занимали. Слова, речи – я их не находил необыкновенными, кроме какой-то загадки лица, будущих знаний (разрушение храма и Иерусалима) и чего-то вещего. Напротив, Ветхий Заветом я не мог насытиться: все там мне казалось правдой и каким-то необыкновенно теплым, точно внутри слов и строк струится кровь, притом родная! Рассказ о вдове из Сарепты Сидонской мне казался «более христианским, чем все христианство» [7, 247].

В «Апокалипсисе нашего времени» и в переписке после 1917 г. В. В. Розанов производит еще более радикальный расчет с христианством. Так, летом 1918 г. он пишет Э. Голлербаху: «Христианство прогнило, в моих мыслях христианство теперь разрушено» [5, 42]. «Христианство может быть только разрушено. Это – система мысли, и спасения христианству нет никакого. Затем, в печати, я уже только хитрил, хитрил много, ради цензуры и глупых читателей. Но во мне самом оно было совершенно разрушено, до основания, до песчинки» [5, 49].

Так же как эротическое и родительское чувство сливаются у Розанова в одно общее чувство пола или брака, так и это чувство не остается у него отделенным от другого всеобъемлющего отношения – чувства Бога. «Связь пола с Богом – большая, чем связь ума с Богом, – выступает из того, что все а-сексуалисты обнаруживают себя и а-теистами» [8, 92]. Для Розанова нет высшей религии, чем религия семьи. Однако, в христианстве он встречается с ненавистным ему идеалом аскетизма, монашества, девства, практически отсутствующим в иудаизме и язычестве.

Таким образом, контекст Розанова – неоязычество, языческий консерватизм и даже языческий гуманизм. В этом отношении его философия может быть вполне адекватно сопоставлена с консервативной традицией в западной философии (Р. Генон, Э. Юнгер, Ю. Эвола). Работа последнего – «Метафизика пола» [14] содержит немало точек соприкосновения с позицией Розанова, в том числе и в части критики христианского мирозерцания. Характерно, что сам Розанов в последние годы жизни склонялся к мысли, что христианского гуманизма не бывает вовсе, что гуманизм только и может быть языческим, природным, исходным и что христианство в основе своей антигуманно.

«Солнце загорелось раньше христианства. И солнце не потухнет, если христианство и кончится. Вот – ограничение христианства, против которого ни «обедни», ни «панихиды» не помогут. И еще об обеднях: их много служили, но человеку не стало легче. < ... > «Мы вопияли Христу, и он не помог. Он немощен». Помолитесь Солнцу: оно больше может. Оно кормит не 5000, а тьмы тем народа. < ... > Христос молчит. Не правда ли? Так не Тень ли он. Таинственная Тень, наведшая отощание на всю землю» [9, 15-16].

Именно этот антихристианский пафос привел Розанова к апологии пола и половых отношений и парадоксальным образом сблизил его с новомодными «революционными» теориями того времени, пытающимся «научно» разобраться в данном вопросе (Вейнинггер, Фрейд, Гиршфельд). Этих авторов, отличает как раз то, что было более всего ненавистно русскому мыслителю – позитивизм, отношение к человеку как к сугубо эмпирическому субъекту, неприятие религиозности как основы человеческого существования. Как уже отмеча-

лось, критика христианства никогда не означала у Розанова отказа от религиозности вообще.

Дальнейшее человеческое развитие, или антропологическая перспектива, видится В. В. Розанову как более или менее полный отказ от христианского бесполого мирозерцания, в придании последнему чувственного языческого эйдоса. Многочисленные высказывания философа подтверждают эту точку зрения.

Разумеется, трудно вообразить реакцию В. В. Розанова на современные тенденции в области организации сексуальных и семейных отношений. Ирония истории в отношении розанов-

ской теории пола состоит в том, что нынешнее неоязычество в своей практической части менее всего способно сохранить семью и семейные ценности, которыми как раз более озабочены современные христианские пастыри.

Деперсонализация половой жизни, темпоральный промискуитет, разрушение традиционных семейных устоев, вот *underside of a medal* т.н. «сексуальной революции», что едва ли соответствует чаяниям русского философа.

Как бы то ни было, старый спор В. В. Розанова с христианской половой моралью завершен, хотя история до сих пор не определила победителя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бадью А. Манифест философии / А. Бадью. – СПб.: Machina, 2003. – 184 с.
2. Болдырев Н. Ф. Семя Озириса, или Василий Розанов как последний ветхозаветный пророк / Н.Ф. Болдырев. – Челябинск: Урал ЛТД, 2001. – 480 с.
3. Галковский Д. Е. Бесконечный тупик / Д. Е. Галковский. – М., 1998. – 1057 с.
4. Николукин А. Н. Розанов / А. Н. Николукин – М.: Молодая гвардия, 2001. – 511 с.
5. Письма В. В. Розанова к Э. Голлербаху. – Берлин: Изд-во Е. А. Гутнова, 1922. – 114 с.
6. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Х. Плеснер. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с.
7. Розанов В.В. Опавшие листья. Короб первый и второй / В.В. Розанов // О себе и жизни своей. – М.: Московский рабочий, 1990. - С. 165-576.
8. Розанов В.В. Уединенное. / В.В. Розанов // Там же. С. 35-132.
9. Розанов В.В. Апокалипсис нашего времени / В.В. Розанов. – М.: Республика, 2000. – 429 с.
10. Розанов В.В. В темных религиозных лучах / В.В. Розанов. – М.: Республика, 1994. – 476 с.
11. Сукач В. Г. Загадки личности Розанова / В.Г. Сукач // Розанов В. В. О себе и жизни своей. – М.: Московский рабочий, 1990. С. 7-30.
12. Тракль Г. Стихотворения. Проза. Письма / Г. Тракль– СПб.: Симпозиум, 1996. – 640 с.
13. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994. - С. 129-194.
14. Эвола Ю. Метафизика пола / Ю. Эвола – М.: Беловодье, 1996. – 344 с.

УДК 130.121

О.В. ГОЛУБЕНКО

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА АНАЛІТИКА ФЕНОМЕНА ВТЕЧІ У МЕЖАХ ГАЙДЕГГЕРІВСЬКОГО «SEIN UND ZEIT»: ФЕНОМЕНАЛЬНИЙ ВИ(КАЗ)ЯВ «ПРОСТОРОВО- КІНЕТИЧНОГО» ПІД-ҐРУНТЯ

Голубенко Олександр Васильович - студент V курсу філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті здійснюється спроба теоретичної фіксації базисних екзистенціальних структур, які на відповідному рівні прояснюють/розкривають окремі елементи загального феномена втечі. Орієнтація пошукової роботи на здобуття адекватного теоретико-філософського інструментарію для «виведення-у-показ» підґрунтя, структури та сенсу зазначеного феномена результативно втілюється у ствердженні доцільності екзистенціально-феноменологічного «підступу-до» щодо останнього. Головним теоретичним здобутком має вважатися отримання певного феноменологічно проявленого екзистенціального «просторово-кінетичного» під-ґрунтя втечі в якості вихідної буттєвої можливості присутності (Dasein) як буття-у-світі (In-der-Welt-Sein).

Ключові слова: втеча, феноменологія, фундаментальна онтологія, екзистенціально-феноменологічний аналіз, екзистенціальна структура, Dasein, буття-у-світі.

В статье осуществляется попытка теоретической фиксации базисных экзистенциальных структур, которые на соответствующем уровне проясняют/раскрывают отдельные элементы общего феномена бегства. Ориентация поисковой работы на получение адекватного теоретико-философского инструментария для «выведения-в-показ» основ, структуры и смысла указанного феномена результативно воплощается в утверждении целесообразности экзистенциально-феноменологического «подступа-к» относительно последнего. Главным теоретическим результатом должно считаться получение определенной феноменологически проявленной экзистенциальной «пространственно-кинетической» под-основы бегства в качестве исходной бытийной возможности присутствия (Dasein) как бытия-в-мире (In-der-Welt-Sein).

Ключевые слова: бегство, феноменология, фундаментальная онтология, экзистенциально-феноменологический анализ, экзистенциальная структура, Dasein, бытие-в-мире.

The article contains the attempt of theoretical fixation basic existential structures that explicate separate elements of general escape phenomenon at the congruent level. The search which focuses on obtaining the relevant philosophical tools for demonstration of basics, structures and meaning of escape phenomenon implemented in approval of feasibility of phenomeno-existential «approach-to» referring to this phenomenon. The main theoretical result is getting phenomenologically manifested existential «spatio-kinetic» underlying sub-base of escape as the primary existential possibility of the presence (Dasein) as being-in-the-world (In-der-Welt-Sein).

Keywords: escape, phenomenology, fundamental ontology, phenomeno-existential analysis, existential structure, Dasein, being-in-the-world.

© О.В. Голубенко, 2009

Метою даної статті є теоретична «спроба» адекватної експлікації проблеми втечі, що здійснюється із орієнтацією на пошук прийнятної інструментарію для прояснення його підґрунтя в якості загального феномена буття людини та виявлення позитивних аспектів як самого зазначеного феномена, так і його теоретико-філософської аналітики.

Введення у площину запропонованої до розгляду статті питального знака/погляду, яким охоплюються екзистенціально-феноменологічні способи фіксації «під-ґрунтя» проблеми втечі у її феноменальній «іпостасі», видаються ані позбавленими значимих мотивів здійснення, ані значимості отриманих результатів. Проблематичне «поле тяжіння», до потрапляє у даному випадку наш теоретичний «рух-крізь-і-до»,

формується тією обставиною, що потреба для такого теоретичного прояснення настійно дає про себе знати у просторі філософської думки ХХ та початку ХХІ століття, симптомом чого виступає вплетеність у текстуальну форму існування останньої проблеми/концепту/мотиву втечі. Навіть у «контурній» формі можна констатувати, що такі провідні філософські течії, як екзистенціалізм, феноменологія, фрейдизм, неомарксизм, постструктуралізм, сучасні варіанти «медіа-філософської» рефлексії тощо – всі ці «модуляції» загальної розгорнутості/явленості, в якій перед нами постає філософія сьогодні та «після-сьогодні», містять у собі ті чи інші відмітини даної проблеми, причому – на пряму, без жодних потреб у (ре)інтерпретуючому «під(при)тягуванні-до».

Певним ін(ініцію)(спіру)ючим «імпульсом» виступає також і те, що навіть у попередньому, «чорновому» наближенні до порушеної проблематики ми стикаємось із загальною «латентною» «перед-баченістю» та «вже-вирішеністю» стосовно цілковито «негативної» сутності всього, що може охопити «собою-і-у-собі» як певні концептуалізації проблеми втечі, так і її феноменальна «про-явленість». Максимум, на який ми можемо розраховувати при наших теоретичних спробах досягнення певних аспектів цієї проблеми із іншими «сутнісними інтонаціями», полягає у розгляді втечі в якості особливої «стратегії», яка може виступати реалізацією тих чи інших загальних «сенсожиттєвих» орієнтацій та в якійсь мірі «звільняти простір» для власної (само)реалізації (стоїцизм, релігійна «перспектива» розгляду, ніцшеанський погляд на сутність аскетизму тощо). Проте ми маємо зазначити, що у межах запропонованої статті нас цікавлять не форми практичної реалізації якихось «стратегій», що за формальною ознакою можуть бути кваліфіковані в якості «втечі-від-чогось», але певна феноменальна роз-горнутість, яка б у своїй зафіксованій формі «працювала» на більш «глибинному» рівні, сягаючи певних під-основ «підприцільного» феномена, по відношенню до яких усі «практично-стратегічні» форми втечі як такої розглядалися б як певні модифікації/дерівати її загальної «основобудови».

Стосовно ступеня розробки обраної проблематики варто відзначити, що ключовий для нас екзистенціально-феноменологічний «базис» та близькі до нього теоретичні «продукти» представлені тут прізвищами таких видатних західних мислителів, як Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, М. Шелер, П. Рікер, Г. Г. Шпет, Х.-Г. Гадамер, Ф.-В. фон Херрманн, Р. Інгарден, Е. Левінас, Н. Аббаньяно тощо, а також спектром досліджень таких відомих авторів, як С. В. Борисов, П. П. Гайденок, І. Михайлов, М. Міхальський, В. І. Молчанов, І. С. Плотников, К. А. Свасьян, С. М. Ставцев, О. І. Ставцева, Г. М. Таврізян, А. Н. Тіпсіна, А. З. Черняк та ін.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у її межах, фактично вперше у рамках вітчизняної філософії та у відповідному мовному полі, здійснюється тематизація проблеми втечі із орієнтацією на виявлення її екзистенціальної «основоструктури» та застосуванням відповідного екзистенціально-феноменологічного «інструментарію». Акцентування уваги саме на екзистенціально-феноменологічному підході до проблеми втечі вбачається доцільним з огляду на можливість отримання шляхом подальшого «експлікативного» просування у цьому напрямку нових теоретичних «підступів» щодо актуальних філософських проблем (пост)сучасності.

Отже, стратегічна лінія нашого «наскрізного бачення» та вбачаючого «руху-крізь» визначатиметься спрямованістю на екзистенціально-

феноменологічні способи «підступів-до», певною атрактивною точкою для яких, у даному випадку, буде виступати феноменологічна проявленість цікавлячого нас феномена у межах відповідного теоретично поля. Останнє мається перед нами у формі фундаментально-онтологічного прост(ирання)ору гайдеггерівських експлікацій, які цілком і повністю зумовлюють нашу теоретичну інтенцію у бік екзистенціально «ін-тонованого» фіксуєчо-схоплюєче в(дивляння) слуховування як сукупності певних феноменологічних спроб «виведення-на-світло», здійснюваних щодо екзистенціальної основобудови феномена втечі. При цьому слід зазначити, що у такому «русі» ми не позбавлені також і певної «ви(з)мушеності», яка вимагає більш чіткої акцентуації зазначеної «особливості» цікавлячих нас структурних компонентів. Пояснюється це латентною «вимогою демонстрації» того, що у наших пошуках ми вихідним чином перебуваємо у стані «не-при-належності» рівню тривіального сприйняття «суті справи» та її екзистенціально-феноменологічної зафіксованості у вигляді тих чи інших слово-форм. Така вимога у певному розумінні «стоїть-за-спиною» у позиції «третьо-особовості», надаючи перманентний імпульс зміщення щодо тих площин циркуляції думки, які несуть ознаку зазначеної «тривіально-розуміючої» забарвленості, адже феноменологічно «міопічному» зору ніщо не заважає завжди дивитися способом «повз» на ті чи інші екзистенціально фікс(експлік)ації, що є «латерально» розташованими по відношенню до «хто»-позиції у структурі феномена втечі. Такий спосіб «повз-бачення», зокрема, напряду стосується і тієї специфічної «просторовості», яка має бути нами теоретично «зачеплена» та феноменологічно схоплена/зафіксована першою.

Отже, якщо ми заявимо про те, що кожна втеча у процесуальності свого (само)здійснення має власні «від» і «до» і що ці «від» і «до» маркують собою певні «типи/модифікації» екзистенціальної просторовості, то що саме мається тут на увазі? Чи не те, що якоесь онтично подане «щось» на кшталт тіла/об'єкта змінює своє розташування відносно сукупності таких же тіл/об'єктів у загальному їх «вмістилищі», що незримо обіймає останні у їх дискретній сукупності та подає для них простір у якості сцени, на якій розігрується дія під титулом «втеча(чогось/когось)-від(чогось/когось)? Або, можливо, мова йде про певне «перформатування», яке відбувається у полі людської психіки, яка у даному випадку виступає полемпростором для пере-позиціювання тих чи інших мисле-форм або пере-структурації свідомості, що здійснюються у спосіб, який викликається певною загрозою та має характер втечі? Звідки і куди «біжить», власне, наш феноменологічно явлений «хтось»? Чи потрібні йому при цьому якісь топографічні «там» і «тут» і чи він «перебирає ногами» або робить якісь «рухи-що-пересувають»,

аби при цьому останні «тут» і «там» були йому доступні?

Не тільки відповіді, але й сама постановка подібного плану питань має, звичайно, супроводжуватися іронічною посмішкою, адже феноменологічно «гострий» зір дозволяє розгледіти тут просторовість, яка має сенс лише в екзистенціальному плані та таку, що несе у собі буттєві риси/ознаки щодо присутності як такої: «<...> присутствие имеет <...> собственное «бытие-в-пространстве», что однако со своей стороны возможно только на основе бытия-в-мире вообще» [12, 75]. Така просторовість є «специфічною» та «особливою» також у суто екзистенціальному розумінні: «Понятность бытия-в-мире как сущностной структуры присутствия впервые позволяет проникнуть в экзистенциальную пространственность присутствия» [12, 75]. Тож ця просторовість є одним з базових ґайдеггерівських екзистенціалів, експлікувати сутність якого дає змогу лише розкриття його «близького екзистенціального комплексу», а саме – загальної «осново-структури» присутності (Dasein) як буття-у-світі.

Те, що дозволяє собі показатися у такий спосіб, і є особлива екзистенціальна просторовість, яка у своїй конституції теж не видається «простою» (що, втім, не виключає її цілісності як феномена). З приводу цього ґайдеггер зазначає, що простір є «роз(щепленим)колотим» на певні місця, проте «эта пространственность через мироразмерную целость имени-дела с пространственно подручным получает свое особое единство» [12, 126]. Таке місце, у даному випадку, не слід розуміти як тривіальне «де» «онтично просторового» розташування наявних речей, адже: «Место как место этого средства для... определяется всякий раз из целого направленных одно на другое мест подручной в окружающем мире взаимосвязи» [12, 126]. Відповідно до цього, «куди» тієї чи іншої відсил-прив'язки, яке завбачливо «тримають-перед-собой» у дбайливому «манні-справи», титулюється ґайдеггером як область. Таким чином, «<...> областная ориентировка множественности мест подручного составляет о к р у ж н о е, в о к р у г-н а с ближайше встречного в окружающем мире сущего» [12, 125].

Нескладно побачити, що при такому характері «підступів-до» щодо суті нашої справи стає очевидною певна «вторинність» природно-наукового трактування простору та його повсякденного «коріння», яке феноменологічним «перефокусуванням» дослідницького зору має піддаватися тут радикальному теоретичному викоріненню. Отже, немає ніякого відпочатково заданого/існуючого «вмістилища» у вигляді тривіального простору, а разом із ним – усіх його тривіальних «топографічних модуляцій» («зверху», «знизу», «позаду» тощо): «<...> все г д е открываются через ходы и пути повседневного обращения и толкуются усмотрением, а не фиксируются и раз-

мечаются в созерцательном промере пространства» [12, 125]. Таким чином, простір тут і так подає себе способом свійськості, а отже, і світ у своїй «світловості» не вміщає (щось наявне), але – зустрічає (когось присутнього), вже відпочатково являючи собою одну з базисних буттєвих рис присутності, яка обумовлює собою всі можливі «дериваційні» форми просторовості: «Допущение встречи подручного в его мироокужном пространстве оказывается онтически возможно только потому, что присутствие само в плане его бытия-в-мире «пространственно»» [12, 127].

Тож роз(криваюче)яснює «просування-крізь», здійснюване щодо відповідних текстових ділянок «Sein und Zeit», подає нам просторовість у вигляді такого комплексу експлікатів, що через них виявлена присутність найбільш ясно та чітко «кажет черты от-даления и направления» [12, 127], що якнайкраще подає нам відповідне «нюансування» з приводу цікавлячого нас боку справи. «Отдалить значит дать исчезнуть дали, т.е. отдаленности чего-то, приблизить. Присутствие по сути от-даляюще, оно как сущее, какое оно есть, дает всякому сущему встретить вблизи.» [12, 127] Отже, таке від-далення є буттєвою характеристикою присутності, яка саме у такий спосіб здійснює певне від(роз)криття будь-якої віддаленості. Остання ж, як і будь-яка онтична «дистанці(йність)я», є категоріальним визначенням сутнього «не-присутнісно-розмірного» типу. Від-далення ж у нашому випадку треба розуміти як екзистенціал, що в(с)хоплює буттєві риси основобудови присутності як буття-у-просторі саме у їх «основності»: «Лишь поскольку вообще сущее в его отдаленности открыто присутствию, в самом внутримирном сущем относительно другого становятся доступны «отдаления» и дистанции» [12, 127].

Проецюючи таке розуміння від-далення на площину «зачепленого» вище «мання-справи-із-засобами» та його відсилаючо-прив'язуючої тотальності, можна трактувати від-далення як певне на-ближаюче завбачення, тобто приведення (чогось) у позицію «перед» як (з)добуваюче о-володіння тим чи іншим засобом. Останнє ж, згідно із ґайдеггером, складає сутнісну тенденцію/схильність присутності до близькості, яка зумовлює всі онтичні спроби подолання віддаленості (враховуючи і науково-теоретичні види пізнавального роз(від)криття на-явного сутнього). При цьому у від-даленні необов'язково має лежати чітка оцінка «далекості» чи «близькості» в якості характеристик певної «топографічності» онтично зрозумілого світу, навпаки – віддаленість щодо присутності як буття-у-світі ніколи не схоплюється як тривіальна відстань із її «(кіло)метражем», адже: «Подручное окружающего мира налично ведь не для изъятого из присутствия вечного созерцателя, но встречает в усматривающе озаботившейся повседневности присутствия» [12, 128]. Тож присутність у

своєму екзистуванні не «рачує кілометри», не «нарізає» просторові «відрізки» та не приміряє їх до протяжності як на-явної тілесної речі: наближення/від-далення є завжди «стурбованим» «буттям-до» щодо того, що у цьому «стурбовано-дбаючому» завбаченні від-даляється.

Таким чином, «об'єктивні» відстані онтично відрецептованого «світу речей» вихідним чином не можуть збігатися з від-даленістю/близькістю «внутрішньосвітньо» сутнього як «цілого засобів», оскільки перші можуть бути точно відомими, проте ця «відомість» у той же час є і радикальною сліпотою, адже у неї немає функції завбачення/розкриття, яка тільки й дозволяє наблизитися/від-далитися навколишньому світу, який «зачіпає» присутність способом зустрічі. Отже: «Усматривающее от-даление в повседневности присутствия открывает по-себе-бытие «истинного мира», того сущего, при каком присутствии как экзистирующее всегда уже есть» [12, 128]. При цьому орієнтація на віддаленість у якості «під-вимірювання-підлаштованої» дистанції є такою, що у своїй «первинності» має характер приховування вихідної просторовості присутності як буття-у-світі, адже, як рельєфно показує Гайдеггер, «найближчим» є не те, що перебуває у мінімальній «дистанційованості» від «нас» як просторових точок-позицій, але те, що розташовується на середній відстані досяжності до огляду: «Поскольку присутствие по сути пространственно способом от-даления, обращение держится всегда в от-даленном им, в известном открытом просторе, «окружающем мире», поэтому мы слышим и видим сначала всегда через голову «ближайшего» по дистанции» [12, 129]. Цілком зрозумілим є й те, що просторовість самої присутності в жодному разі не може визначатися через завдання якоїсь тривіально-просторової позиції. Звичайно, що у тому випадку, коли ми дозволяємо собі використовувати певну термінологічну оболонку на кшталт «центральнопозиційності», то про якусь «позицію», а отже і «місце», все же таки мова йде, проте таке «зайняття (центральної) позиції» слід чітко відрізнити від пере-бування сутнього у певному місці певної області «простору-вмістилища» на-явно сутнього. «Зайняття (центральної) позиції» має розумітися тут як від-далення завбаченням внутрішньосвітнього «цілого засобів» у-середину «перед-роз(від)критої/розімкненої» області. Отже: «Присутствие в меру своей пространственности сначала никогда не здесь, но там, из какого т а м оно возвращается назад к своему з д е с ь, и это опять же только таким образом, что свое озаботившееся бытие к... оно толкует из там-подручного» [12, 130].

Останньою характеристичною рисою, яка подає себе у контексті нашого розгляду як таку, що потребує власного акцентування, є та обставина, що присутність як «буття-що-від-даляє» має характер напрямку/спрямування.

Саме так, адже будь-яке наближення як від-далення вже вихідним чином спрямовується на певну «область», з якої, власне, це від-далене і наближається (останнє при цьому тільки так і може подавати себе у модусі визначеності свого «місця»). «Направление наравне с от-далением как бытийные модусы бытия-в-мире заранее ведомы усмотрением озабочения» [12, 131]. Тобто у загальному екзистенціальному плані суть справи виглядає так, що присутність у своєму екзистуючому «триванні» у-тримує «завбаченням-розімкнуті» області як «куди» конститутивної для засобів при-належності. Отже: «От-даление и направление как конститутивные черты бытия-в-определяют пространственность присутствия к усматривающе-озаботившемуся бытию в открытом, внутримирном пространстве» [12, 26].

Таким чином, певною мірою експлікована просторовість присутності, що у своєму розгортанні пройшла крізь площини, які являють собою проекції цієї локальної проблематики на екзистенціальну структурність «цілого засобів» та основобудову присутності як буття-у-світі взагалі, надає певні теоретичні «елементи» для ре-конструктивного відтворення екзистенціальної «структурності» феномена втечі. Остання, втім, саме у якості феномена не повинна бути залишеною у такому «розкладено-розтросченному» стані, маючи «під-і-за-собою» певну «настанову» щодо необхідності радикально цілісного феноменологічного її фіксування. Феномен же специфічно онтологічної просторовості світу («світовості світу»), окрім того, що певним чином прояснює загальні буттєві особливості присутності у її екзистуванні, слугує водночас і ефективним «запобіжником» від теоретичного «зісковзування» у площину тривіального сприйняття екзистенціальної просторовості, а отже, і від феноменологічної «сліпоти» щодо тотальності всіх «від» і «до» як особливих маркерів, що вказують на просторові спів-конститутиви загального феномена втечі. Втечі, яка є певною буттєвою можливістю, що у цій своїй «якості» є в-коріненою у буттєвому устрої присутності як бутті-у-світі.

Із контурною прорисовкою екзистенціальної просторовості присутності набули певної ясності і ті «трансформативні процеси», які б могли кваліфікуватися в якості прояву вихідної (екзистенціально зрозумілої) «кінетичності» присутності. Останнє, маємо визнати, дійсно заслуговує на таку «за-лапковану» форму, адже, по-перше, таким чином ми маємо продемонструвати виконання захисного прийому/маневру, який виводить наш розшук з-під «атакуючої настирливості» загальнозрозумілих природно-наукових «сенсо-навантажень» щодо застосованого тут терміну «кінетичності», а, по-друге, у такий спосіб ми наче мимохідь зазначаємо деяку «довільність» у кваліфікації тих чи інших екзистенціально-феноменологічно схоплених

буттєвих рис/ознак саме в якості «кінетичності».

Дійсно, проведена аналітика розкриває перед нами певний горизонт, у якому ми вже, до всякого спеціального розгляду, можемо простежити певну «рухливість» як актуально даний рух-трансформацію та потенційну здатність до зміни «екзистенціальних дистанцій», що може здійснюватися, як ми вже це достатньо рельєфно показали, завдяки сутнісній приналежності до присутності як буття-у-світі певної екзистенціальної просторовості. Втім, тут і зараз у фокусі нашої уваги має опинитися те, яким чином у тексті «*Sein und Zeit*» зазначена «кінетичність» (або щось до неї «спів-звучне») тематизується самим Гайдеггером. Вже при першому наскрізному русі, що здійснюється по відношенню до цікавлячого нас тексту Гайдеггера, зазначена проблематика ставить себе перед нами, локалізуючись при цьому у п'ятій главі «Буття та часу». У такій «перед-позиції» нашому ви(о)питуванню пропонується «на-долоні-перебуваюча» роз(критість) горнутість феноменологічно проявленої буттєвої характеристики присутності у її модусі повсякдення, а саме – падіння, що також має тут «вигляд» певного екзистенціалу. З приводу останнього «основообразу» буття повсякдення Гайдеггер задається питанням стосовно його «динаміки» [12, 205], надаючи падінню можливість «мати» щось на зразок «прискорення» або ж тих чи інших його екзистенціальних «модифікацій» (зрив, провал, кружляння тощо).

Те, що Гайдеггер каже тут саме про своєрідну «динаміку», не повинно нас дивувати, адже під його феноменологічні акцентуації потрапляють у даному випадку характеристичні ознаки певного «руху» присутності у перспективі його екзистенціальної «спрямованості» та «інтенсивності». Ми ж, маючи на увазі «конотативні призвуки» потенційності та пов'язаності із тими чи іншими «силовими впливами», які приналежні цій термінологічній обгортці, застосуємо для загальної охоплюючої фіксації того, що «розгортально» відкривається у цій теоретичній площині, слово-форму, яка несе в собі більш рельєфну прорисовку/акцентування певного «трансформативного» моменту/призвуку, а саме – «кінетичність» (у її прив'язці до перехрестя різних «сенсо-полей» цього терміну у Арістотеля та Гуссерля, докладна характеристика якого, втім, виходить за межі даної статті) [1, 12].

Прояснити екзистенціальну «кінетичність» присутності, таким чином, ми маємо шляхом розкриття її сутнісної буттєвої характеристики, якою в даному випадку виступає повсякденність. Остання ж уже у контурній онтологічній експлікації надає нам можливість підступу до вихідного способу буття присутності в її (по)середньості. Власне, той спосіб, яким присутність екзистує у цій (по)середньості маркується/

конститується розмовами, цікавістю та двозначністю, адже саме ці риси/ознаки як певні буттєві ви(о)значення спів-конституують зазначену буттєву «модуляцію» присутності у її повсякденні: «В них и в их бытийной взаимосвязи обнажается основообраз бытия повседневности, который мы именуем падением присутствия» [12, 204]. Цей титул, втім, за Гайдеггером, не виражає ніякої негативної оцінки, але лише призначений для позначення того, що присутність існує способом при стосовно зустрічного у світі сутнього: «Присутствие от себя самого как собственной способности-быть-самостью ближайшим образом всегда уже отпало и упало в «мир»» [12, 204]. Таке в-падіння у «світ» має на увазі роз-чинення присутності у бутті «один-із-одним» або спів-бутті (*das Mitsein*). В останньому екзистенціально-феноменологічно схоплена розмов(и)а роз-микає присутність як «розуміюче-буття-до» щодо зустрічного їй світу, інших та її самої, проте спосіб такого роз-микання має екзистенціальний характер без-ґрунтового зависання. У свою чергу, цікавість теж розмикає присутність, але так, що буття останньої модулюється у напрямку «буття-скрізь-і-ніде». Двозначність же остаточно «в(під)гоняє» присутність як буття-у-світі у ви-корінене «ніде». Слід при цьому відзначити, що саме через тотальність наведених буттєвих ознак Гайдеггер і визначає модус невласності присутності.

Тож падіння є екзистенціальним визначенням самої присутності, а його перебування у нашому тексті ніяким чином не має сприйматися в якості вказівки на якесь позначення природного руху (серед) чогось на-явного або на-явні зв'язки-відношення із на-явним сутнім: «От себя самого как фактического бытия-в-мире присутствие как падающее уже отпало; и падает оно не на чем-то сущем, с каким сталкивается или нет впервые лишь в ходе своего бытия, но на мире, который сам к его бытию принадлежит» [12, 204-205]. У якості п(р)ояснюючої суть справи характеристичної риси ми також повинні зазначити зі всією не-прикритістю феноменально даного «ось-так», що певна «застряглість» у невласному модусі буття ні в якому разі не має трактуватися як така, що супроводжується при цьому екзистенціальним «стоянням-на-місці». Перебування у стані «в-падіння-у-світ» радикальним чином у своїй «заспокоєності» нівелює будь-яку екзистенціальну «статичність» як модус загальної буттєвої «кінетичності» присутності. В-падаюча заспокоєність, таким чином, тут лише прискорює падіння присутності. «Падающее бытие-в-мире как соблазнительно-успокаивающее вместе с тем отчуждающее» [12, 206].

Зазначене відчуження, знову ж таки, не може мати «під-і-за-собою» чогось на зразок онтично зрозумілої «від-самого-себе-відірваності». Навпаки, як зазначає Гайдеггер, воно в(під)ганяє присутність у(під) спосіб буття, екзистенційно схильний до певного «самоаналізу». Але

останній є також нічим іншим, аніж формою зазначеного відчуження, що вихідним чином за(при)ховує для присутності його власність та можливість: «Соблазняюще-успокаивающее отчуждение падения ведет в его особой динамике к тому, что присутствие в себе самом запутывается» [12, 207]. Феномени заспокоєння, відчуження та (само)заплутування характеризують, у свою чергу, ще один специфічний буттєвий спосіб падіння, який Гайдеггер у якості певної «динаміки» присутності кваліфікує як зрив. Мова йде про те, що присутність певним чином зривається «з-неї-самої-у-неї-саму» – у без-ґрунтовність невласного повсякдення. Разом із тим модифікація екзистенціальної «рухливості» присутності при зриві у без-ґрунтовність невласного буття, що характеризується постійним відривом розуміння від проективного «на-киду/на-рису» власних можливостей і в-коріненням його у (само)заспокоєну видимість/в(и)давання термінологічно схоплюється Гайдеггером як кружляння: «Этот постоянный отрыв от собственности и все же всегда инсценировка таковой заодно с вырванностью в л ю д и характеризуют динамику провала как вихрение» [12, 207].

Таким чином, теоретично «конденсуючи» викладений вище матеріал, можна зробити певні висновки, які «первинно» локалізуються на/в тому, що падіння роз(ви)криває сутнісну онтологічну структуру присутності, яка характеризує останню у буттєвому модусі у-середненого повсякдення. Цей екзистенціал виступає тут у якості поняття онтологічної динаміки присутності, що у контексті нашої проблематики є також і характеристикою особливої «кінетичності» присутності як буття-у-світі, що слугує додатковим прояснюючим фактором щодо виявлення екзистенціальної структур(ності)и

феномена втечі. Отже, теоретичне розгортання, що здійснюється у запропонованій статті, виявилось фактично сфокусованим на здобутті феноменологічної ясності стосовно можливості буття присутності як певного «буття-від». При цьому онтологічна конституція розіркн(утості)ення, сутнісно приналежної до присутності, в її бутті ідентифікується як така, що «базується» на розташуванні, розумінні та мовленні, які у модусі повсякдення трансформуються у дериваційні форми розмови, цікавості та двозначності. Саме ці останні і ви(про)являють динаміку падіння із сутнісними рисами заспокоєння, відчуження та заплутаності у модусах зриву та кружляння. Із таким аналітичним «продуктом» ціле екзистенціальної основобудови присутності (тут і так у певних ракурсах «виведене-на-світло») надає певний феноменальний ґрунт для «підсумовуючої» інтерпретації буття присутності у якості «буття-втечі», що у випадку, який схоплюється у межах даної екзистенціально-феноменологічної експлікативної спроби, являє себе у модусі «втечі-від-себе». Втім, головним теоретичним здобутком має вважатися отримання певного феноменологічно проявленого екзистенціального «просторово-кінетичного» під-ґрунту втечі як вихідної буттєвої можливості присутності, яке у перспективі подальшої розробки видається спроможним надати повне інтерпретаційне тло для загального феномена втечі, причому надати таким чином, аби у такому інтерпретаційному «даванні» відбулося і від(ви)криваюче здобування, адже саме «втеча/буття-від» у своїй екзистенціальній розгорнутості має містити, на наш погляд, потенційні в(ви)ходи (до-ступи) до ключових моментів/площин (пост)сучасного самоздійснення філософської думки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Метафизика / Аристотель. – М.: Мысль, 1976. – 552 с. – (Сочинения: в 4 т. / Аристотель; т. 1).
2. Гадамер Х.-Г. Хайдеггер и греки / Ханс-Георг Гадамер // Логос. – 1991. – № 2. – С. 56–68.
3. Гайдено П. П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции / П. П. Гайдено // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 165–182.
4. Источникова А. В. Проблема анализа Бытия как стратегический замысел герменевтики М. Хайдеггера / А. В. Источникова // Вестник МГТУ. – 2006. – № 1. – С. 59–62.
5. Молчанов В. И. Онтология и обоснование феноменологии у Гуссерля и Хайдеггера / В. И. Молчанов // Проблемы онтологии в современной буржуазной философии. – Рига: Зинатне, 1988. – С. 81–100.
6. Ставцев С. Н. Трансцендентальный характер фундаментальной онтологии Хайдеггера / С. Н. Ставцев // Метафизические исследования. – Альманах Лаборатории Метафизических Исследований при Философском факультете СПбГУ. – 1998. – Выпуск 6. Сознание. – С. 125–136.
7. Ставцева О. И. Очерк хайдеггеровской философии / О. И. Ставцева // Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур [отв. ред. М. Я. Корнеев, Е. А. Торчинов]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 29–58.
8. Ставцева О. И. Понятие «экзистенция» у Шеллинга, Кьеркегора, Хайдеггера / О. И. Ставцева // Размышления о философии на перекрестке второго и третьего тысячелетий: [сборник]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – № 11 – С. 122–126.
9. Фалев Е. В. Герменевтика Мартина Хайдеггера / Е. В. Фалев. – СПб.: Алетейя, 2008. – 212 с.
10. Хайдеггер М. Искусство и пространство / Мартин Хайдеггер // Самосознание европейской культуры XX века. Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе: [сборник]. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.
11. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / Мартин Хайдеггер [пер. с нем.]. – Томск: Водолей, 1998. – 383 с.
12. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Библихина]. – Харьков: Фолио, 2003. – 503, [9] с. – (Philosophy).
13. Херрманн Ф.-В. фон. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля: [сборник] / Ф.-В. фон Херрманн [пер. с нем.]. – Мн.: Прописи, 2000. – 192 с. – (Схолья).
14. Heidegger M. Sein und Zeit / M. Heidegger. – Tuebingen: Max Niemeyer Verlag, 2001. – 437 s.

УДК 378:1

Н.Г. ЧИБІСОВА

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ І ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОГО СПЕЦІАЛІСТА

Чибісова Наталія Григорівна - доцент Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», проректор з гуманітарної освіти і виховання, кандидат філософських наук

У статті розглядається культурно-освітнє середовище ВНЗ, його ціннісні засади та виховний вплив, який воно здійснює на студентську молодь; аналізуються цінності сучасного студентства та виявляється роль культурно-освітнього середовища ВНЗ у формуванні цінностей спеціаліста постіндустріального суспільства.

Ключові слова: середовище, освітнє середовище, культурно-освітнє середовище, культурно-освітнє середовище ВНЗ, цінності, ціннісні орієнтації.

В статье рассматривается культурно-образовательная среда вуза, ее ценностные основы и воспитательное влияние, которое она оказывает на студенческую молодежь; анализируются ценности современного студенчества и определяется роль культурно-образовательной среды вуза в формировании ценностей специалиста постиндустриального общества.

Ключевые слова: среда, образовательная среда, культурно-образовательная среда, культурно-образовательная среда вуза, ценности, ценностные ориентации.

The article examines cultural educational environment of a higher institution, its value fundamentals and educative influence that it exerts on students; it also analyzes the values of modern students and defines the role of cultural educational environment of a higher institution in forming the values of a specialist in post-industrial society.

Keywords: environment, educational environment, cultural educational environment, cultural educational environment of a higher institution, values, values orientations.

© Н.Г. Чибісова, 2009

Суспільство, що формується на наших очах, здійснює перехід до нової системи цінностей, яка характеризується невизначеністю та постійною зміною. Допомогти людині, надати їй соціальну підтримку в нових умовах здатна система освіти та безпосередньо культурно-освітнє середовище.

Метою даної статті є виявлення ролі культурно-освітнього середовища вищого навчального закладу у формуванні сучасної системи цінностей майбутніх спеціалістів.

Категорію «середовище» активно стали вивчати в 90-х роках ХХ століття. Але вперше у філософському розумінні на категорію «середовище» і пов'язану з нею категорію «простір» дослідники звернули увагу ще у ХІХ столітті. Класичний підхід до понять «простір», «соціальний простір», «соціальні структури», «життєве середовище» був використаний у працях П. Бурдьє, М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Конта, Т. Парсонса, П. Сорокіна.

У сучасній західній філософії просторовий аналіз розвивають А. Лефлер, Е. Соджа, Р. Адлен, Г. Зиммель та інші. Значний внесок у фундаментальну розробку цих категорій зробили А. Барзілов, В. Виноградський, Л. Ілонін, Ю. Качанов, А. Філіппов.

В українській науці проблемам соціального простору в різні часи присвятили свої досліджен-

ня такі вчені, як М. Шаповал, О. Стегній, М. Чурилов, Ю. Яковенко, Л. Малес та інші.

Соціальний простір – це форма існування суспільства, відтворення дій у соціальному світі, це силова конструкція, яку відтворюють індивіди своєю практикою, але вона має особливу систему, що відсутня в самих індивідах (наприклад, держава та інші соціальні інститути).

Категорія «соціальний простір» тісно пов'язана з категорією «соціальне середовище». Соціальне середовище заповнює соціальний простір.

У сучасних умовах значно підвищився інтерес і до категорії «освітнє середовище». Останнім часом з'явилися схожі поняття: «освітній простір», «освітня сфера», «культурно-освітнє середовище», «соціокультурне освітнє середовище» тощо. Безперечно, інтерес до цієї категорії зумовлений перетвореннями, які несе людству постіндустріальне суспільство, що дедалі більше поєднує культуру з людиною, активізує роль освіти у становленні нового типу суспільства, в якому зростає значення знань та інформації.

Спираючись на соціокультурний підхід, можна уявити культурно-освітнє середовище як соціальне середовище, яке існує у сфері освіти і наповнене певним культурним змістом, до складу якого насамперед входять норми та цінності.

Соціокультурне середовище, в якому існує

освіта, може сприяти її розвитку і обумовлювати становлення її змісту. Безумовно, на культурно-освітнє середовище впливають зовнішні чинники. Трансформаційні процеси, які мають місце в українському суспільстві, будуть також відбиватися в культурно-освітньому середовищі. Але на становлення середовища значно впливають також і певні суб'єкти. І від того, яким буде цей суб'єкт, які в нього цілі, ідеали, цінності, які ролі він виконуватиме під час навчання у ВНЗ і яким чином буде їх реалізувати на практиці, залежатиме і зміст освіти, і її культурно-освітнє середовище.

Серед соціальних інститутів у сучасному соціумі важливе місце займає інститут вищої освіти. Саме час навчання у вищому закладі збігається, як правило, з періодом становлення ціннісної свідомості молоді людини, її моральних і професійних якостей, її самовизнання.

У процесі дорослішання людина створює свій набір якостей, цінностей. Цей набір цінностей дає їй можливість реалізувати своє внутрішнє «Я» в суспільстві, зайняти своє місце в соціальному світі. Суттєвий потенціал індивіда реалізується завдяки його цінностям, досягненню ідеалів. Однак було б неправильно думати, що будь-який індивід абсолютно вільний у побудові цього комплексу і вільно вирішує, якими мають бути його ідеали, цінності. Насправді він запозичує їх із поля вибору, що надає йому культурно-освітній простір. В ньому він знаходить цінності та ідеали різних поколінь і епох: національні, професійні, вікові, сімейні тощо. Так поступово відбувається формування загальнолюдських ідеалів, складається єдина система цінностей, яка містить у собі все найкраще, що накопичено в культурах епох і народів. Із усіх цінностей та ідеалів кожна особистість відбирає те, що відповідає її уподобанням, вихованню, освіті, життєвому досвіду. У цьому зв'язку ВНЗ і його середовище виступатимуть важливою умовою формування особистості студента. Соціокультурне середовище покликане допомогти молодій людині увійти в нове, постіндустріальне суспільство, опанувати культуру, її цінності й успішно діяти в реальному житті.

Сучасному студентству притаманна певна система цінностей, набір яких, на думку українських та західних соціологів, є досить стійким протягом останніх років [2, 3, 4, 5]. Це положення підтверджують і результати соціологічного дослідження, проведеного Лабораторією проблем вищої школи Міністерства освіти і науки України при Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія» у 2004, 2008 роках; вони свідчать, що в українських студентів уже протягом п'яти років до першої п'ятірки цінностей входять такі цінності, як здоров'я (58,5%), кохання (36,7%), матеріальний достаток (33,4%), щасливе сімейне життя (30,4%), добра робота (20,7%). Таку ж тенденцію щодо цінностей

студентів можна побачити і в дослідженні російських соціологів [2, 53–54].

Зростання ролі вітальних цінностей в ієрархії цінностей студентства свідчить про те, що в українському суспільстві, з одного боку, існують значні проблеми у сфері життєзабезпечення (висока смертність, зростання захворювань, екологічна небезпека тощо), а з іншого – українському студентству притаманний незначний рівень духовної культури. У складних умовах життя молоді люди вбачають єдиний вихід – у створенні затишного, стабільного сімейного життя, яке, на їх думку, захистить від зовнішнього світу. Незважаючи на недостатньо високий рівень культури студентства, молоді люди розуміють, що освіта, самоосвіта виступають необхідними умовами досягнення успіху в житті. Так, близько 75% українських студентів вбачають в освіті запоруку досягнення успіху в житті. Тому навчання у ВНЗ для більшості студентів – це можливість підготуватися до майбутньої професійної діяльності (57,5%), можливість отримати глибокі знання з обраної спеціальності (51,6%). Але у сучасного українського студентства дуже низький рівень альтруїстських настанов (жити не для себе, а для інших), не відзначається особливих тяжінь до влади, до високого становища в суспільстві. У середовищі молодих людей, у тому числі й студентства, відбувається відчуження від основних нормативних цінностей (цінностей держави), таких як громадянськість, любов до Батьківщини, турбота про благо суспільства і народу, почуття відповідальності перед суспільством тощо. Більш актуальними стають не суспільні, а особистісні орієнтири. Таку ж думку відстоюють і російські вчені. Так, у дослідженні, проведеному Спілкою недержавних ВНЗ Москви і Московської області разом із Московським гуманітарним університетом, відзначається, що російському студентству притаманна соціальна анемія, молоді люди не вірять, що чесна, добросовісна праця може допомогти їм одержати високе становище в суспільстві. Значна частина студентів (≈ 47%) готова заради вигідного трудового контракту покинути Батьківщину і переїхати за кордон на постійне місце проживання; тобто студенти розглядають освіту як особистісний ресурс, не пов'язуючи його з інтересами держави [2, 53]. Тут ми стикаємося з парадоксом: держава намагається модернізувати систему освіти, витрачає на це значні кошти, а студенти готуються до виїзду за кордон. Отже, перед нами виникають проблемні зони виховної роботи у ВНЗ, пов'язані з формуванням спеціаліста, його цінностей та моральних норм. Значна роль у цьому процесі належить культурно-освітньому середовищу ВНЗ, яке може привернути увагу молоді до важливих соціальних цінностей, таких як громадянськість, взаємодопомога, відповідальність, толерантність, комунікабельність, співтворчість тощо. І коли більшість студентів будуть підтримувати і спира-

тися на відповідну систему цінностей, то це буде свідчити про стабільність культурно-освітнього середовища ВНЗ та його вплив на студентську молодь.

Сьогодні в середовищі студентства спостерігається різка диференціація цінностей: від традиційних колективістських до індивідуалістичних. Цілісна особистість – це особистість, в якій гармонійно пов'язане індивідуальне з соціальним, колективним. Саме такі цінності взаємодії і має розвивати в особистості культурно-освітнє середовище сучасного ВНЗ. Єдність цих цінностей зможе запобігти розвитку в людині крайнього егоїзму та прагматизму, виявам егоїзму, руйнуванню моральних засад. Крім того, цінності взаємодії пов'язують людину гармонійними зв'язками з природою, всесвітом, іншими людьми. Кожен індивід пов'язаний із суспільством, з усіма соціальними спільнотами – родиною, етносом, нацією, трудовим колективом, які також виступають для нього цінностями, і функціонування їх є пріоритетним порівняно з його потребами і прагненнями. Людина покликана жити відповідно до своїх громадянських обов'язків і добровільно підкорятися груповим чи суспільним цілям, які стають її цілями і прагненнями. Тому праця, колективна, групова взаємодія, спілкування та співробітництво поряд із розвитком особистісних якостей людини (її суттєвих внутрішніх сил) також виступатимуть її цінностями.

У сучасних умовах перед ВНЗ та його культурно-освітнім середовищем постають завдання, пов'язані з формуванням майбутнього українського фахівця, а це, в свою чергу, вимагає від ВНЗ і його середовища модернізаційних процесів, пов'язаних із реаліями саме українського суспільства, а не американського, західноєвропейського чи японського. Коли в культурно-освітньому середовищі відбуваються зміни, необхідно завжди пам'ятати, що їх існування детерміновано не лише об'єктивними, а й суб'єктивними умовами, такими як ментальність, культурні традиції, цінності, які змінюються значно повільніше, ніж матеріальне виробництво, обмін і споживання. І тому в культурно-освітньому середовищі ВНЗ мають відбиватися і кращі освітні традиції минулого, і результати сучасних культурних перетворень, і ментальне поле українського суспільства, і ще багато чого. Для культурно-освітнього середовища ВНЗ важливо гармонізувати відносини між індустріальними, національними традиціями та елементами постіндустріального суспільства, що створюється на наших очах.

Отже, культурно-освітнє середовище українських ВНЗ має культивувати в собі розвиток таких цінностей, які відповідають потребам постіндустріального суспільства, Українській державі, народові і які будуть обумовлювати формування нової системи цінностей студентства як майбутніх провідних спеціалістів країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В. Модернізація вищої освіти України в контексті Болонського процесу / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2002. – № 4/5. – С. 4–5.
2. Социальные и культурные ценностные ориентации молодежи / В. Луков, В. Гневашева, Н. Захаров [и др.] // Alma mater, Вестн. высш. шк. – 2008. – № 2. – С.46–56.
3. Михайлева Е.Г. Ценности и ценностные ориентации в современной социокультурной образовательной среде / Е.Г. Михайлева; Нар. укр. акад. – Х. : Изд-во НУА, 2004. – 48 с.
4. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2006. – 414 с.
5. Чибісова Н.Г. Вищий навчальний заклад як середовище формування цінностей студентської молоді в соціокультурних умовах сучасної України / Н. Г. Чибісова. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 256 с.

УДК 1:39

В.Ю. ФЕДЮК

«МОДЕЛІ ЕТНІЧНОГО» ЯК ОСОБЛИВІ КОНСТРУКЦІЇ БУТТЯ ЕТНОСУ

Федюк Вікторія Юріївна - викладач кафедри гуманітарних дисциплін Дніпропетровської державної фінансової академії

У статті розкривається проблема єдності буття етносу на основі здійснення порівняльного аналізу особливих «моделей етнічного» та ролі «соціокультурної моделі», яка найповніше висвітлює сутність цілісності буття українського етносу.

Ключові слова: етнічне, моделі етнічного, буття етносу, цілісність буття, український етнос, консолідація, ідентичність, етнічна самосвідомість, історична пам'ять, духовно-культурна самобутність.

В статье анализируется проблема единства бытия этноса на основе сравнительного анализа особенных «моделей этнического» и роли «социокультурной модели», которая раскрывает сущность целостности бытия украинского этноса.

Ключевые слова: этническое, модели этнического, бытие этноса, целостность бытия, украинский этнос, консолидация, идентичность, этническое самосознание, историческая память, духовно-культурная самобытность.

This article deals with the problem of the unity of ethnos being on the base of the realization of the comparative analysis of the special «models of ethnic» and the role of a socio-cultural model that in the best way reveals the essence of the integrity of the Ukrainian ethnos being.

Keywords: ethnic, models of ethnic, ethnos being, integrity of life, Ukrainian ethnos, consolidation, identity, ethnic consciousness, historical memory, sacred cultural originality.

© В.Ю. Федюк, 2009

Сучасні суспільно-політичні, соціально-економічні, інформаційні та духовно-культурні зрушення в усіх сферах життя України актуалізують пошук українським етносом власної духовно-культурної ідентичності. Проблема духовного оновлення українського етносу передбачає усвідомлення українцями власного «етнічного» як цінності та запоруки збереження метафізичної цілісності всіх вимірів власного буття. Таким чином, однією з центральних проблем «філософії етнічного», і актуальної в наші дні, виступає проблема єдності, або цілісності, етносу.

Аналіз літератури показує, що проблема буття «етнічного» у філософській думці завжди висвітлювалася як непроста й актуальна, починаючи з творів перших грецьких філософів [26, 356-357; 1, 190-191; 13, 23; 17, 126-129], і завершуючи фундаментальною онтологією М. Хайдеггера [31, 135-136; 33, 190; 32, 119-120]. В результаті філософська думка досягла дивовижної максими: буття світу – це результат мислення людини про існуюче, про суще. У своєму бутті, а саме в бутті сущому, «світ є єдине само по собі, а не безліч» [9, 8-13; 27, 386].

Чи може дослідник проникнути в сутність буття етносу безпосередньо? Виходячи з логіки М. Хайдеггера, на це запитання слід відповісти негативно. За М. Хайдеггером буття саме може відкрити свою таємницю людині, якщо вона сама не випала з буття: «А що, якщо людина, якщо народи в своїх найбільших виявах, у своїй

найбільшій талановитості знаходяться у певному відношенні до сущого, але тим не менше, самі того не знаючи, давно вже випали з буття, що, якщо саме в цьому найбільш глибока та найбільш достовірна причина їх занепаду?» [32, 119].

Ну і хто здатен відповісти на це запитання із сучасних філософів чи яка філософська школа чи напрямок? На думку М. Хайдеггера достовірну відповідь може дати фундаментальна онтологія. Метафізика повинна займатися людиною, та не індивідом, а людиною як особливою структурою буття – ось-буття. Відповідно це вимагає особливого обґрунтування місця ось-буття в бутті як такому. «Розкриттям буттєвої конституції ось-буття є онтологія. Оскільки в ній повинна бути закладена основа можливості метафізики – фундамент котрої – це сутність кінцевість ось-буття, – вона називається фундаментальною онтологією [33, 190].

По-друге, онтологічна система, стверджує М.Хайдеггер, є завжди конструкцією чи проектом. Проектуючи, дослідник пізнає. Але це не просто вільна і анархічна мислинева конструкція, та, котра дає розуміння буття. «Кожна фундаментально-онтологічна конструкція здійснює себе в тому, що дозволяє побачити її проект, тобто в тому, як вона доводить от-буття до його відкритості і дозволяє його внутрішній метафізиці ось-тут-бути...» [33, 190]. Така конструкція немов відкриває перед дослідником внутрішню сутність буття.

Метою дослідження є здійснення порівняльного аналізу «моделей етнічного» як особливих конструкцій буття етносу, що дозволить виявити саме ту модель, яка найбільш суттєвіше розкриває значення збереження цілісності буття українського етносу.

Виклад основного матеріалу. В процесі еволюції у філософії відбувся поділ буття на дві сфери: буття речей і буття ідей. І якщо щодо проблеми буття речей людська думка вже дійшла певних висновків [20, 175, 279; 25, 196], то питання про буття духу для філософської думки на сьогодні становить нетривіальну проблему [12, 223-226; 3, 5; 22, 135-181; 23, 114-128; 24, 40-56; 34, 28-42].

Тому не дивно, що проблема буття етнічного є досить складною, оскільки вміщує в собі як конкретний, чуттєвий, так і духовно-спекулятивний аспекти. Можна почати з невеликого екскурсу. Роздуми людини про єдність етносу характерні не лише для розвинутої філософії та науки [2, 21-22], але й для архаїчної свідомості. Це дозволяє говорити про особливу модель етнічного, котру можна окреслити як «міфопоетичну модель», тобто сукупність уявлень людини про етнос, характерну для стародавніх культур і цивілізацій [30, 162]. Ця модель пов'язана з інтуїтивним розумінням єдності етнічної спільноти, Космосу і пошуками первинних основ цієї єдності, котрі (за початкового стану науки) формулюються у неясному та метафоричному вигляді, закріплюючись у міфологічних системах. До «міфопоетичної моделі» цілісності етносу можна віднести ідеї американського дослідника Е. Сміта, котрий в одній із своїх праць «Етнічні особливості нації» слушно зауважує: «Особливий наголос падає на комплексний термін «міф-символ», і особливо на складову міфа етнічного устрою держави; обидва означають основну роль міфів і символів як уособлення вірувань і ставлення до них, які охороняють етнічну цілісність, передаються наступним поколінням...» [36, 16]. Таке розуміння не можна ігнорувати, бо воно лежить в основі людського сприйняття буття етнічного, котре пізніше реалізується в тому числі і в варіантах наукових моделей етнічного, в варіантах подальших філософських роздумів над таємницями буття етнічних спільнот. Також Е. Сміт зазначає: «...для аналізу спільних та відмінних рис сучасної нації і культурних груп попередніх століть, необхідним є термін «етнічний»...ще більш важливим для такого аналізу є концепції «форми», «істинності», «міфа», «символу» і «комунікації»...» [36, 15]. За відсутності можливості конкретного пізнання етнічних спільнот саме цілісність сприйняття дозволяла висувати здогадки та пояснення, котрі пізніше несподівано ставали науково обґрунтованими [10, 264-284; 14, 130-143]. Зазначена універсальність і цілісність уявлень про етнічні спільноти в міфологічній свідомості була обумовлена слабкою розподільністю суб'єктно-об'єктних відносин. У результаті етнічна

спільнота уявлялась абсолютно єдиною, а людина і етнос були невіддільні один від одного. Це породжувало тотальне уявлення про етнічні спільноти як живі організми (органіцизм) [2, 22; 4, 122-127; 8, 21]. Однак цікавою є думка Е. Сміта, що саме спільна історична пам'ять, як духовний чинник, утримувала в єдності навіть ті етнічні спільноти, котрі мешкали територіально відокремлено між собою: «Проживаючи в ізольованих, але з'єднаних між собою місцевостях племена, в господарському соціумі були змушені збирати свої міфи і спогади, сімейні ритуали і зберігати сенс загальної (колективної) честі та гідності, які... вплинули на виживання цих етнічних груп...» [36, 86]. Цікаво, що до ідей міфопоетичного тлумачення етнічного не був байдужий філософ ХХ століття М. Хайдеггер.

Однією із основних проблем історичних роздумів німецького філософа-екзистенціаліста М. Хайдеггера залишалось питання: чи існує всесвітня історія і, якщо вона є, то в чому полягає її суть і який вона має вигляд? Один із цікавих варіантів відповіді на це запитання він і запропонував. У працях «Буття і час», «Основні проблеми феноменології», «Буття й істина» та інші М. Хайдеггер по-новому підходить до розгляду історичного процесу – аналіз його як «інститування людини» у царині свободи, як безпосереднього існування людства, його істинного буття. Світова історія, за Хайдеггером, є історією, суб'єктом якої є не клас, не нація, а народ. Диференціація народу на соціальні групи та конфронтаційне протистояння між цими групами руйнує його етнічну цілісність, а відтак започатковує занепад його історії.

Цікавим є твердження М. Хайдеггера про освіту історію як історію буття народу в світі: «Історія означає тут «взаємозв'язок» подій і «впливів», який простягається крізь «минуле», «теперішнє» і «майбутнє»...Історія означає далі ціле суще, мінливе «в часі», а саме...долі людей, людських союзів і їх «культури»...» [31, 378-379]. Центральним є поняття світу – своєрідної системи символів, цінностей, принципів, в якій розгортається людська життєдіяльність. Це феноменальна сфера смислів як можливих способів розуміння і тлумачення речей. Сенси зафіксовані в мові. Вони передаються від покоління до покоління через традиційні фундаментальні уявлення і звичаї: «...історія є тривала в часі специфічна подія... разом з тим «передана по традиції» і продовжуючи впливати...» [31, 379]. Первинну історичну основу буття народу в світі становить міф. Саме через залучення нових поколінь до розуміння міфа формується і забезпечується цілісність народу, зберігається історичність як буття в світі успадкованих новими поколіннями життєвих програм і проектів. М. Хайдеггер зауважує: «Теза про історичність присутності говорить, що історичним є небезжиттєвий суб'єкт, а сущий, котрий екзистенціює як буття-в-світі. Подія історії

є подія буття-в-світі. Історичність присутності є за своєю суттю історичністю світу...ландшафту, області розселення і експлуатації, полем бою і культовим простором. Це внутрішньосвітове суще виявляється таким історично...» [31, 388-389].

Світ, за М.Хайдеггером, - це міфологічно обґрунтований спосіб життя, буття народу, що розгортається в систему повсякденно-практичного ставлення до землі, неба, до батьків і богів, тобто до внутрішньосвітowego сущого. Сенс світової історії народу полягає у збереженні заданих первинним світоглядним полем свідомості фундаментальної єдності чотирьох начал (землі, неба, смертних і богів). Якщо якийсь з елементів першосвідомості випадає з орбіти мислення наступних поколінь, відбувається руйнація цілісності буття у світі. Перед народом постає проблема виживання: єдиний історичний суб'єкт перетворюється на безформну масу, на матеріал для здійснення проектів іншого народу. Руйнація світу символів і історичної пам'яті означає втрату народом своєї історичності.

Реалії сьогоденної історії підтверджують глибоку справжність історіософських роздумів М. Хайдеггера. Особливо рельєфно вони виявляються на терені українства, що прагне до відродження своєї історичності, духовної цілісності, суверенності, незалежності.

Питання про особливості етнічної цілісності та характерних рис суб'єктів етносоціальної спільноти виступає об'єктом аналізу російської та української історико-філософської думки другої половини XIX - початку XX століть. Це дозволяє говорити про іншу особливу модель етнічного, а саме – про «соціокультурну модель» єдності буття етносу. Поширення ідеї романтизму в першій половині XIX століття сприяло тому, що дослідження українських та російських мислителів цілком присвячуються осмисленню особливостей впливу духовного виміру буття суб'єктів етнічних спільнот на їх спосіб життя та хід історичного розвитку. Адже уявлення мислителів про безперервний історичний поступ відобразилися в їхньому аналізі головної ролі того духовного феномена, котрий не лише зберігає дану єдність, але й демонструє самотність даного процесу. Саме «дух народності» усвідомлюється мислителями як даний духовний феномен, котрий конструює та зберігає метафізичну цілісність таких компонентів буття етносоціальної спільноти як історична пам'ять, етнічна самосвідомість та духовно-культурна самотність. На думку романтиків, своєрідний дух народності етносоціальної спільноти визначає її історичний розвиток шляхом впливу на формування таких характерних рис її суб'єктів, які й визначають специфіку їхнього способу життя.

У творчості українських мислителів, таких як М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, І. Франко та інших,

відбувається виділення закономірних етапів цілісного, безперервного і історичного поступу українського етносу, внутрішній сенс буття якого мислителі намагалися проаналізувати шляхом аналізу значення і ролі впливу саме духовних та соціокультурних факторів. У своїх працях вони вважали за необхідне якомога краще висвітлити метафізику феноменальної сутності «українського етносу» та його похідні, пов'язані із філософсько-богословським пошуком єдності та пріоритетів етносоціального розвитку, якому притаманний суб'єктивний статус.

У даному історіософському контексті з'являється новий масовий, колективний герой – народ як головний суб'єкт історичного поступу, який характеризувався множинністю суб'єктивних виявів волі та різноманіттям форм і дій, що не вкладалися в старі універсальні схеми й раціональну систему світобачення. Нові ідеї виявилися у вирішенні українськими мислителями проблем щодо осмислення унікальності й самотності різноманітних виявів та властивостей «духу народу» як прояву своєрідного духовного виміру буття даної етносоціальної спільноти. Живання в епоху, в образи її яскравих і славетних представників, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан через призму осягнення духу народності суб'єктів етнічного сформува-ло науковий стиль мислення романтиків XIX століття. Найяскравіша історіософська думка епохи романтизму розкрилася й розвинулася у народницькому напрямку, основоположником якого є М.І. Костомаров.

У своїх роботах він актуалізує та обґрунтовує необхідність дослідження українського «народного життя», через призму осмислення різноманітних виявів «духу народності», який конструює і відображає єдність онтологічних компонентів буття народу як недиференційованого органічного цілого. Про це свідчать слова самого українського мислителя: «...своєрідний дух, пануючий у суспільному устрої краю і в складі понять про суспільне життя, управляючий подіями...являє дорогоцінний предмет для дослідження...» [16, 25]. Для М. Костомарова «дух народності» є своєрідним (ключовим) «керманічем» історичного процесу, який забезпечує його особливість та безперервність. Учений порушує проблему онтологічного виміру буття української етносоціальної спільноти як головного суб'єкта даного процесу, шляхом рефлексії впливу «духу народності» на хід історії. Загалом, у контексті історіософських поглядів М. І. Костомарова центральне місце займає ідея «народу», сутність якої осмислюється й розкривається в контексті онтологічної різноманітності буття суб'єктів української етносоціальної спільноти, котрі в процесі її становлення («духу народності») проходять такі етапи розвитку, як «етнічне буття», «народне буття» і «національне буття».

М. Костомаров розвиває думку, що діяльність

(спосіб життя) народу необхідно осмислювати як постійний рух (працю). Він розкриває роль «народу» в якості активного суб'єкта історичного процесу, носія самобутнього духу власної народності, який має здатність впливати на хід історичного поступу.

Самобутній дух народу суб'єктів української етносоціальної спільноти, на думку М. Костомарова, розвивається під впливом історичних факторів: «...народи не змінювалися і їх народності не формувалися від географічних умов... діяли життєві історичні обставини...» [15, 14]. У М. Костомарова поняття «народу» розкривається в контексті аналізу впливів соціокультурних чинників (релігія, етнічна самосвідомість, історична пам'ять) на його історичний розвиток. Виходячи з того, що «...буття вловиме завжди лише в часі...буття знаходить свою сутність у тривалості...» [31, 19], можемо вважати вияви «духу народності» виявами певних рис характеру в той чи інший період життя народу. Саме такі риси, як етнічна самосвідомість, історична пам'ять та духовно-культурна однорідність визначатимуть, згідно з М. Костомаровим, своєрідність способу життя української етносоціальної спільноти. Оскільки ці риси характеру сформувалися під впливом православної віри (духовного фактора), то саме збереження головних засад духовного підґрунтя й забезпечуватиме усвідомлення суб'єктами українського етносу власної цілісності та самобутності.

«Субстратно-характеристична модель» дозволяє пояснити єдність (цілісність) етнічних спільнот, беручи до уваги мову, спосіб життя (побуту), поведінки. М. Вебер, наприклад, зазначав, що для етнічних спільнот характерна колективна віра у своє спільне походження і деякі спадкові властивості. Дані сучасних наук (географії, палеографії, етнічної антропології, етнографії і т.д.) свідчать про те, що субстратно-характеристичний підхід є досить дійовим. Цю модель розробляв Л. М. Гумільов. Ось один із його висновків: «Дійсно, що таке етногенез? Це наслідок негентропійного імпульсу, тобто короткочасного поштовху (спалаху) енергії живої речовини біосфери (В.І.Вернадський). В результаті цього з'являється пасіонарність – рецесивна ознака, розсіюючи лише за півтори тисячі років. Сам негентропійний імпульс – це зигзаг в історії біосфери – нашими органами чуттів навіть не сприймається, а лише з'являється в результаті все можливих наслідків. Тому його ніколи не фіксують сучасники, однак можуть зауважити лише історики, та й тільки ті, що користуються спеціальною методикою – етнологічною» [11, 10]. Згодом Л. Гумільов, звертаючись до біологічних та природних основ розвитку людства, визначив етнос як колектив людей, що виник природним чином на ґрунті оригінального стереотипу поведінки та існує як енергетична система, яка протиставляє себе всім іншим подібним колек-

тивам. Зв'язки між членами спільноти базуються на генетичному тяжінні. «В його теорії етногенезу етнос не стільки результат історичного процесу розвитку людських спільнот, скільки результат контактів, зв'язків цих спільнот з природою, докільям. Л. Гумільов вважав, що, поперше, «поведінка» є головною, визначальною прикметою етносу, по-друге, вона – поведінка – детермінується ландшафтом – місцем на планеті, де склався і самовизначився етнос» [23, 100]. Підхід Л. М. Гумільова дозволяє, як нам здається, окреслити етнологічні характеристики української народності, котрі стали об'єктом спеціального дослідження для М.І.Костомарова.

«Функціональна (або номологічна) модель» цілісності етносу ґрунтується на визнанні існування і функціонування єдиних законів, існування певних універсальних зв'язків та відносин. Серед філософських шкіл ХІХ і ХХ століть мало яка школа може продемонструвати настільки фундаментально опрацьовану філософію історії, в межах якої аналізувалася і проблема етнічних спільнот (народностей, націй і т.д.).

Марксистське пояснення історії було для свого часу значним науковим досягненням, яке започаткувало нове розуміння суспільного розвитку. У своїх працях вперше в історії суспільної думки К. Маркс та Ф. Енгельс пов'язують розвиток суб'єктів етнічних спільнот з розвитком суспільного виробництва, виходячи не лише з того, що виробництво матеріальних благ є необхідною умовою існування людей (це було відомо і до Маркса), а й з того, що воно водночас є виробництвом суспільних відносин. Вони переконані, що етнічна цілісність індивідів обумовлюється соціально-економічною необхідністю, метою якої виступає досягнення суб'єктами позитивних (матеріальних) результатів спільного виробництва [19, 33]. Тип історично-соціальної спільноти та форми її буття визначаються пріоритетним характером тих чи інших виробничих відносин, серед яких дослідники виділяють такі як суспільно-політичні, науково-теоретичні, художньо-естетичні. К. Маркс як і Г. Гегель осмислює історичний розвиток суб'єктів етносоціальної спільноти не як сукупність різних й паралельних історій, історії політики, мистецтва, економіки, релігії і т.д., а як один єдиний безперервний процес.

Особливості марксистського осмислення розвитку полягають в усвідомленні об'єктивності історичних процесів. Мова йде про визначення первинності історичності буття, адже всі процеси в суспільстві й природі є незворотними. Процесуальність, історичність буття є висхідним пунктом для розуміння, перш за все, людського буття.

У своїй праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» К. Маркс зауважує: «Люди самі творять свою історію, але вони її творять не так, як їм за-

манеться, при обставинах, котрі не самі вони вибирали, а котрі безпосередньо є в дійсності, дані їм і перейшли з минулого...» [18, 8].

Ф. Енгельс, звертаючись до проблеми розуміння логіки історії, зауважує: «Ми творимо нашу історію самі, але, по-перше, ми творимо її при достатньо визначених передумовах. Серед них економічні є зрештою вирішальними...історія триває подібно до природного процесу і підвладна посуті, тим жезаконам руху...» [20, 175]. Марксизм являється єдиним філософським напрямком, котрий визнає існування об'єктивної логіки історії й при цьому дає чітку й визначальну відповідь: логіку історії необхідно пізнавати в матеріальній діяльності суб'єктів. З цього випливає, що людина сама творить об'єктивні закони історії, з якими вимушена згодом рахуватися й на які вона незалежно від власних суб'єктивних примх має зв'язати, адже об'єктивність обумовлена існуванням незалежно від волі й бажання суб'єктів.

Ф. Енгельс у передмові до праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» зазначає: «Саме Маркс уперше відкрив великий закон руху історії, закон, за яким будь-яка історична боротьба в дійсності є лише більш чи менш яскравим виявом боротьби суспільних класів...характером і способом виробництва та визначаючого ним обміну...» [18, 7]. Закони економіки, на думку Ф. Енгельса, аналогічні, подібні до законів природи. Особливістю марксистського розуміння «природи» законів історії була спроба пов'язати їх існування, прояви, «дію» із діяльністю людей.

У праці «Типи методологій історико-філософського дослідження» А.В.Перцев зауважує особливості марксистського бачення історичного розвитку: «Порівняння з природними процесами використано виключно для того, щоб підкреслити об'єктивність діючих в історії процесів, незалежність їх від однієї певної волі якогось суб'єкта...Історія навпаки твориться суб'єктами, кожен з яких використовує свій розум...зіштовхується багато різноспрямованих логік і воль...вони зливаються в дещо середнє, в одну спільну рівнодіючу...» [25, 196].

У працях К. Маркса та Ф. Енгельса осмислюється не лише історична роль, але й звернено увагу на такі риси народності, як спільні господарські та культурні традиції, домінування найбільш розвинутої мови та єдина територія. Відзначається, що економічні зв'язки між суб'єктами даної етноспільноти («народності») як і соціокультурні фактори є менш стійкими аніж всередині нації: «Щоб народність перетворилася в розвинуту націю, необхідно створення промислових і культурних центрів...Історія не знає ні однієї розвинутої нації, котра б не мала власного робочого класу...» [20, 279]. Отже, основоположники марксистського вчення дотримувалися думки, що буття «нації», розвиток котрої

обумовлений стійкими соціально-економічними та культурними зв'язками являється найбільш розвинутою формою буття етнічної цілісності індивідів.

Дана модель розвивалася в дослідженнях Ю. В. Бромлея [5], котрий стверджував, що етноси виникають в результаті об'єктивного історичного процесу. Однак Ю. В. Бромлей не вказує на конкретні єдині закони, обмежуючись наступним зауваженням: «До числа найбільш загальних етнічних характеристик повинні бути віднесені ті чітко виражені об'єктивні відмінні риси етносів-народів, котрим притаманна стійкість» [5, 16].

Нарешті можна вказати на модель єдності (цілісності) етносу, на сьогодні досить популярну й таку, яка має вагомим обґрунтування, котра носить назву «генетичної». Вказана модель дозволяє розглядати цілісність, єдність етносу, що еволюціонує за єдиними законами на основі загального початкового «субстрату етносу» і за досить визначеним єдиним напрямком. Достатньо потужний імпульс ця модель отримує зі сторони синергетики, яка розкриває універсальні закономірності самоорганізації систем у матеріальному світі [7, 121-180].

Однак, в якій би мірі не відрізнялися погляди мислителів на змістовну сутність природи буття етносу, усі вони ґрунтуються на усвідомленні наявності певної властивості. Такою характерною властивістю є «етнічність», котра виявляється не лише в певних рисах характеру її суб'єктів, але й у їхньому ціннісному становленні до буття. Адже етнічність визначається сукупністю рис серед яких важливе значення має етнічна свідомість та самосвідомість індивідів, котрі знають: хто вони такі, звідки вони і чим відрізняються від інших подібних до себе. Суть етнічної свідомості – у спільному розумінні індивідами свого походження та історії.

Отже, проаналізувавши особливі «моделі етнічного» як своєрідні конструкції буття етносу, було встановлено, що особливої актуальності в умовах сучасного розвитку українського етносу набувають ідеї костомарівської «соціокультурної моделі». Це зумовлено саме тим, що українцям сьогодні необхідно вирішити проблему власної духовно-культурної цілісності та утвердитися в статусі «титального» етносу, що дасть можливість даній спільноті: 1) вирішити питання власної консолідації, на основі досягнення єдиної для всіх національної ідеї; 2) об'єднати в єдину націю всі етноси, які сьогодні живуть в Україні. Таким чином, саме в контексті аналізу «соціокультурної моделі» єдності буття етносу можна розкрити сутнісне значення етнічної самосвідомості, історичної пам'яті та духовно-культурної самобутності, як ключових засад процесу українського націотворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка ; ред. Ю. Мороз ; відп. за вип. Т. Соломаха]. – [2-е вид.] – К. : Основи, 2005. – 239 с.
2. Арутюнов С. А. Народы и культуры : развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М.: Наука, 1989. – 243 с.
3. Бердяев Н. А. Русская идея : основные проблемы русской мысли XIX – начала XX века. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М. : СВАРОГ и К, 1997. – 540 с.
4. Борисова О. В. Категория этничности как эпистемологический феномен / О. В. Борисова // Общественные науки и современность. – 2003. – № 3. – С. 122-127.
5. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (очерки теории и истории) / Ю. В. Бромлей ; Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – М. : Наука, 1981. – 390 с.
6. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы : теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 333 с.
7. Вернадский В. И. Автотрофность человечества [Электронный ресурс] / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 368 с. : ил. – Режим доступа до статті : http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/Vernadsky_V.I._Avtotrofnost_Chelovechestva.html.
8. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 384 с.
9. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : [в 3 т.] / Георг Вильгельм Фридрих Гегель [отв. ред. Е. П. Ситковский]. – М. : Мысль, 1975. – (Акад. наук СССР. Ин-т философии) (Философское наследие). – Т. 1. : Наука логики. – 1975. – 452 с. ; 1 л. портр.
10. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев ; АН СССР, Географическое общество СССР ; [отв. ред. В. С. Жекулин] – Ленинград: Наука, ленинградское отд., 1990. – 279 с.
11. Гумилев Лев. Тысячелетие вокруг Каспия / Лев Николаевич Гумилев. – М. : Айрис-Пресс : Рольф, 2002. – 419 с. – (Б-ка истории и культуры).
12. Ильин И. А. Путь духовного обновления / Иван Ильин. – М. : Изд-во АСТ, 2003. – 365, [3] с. – (Философия. Психология).
13. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд ; [пер. и коммент. Ю. А. Асеева]. – М. : Наука, 1980. – 485 с. – (Памятники исторической мысли).
14. Королюк В. Формирование этнического самосознания славян в эпоху раннего средневековья / Владимир Королюк, Геннадий Литаврин // Общественные науки. – 1983. – № 4. – С. 101-117.
15. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров ; [обработ. текста и ред. А. П. Ковалевой, авт. пред. В. А. Дорошенко]. – Киев – Харьков : Майдан, 1991. – 72 с. – (Бюро пропаганды худож. лит-ры Союза писателей Украины).
16. Костомаров Н. И. Домашняя жизнь и нравы великого русского народа / Николай Иванович Костомаров. – М. : Экономика, 1993. – 399 с.
17. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев ; [авт. вступ. ст. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Политиздат, 1991. – 524 с. – (Мыслители XX века).
18. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1987. – 118 с.
19. Маркс К. Сочинения : в 30-ти т. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс ; подготов. к печати И. И. Преис и А. А. Уайбо. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 3. : Немечкая идеология. – 1955. – С. 33.
20. Маркс К. Сочинения : в 50-ти т. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1966. – Т. 39. : Письма Ф. Энгельса к разным лицам. – 1966. – 713 с.
21. Мелюхин С. Т. Материя в ее единстве, бесконечности и развитии / С. Т. Мелюхин. – М. : Наука, 1966. – С. 61 – 75.
22. Николай Кузанский. О возможности – бытия : в 2-х т. / Николай Кузанский ; [пер. А. Ф. Лосева]. – Т. 2. – М., 1979. – С. 135-181.
23. Ойзерман Т. Мировоззрение как феномен духовной жизни общества / Теодор Ойзерман // Общественные науки. – 1983. – № 5. – С. 114-128.
24. Панфілов В. Концептуальна схема філософії Духа Івана Ільїна / В. Панфілов // Філософія. Культура. Життя. – 2005. – Спец. вип. – С. 40-56.
25. Перцев А. В. Типы методологий историко-философского исследования. Закат рационализма / А. В. Перцев ; [ред. Е. Г. Позновкина]. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 196 с.
26. Платон. Сочинения : в 3-х т. / Платон ; [под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1971. – (Философское наследие). – Т. 3. : Ч. 1. – 687 с.
27. Рикер П. Герменевтика и феноменология // Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Поль Рикер; [Пер. с фран. и вступ. ст. И. Вдовиной]. – М. : Медиум, 1995. – С. 326 – 412.
28. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Тетяна Миколаївна Рудницька. – Київ, 1998. – С. 25 – 35.
29. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія: наукові етичні та філософські ракурси / Лідія Іванівна Сидоренко. – Київ : ПАРАПАН, 2002. – С. 100-111.
30. Топоров В. Н. Мифы народов мира : в 2 т. / В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1994. – Т. 2. : Модель мира. – 1994. – С. 160-168.
31. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. В.В. Библихина ; [ред. В. Айрапетян]. – М. : Ad Marginem, 1997. – 451 с.
32. Хайдеггер М. Введение в метафизику / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. Н. О. Гучинской]. – Высшая религиозно-философская школа. – СПб., 1998. – 301 с.
33. Хайдеггер М. Метафизика вот-бытия как фундаментальная онтология / Мартин Хайдеггер // Мартин Хайдеггер и философия XX века : [материалы междунар. семинара, 5 - 7 нояб. 1996 г., Минск / ред. : Логвинов И. П., Щитцова Т. В. (отв. ред.)]. – Минск, 1997. – С. 190.
34. Шинкарук В. І. Поняття культури: філософські аспекти / Шинкарук В. І. // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 28-42.
35. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства (в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана) / Платон, Аристотель // Политика. Наука об управлении государством. – М. : Изд-во Эксмо ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 677-849.
36. Smith Anthony. The Ethnic Origins of Nations / Anthony Smith. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 16 ; 85-86.

УДК 141.7:782:130.3

П.В. ГОНЧАРЕНКО

РОЛЬ МУЗИКИ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Гончаренко Павло Володимирович – старший викладач кафедри філософії Запорізького національного університету, кандидат філософських наук

У статті розглядається питання про постійну взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку музичного мистецтва, факторів, що йдуть від суспільного життя, від суспільної психології й ідеології, і факторів власне музичних, що виявляються в процесах становлення музичної мови, у саморозвитку і зміні естетичних уявлень. Внутрішні і зовнішні фактори розвитку музичного мистецтва не тільки співіснують, вони взаємовизначають один одного, чим і обумовлюється роль музики в житті суспільства.

Ключові слова: музика, функції музики, соціум, музична культура, музичне мистецтво, духовне ядро суспільства, музична мова.

В статье рассматривается вопрос о постоянном взаимодействии внешних и внутренних факторов развития музыкального искусства, факторов, которые идут от общественной жизни, от общественной психологии и идеологии, и факторов собственно музыкальных, что присутствуют в процессах становления музыкального языка, в саморазвитии и изменении эстетических представлений. Внутренние и внешние факторы развития музыкального искусства не только сосуществуют, они взаимопределяются, чем и обуславливаются роль музыки в жизни общества.

Ключевые слова: музыка, функции музыки, социум, музыкальная культура, музыкальное искусство, духовное ядро общества, музыкальный язык.

In the article permanent co-operation of external and internal factors of development of musical art, factors which go from public life, from public psychology and ideology, and factors actually musical, that appear in becomings of musical language, in self-development and change of aesthetically beautiful presentations are examined. The internal and external factors of development of musical art do not only coexist, but they interdetermine each other by what the role of music is stipulated in life of society.

Keywords: music, music functions, socium, musical culture, musical art, spiritual kernel of society, musical language.

© П.В. Гончаренко, 2009

Перше питання, що виникає при зверненні до музичного мистецтва, – яка роль музики в житті суспільства. У сутності вона збігається з роллю художньої культури в цілому. Зв'язок музичного мистецтва з життям суспільства здійснюється в трьох взаємозалежних аспектах. По-перше, воно відбиває реальну дійсність, по-друге, дає їй художню оцінку і, по-третє, здійснює творчу функцію, перетворюючи суспільне життя людини. Музика, як і будь-який інший вид мистецтва, одухотворяє людське життя, активізує в ньому естетичне начало. Вона не тільки збагачує повсякденне існування людини, але піднімає його над побутом, сприяючи створенню вищого рівня духовного життя людини і суспільства.

Однією з проблем у цьому сенсі, рішенням якої займається соціальна філософія, є співвідношення залежності музичного мистецтва від суспільного життя і відносної самостійності, іманентності його розвитку. Обидва ці аспекти необхідно розглядати в їхній єдності і діалектичній взаємодії. Схожі питання вже порушувалися у працях таких авторів: М.О. Аркадьєв [1], Г.В. Варакіна [3], Г.В. Драч [11], С.С. Хабірова [12] та інших. Але плинність соціального спонукає до нового дослідження соціального буття музики.

Залежність музики від життя суспільства – це,

по суті, аксіома, що доводиться не міркуваннями, а всією історією музичного мистецтва. Її вивчення свідчить про те, що музичне мистецтво постійно регулюється життєвими орієнтирами, реагує на суспільні процеси, відбиває й оцінює життєві явища своїми специфічними засобами. Не говорячи вже про твори композиторів реалістичного напрямку, про творчість композиторів, що свідомо реагують на суспільно-історичні процеси, навіть такі своєрідні художні явища як музика французьких клавесиністів або здобутки А. Веберна були породжені визначеними сторонами сучасного їм громадського життя, психологією тих чи інших суспільних прошарків.

Відносна самостійність музичного мистецтва яскравіше за все виявляється при розгляді історії музичної мови. Порівняння різних етапів історії музики досить виразно показує іманентний характер її розвитку і збагачення.

У процесі розвитку музичної мови бувають, звичайно, деякі етапи руху назад. Проте історія, принаймні європейської музичної культури, однозначно показує, що музична мова розвивається по висхідній лінії. Скажімо, музична мова Середньовіччя – при всій її виразній силі – не йде ні в яке порівняння з багатством музичних виразних засобів сучасного мистецтва. У сучасній

новоевропейській музиці «амбівалентність «молекулярних» зв'язків конститутивна, і відноситься до сутнісних проявів континуально-енергетичної і експресивної природи музичного становлення. Парадоксальність, конфліктність є природним і плідним проявом онтологічної життєвості музичної мови і не повинні редукуватися в теоретичному осмисленні, а навпаки прийматися як необхідні елементи цілісного хроноартикуляційного процесу» [1, 31].

Розглянуті нами лінії розвитку мови є іманентними для музичного мистецтва. У суспільних процесах ми не знайдемо прямих аналогів даним явищам. Помітимо, що, здавалося б, власне мовні процеси впливають на характер музичного переживання: адже воно не може бути неопосередкованим до структури музичної тканини, до звукових музичних образів. Пов'язано це з тим, що процес історичного добору тих чи інших звукових елементів підпорядковується не тільки абстрактній звуковій логіці, але також естетичним установкам, формування яких залежить як від немозичних суспільних факторів, так і від іманентної логіки розвитку музично-художніх уявлень.

Якщо виходити з якісно-динамічних тимчасових уявлень, музичне становлення не тільки розгортається в окремому від нього, зовнішньому «чистому» або «фізичному» часі, а само по собі є специфічною тимчасовою формою. «Музичний процес і конкретний живий музичний час – синоніми, тому що реальність часу виявляється в його змістовності» [1, 31]. Таким чином, музичний час є цілісним процесом музичного становлення у його багатоскладній повноті.

Якщо на рівні мови іманентність розвитку музичного мистецтва спостерігається досить виразно, то простежити логіку зміни естетичних уявлень, які б залежали не від зовнішніх стосовно музики суспільних процесів, а від історичних закономірностей музичного художнього розвитку виявляється значно складніше. У цьому зв'язку потрібно знайти критерії, які дозволили б побачити, що зміна музично-естетичних уявлень у певній мірі залежить від внутрішнього розвитку музичного мистецтва. І якщо на біологічному рівні закон ритму зберігає свою силу, то духовне життя людини і суспільства підкоряється іншому закону музики – закону відповідності, або гармонії. «Музика, так би мовити, математика нашої душі; стосовно різноманіття думок, що розбурхуються нею, і образів, вона як би є тим законом, що їх викликає в душі, є єдністю розчинення, а думки й образи в нас суть кристали. Музика є джерело народження в нас якихось складніших утворень душі, як безхмарність неба – джерело народження хмар; музика – глибше всього, що вона в нас народжує; не просте – найскладніше й найтонше в нас пробуджується нею» [2, 307].

У статті розглядається питання про постійну взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку музичного мистецтва, факторів, що йдуть

від суспільного життя, від суспільної психології й ідеології, і факторів власне музичних, що виявляються в процесах становлення музичної мови, у саморозвитку і зміні естетичних уявлень. Внутрішні і зовнішні фактори розвитку музичного мистецтва не тільки співіснують, вони взаємовизначають один одного. Тенденції мовного новаторства стають реальністю у тому випадку, якщо є змістовні передумови для їхнього розвитку. Навпаки, образно-психологічна сторона музики для свого втілення повинна знайти відповідні їй виразні засоби.

Констатація положень про залежність процесу розвитку музичного мистецтва від суспільного життя й іманентних законів цього розвитку не може бути самодостатньою. З цього протиставлення потрібно зробити висновок, що стосується соціально-філософської методології аналізу музики. Найскладніше в роботі філософа над музичною проблематикою, на наш погляд, полягає саме у тому, щоб урівноважити обидві ці сторони, знайти таку позицію, що була б адекватною художній реальності і дозволяла б побачити в музичній творчості як її зовнішню обумовленість, так і її відносну незалежність від суспільних процесів, її власну іманентну природу.

Музика як метафізична категорія є джерело, вихідний матеріал наших думок, образів незалежно від того, якими засобами вони будуть втілені. На рівні форми мистецтва музика успадковує цю здатність бути джерелом «щиросердного руху» і породжувати асоціативні образи. Причина в тому, що, на відміну від інших форм мистецтва, у музиці практично відсутній вплив зовнішньої дійсності, тому вона впливає на душі людей не готовими образами, звертаючись до якого-небудь органа почуттів, але іншими шляхами, спонукаючи нас до співтворчості, пошуку аналогів у реальному світі, світі мистецтва, світі людських почуттів і переживань. Деяка умовність цього твердження виявляється в прикладах звуконаслідування в музиці і так само в деяких зразках програмної музики, що обмежує творчу активність слухачів. Але в обох випадках ми маємо справу з засобами музичної виразності, які ніяк не можуть поставити під сумнів твердження А. Білого, що «у музиці той чи інший щиросердний рух нічим не затьмарюється: він носить універсальний характер» [3, 58].

Неможливо розглядати розвиток музичної культури поза соціально-історичним контекстом. У цьому випадку виявляється, що музичні явища розвиваються в повній ізоляції від суспільного життя, не відбивають його і не справляють на нього скільки-небудь істотного впливу. Різні художні напрямки можуть бути ближче до життя або розвиватися за відносно іманентними законами. Але й в останньому випадку розвиток музичного мистецтва визначається потребами суспільства, особливостями історичного моменту. Музика самостійна не від соціального життя, а в його рамках. Як і інші види мистецтва, музика відбиває реальність і впливає на неї. Причому впливає тим

більш істотно, чим більше вона звернута до людини, до широкого кола слухачів.

На наш погляд, важливо виокремити два взаємозалежні процеси відображення реальності музикою.

По-перше, йдеться про процес музичного структурування, музичного формування на всіх його рівнях, від мікромотивного утворення до структури великих симфонічних циклів. Композитор і виконавець артикулюють музичний матеріал, тобто беруть участь у процесі його онтологічного формування.

По-друге, усе різноманіття взаємодії «звучної» і «незвучної» основ у музиці називається музичною артикуляцією. Така тісна взаємодія і приводить до цілісного артикуляційного процесу в музиці, що деякі дослідники пропонують позначити інтегруючим поняттям «хроноартикуляційний процес» [1, 28].

У цьому зв'язку ще раз варто підкреслити, що соціально-філософський аналіз розвитку музичної культури вимагає зваженого врахування різних факторів – тільки це дозволить адекватно розуміти процеси, що відбуваються в музичній творчості і знаходити переконливі відповіді на виникаючі у зв'язку з цим питання соціальної філософії.

Функції музичного мистецтва носять дещо абстрактний характер. Але питання про функції музичного мистецтва можна розуміти й інакше, маючи на увазі роль музики у різних сферах суспільного життя. Мова йде про використання музики у побуті, в обрядах і інших суспільних заходах, а також про використання музики у виробничому процесі.

Насамперед потрібно сказати, що музика виконує визначені функції в побуті. Побут – це те, з чого починається наше життя. Це наша повсякденність. Зі зміною умов існування людини побутові функції музики варіюються, але не втрачають своєї значущості. Головна функція музики в побуті – його естетизація, додання йому більш осмисленого, духовно збагаченого характеру, наповнення повсякденного життя людини красою. Різними можуть бути уявлення і поняття про красу – музичні смаки змінюються в часі, вони несхожі у різних народів, у різних людей. Але загальним залишається прагнення людей прикрасити побут музикою, наповнити своє існування яскравими переживаннями.

І. Кант відносить до «витончених мистецтв» три види мистецтва: словесні, образотворчі і «мистецтво гри відчуттів»; в основі усіх їх лежить гра тих чи інших духовних сил людини. Зокрема, до третього виду він відносить «музику і мистецтво фарб», що викликають «задоволення від форми при естетичній оцінці» [4, 342], закладаючи тим самим теоретичний фундамент великому колу художніх явищ, що у ХХ ст. був позначений як формалізм. Вільну гру відчуттів, що доставляє задоволення, Кант поділяє на азартну гру, гру звуків і гру думки. Тільки останні два види він пов'язує

з образотворчими мистецтвами, хоча у всіх трьох присутній «естетичний характер різного ступеня інтенсивності» [5, 67].

Цьому не суперечить і інша функція побутової музики – розважальна. «Якщо серйозне мистецтво покликане нести високу етичну місію, то мистецтво легке існує для відпочинку, задоволення, розваги» [6, 17]. Воно допомагає людині відвернутися від повсякденних трудових і побутових турбот, відновити свої духовні сили. Головний засіб, яким при цьому користується музика, – емоційний вплив, пробудження легких і приємних переживань.

Не випадково Платон у «Політиці» позначає музику й інші мистецтва, «витончені мистецтва» у новоевропейській термінології (наприклад, живопис), «спрямовані винятково до нашого задоволення», терміном «гра» [7, 278].

Потрібно, звичайно, враховувати, що форми людського співіснування і побуту історично і соціально конкретні. Це накладає особливий відбиток на зовнішні форми і духовний зміст побутової музики, що виконує проте принципово подібні функції. Скажімо, такі характерні для українського села форми побутового мистецтва, як танцювальні і ліричні пісні, з одного боку, і побутовий романс і танцювальна музика кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., з іншого боку, дуже істотно відрізняються за зовнішніми стильовими ознаками, за вираженими у них настроями, за типами емоційності. Але їхня функціональна характеристика у рамках різних культур зберігає відому частку інваріантності.

Гідне спеціального розгляду питання про міру художньої активності споживачів музичного мистецтва в побуті. Стародавні традиційні форми побутового музичного мистецтва пригукнули нерозривність виконавської і слухачької діяльності: кожен учасник процесу музиціювання одночасно був залучений до творення дійства.

Диференціація типів художньої діяльності, поява артистів-професіоналів привели до відносної втрати основною частиною населення активної художньої функції, до переходу на позиції художнього споживання. Процес цей суперечливий. Крім відзначеної пасивності слухача він характеризується підвищенням художнього рівня музиціювання, що пов'язано з професіоналізацією виконавців.

З впровадженням у побут радіо і телебачення, а пізніше – інтернету, межі музичних явищ, що можуть бути віднесені до сфери побуту, різко розширилися і виявилися розмитими. До сфери повсякденних музичних вражень були втягнуті найрізноманітніші музичні жанри. З іншого боку, музика, що звучить у побуті, набула функції специфічного подразника, що заповнює інформацією ледве не весь вільний час людини. Музика нерідко стає тлом для інших занять, постійно займає свідомість.

Особливо доцільно згадати про сучасне масове

мистецтво, що виходить, звичайно, за рамки побуту, але все-таки тісно з ним пов'язане. Створена розгалужена мережа музично-розважальної індустрії відіграє величезну роль у житті сучасного суспільства, у формуванні духовного світу людини. Джаз, рок- і поп-музика, естрадні музичні жанри відіграють величезну роль у повсякденному житті, заповнюють і організують дозвілля людей. Поряд зі справжніми духовними цінностями в цій сфері створюється і доноситься до слухача велика кількість більш ніж посередньої музичної продукції, що «об'єктивно стає упоперек шляху справді художнього розвитку мас, перешкоджає формуванню їхніх художніх смаків» [8, 209]. Більш того, дослідники нерідко відзначають руйнівний вплив масової музичної культури на психологічний і моральний стан людини. Це тим більш небезпечно, оскільки масові музичні жанри проникли у повсякденне життя людей, стали невід'ємним елементом побуту.

До побутового музиціювання належить також використання музики в обрядах і різних суспільних заходах. У стародавності ритуальні дії були спрямовані на заклинання сил природи, виконували функції соціалізації молоді (обряди посвячення юнаків і дівчат, що досягли повноліття). «Імена їм даються не випадково, але визначаються відповідно до особливостей кожного, як це було в звичаї у стародавніх Римлян. Даються ці прізвиська вичую владу і часто супроводжуються покладанням вінків, відповідно до подвигу і майстерності під звуки музики. Вартові змінюються, як і у нас, через кожні три години. Коли заходило сонце, варта розводиться при звуках тімпана і музики» [9, 164].

Яскраві приклади народного обряду – весільний і поховальний ритуали, пов'язані з найважливішими подіями в житті людини. Музика завжди грала в цих обрядах дуже помітну роль, входячи в більш складний художньо-естетичний комплекс, у своєрідні театралізовані дійства, чим, власне кажучи, й були дані обряди. Руйнування споконвічних традицій, що мало місце в останні десятиліття в житті нашої країни, привело до втрати цих елементів суспільного життя, до спрощення, прозаїзації як весілля, так і поховального обряду. Надзвичайно спростилася роль музики в цих колись художньо багатих народних духовно-культурних заходах.

Традиційно важливу роль відіграє музика у різного роду святах, пов'язаних з військовими перемогами, з пам'ятними датами національного календаря. Урочисті зустрічі переможців, народні урочистості, великі події політичного життя й у минулому, і в сучасну епоху здобувають, як правило, ритуальну форму, супроводжуються театралізованими виставами, в яких музика займає дуже помітне місце. «Вони займаються полюванням як наслідком війни, а також пішими і кінними іграми на деяких площах під час свят, після чого грає музика. Вони охоче прощають провину й образи своїм ворогам і, здобувши над ними

перемогу, роблять їм благодіяння» [9, 165], що, звісно, супроводжує і благочинна музика.

Нарешті потрібно вказати на винятково важливу роль і надзвичайне багатство церковної музики, що складає дуже істотну частину релігійного культу. У відношенні церковної музики слід зазначити, що вона, по-перше, є однією з найдавніших форм музичного мистецтва взагалі і, по-друге, що зі здійсненням релігійного культу пов'язані найбільш ранні форми музичного професіоналізму.

Не тільки побут і масові суспільні заходи є сферою застосування музичного мистецтва. Музика може виконувати велику роль і у виробничих процесах. Освячена століттями форма застосування музики в сфері виробництва – народні трудові пісні, що зустрічаються у фольклорі багатьох народів світу. Саме їх існування і давнє походження є свідченням єдності трудового і естетичного початків у людському житті, свідченням споконвічної цілісності людини. Подальший процес суспільного розвитку йде шляхом диференціації різних сторін людського існування, втрати людиною первісної цілісності. Це привело до того, що на тлі загального прогресу людини і збагачення її духовності, трудові процеси, а багато в чому і продукт праці, на визначеному етапі втратили естетичний характер. Відбулось виключення художньо-естетичного елемента зі сфери матеріального виробництва. Торкнулося це і музики, хоч треба визнати, що й тепер багато людей часто наспівують під час роботи.

У наш час поширюється застосування музики як засобу технічної естетики. Це обумовлено тим, що музика здатна впливати на психологічний стан людини, на її соматичні і вегетативні функції. Вона сприяє гуманізації умов праці, створенню сприятливого для людини виробничого середовища (зняття шуму, монотонності), може впливати як на фізичну працю, так і на працю розумову.

Проте сучасну функціональну музику, що застосовується на підприємствах, лише в деяких відношеннях можна вважати еквівалентом стародавніх трудових пісень. Естетизація трудового процесу досягається далеко не завжди. Настанови, висунуті розроблювачами музичних функціональних програм, особливо слід зазначити такий напрямок, як мелолістика, орієнтовані на створення оптимальних умов праці, на її ритмічну організацію і психологічну стимуляцію. «Лише іноді на виробництві застосовується художня музика, враховуються суб'єктивні смаки працівників» [10, 63]. Але все-таки вихідний рівень єдності трудового і естетичного початків не досягається. Адже стародавні трудові народні пісні не просто супроводжували виробничий процес. Вони додавали праці характер обряду, освячували і естетизували його.

Згадаймо ще одну сферу культури, в якій з давніх-давен застосовувалася музика – про медицину. «Однорідні лихоманки лікують прянощами

і жирним бульйоном або ж сном музикою, весело-щами; триденні – кровопусканням і прийманням ревеню, або іншими засобами, що очищають, або ж відваром з коренів, що попускають, і кислих трав» [9, 162], і знову ж таки музикою.

Музика як психотерапевтичний засіб застосовується і у наш час. З цією метою використовується не тільки пасивне сприйняття музики, але й її активне виконання (групово «вокалотерапія», хоровий спів, гра на музичних інструментах). Це було помічено ще у піфагорійців, де, на наш погляд, вони переслідували ту ж мету і завдання, що мали на меті релігійні заборони і розпорядження. Відмовлення від почуттєвих задовольень, психотерапевтичне використання музики і культивування розуму мали ту саму мету – вдосконалення душі. Почуттєві задоволення цінувалися нижче за все, і вищим за все проголошувався розум.

Відповідно різного роду інтелектуальні вправи слугували створенню сприятливих умов для розвитку розуму. Але, швидше за все, розум виступав не відособленою здатністю людини, а його репрезентатором. Душа розглядалася як суперечлива єдність почуттів і розуму, і музика сприяла приборканню почуттів і просвітлінню розуму, тобто відновленню щиросердньої гармонії, рівноваги. Про цю загальну спрямованість вчення Піфагора пишуть так: «Тому що для всіх, і для багатьох, і для деяких, було у нього на устах правило: біжи від усякої хитрості, відтинай вогнем, залізом і будь-яким зряддям від тіла – хворобу, від душі – нещучо, від утробы – розкіш, від міста – смуту, від родини – сварку, від усього, що є, – непомірність» [11, 194].

Плідними є й інші способи застосування музики у терапевтичних цілях: малювання під музику, синтез музики, руху, драматичного і мовного вираження. І все-таки в роботі сучасних психотерапевтів є одне принципово слабке місце: «недостатнє врахування художнього начала музики» [12, 84]. Це стосується загальних установок сучасної медицини: орієнтування на лікування хвороби, а не людини, на вузько функціональний, «локальний» вплив застосовуваних медичних засобів. Що стосується

стародавніх методів лікування, «вважає минаюче через весь розпорядок життя піфагорійців прагнення до упорядкованості, гармонізації, вдосконалення людини». Перше місце в лікуванні недугів душі піфагорійці відводили музиці. Музика у піфагорійців була тим «розслаблюючим» комплексом, що уможливило перехід людини від внутрішнього світу до зовнішнього. «Не сміх, як це було в діонісизмі, а музика дозволяла людині повернутися до реальності після усвідомлення божественної присутності в собі. Музика мала у піфагорійців психотерапевтичні властивості: вона дозволяла лікувати гнів, тривоги і зневіру» [11, 192].

У цьому сенсі стародавні лікарі і сучасні народні лікарі, при набагато меншій науковій освіченості, були та є більш універсальними, зверталися та звертаються в процесі лікування не тільки і не стільки до тіла, скільки до духу людини. Природно, що лікування при цьому в значній мірі було мистецтвом, і медицина мала принципово інші характеристики як сферу людської культури, в якій найважливіше місце відводиться музиці.

Отже, місце музики як складової духовно-культурного ядра суспільства у загальнолюдській культурі, визначається її взаємозв'язком з такими сферами суспільного життя, як виробництво і побут, роллю музики в обрядах і масових заходах. Одним з найважливіших аспектів взаємозв'язку музики і суспільства є безпосередня взаємодія музики зі сферами суспільної свідомості: мораллю, релігією, наукою і філософією, з іншими видами художньої діяльності.

Соціально-філософський розгляд музичних явищ полягає у різноманітних зв'язках, в яких задіяна музика як одна із сфер культури, у розумінні того, що розвиток музичної культури є специфічним елементом всесвітньо-історичного процесу. Нескінченність і складність зв'язків музики з життям людського суспільства, з різними аспектами духовно-культурного ядра суспільства, з усіма формами людської свідомості – свідчення багатства духовного змісту музики і надзвичайної складності її соціально-філософського розгляду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркадьев М.А. Временные структуры новоевропейской музыки. Опыт феноменологического исследования / М.А. Аркадьев. – М.: Библос, 1992. – 440 с.
2. Белый А. Смысл искусства / А. Белый // Символизм как миропонимание. – М.: Политиздат, 1994. – С. 287-312.
3. Варакина Г.В. Метафизика музыкального в философском наследии Андрея Белого / Г.В. Варакина // Парадигма: Очерки философии и теории культуры. Мелос и Логос: Диалог в истории. Материалы Третьей Международной конференции «Метафизика искусства», 19 – 20 ноября 2004 года; Под редакцией проф. М.С. Уварова – СПб.: Изд-во «Барс», 2005. – Вып. 2. – С. 57-61.
4. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант // Сочинения: В 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с. – С. 161-529.
5. Бычков В.В. Игра / В.В. Бычков, О.В. Бычков // Новая Философская Энциклопедия. Т. 2. – М.: Мысль, 2001. – С. 67 – 70.
6. Кудинова Т. От водевиля до мюзикла / Т. Кудинова. – М.: Советский композитор, 1982. – 408 с.
7. Платон. Политика / Платон // Сочинения: В 3 т. – М.: Просвещение, 1971. – Т.3. Ч.2. – С. 245-294.
8. Кабалевский Д. Обучение и воспитание молодых композиторов / Д. Кабалевский // Музыкальные культуры народов. Традиции и современность. – М.: Советский композитор, 1973. – 314 с.
9. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла. – М.: Просвещение, 1976. – 342 с.
10. Эсебуа Р. К вопросу об истоках современной функциональной музыки / Р. Эсебуа // Труды Тбилисского университета, (вып.) 161. Право, Психология, Педагогика. – Тб.: Изд-во Тб. ун-та, 1975. – С. 61-67.
11. Драч Г.В. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики / Г.В. Драч. – М.: Гардарики, 2003. – 318 с.
12. Хабирова С.С. Музыкалотерапия: проблемы исследования и подготовки специалистов / С.С. Хабирова // Искусство, наука, техника: пути сопряжения. – Уфа: Альфа, 1989. – С. 74-85.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316

В.І. БЕРЕГОВОЙ

ЗМІЩЕННЯ ПАСІОНАРНОГО ЦЕНТРУ. ВСТУП У СОЦІАЛЬНУ ГЕОМЕТРІЮ ПРОГНОЗУ

Береговой Василь Іванович – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті розкривається можливість прогнозування вектора зміщення пасіонарного центру. Комплексним підходом розкривається ряд закономірностей (законів), що дозволяють стверджувати про відкриття нової науки – соціальної геометрії прогнозу.

Ключові слова: пасіонарний центр, зміщення пасіонарного центру, вектор зміщення пасіонарного центру, кут зміщення пасіонарного центру, точка біфуркації, соціальний аттрактор.

В статті розкривається можливість прогнозування вектора зміщення пасіонарного центру. Комплексним підходом розкривається ряд закономірностей (законів), що дозволяють стверджувати про відкриття нової науки – соціальної геометрії прогнозу.

Ключевые слова: пассионарный центр, смещение пассионарного центра, вектор смещения пассионарного центра, угол смещения пассионарного центра, точка бифуркации, социальный аттрактор.

In the article the possibility of prognostication of vector of displacement of passionary center opens up. Opening new patterns (laws) of Integrated approach to approve the opening of new science - social geometry prognosis.

Keywords: passionary Centre, the offset of the passionary Centre, offsets vector passionary Centre, offset angle passionary Centre, point bifurcation, social attractor.

© В.І. Береговой, 2009

Актуальність дослідження лежить у можливості передбачуваності розвитку міжнародної соціальної системи шляхом визначення майбутнього центру прийняття глобальних управлінських рішень – пасіонарного центру.

При прогнозуванні того, в якій точці геополітичного простору розташується майбутній пасіонарний центр, ми стикаємось із проблемою внутрішньої природи даного соціального феномена. А саме із тією його складовою, яка характеризує його як точку соціальної біфуркації. Під негативно-рефлексивним поняттям «точка соціальної біфуркації» нині розуміють наступне: «Біфуркаційна точка – це завжди момент відкриття прихованої активності суспільства, це точка, в якій ентропійна буря ніби чекає поштовху для вибуху. І суспільство, що досі здавалося пасивним, байдужим і зосередженим лише на своїх проблемах виживання,

раптом проявляє і достатню компетентність, і високу ступінь небайдужості» [1, 275]. «Поняття біфуркації – роздвоєння перебігу тих чи інших процесів, що досягли певної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим і майбутнім станом системи втрачається» [2, 9]. «Точки біфуркації – точки «розгалуження» можливих шляхів еволюції системи. Зона біфуркації характеризується принциповою непередбачуваністю: невідомо, чи стане розвиток системи хаотичним чи народиться нова, більш упорядкована структура» [3, 19]. При цьому: «Між двома точками біфуркації в системі виконуються детерміністські закони..., але поблизу точок біфуркації суттєву роль грають флуктуації, і саме вони «вибирають» напрямок, яким буде йти система» [4, 327]. Тобто проблема прогнозування майбутнього центру сили, центру культурного лідерства, центру прийняття управлінських

рішень – пасіонарного центру впирається у відкриття тієї флуктуації, або соціального атрактора, який би дав можливість розірвати площину у 360 «розгалуження» можливих шляхів зміщення пасіонарного центру, та показати вектор зміщення пасіонарного центру.

Проблему прогнозування зміщення центру лідерства у геополітичному просторі розглядали Сорокін П.А., Валлерстайн І., Гарфінкл А., Саттлофф Р. та ін. Схема переміщення центру лідерства Сорокіна П.А. така: до IV ст. цим центром були держави Азії та Африки, протягом останніх 5 – 6 століть він переміщується до західних народів, а тепер знову спостерігається переміщення його із Європи в «Америки, Азію і Африку» [5, 15]. Валлерстайн І. виділяє 100 – 150-річний цикл зміщення «центру сили». В одному із сценаріїв, на думку Валлерстайна, геополітичні та економічні фактори дають можливість передбачити перемогу «Великої Японії» — Японії в союзі із державами Південно-Східної Азії, яка стане новим центром сили [6, 65–66]. Гарфінкл А. (експерт Комісії по розробці концепції національної безпеки США) та Саттлофф Р. (директор Вашингтонського інституту близькосхідної політики) вважають, що в результаті динамічного розвитку економік таких держав, як Індія і Китай у найближчі 25 років відбудеться зміщення «світового центра сили» із Заходу в Азію [7]. Водночас пошук закону, що б дозволяв прогнозувати, в якій точці геополітичного простору розташується майбутній центр лідерства, триває.

Мета даної статті: відкрити закономірність (закон) зміщення пасіонарного центру.

Гіпотеза: кут зміщення пасіонарного центру залежить від часу протягом якого відбувається об'єднання пасіонаріїв та пасіонарних груп в найпасіонарнішій державі від центру до периферії чи навпаки. Чим менше часу йде на об'єднання, тим гостріший кут зміщення пасіонарного центру.

Перевірка гіпотези: 1) визначимо найгостріший кут зміщення (табл. 1).

Найгостріший кут зміщення у пасіонарного центру Вашингтон (1890 р. – 1918 р.) – 1°.

2) Визначимо час, протягом якого відбувалось об'єднання пасіонаріїв та пасіонарних груп від центру до периферії, чи від периферії до центру, у найпасіонарнішій державі США. Об'єднання пасіонаріїв та пасіонарних груп у цій державі почалось за 19 президента Рутерфорда Хейса і відбувалось від периферії до центру. У 1877 р. почався перший загальнонаціональний страйк американських залізничників. У 1881 р. була створена Федерація трейд-юніонів і робітничих союзів США та Канади, яка в 1886 р. була перетворена на Американську федерацію праці. Однак гострі конфліктні ситуації (наприклад, вбивство 20 президента США Джеймса Гарфілда на залізничному вокзалі у Вашингтоні) та відсутність афіліації між пасіонарними та пасіонарними групами не да-

вали їм об'єднатися у пасіонарний клас, хоча процес об'єднання почався. У 1885 р. 22-м президентом США стає Клівленд С.Г. від Демократичної партії, виконання програми якого по боротьбі з корупцією та протекціонізму для національної промисловості та торгівлі, а також політика панамеріканізму у міжнародних справах сприяло подальшому об'єднанню. Закріпилось об'єднання у 1886 р. загальнонаціональним страйком за введення восьмигодинного робочого дня. А остаточно пасіонарний клас почав функціонувати у 1890 р. за 23 президента США Бенджаміна Гаррісона. Таким чином, процес об'єднання тривав 13 років.

3) Якщо кут зміщення пасіонарного центру в 1° дорівнює 13 рокам об'єднання пасіонаріїв та пасіонарних груп, то, наприклад, кут зміщення пасіонарного центру Париж (1783 р. – 1812 р.) в 75° дорівнював би 975 років протягом яких відбувалося б об'єднання пасіонаріїв та пасіонарних груп, що суперечить істині, так як нам відомо про пасіонарний центр Париж (1674 р. – 1713 р.). А отже, гіпотеза про те, що кут зміщення пасіонарного центру залежить від часу протягом якого відбувається об'єднання пасіонаріїв та пасіонарних груп у найпасіонарнішій державі від центру до периферії чи навпаки є неправильною.

Однак звертає на себе увагу інше, а саме: зміщення пасіонарного центру Рим (1077 р. – 1216 р.) до Каракоруму (1216 р. – 1260 р.), трансформація пасіонарного центру Каракорум (1216 р. – 1260 р.) в якісно новий пасіонарний центр Каракорум (1260 р. – 1282 р.), та повернення пасіонарного центру в Рим (1260 р. – 1282 р.). Цей процес привертає до себе увагу в силу відсутності кута зміщення між пасіонарними центрами Каракорум (1216 р. – 1260 р.) та Каракорум (1260 р. – 1282 р.).

Аналогічний процес ми спостерігаємо нині. Зміщення пасіонарного центру Москва (1945 р. – 1991 р.) до пасіонарного центру Вашингтон (1991 р. – 2008 р.), трансформація пасіонарного центру Вашингтон (1945 р. – 1991 р.) в якісно новий пасіонарний центр Вашингтон (1991 р. – 2008 р.) та повернення пасіонарного центру в Москву (2008 р. – ?).

Чому так відбувається? Для розуміння суті процесу необхідно означити той стан соціальної системи, який притягує до себе віяло розгалуження можливих шляхів зміщення у точці соціальної біфуркації. Мова йде про соціальний атрактор. «Під атрактором у синергетиці розуміють відносно стабільний стан середовища, яке ніби притягує до себе всю множину траєкторій системи, що визначаються різними початковими умовами. Якщо система попадає в конус атрактора, то вона неодмінно еволюціонує до цього відносно сталого стану (структури)» [8]. Самоорганізаційні структури-атрактори є притягальними станами для елементів системи. Це «гравітаційні» базові форми кооперування, і елементи системи ніби ско-

Таблиця 1. Кут зміщення пасіонарних центрів

Пасіонарний центр (початкова точка зміщення)	Пасіонарний центр (кінцева точка зміщення)	Кут зміщення
1. Мемфіс (3000 р. до н.е. – 2290 р. до н.е.)	1. Аккад (2290 р. до н.е. – 2254 р. до н.е.)	100°
2. Аккад (2290 р. до н.е. – 2254 р. до н.е.)	2. Ур (2254 р. до н.е. – 2024 р. до н.е.)	118°
3. Ур (2254 р. до н.е. – 2024 р. до н.е.)	3. Іттауї (2024 р. до н.е. – 1792 р. до н.е.)	57°
4. Іттауї (2024 р. до н.е. – 1792 р. до н.е.)	4. Вавилон (1792 р. до н.е. – 1750 р. до н.е.)	8°
5. Вавилон (1792 р. до н.е. – 1750 р. до н.е.)	5. Вашшуккані (1750 р. до н.е. – 1500 р. до н.е.)	70°
6. Вашшуккані (1750 р. до н.е. – 1500 р. до н.е.)	6. Хаптуса (1500 р. до н.е. – 1400 р. до н.е.)	29°
7. Хаптуса (1500 р. до н.е. – 1400 р. до н.е.)	7. Фіви (1400 р. до н.е. – 1200 р. до н.е.)	60°
8. Фіви (1400 р. до н.е. – 1200 р. до н.е.)	8. Ашшур (1200 р. до н.е. – 633 р. до н.е.)	35°
9. Ашшур (1200 р. до н.е. – 633 р. до н.е.)	9. Вавилон (633 р. до н.е. – 562 р. до н.е.)	60°
10. Вавилон (633 р. до н.е. – 562 р. до н.е.)	10. Екбатани (562 р. до н.е. – 553 р. до н.е.)	60°
11. Екбатани (562 р. до н.е. – 553 р. до н.е.)	11. Персеполь (553 р. до н.е. – 490 р. до н.е.)	91°
12. Персеполь (553 р. до н.е. – 490 р. до н.е.)	12. Афіни (490 р. до н.е. – 429 р. до н.е.)	27°
13. Афіни (490 р. до н.е. – 429 р. до н.е.)	13. Спарта (429 р. до н.е. – 399 р. до н.е.)	135°
14. Спарта (429 р. до н.е. – 399 р. до н.е.)	14. Пелла (399 р. до н.е. – 323 р. до н.е.)	74°
15. Пелла (399 р. до н.е. – 323 р. до н.е.)	15. Рим (323 р. до н.е. – 395 р.)	91°
16. Рим (323 р. до н.е. – 395 р.)	16. Візантій (Константинополь) (395 р. – 860 р.)	2°
17. Візантій (Константинополь) (395 р. – 860 р.)	17. Київ (860 р. – 972 р.)	91°
18. Київ (860 р. – 972 р.)	18. Берлін (972 р. – 1077 р.)	91°
19. Берлін (972 р. – 1077 р.)	19. Рим (1077 р. – 1216 р.)	91°
20. Рим (1077 р. – 1216 р.)	20. Каракорум (1216 р. – 1260 р.)	74°
21. Каракорум (1216 р. – 1260 р.)	21. Каракорум (1260 р. – 1282 р.)	0°
22. Каракорум (1216 р. – 1260 р.)	22. Рим (1260 р. – 1282 р.)	180°
23. Каракорум (1260 р. – 1282 р.)	23. Стамбул (1282 р. – 1535 р.)	5°
24. Рим (1260 р. – 1282 р.)	24. Стамбул (1282 р. – 1535 р.)	20°
25. Стамбул (1282 р. – 1535 р.)	25. Мадрид (1535 р. – 1556 р.)	5°
26. Мадрид (1535 р. – 1556 р.)	26. Лондон (1556 р. – 1624 р.)	65°
27. Лондон (1556 р. – 1624 р.)	27. Париж (1624 р. – 1642 р.)	40°
28. Париж (1624 р. – 1642 р.)	28. Гаага (1642 р. – 1674 р.)	50°
29. Гаага (1642 р. – 1674 р.)	29. Париж (1674 р. – 1713 р.)	180°
30. Париж (1674 р. – 1713 р.)	30. Лондон (1713 р. – 1783 р.)	45°
31. Лондон (1713 р. – 1783 р.)	31. Париж (1783 р. – 1812 р.)	180°
32. Париж (1783 р. – 1812 р.)	32. Берлін (1812 р. – 1890 р.)	75°
33. Берлін (1812 р. – 1890 р.)	33. Вашингтон (1890 р. – 1918 р.)	15°
34. Вашингтон (1890 р. – 1918 р.)	34. Лондон (1918 р. – 1926 р.)	1°
35. Лондон (1918 р. – 1926 р.)	35. Берлін (1926 р. – 1945 р.)	5°
36. Берлін (1926 р. – 1945 р.)	36. Вашингтон (1945 р. – 1991 р.)	5°
37. Берлін (1926 р. – 1945 р.)	37. Москва (1945 р. – 1991 р.)	174°
38. Вашингтон (1945 р. – 1991 р.)	38. Вашингтон (1991 р. – 2008 р.)	0°
39. Москва (1945 р. – 1991 р.)	39. Вашингтон (1991 р. – 2008 р.)	2°

чуються у них під впливом деякої сили тяжіння, яка і є основним механізмом самоорганізаційного структурування [1, 204].

Зміщення із точки соціальної біфуркації у соціальний атрактор перетворює останній в точку соціальної біфуркації, а точку соціальної біфуркації, з якої відбулось зміщення у потенційний соціальний атрактор. Важливу роль у цьому процесі відіграє наявність швидкості зміщення та кута зміщення. Якщо пасіонарний центр у майбутньому стані виступає

соціальним атрактором, тобто зміщується сам у себе, то швидкість зміщення та кут зміщення буде дорівнювати нулю. Така зупинка зміщення пасіонарного центру веде до того, що сила тяжіння в минулій точці соціальної біфуркації, яка, втративши свою природу біфуркації, стала соціальним атрактором, притягує пасіонарний центр назад у ту точку соціальної біфуркації з якої відбувалося зміщення. Інакше кажучи, соціальний атрактор притягує пасіонарний центр назад у ту точку соціальної біфуркації з

якої відбувалося зміщення.

Тому трансформація пасіонарного центру Вашингтон (1945 р. – 1991 р.) у якісно новий пасіонарний центр Вашингтон (1991 р. – 2008 р.) веде до утворення пасіонарного центру Москва (2008 р. – ?).

І ще одне, із 1812 р. спостерігається стрімке збільшення швидкостей зміщення пасіонарних центрів із одночасним зменшенням тривалості існування пасіонарних центрів (Діаграма 1, 2).

До чого це веде – тема окремого дослідження.

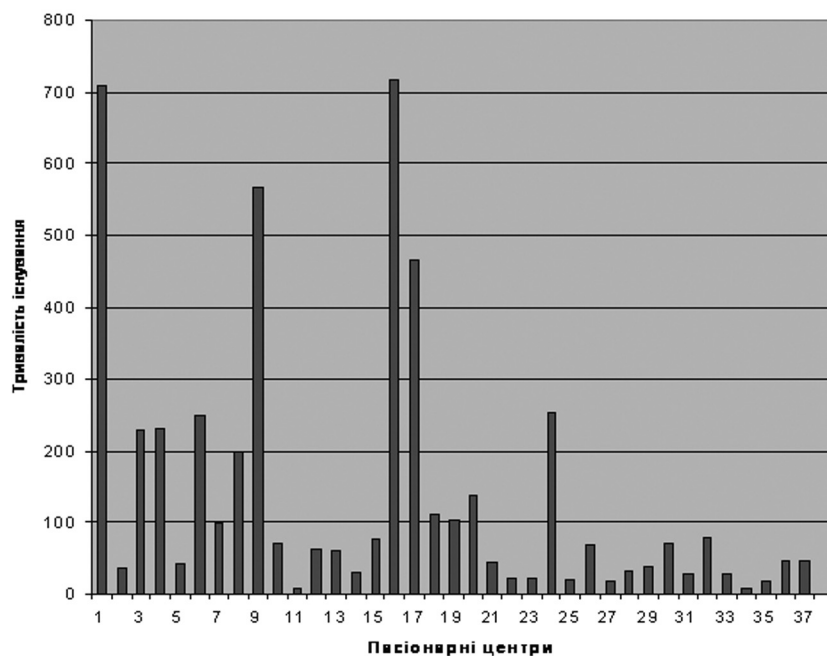
Найбільша швидкість зміщення нині спостерігається у пасіонарного центру Вашингтон (1991 – 2008 рр.). Нагадаю, що швидкість зміщення пасіонарного центру як точки соціальної біфуркації визначається за формулою: $V(t) = d r(t) / dt$ [9].

Швидкість зміщення пасіонарного центру Вашингтон (1991 – 2008 рр.) = $19040 \text{ км} \times 9520 \text{ км} / 19040 \text{ км} \times 17 \text{ р.} = 560 \text{ км/рік}$. Для порівняння

Діаграма 1.

Діаграма 2. Тривалість існування пасіонарних центрів

найбільші швидкості зміщення пасіонарних центрів: Берлін (1926 – 1945 рр.) – 405,3 км/рік; Каракорум (1260р. – 1282 р.) – 283,2 км/рік; Вашингтон (1890р. – 1918р.) – 237,5 км/рік; Москва (1945р. – 1991р.) – 207 км/рік.

Оскільки, чим більша швидкість зміщення пасіонарного центру, тим більша детонація соціальної системи, то нині у США спостерігається перехід до активної фази (наприклад, губернатор Техасу Рік Перрі пригрозив, що штат в односторонньому порядку вийде із складу держави, якщо Білий дім продовжуватиме душити його податками [10]).

Дослідження відкрили ряд закономірностей чи законів, які поки що не пройшли негації і не вкладаються у жодну існуючу теоретичну конструкцію:

1. стратегічна війна (війна, яка ведеться найпасіонарнішою державою) ніколи не виникає спонтанно та хаотично, місцем її виникнення є відрізок, просторова лінія, що проходить по геополітичному простору і з'єднує між собою дві біфуркаційні точки – пасіонарний центр та військово-політичний конфлікт [11], [12], [13];

2. чим більша швидкість зміщення пасіонарного центру, тим більша детонація соціальної системи [9];

3. чим більше часу йде на процес зміщення пасіонарного центру, тим менша детонація соціальної системи [9];

4. чим менша відстань у просторовому розташуванні пасіонарного центру та майбутнього пасіонарного центру, тим менша детонація соціальної системи [9];

5. зміщення пасіонарного центру у новий пасіонарний центр, трансформація цього центру у якісно новий пасіонарний центр та відсутність кута зміщення і швидкості зміщення, веде до повернення пасіонарного центру у початкову точку зміщення.

Залишається нерозв'язною проблема визначення вектора зміщення пасіонарного центру та його прогнозування. Питання, який соціальний атрактор притягне до себе точку соціальної біфуркації, пасіонарний центр Москва (2008 р. - ?) залишається на часі.

Дані закономірності (закони?), за відсутності їх негації [14] назвемо їх просто догматичними судженнями, проблемні питання та методи дослідження дозволяють стверджувати про відкриття нової науки – соціальної геометрії прогнозу. У статті зроблений вступ у макрорівень соціальної геометрії прогнозу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д. Бевзенко. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. - 437 с.
2. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: учебник для студентов вузов / А.С. Панарин. - М.: Алгоритм, 2000 - 352 с.
3. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В.В. Василькова ; (Синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: «Мир культуры, истории и философии». - СПб.: Издательство «Лань», 1999. - 480 с.
4. Пригожин И. От существующего к возникающему / И. Пригожин. - М.: Наука, 1985. - 328 с.
5. Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени / П.А. Сорокин. - М.: Наука, 1997. - 351 с.
6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. - М.: Логос, 2003. - 368 с.
7. Алексей Тамилин «Мировой центр силы» переместится в Азию. Повышается спрос на индийских компьютерщиков [Электронный ресурс] / Алексей Тамилин. - 23.02.2001. - Режим доступа: http://www.ng.ru/world/2001-02-23/6_powercenter.html
8. Князева Е.Н. Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е.Н. Князева // Знание, философия и жизнь. - 1991. - №7. - С. 14.
9. Береговой В.І. Роль часу і простору у детонації соціальної системи / В.І. Береговой // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». - № 2 (64), березень-квітень 2009 р. - Дніпропетровськ.
10. Анатолий Негодін США развалит Техас? // «Час», Латвія. 17 апреля 2009.
11. Береговой В.І. Біфуркаційний метод прогнозування стратегічних війн / В.І. Береговой ; Монографія. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. - 220 с.
12. Береговой В.І. До питання про існування взаємозв'язку між двома точками соціальної біфуркації / В.І. Береговой // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані» №3 (53), травень – червень 2007 р. - Дніпропетровськ. - С. 104 – 107.
13. Піча В. Recta linea est brevissima via bella (лат.: Прямая лінія – найкоротша дорога війни) / В. Піча, В. Береговой // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. - К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. - Спецвипуск: Політичний менеджмент. - С. 100–107.
14. Береговой В.І. Негативно-рефлексивні соціологічні поняття як межа дії закономірності у теоретико-методологічних засобах прогнозування / В.І. Береговой // Вітакультурний млин. Методологічний альманах Науково-дослідницького інституту методології та економіки вищої освіти Тернопільського національного економічного університету, додаток до Українського теоретико-методологічного соціогуманітарного часопису «Психологія і суспільство». Модуль 8, 2008 р. - Тернопіль. - С. 16–21.

УДК 316.334.2

Д.М. ЯДРАНСЬКИЙ

СОЦІАЛЬНА НОРМА, ЇЇ СУТНІСТЬ, РІЗНОВИДИ НОРМ

Ядранський Дмитро Миколайович - доцент кафедри економіки та права Криворізького інституту Міжнародної академії управління персоналом імені П.Калнишевського, кандидат економічних наук

У статті розглядаються структура соціальної норми та механізм її регламентації поведінки індивіда в суспільстві. Проведено порівняльний аналіз існуючих теоретичних підходів до розуміння соціальної норми, її структури та характеру нормативного впливу. Запропоноване авторське бачення впливу соціальних норм на модель успіху індивіда.

Ключові слова: норма, моральність, обмеження, рекомендація, класифікація, взаємодія.

В статье рассматриваются структура социальной нормы и механизм ее регламентации поведения индивида в обществе. Проведен сравнительный анализ существующих теоретических подходов к пониманию социальной нормы, ее структуры и характера нормативного влияния. Предложено авторское видение влияния социальной нормы на модель успеха индивида.

Ключевые слова: норма, нравственность, ограничение, рекомендация, классификация, взаимодействие.

In the article the structure of social norm and mechanism of its regulation of conduct of individual is examined in society. The comparative analysis of the existent theoretical going is conducted near understanding of social norm, its structure and character of normative influence. Author vision of influence of social norms is offered on the model of success of individual.

Keywords: Norm, morality, limitation, recommendation, classification, co-operation.

© Д.М. Ядранський, 2009

Через те, що життя людини визначено й обумовлено нормами, питання соціального нормування та нормотворчості є одним з найважливіших напрямків у соціологічному дослідженні.

У сучасній соціології не існує однозначного підходу до соціальних норм, через що необхідно розглянути основні науково-методичні підходи до їх дослідження та класифікації. На думку А.Вейгерта, структури і норми – не більше ніж антураж, обставини нашої повсякденної активності. Надумку представників соціологічної течії етнометодологів, суспільство може запропонувати лише «зовнішню» форму поділу, яку соціальні діячі наповнюють змістом, завершують «внутрі» [11]. Запропонований науковий напрям є одним із багатьох методологічних підходів, що створюють теоретичне підґрунтя для розуміння процесу формування і використання соціальної норми.

Над проблемами, пов'язаними з соціальним нормуванням, працювала значна кількість відомих вітчизняних та закордонних соціологів, філософів, економістів та представників низки інших наук, які створили широку теоретичну базу щодо даного напрямку.

На думку Я.І. Гилянського, найбільш загальним трактуванням норми є її розуміння як межі міри припустимого. Для фізичних та біологічних систем це припустимі межі структурних та

функціональних змін, за яких забезпечується збереження об'єкта та не допускається перешкод для його розвитку. Соціальна норма визначає в даному конкретному суспільстві межу, межі інтервалу (діапазону) припустимої поведінки, діяльності людей, соціальних груп та організацій, який склався у цьому суспільстві. На відміну від природних норм, соціальні норми складаються як результат віддзеркалення (адекватного або перевернутого) в свідомості та вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства [3, 53].

На думку проф. Волкова, норми, в соціологічному трактуванні – це правила поведінки, очікування і стандарти, що регулюють взаємодію між людьми та вказують на дозволена і недозволена поведінку у певних ситуаціях. Вони наказують нам, що ми «повинні», що нам «варто» і чого ми «не повинні» чи чого нам «не варто» робити. В усіх культурах існує досить великий звід правил, що стосується таких питань, як сексуальні відносини, власність та безпека [16].

Важливість соціальних норм полягає в тому, що за допомогою норм стає можливим правильно орієнтувати свою поведінку по відношенню до інших. Вони дозволяють здійснювати власні дії таким чином, щоб вони не йшли врозріз з діями інших, а через таку «орієнтовану» поведінку досягати успіху в системі суспільного визнання.

Звертаючи увагу на теорію соціальної дії Ю.Хабермаса, одним з чотирьох типів ідеальної поведінки є нормативна дія. Це соціальна дія, метою якої є досягнення взаємовигідних експектацій, здійснюваних за допомогою підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятими чи (у випадку субкультури) поділюваним усередині даної (референтної для діяча) групи цінностям і нормам. Нормативна дія раціональна настільки, наскільки вона відповідає соціально прийнятним стандартам поведінки. Еталоном нормативної дії є така ситуація, в якій наявні стандарти поведінки виражають інтереси всіх учасників дії [17].

Таким чином, можна підтримати думку проф. Ю.Г. Волкова, який вважає, що в основі норм лежать культурні поняття (культура). Завдяки культурі в індивіда утворюється визначена система загальних світоглядних уявлень, на основі яких він може будувати свої дії. Наявність у безлічі індивідів подібних однопорядкових уявлень і уможливує існування суспільства як єдиного цілого. Крім того, культура дає можливість орієнтуватися в соціальному світі, тому що постачає людині систему «показчиків»-заборон, заохочень, імперативів. Подібні показники - це соціальні норми (звичаї, закони), цінності, символи і мова [16]. В такому розумінні культурі відводиться роль системи координат у межах якої будується певна соціальна система норм.

На думку Я.І. Глинського – соціальна норма може або відповідати законам суспільного розвитку (у такому разі вона є «природною»), або відображати їх недостатньо адекватно, а то й знаходячись з ними у суперечці, будучи продуктом перекрученого відображення об'єктивних закономірностей [3, 53]. На думку Е.Дюркгейма, соціальні фактори взагалі мають примусовий характер через інструменти «соціального примусу» та соціального середовища в процесі інтеріоризації. Однак Дюркгейм вважав, що соціальні норми (авт. як особливі фактори) ефективні тільки тоді, коли вони спитарюються на не на зовнішні примуси, а на моральний авторитет суспільства [5, 104-106].

Дещо в дисонанс з думкою Дюркгейма звучить думка, висловлена Д.С. Швецом, з точки зору якого очевидно, що в людському суспільстві є деякі вічні цінності, вічні істини, які не підлягають історичній, національній, ідеологічній переорієнтації та які постають над усіма соціонормальними системами. Однак будь-яка норма обмежує поведінку індивіда і нам бачиться незрозумілим причина прийняття індивідом добровільного обмеження, або існування «генетичних» норм [18, 14].

Важливим для уваги також є визначений Я.І. Глинським факт про функціональний (позитивний, прогресивний) та дисфункціональний характер соціальних норм [4, 1991].

Різноманіття підходів до соціальної норми обу-

мовлено її складним та всеохоплюючим характером. Однак з точки зору регламентації нормативної поведінки існує проблема, пов'язана з визначенням функціональних аспектів соціальних норм з позиції соціальної технологізації нормативної поведінки.

Неможливе існування соціальних норм, вільних від соціальних, політичних цілей і організацій. Взаємодія між формою, що проголошується і досягається як наслідок дії соціальних норм, може бути представлена у вигляді наступних варіантів: 1. Форма соціальної норми відповідає досягнутому результату. 2. Форма соціальної норми дотримується, однак вона відривається від реального стану, стає самоціллю, що веде до дисфункціональних наслідків. 3. Реальний результат досягається, однак його досягнення пов'язано з обходом, ігноруванням або прямим порушенням інституціональних норм і заборон, що виражається в появі елементів неформальної («тіньовий») соціальної девіації [15].

Дискусійність намагання побудувати «ієрархію норм», у тому числі, впливає із визначення норми даним В.Л. Абушенко в Енциклопедії соціології. Згідно з його точкою зору надзадача норми – утримати інваріантність через визначення меж варіативності. Інваріантність в нормі – це відсилка до цінності, яка «стоїть» за нею та її «виражає». Пропонувана норма може бути відторгнена на рівні суспільства. Прийняття означає її поступову стереотипізацію в сферах досвіду, з можливим подальшим її усвідомленням як такої, що виникла природно з необхідністю її нового «зняття». Такого роду рух може бути визначений як нормоцикл, що передбачає змінну оберненість знакової та соціальної форм функціонування норми [16, 643]. В такому разі нам бачиться логічним механізм розповсюдження норм як суспільного знання, яке одночасно виступає і в якості базового механізму нормотворчості.

На нашу думку, в системі класифікації норм краще відмовитися від їх ієрархізму або від оцінки за критерієм «змінна»/«незмінна». Сучасна література містить низку інших підходів до такої класифікації.

У сучасній соціології найбільшою популярністю користується типологія соціальних норм, яка бере початок в думках У.Г. Самнера [8, 63-64]. Відповідно до його типології соціальні норми поділяються на звичаї, норми та закони. Звичаї описують норми, порушення яких не загрожує цілісності групи (авт. в цьому слід зазначити, що звичаї більш тяжіють до технічних норм, тому що відповідають здебільшого на запитання як щось робити, а не чому). Норми (складають групу мораль, або моральність) – норми порушення яких призводить до жорстких санкцій з боку групи, аж до вигнання з групи [8, 63-64]. Закони – правила, що втілюються в життя певною групою людей, що мають право використовувати силу [2, 64-65].

Очевидно, що закони є найбільш жорсткими з існуючих соціальних норм. Однак на відміну від звичаїв та моралі закони можуть бути відмінні рішенням певної групи людей (авт. необов'язково більшості). На підтвердження цієї думки можна навести визначення законів, яке дав М.Вебер, який визначав закони як типові зразки соціального дійства, яких треба очікувати в разі якщо існують певні умови та які можна зрозуміти на підставі мотивів особи, що діє та його розуміння сутності своєї дії [12, 75].

Слід звернути увагу, що в марксистській соціології [12, 74] проводиться межа між соціальними законами функціонування та законами розвитку. Слід зазначити, що К.Маркс намагався встановити також певні ієрархічні рівні законів (які функціонують весь час історії, які діють у класових формаціях, які існують у межах певної формації), однак таку точку зору ми вважаємо дискусійною через те, що закон як елемент (складова) соціальної норми має відповідати всім її базовим властивостям.

У підручнику проф. Волкова поняття «закону» розглядається як правила, які втілюються в життя спеціальною політичною організацією [2, 65]. Однак «закон» у соціологічному та філософському тлумаченні це правила, що існують незалежно від свідомості (відносини між явищами в природі та суспільстві) [14, 55; 13, 94]. В такому тлумаченні закон виглядає як щось об'єктивне. Натомість об'єктивність соціальної норми в більш широкому розумінні не є обов'язковою, адже певна норма може не сприйматися індивідом і не тягнути за це певних санкцій. В тлумаченні норми запропонованому проф. Волковим, більше відповідає поняттю «права», яке розглядається філософами, як сукупність норм, правил поведінки людей встановлених або затверджених державою (привнесена до закону воля господарюючого класу) [13, 259]. Основна відмінність норми права від соціальної норми в більш широкому тлумаченні полягає в тому, що нормою для індивіда є те, що їм усвідомлене (інтеріоризоване). Норма права існує незалежно від обізнаності в її існуванні індивіда.

На думку Е.Дюркгейма, для того щоб схилили індивіда добровільно підкоритися, йому (авт. соціальному факту) непотрібно вдаватися ні до яких хитрувань; досить, щоб він усвідомив свою природну залежність і слабкість, щоб він склав собі про них символічне і почуттєве уявлення за допомогою релігії або визначене й адекватне розуміння за допомогою науки. Оскільки перевага суспільства над індивідом не тільки фізична, але й інтелектуальна та моральна, то йому нема чого боятися вільного дослідження, якщо тільки останнє використовується правильно. Розум, підказує людині, наскільки соціальне буття багатше, складніше, стійкіше від буття індивідуального, може лише відкрити йому зрозумілі підстави для потрібної від нього покори

і для почуттів прихильності і поваги, що звичка лишила в його серці [7, 47].

Відтак соціальні норми не потребують ніякого зовнішнього обґрунтування своїх вимог тобто є «природними». З нашої точки зору, останнє твердження є не цілком справедливим. Оскільки, саме соціальні норми і потребують постійного доказу та обґрунтування (щонайменше внаслідок існування нормоциклів, визначених Л.А.Абушенко [16, 643] в ході яких відбувається постійний перегляд норм з позицій встановлення адекватності існуючим умовам). Модель суспільного тиску на індивіда запропонована Дюркгеймом у цьому разі виступатиме середовищем нормативного впливу та робить йому своєрідну «легітимізацію».

Залежно від сили зворотної реакції Д.С. Швець пропонує визначати мало, середньо і високо значущі соціальні норми [18, 14]. Однак такий підхід також є деструктивним, оскільки «значущість» норми носить персональний характер для кожного з членів суспільства, або його певної групи і залежить від власної картини світу особи, що такі норми сприймає. Існування значущості норм можна допустити як інструмент класифікації (поділу) груп. Так, зокрема для груп лікарів гуманність буде нормою, що має високе значення, натомість для військових (міліціонерів) ця норма буде малозначущою. В такому разі характер норм, які використовуються певною спільнотою є критерієм для визначення її певної цілісності.

На думку Н.М. Коркунова, всі норми можуть бути поділені на дві групи: норми технічні та норми етичні. Норми технічні на думку автора, вказують на те, як поступати з метою досягнення тієї чи іншої мети (правила доцільності). Кожна технічна норма має на меті тільки одну визначену мету, не розглядаючи її відношення до інших цілей. Однак реалізація низки технічних цілей призводить до необхідності їх гармонізувати по відношенню одна до одної. Як наслідок виникають етичні норми, які визначають «правила спільного існування всіх людських цілей» (див.: [10]). В цьому автор значною мірою наближає розуміння етичної норми до розуміння норми соціальної.

Також систему норм підрозділяють на норми права та норми моралі. На думку Г.Гегеля, мораль, на відміну від права, конкретна (а не абстрактна), мораль розглядає усю сукупність властивостей людини. Мораль і право знаходяться в постійній взаємодії. Право не повинно суперечити моралі. У свою чергу, воно впливає на формування моральних поглядів і моральних норм. При цьому, як відзначав Гегель, «моральна сторона і моральні заповіді... не можуть бути предметом позитивного законодавства» [9, 233]. Законодавство не може декретувати моральність. Також з точки зору моралі передбачається, що благо однієї людини може бути обмеженим тільки благом іншої людини.

На думку Гегеля, моральна точка зору повною мірою формується тільки в сучасному йому буржуазному суспільстві. Суспільство тут стає зовнішнім середовищем, полем реалізації по видимості спонтанних егоїстичних інтересів, а соціальні норми з'являються як те, що вимагає додаткових моральних зусиль з боку окремих індивідів [6].

На думку авторів Великого психологічного словника, існує безліч класифікацій соціальних норм. Наприклад, Уільям Самнер (1906) розробив класифікацію, в якій виділяв звичаї (folkways), мораль (mores) і закони (державне право). П. Рікер описує 4 типи розпоряджень людської дії (технічні, стратегічні, естетичні, моральні), маючи на увазі, що в рамках тієї самої дії одночасно функціонують різні типи соціальних норм. Просту класифікаційну схему пропонує Данило Маркович; він поділяє соціальні норми на соціальні розпорядження і технічні правила. Перші визначають соціальну поведінку людини, тобто її ставлення до інших членів суспільства (і до себе самого); другі регулюють ставлення людини до природи. Автори словника пропонують виділити ще третю категорію - культових норм, що визначають ставлення людини до Бога. Соціальні розпорядження можна розрізнити залежно від: 1) соціальної системи (спільності, групи), що їх створює (Маркович поділяє їх на організовані і неорганізовані); 2) діяльності, до якої дані розпорядження відносяться, 3) виду санкцій, що застосовуються при порушенні розпорядження [1, 421].

Не вдаючись у дискусію щодо справедливості запропонованих вище класифікацій, вважаємо за доцільне зауважити, що перелічені класифікації носять описовий характер. Нанашу думку, більшу практичну значущість може мати класифікація, в основу якої покладено факт того чи збігається власна мета людини з метою їй визначеною через систему суспільних норм. Оскільки за допомогою будь-якої соціальної норми воля людини або обмежується, або захищається, ми вважаємо, що обмежити волю людини можна, у першу чергу, за допомогою норм обов'язкового характеру. Натомість захист може відбуватися як через обов'язкові, так і через рекомендаційні (м'які).

На нашу думку в суспільстві існують соціальні норми:

- жорсткі, обов'язкові до виконання всіма членами суспільства (загальний військовий обов'язок);
- жорсткі, необов'язкові до виконання тільки тими, хто добровільно прийняв на себе певний обов'язок (захищати батьківщину, тримати обітницю безшлюбності для католических священників, норми виробітку тощо);
- м'які обов'язкові до виконання (оплата спожитих благ, сумлінне ставлення до роботи);
- м'які не обов'язкові до виконання (моральність, меценатство тощо).

До цього слід зазначити, що, залежно від типу

суспільства, перелічені приклади норм можуть змінювати свій характер (наприклад сумлінна праця для японця потрапить у розряд жорстких, обов'язкових норм на відміну від зазначених вище для більшості слов'янського населення). Також принциповим у цьому є історичний розріз, так норма офіційної реєстрації шлюбу, яка відносилася в 50 - 70 роках до жорстких, на сьогоднішній день змінила свій характер на м'який.

За рівнем нормативного впливу на життєдіяльність також можна структурувати соціальні норми:

- тотальні (тюрма, армія для солдатів строкової служби);
- повні (для офіцерів, міліції, певних категорій працівників);
- часткові (для більшості членів суспільства);
- фрагментарні (для працівників творчих професій).

Таким чином, можна бачити, що соціальні норми в сукупності роблять спробу визначити поведінку особистості повністю. Причому соціальні норми, на відміну від технічних, не містять у собі обґрунтування (чому їх слід виконувати), а по-друге не цікавляться думкою окремого індивіда щодо їх справедливості та доцільності (хоч опосередковано і залежить від неї в процесі кругообігу норми).

Виходячи з того, що людина - істота соціальна та «гарні стосунки» з оточуючими (суспільством) для неї є важливим виконанням соціальних норм окремою особистістю набуває характеру певної умови співіснування з оточуючим суспільством. Норми поведінки, що можуть бути віднесені до соціальних, вимагають до себе від особистості безумовного їх виконання без необхідності з'ясовувати причини їх існування. Поняття «успішність» та «модель успіху» формується в більшості людей, які в процесі соціальної взаємодії, від чого успішність поведінки в багатьох випадках вимірюється якістю дотримання відповідних соціальних норм у поведінці індивіда.

З іншого боку відхилення від зазначених всеохоплюючих соціальних норм розглядаються як девіація [16], причому в такому тлумаченні навіть геніальність, яка проявляється в певному порушенні (неуважності) до частки соціальних норм, носить характер соціальної девіації. Розглянуті нами дослідження, проведені з метою дослідження причин геніальності, не пов'язані з системою соціальних норм, що, на нашу думку, не дозволяє в повній мірі оцінити саме соціальні причини виникнення геніальності. Саме в процесі взаємодії з системою соціальних норм цей соціально-психологічний феномен стає об'єктивним. Причому більшу схильність до геніальності мають люди чия соціалізація проходила з дистанціонуванням певної особистості від норм того суспільства, в якій вона здійснювала життєві практики.

Проводячи технологізацію соціального нормування (у будь-якій сфері соціальної життєдіяльності), необхідно виходити з подвійної ролі соціальних норм у соціальному житті: позитивної – забезпечення збалансованості соціальної взаємодії та визначення певних соціальних очікувань; та негативної – встановлення меж творчого пошуку. В якості історичних прикладів подвійного значення соціальної норми можна привести прізвиська всесвітньо-відомих людей чия соціалізація в дитинстві відбувалася в системі декількох соціальних норм (наприклад релігійних та норм повсякденної життєдіяльності), або в системі норм, які не використовувались у тому суспільстві, де проявлялась геніальність даної особи: Леонардо да Вінчі, Т. Шевченко, М. Ломоносов, А. Ейнштейн, Т. Еддісон, брати Райт, А. Попов, А. Гітлер, Й. Дзугашвілі (Сталін) та низка інших.

Така ситуація приводить до певної неадекватності наявних (соціалізованих) норм – фактичних, тобто тим, які прийняті в даному суспільстві, від чого ці норми певним чи-

ном заважають формуванню моделі поведінки неадекватної даному суспільству, відхилення від норм у такому суспільстві прийнятих.

Таким чином, можна сказати, що соціальні норми це ті норми поведінки, прийняті в суспільстві на даному етапі розвитку та засновані на урахуванні історичного досвіду, які є обов'язковими для виконання всіма членами суспільства для того, щоб суспільство ідентифікувало їх як своїх повноправних членів (таке визначення справедливе як на рівні макро-, так і на рівні мікросоціуму).

Структурна класифікація соціальних норм є доволі розгалуженою та певною мірою залежить від того, які суспільні процеси розглядаються. Однак у розглянутих класифікаціях та підходах, на нашу думку, недостатньо уваги приділяється ролі та місцю в системі соціальної взаємодії соціальних норм, пов'язаних з трудовою діяльністю індивідів. До останнього часу нормування трудової діяльності взагалі належало до компетенції економічної науки. Ми вважаємо за доцільне переглянути цей підхід та дослідити соціальну роль та значення соціальних норм у сфері праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой психологический словарь / [Авдеева Н.Н. и др.]; под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – 3-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 666 с. : 26 см. – (Большая университетская библиотека).
2. Волков Ю.Г. Социология : учебник для вузов / Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая ; под ред. проф. В.И. Добренко. – М. : Гардарика, 1998. – 244 с.
3. Глинский Я.И. Социология девиантного поведения и социального контроля: краткий очерк / Я.И. Глинский // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1992. – № 2. – С. 53.
4. Глинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / Я.И. Глинский // Социологические исследования. – 1991. – № 4. – С. 74.
5. Гофман А.Б. Э. Дюркгейм о ценностях и идеалах / А.Б. Гофман // Социальные исследования. – ГОД. – № 2. – С. 104-106.
6. Гусейнов А.А. Краткая история этики [Электронный ресурс] / Абдусалам Гусейнов, Герд Иррлицт. – М. : РГБ, 2007. Электронный оригинал: <http://ihtik.lib.ru/>; Библиотека Ихтика, Оригинал: Москва : Мысль, 1987. - 543 с.
7. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение ; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М. : Канон, 2006. – 352 с. – (История социологии в памятниках).
8. История теоретической социологии : в 5 т. / [Ю.Н. Давыдов, М.С. Ковалева, А.И. Кравченко и др.] ; отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов ; [Рос. АН, Ин-т социол.]. – М. : Наука, 1995. – Т. 2.
9. Кобликов А.С. Юридическая этика : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / А.С. Кобликов. – 3-е изд., изм. – М. : Норма, 2007. – 165 с. : 21 см. – (Учебник для вузов).
10. Коркунова Н.М. Лекции по общей теории права. – Кн. 1. Понятие права. По изданию 1914 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.allpravo.ru.
11. Кравченко Е.И. Теория социального действия: от М. Вебера к феноменологам / Е.И. Кравченко // Социологический журнал [Электронный ресурс]. – 2001. – № 3. – Режим доступа : www.socjournal.ru/article/458?print=yes.
12. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина ; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.
13. Краткий словарь по философии / под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1982. – 431 с.
14. Лукашевич Н.П. Социология : учеб. пособие / Н.П. Лукашевич, Н.В. Туленков. – 2-е изд., стереотип. / под общ. ред. Н.В. Туленкова. – К. : МАУП, 2002. – 272 с.
15. Российская социологическая энциклопедия / Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исслед. ; под общ. ред. Г.В. Осипова. – М. : Норма : ИНФРА-М, 1998. – 664, [2] с.
16. Социология : энциклопедия [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
17. Чаушян М.П. Основные аспекты проблемы социального действия в свете теории коммуникативного действия Юргена Хабермаса / М.П. Чаушян // Материалы научной конференции студентов Московского государственного авиационного института (технического университета) «Социокультурные исследования и социальные изменения», 14 апреля 2000 г. // Опубликовано в электронном журнале «Труды МАИ». – 2001. – № 5. – 12 июня. - Режим доступа: <http://www.mai.ru/science/trudy/articles/num5/article9/page1.htm>
18. Шве́ц Денис Серге́евич. Социальная норма и девиации: теоретический анализ : автореферат дис. ... кандидата социологических наук : 22.00.04 / Денис Сергеевич Шве́ц. - Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. - Москва, 2006. - 20 с. Д.С. Автореферат, стр. 14

УДК 316.7:658.114

Я.Я. СЛАБКО

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Слабко Яна Яківна - аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Автор статті розглядає проблему формування та розвитку організаційної культури сучасного промислового підприємства. Виходячи з результатів власного теоретичного дослідження, автор пропонує методологічний підхід до процесу формування та розвитку організаційної культури промислового підприємства.

Ключові слова: організаційна культура, промислове підприємство, процес формування та розвитку, цінності, система мотивації.

Автор статьи рассматривает проблему формирования и развития организационной культуры современного промышленного предприятия. Исходя из результатов собственного теоретического исследования, автор предлагает методологический подход к процессу формирования и развития организационной культуры промышленного предприятия.

Ключевые слова: организационная культура, промышленное предприятие, процесс формирования и развития, ценности, система мотивации.

The author of the article examines the problem of forming and development of organizational culture of modern industrial enterprise. Coming from the results of own theoretical research, an author offers the methodological going near the process of forming and development of organizational culture of industrial enterprise.

Keywords: organizational culture, industrial enterprise, process of forming and development, value, system of motivation.

© Я.Я. Слабко, 2009

В умовах сучасного трансформаційного процесу суспільства в цілому та окремих підприємств зокрема існує необхідність у системному переосмисленні існуючих методичних підходів до управління персоналом. Існуючі методики, засновані на використанні методів матеріальної (в окремих випадках нематеріальної) мотивації, на сьогоднішній день не в повній мірі відповідають вимогам інформатизації виробничого процесу. В таких умовах існує потреба у формуванні внутрішніх мотивів певної соціальної поведінки працівників. Одним з таких підходів може бути, на нашу думку, створення на підприємстві сучасної інноваційної організаційної культури, заснованої на врахуванні особливостей розвитку суспільства в процесі трансформаційного переходу до умов інформаційного суспільства.

Однак практична організація відповідного процесу вимагає докорінного переосмислення сучасних механізмів розвитку організаційної культури та формування на відповідному базисі сучасної інформаційно-орієнтованої надбудови.

Стаття присвячена дослідженню і побудові процесу формування та розвитку організаційної культури в умовах конкурентних господарських суб'єктів.

Соціологічне бачення проблематики розвитку організаційної культури створили наукові ро-

боти М.Алдохіна, Г.Дворецької, Л.Димитрової, Н.Зубревої, М.Лукашевича, В.Матвієнко, Р.Махнорилова, Ж.Малахової, В.Пилипенко, М.Пірен, В.Полторака, М.Сіроштана, О.Скідіна, М. Туленкова, Л.Хижняк, Г. Щокіна, Л.Швидкої [1],[2],[4],[5],[6]. В той же час проблемам формування соціальних механізмів розвитку організаційної культури підприємства приділяється, на нашу думку, досить мало уваги.

Для використання в практичній діяльності підприємств теоретичних основ формування та розвитку організаційної культури автором був запропонований методологічний підхід до формування та розвитку організаційної культури, який складається з ряду послідовних етапів. Даний методологічний підхід дозволить оцінити існуючий рівень організаційної культури підприємства, провести діагностичне дослідження базових цінностей працівників підприємства та визначити тип організаційної культури, розробити заходи по впровадженню нової системи цінностей з метою зміни типу організаційної культури, впровадити ефективну систему мотивації працівників, а також здійснювати постійний моніторинг та коригування організаційної культури залежно від зміни факторів зовнішнього середовища та стадії життєвого циклу підприємства. Процес форму-

вання та розвитку організаційної культури, запропонований автором, зображений на рис. 1.

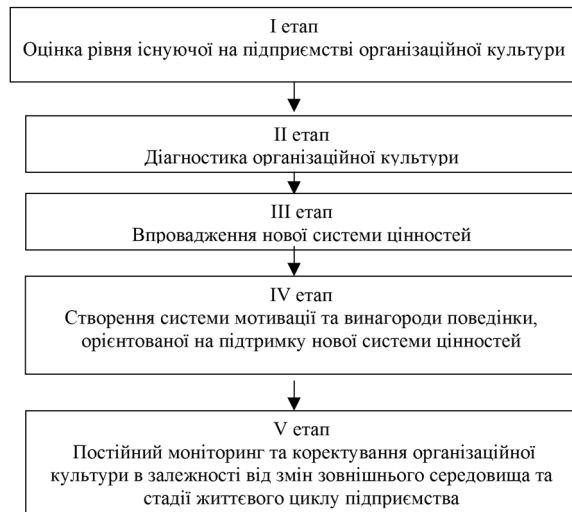

Рис. 1. Процес формування та розвитку організаційної культури підприємства

Запропонований автором процес формування та розвитку організаційної культури дозволить не тільки оцінити рівень та продіагностувати організаційну культуру, але й розробити дійові заходи щодо її розвитку.

Перший етап. Оцінка рівня існуючої на підприємстві організаційної культури:

- формування групи експертів для аналізу існуючого рівня організаційної культури;
- проведення анкетування співробітників підприємства для визначення існуючого рівня організаційної культури;

- розрахунок інтегрального показника рівня організаційної культури.

Другий етап. Діагностика організаційної культури:

- побудова профілів існуючої та бажаної культури із застосуванням конструкцій конкуруючих цінностей;

- виявлення негативних цінностей, які потрібно ліквідувати;

- формування нової системи цінностей.

Третій етап. Впровадження нової системи цінностей в процесі розвитку організаційної культури:

- навчання вищих менеджерів та співробітників підприємства;

- розробка корпоративної філософії;

- створення «прозорі» організаційної культури підприємства;

- добір персоналу з урахуванням нової системи цінностей;

- проведення організаційних заходів.

Четвертий етап. Створення системи мотивації і винагородиповедінки працівників, які орієнтовані на підтримку нової системи цінностей:

- розробка заходів щодо зменшення опору персоналу внаслідок впровадження нової системи цінностей;

- розробка рекомендацій по вдосконаленню мотивуючих механізмів.

П'ятий етап. Постійний моніторинг та коректування організаційної культури в залежності від змін зовнішнього середовища та стадії життєвого циклу підприємства:

- розрахунок ефективності заходів по розвитку організаційної культури.

Розглянемо більш детально сутність кожного етапу процесу формування та розвитку організаційної культури промислового підприємства.

На першому етапі формування та розвитку організаційної культури необхідно визначити склад експертів, які будуть проводити оцінку існуючої на підприємстві організаційної культури. Це можуть бути керівники підприємства, менеджери середньої та вищої ланки, спеціалісти й професіонали. Для оцінки загального рівня організаційної культури на підприємствах пропонується використовувати тест «Рівень корпоративної культури», запропонований І.Д. Ладановим, що дозволить за допомогою бальної оцінки визначити рівень культури досліджуваного підприємства. В рамках першого етапу також пропонується обчислювати розроблений автором інтегральний показник рівня організаційної культури, який розраховується методом середньої геометричної:

$$K_{\alpha} = \sqrt[n]{K_1 \times K_2 \times K_3 \times K_4 \times K_5 \times \dots \times K_n}$$

$K_{\text{ок}}$ – інтегральний показник рівня організаційної культури;

n – кількість параметрів оцінки рівня організаційної культури;

K_1 – показник освітнього рівня робітників підприємства;

K_2 – показник стабільності персоналу підприємства;

K_3 – показник трудової дисципліни;

K_4 – показник міжособистісних відносин;

K_5 – показник рівня здоров'я персоналу;

K_6 – показник придатності основних фондів;

K_7 – показник рівномірності виробництва;

K_8 – питома вага інноваційної продукції в загальному обсязі продукції.

На другому етапі запропонованої моделі формування та розвитку організаційної культури проводиться діагностика існуючої на підприємстві організаційної культури на основі прийнятої на підприємстві системи цінностей. Для цього необхідно скористатись рамковою конструкцією конкуруючих цінностей Камерона К. та Куїна Р. [3].

Після проведення анкетування, у зв'язку з тим, що працівники підприємства здійснюють

безпосередній вплив на формування системи цінностей, необхідно на даному етапі максимально притягнути їх до участі в цьому процесі за допомогою проведення відкритої дискусії. Усі бажаючі взяти участь можуть обговорювати проблемні місця у формуванні базових цінностей. Необхідно прийти до єдиного рішення з приводу переліку позитивних та негативних цінностей даної організації. Загальна згода може бути отримана в результаті здійснення декількох послідовних процедур, зображених на рис. 2.

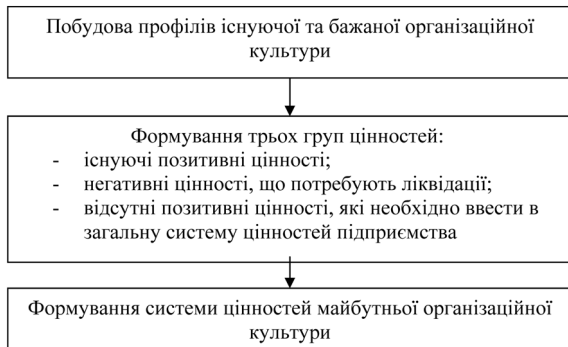

Рис. 2. Процес формування нової системи цінностей у контексті формування та розвитку організаційної культури підприємства
На третьому етапі запропонованої моделі

необхідно впроваджувати нову систему цінностей. Цей етап є найбільш тривалим, тому що прийняття чи неприйняття цінностей носить свідомий характер і залежить від багатьох чинників. Найголовніший з них – реакція керівника підприємства на зміни, що відбуваються, відповідність його поведінки прийнятим цінностям, його бажання щось змінювати. Безперечно, перші особи підприємства повинні почати зміни з себе. Якщо керівник поводить згідно з декларованими цінностями, то лише в такому випадку він має моральне право вимагати такої ж поведінки від співробітників. Схематично інструменти впровадження нової системи цінностей у процесі розвитку організаційної культури зображені на рис. 3. Впровадження нових моделей організаційної поведінки - це складний процес, який потребує від керівництва значних зусиль. Очевидно, що спроба змінити основоположні цінності людини найвірогідніше не призведе до успіху. Для того, щоб вирішити цю проблему, необхідно змінити пріоритети в поведінці. Якщо ці зміни торкнуться значної частини колективу підприємства, ключових співробітників, то організаційна культура буде розвиватись, трансформуватись услід за людьми.

Для того, щоб організаційна культура набула подальшого розвитку, необхідно, щоб вище керівництво та ключові співробітники пройш-

Рис. 3. Інструменти впровадження нової системи цінностей

ли курси індивідуальних та групових тренінгів, спрямованих на зміну їх світогляду, відношення до роботи та взаємовідносин з іншими співробітниками. Вони повинні переоцінити свої цінності та норми поведінки. Ідеальним результатом тренінгів буде зміна ієрархії цінностей учасників, яка стане основою для побудови нової організаційної культури.

Створення «прозорої» організаційної культури теж є важливим кроком у формуванні та розвитку організаційної культури. Для цього необхідно подолати віддаленість керівництва від персоналу. Всіх працівників підприємства необхідно розділити на дві рівні групи. Одна група – дав-

но працюючі на підприємстві, тобто з того часу, коли підприємство було ще малочисельним. Ці працівники давно знають керівників, мають з ними особистий контакт, можуть напяму звернутись до них. Друга група - це працівники, які недавно почали працювати на підприємстві. Цій групі працівників необхідно ближче познайомитись з представниками керівництва. Організаційні заходи в неробочий час допоможуть вирішити дану проблему.

Розвиток організаційної культури потребує наявності персоналу, який би впроваджував заплановані зміни. При плануванні роботи з персоналом необхідно враховувати особливості

переважаючого типу організаційної культури в цілому на підприємстві та культуру його частин (рівнів, підрозділів) у філософії відбору та комплектуванні кадрів. При наборі персоналу висувають певні критерії відбору:

робітник бажає працювати на даному місці роботи тривалий час;

робітник вміє спілкуватись з колегами та клієнтами;

цінності робітника збігають з впроваджуваними цінностями підприємства.

Забезпечення відповідності організаційної культури і культури працівників може бути досягнуте шляхом спеціального анкетування нових співробітників, а також за допомогою роботи психолога і відділу управління персоналом.

Необхідно також враховувати той факт, що дуже складно забезпечувати ефективну роботу підприємства, на якому не існує чіткої структури та ієрархічності.

Для впровадження нової системи цінностей, необхідно проводити ряд організаційних заходів, серед яких можна виділити: публічні виступи керівництва, його заклики до необхідної поведінки, заяви; різного роду друковані видання, де будуть проголошуватися нові цінності та моделі поведінки; створення корпоративного сайту; проведення різного роду свят та змагань між підрозділами.

Четвертий етап формування та розвитку організаційної культури - створення системи мотивації і винагороди поведінки працівників, які орієнтовані на підтримку нової системи цінностей. На цьому етапі необхідна розробка заходів щодо зменшення опору персоналу внаслідок впровадження нової системи цінностей.

Процес формування і розвитку організаційної культури володіє специфікою в порівнянні з нововведеннями в сфері виробництва, збуту. По-перше, якщо ми досліджуємо не тільки що створене підприємство, то певна організаційна культура вже існує: є сталі традиції, звичаї, цінності, цілі, відношення до зовнішнього і внутрішнього середовища. Тому зміна культури потребує кваліфікованої роботи психолога, менеджера-культуролога. По-друге, організаційну культуру не можна сформувати «зверху», у приказному порядку, оскільки вона формується в свідомості працівників, у процесі їх спільної діяльності на підприємстві.

Зміни, пов'язані з формуванням культури, можуть викликати опір персоналу. Для зниження опору працівників необхідно розробити таку програму нововведень «Формування і розвиток організаційної культури», яка була б зрозуміла кожному працівникові. Всі нововведення повинні заздалегідь розглядатися, обговорюватися на нарадах, а найбільш кардинальні зміни - на загальних зборах. При формуванні і розвитку організаційної культури важливо враховувати думку працівників. При цьому повинен працювати так званий принцип

«першого керівника»: керівник організації власним прикладом повинен підтверджувати необхідність і правильність здійснюваних змін і нововведень. Особливо це важливо для українських організацій, де завжди перша особа в організації мала великий авторитет серед працівників.

Також повинен реалізовуватися принцип «водопаду»: ті положення організаційної культури, що розробляються вищим керівництвом, повинні «сходити» вниз, по рівнях ієрархії підприємства, до простих робітників, «змиваючи» старі зв'язки і відносини між працівниками і підрозділами. Всі рівні повинні бути залучені в процес формування і розвитку організаційної культури. Якщо на якомусь рівні нововведення не приймаються, викликають опір, їх необхідно коректувати знов на найвищому рівні.

Ефективна організаційна культура повинна створювати нову систему винагороди персоналу на сучасних підприємствах. До цих пір працівники винагороджуються за свою діяльність, без урахування конкретного результату цієї діяльності. Так, кожен працівник має оклад відповідно до посади (тобто залежно від складності виконуваних робіт), і різні надбавки до основної заробітної плати у вигляді квартальних і річних премій, або, наприклад, коефіцієнтів, які щомісячно корегують заробітну плату.

Подібна практика винагород обумовлена тим, що кінцевий результат своєї роботи персонал не бачить. Це особливо відчутно на великих промислових підприємствах, де кожен відділ живе своїм життям, виконуючи тільки свій обмежений набір функцій. Відсутність орієнтації на кінцевий результат приводить до того, що всі процеси розбиті на частини і в цілому не сприймаються персоналом. Винагорода працівників повинна виходити з отриманого в ході їх діяльності результату і з їх внеску в цей результат.

Наприклад, результатом діяльності будь-якої виробничої організації є кінцевий продукт, який підлягає продажу споживачеві, тобто володіє ринковою вартістю. Кожен працівник вніс свій внесок до цієї вартості: витратив матеріал, час, свою працю. Тому винагорода повинна здійснюватися відповідно до отриманого результату і його вартості. Природно, що при цьому повинна бути певна гарантована частина заробітної плати, незалежна від отриманого результату.

Одним з найпоширеніших способів стимулювання персоналу є підвищення заробітної плати. Проте при вирішенні проблеми формування організаційної культури це є недоцільним, оскільки, хоч цей крок викличе позитивні емоції з боку працівників, витрати на його здійснення можуть бути невиправданими. Підвищення заробітної плати також значно збільшить обсяг вкладень у формування і розвиток організаційної культури.

При формуванні та розвитку організаційної культури потрібно використовувати переважно нематеріальні методи стимулювання. Їх перевага в порівнянні з матеріальними методами саме в

цьому випадку очевидна. Наприклад, зміна правил нарахування заробітної плати в залежності від кінцевого результату, впровадження системи «плаваючих» окладів не потребує великих капітальних вкладень, проте може суттєво покращити ситуацію. Забезпечення співробітників безкоштовним харчуванням, організованими спортивними заходами, путівками, навчанням буде мати більш позитивний характер для згуртованості колективу, ніж просте виділення тієї ж суми для матеріального стимулювання. Акцент на успіхах робітника та виділення його досягнень не потребує матеріальних витрат, проте буде носити сильний ефект підтримки та поваги, що, безперечно, є нематеріальним стимулом.

На сучасних підприємствах сформована організаційна культура повинна орієнтувати персонал на постійне просування, ротацію, внесення раціоналізаторських пропозицій, підвищення кваліфікації, що обумовлюється високою швидкістю науково-технічного прогресу, змін ринкових умов господарювання та соціальних зрушень у суспільстві. Це вимагає від системи управління персоналом організації відповідних курсів, заходів. Крім того, оскільки формування і розвиток організаційної культури є нововведенням, то необхідно проводити відповідну роботу з персоналом для його адаптації до змін.

Отже, успішна реалізація процесу формування і розвитку корпоративної культури вимагає співпраці спеціальної робочої групи і системи управління персоналом.

Для успішного формування культури підприємства і зниження опору персоналу необхідно створити систему мотивації впровадження нової системи цінностей для працівників кожного рівня. Так, наприклад, для керівників тільки створених підприємств слід мати на увазі, що організаційна культура виникає у будь-якому випадку, навіть без бажання керівництва, з моменту створення організації. Така неконтрольована організаційна культура може виявитися чинником, що буде перешкоджати успішному функціонуванню і розвитку підприємства. Будь-який процес в організації повинен бути керованим. Тому з перших хвилин існування організації керівництву необхідно цілеспрямовано формувати організацію культури і управляти ними.

П'ятий етап формування та розвитку організаційної культури полягає в постійному моніторингу та коректуванні організаційної

культури в залежності від змін зовнішнього середовища та стадії життєвого циклу підприємства.

Таким чином, культура є суттєвим поштовхом не тільки в галузі суспільного розвитку, але і фактором соціальної адаптації та соціальної реалізації працівників. У межах даного дослідження запропоновано методологічний підхід до формування та розвитку організаційної культури промислових підприємств.

На підставі проведених в межах даної статті досліджень нами визначено, що в умовах сучасних трансформацій у суспільстві системне переосмислення значення організаційної культури засновано на урахуванні сучасних трансформаційних процесів. Одним із запропонованих підходів є побудова процесу формування та розвитку організаційної культури, що складається з п'яти послідовних етапів.

Одним з найважливіших елементів процесу формування та розвитку організаційної культури є побудова профілів існуючої та бажаної організаційної культури. Саме ці дві відповідні крапки мають відображати трансформацію сучасного світогляду мікросоціуму виробничого колективу в процесі управління розвитком організаційної культури.

Розбудова відповідних підходів має ґрунтуватися на формуванні трьох груп цінностей, зокрема: існуючих позитивних цінностей, які є безпосереднім соціальним базисом подальшої соціальної роботи, спрямованої на вдосконалення та розвиток організаційної культури підприємства. Наступним елементом є негативні цінності, які виступають в якості певних дивіативних проявів, які є небажаними для даного соціального процесу та мають бути трансформовані в процесі розвитку відповідної організаційної культури. Однак найважливішими в даному контексті мають виступати відсутні цінності. Впровадження їх у систему організаційної культури вимагає від організації системної соціальної роботи та створення певного декларативного комплексу цінностей, який має підтримуватися за рахунок певного зовнішнього стимулювання з метою інтеріоризації всіма учасниками відповідного соціального процесу.

Реалізація запропонованого підходу дозволить у значній мірі вдосконалити ефективність управлінської діяльності та створить соціальне підґрунтя для подальшої розбудови мотиваційних систем фахівцями інших галузей науки, зокрема економістами, менеджерами тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зубрева Надія Володимирівна. Організаційна культура як соціальне явище: дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / Надія Володимирівна Зубрева. - Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2004.
2. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посіб. / Г.В. Дворецька. - К.: КНЕУ, 2002. - 472 с.
3. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куин ; пер. с англ. - СПб.: Питер, 2001. - 320 с.
4. Лукашевич М.П. Соціологія. Загальний курс: підруч. / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. - К.: Каравела, 2008. - 408 с.
5. Туленков М.В. Особливості управлінської праці в системі менеджменту соціальної роботи / М.В. Туленков // Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі: Науковий збірник. - К.: МАУП, 2004. - с. 134-155.
6. Хижняк Л.М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін / Л.М. Хижняк. - Х.: Основа, 1999. - 272 с.

УДК 60.56

А.В. КАРПЕНКО

К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ ПОНЯТИЯ «ВАЛЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ»

Карпенко Анна Вячеславовна - аспирантка кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

У статті наведено сучасне розуміння феномена здоров'я з точки зору потенційних ресурсів, людських потенцій фізичного тіла, розуму та духовності. Розглянуто модель потенціалу здоров'я, яка складається з природно-генетичного (базового) потенціалу та надбаного у процесі життєдіяльності (валеологічного) потенціалу.

Ключові слова: здоров'я, потенціал, валеологічний потенціал.

В статье предложено современное понимание феномена здоровья с точки зрения потенциальных ресурсов, человеческих потенциалов физического тела, ума и духовности. Рассматривается модель потенциала здоровья, которая состоит из природно-генетического (базового) потенциала и приобретенного в процессе жизнедеятельности (валеологического) потенциала.

Ключевые слова: здоровье, потенциал, валеологический потенциал.

Modern understanding of health phenomenon is shown in the article according to the potential resources, human potentions of phisical body and intelegence. The model of health potential is considered to consist of natural genetical (basis) potential and got (valeological) one during the life experiance.

Keywords: health, potential, valeological potential.

© А.В. Карпенко, 2009

На современном этапе развития украинского общества в условиях затянувшейся трансформации социально-экономических отношений проблемы сохранения здоровья нации как духовного, так и физического становятся все более актуальными. Беспокойство различных специалистов вызывают неблагоприятные тенденции состояния здоровья всех возрастных групп населения Украины. Многие специалисты как в области медицины, так и вне ее склонны сводить все проблемы к отсутствию или недостатку финансирования, к низкому уровню благосостояния нации. Однако, как отмечает профессор Г.Л. Апанасенко, председатель проблемной комиссии Министерства здравоохранения и АМН Украины «Валеология и санология», спекулировать на вопросах здравоохранения можно только в среде непрофессионалов. На самом же деле, по-видимому, существует некий нематериальный фактор, выступающий как фактор риска увеличения заболеваний и смертности. Можно утверждать, что таким фактором есть степень или уровень духовности общества. Такой подход к объяснению проблем здоровья населения стал возможным только при рассмотрении человека как целостной системы с тремя уровнями иерархической организации – духовным, психическим, соматическим (телесным) [5, 577].

В украинской социологии не существует общепризнанного определения понятия «здоровья». В отечественном дискурсе относительно социального аспекта проблемы здоровья мы встречаем работы Л. Чепелевской, Е. Головахи, Н. Паниной, В. Таралло, В. Боброва, Л. Швыдкой. Украин-

ская социология пополняется научными работами, в которых исследуются: состояние здоровья наших современников (Е. Головаха, Н. Панина, И. Бекешкина, О. Стегний, Ю. Саенко), формирование здорового образа жизни (О. Яременко, О. Балакирева), социальное здоровье (О. Стоянова, В. Мягких). Проблема здоровья разрабатывается в русле социологии медицины, социологии здоровья, валеологии. Большинство исследователей при определении здоровья предлагают свой концептуальный подход, при этом критически относятся к определению Устава Всемирной организации здравоохранения, согласно которому здоровье – это состояние полного физического, духовного и социального благополучия [11, 1]. В научном обороте можно встретить более 200 определений понятия «здоровье». С точки зрения Л.П. Суценко, которая провела детальный анализ различных определений «здоровье», подтверждается мнение о том, что здоровье определяется взаимодействием биологических и социальных факторов, то есть, внешние воздействия опосредуются особенностями функций организма и его регулятивных систем [9, 27]. Оценочные критерии здоровья, с точки зрения Г.Л. Апанасенко, следует искать в способности индивида осуществлять свои биологические и социальные функции, при этом адаптационные возможности человека являются мерой его возможностей сохранить оптимум жизнедеятельности даже в неадекватных условиях среды [2, 17]. Н.М. Амосов предложил понятие «количество здоровья». По

его мнению, здоровье – это максимальная производительность органов и систем при сохранении качественных пределов их функций [1, 19].

Процесс оценки состояния здоровья человека предполагает определенный диагностический континуум «здоровье-предболезнь (предпатология) – болезнь (патология)». По мнению В.П. Петленко и Г.И. Царегородцева «...болезни могут возникать по двум причинам: болезни от «избытка» и болезни от «недостатка». В любом случае болезнь является нарушением (оптимального) способа реализации потребностей» [7]. В таком аспекте здоровье – это состояние и, одновременно, результат различных по качеству форм взаимодействия человека, его организма с окружающей средой, другими словами, здоровье необходимо понимать как комплекс полноценного физического состояния, психоэмоциональной уравновешенности, духовного и социального здоровья. Таким образом, несмотря на множество определений здоровья, можно сделать вывод, что все они, так или иначе, исходят из способа взаимодействия природного и социального в человеке. В рамках данной статьи была поставлена цель – выявление и разграничение природного (биологического) и социального в феномене здоровья с помощью категории потенциал здоровья и введения нового понятия «валеологический потенциал».

В 80-х гг. прошлого столетия в мире возникает новая парадигма здоровья, связанная с политикой улучшения здоровья населения. Предложены новые понятия и термины, в частности, баланс, ресурсы, резервы и потенциал здоровья [8]. Научный дискурс приходит к пониманию, что «запас» и уровень здоровья населения является особым видом ресурсов, от объема и качества которого во многом зависит эффективность реализации человеческого потенциала и социально-экономического развития нации. Формирование этого ресурса и его рациональное использование являются в современные условиях задачами повесточной значимости [11, 566].

Термин «потенциал» этимологически означает «скрытые возможности, мощность, силу». Широкая трактовка смыслового понятия «потенциал» состоит в его рассмотрении как «источника возможностей, средств, запаса, которые могут быть приведены в действие, использованы для решения какой-либо задачи или достижения определенной цели, в данном случае цели здоровья. Определяя данную категорию, не следует противопоставлять понятия «потенциал» и «ресурсы». Потенциал связан с обобщенной, собирательной характеристикой ресурсов, привязанной к месту и времени [10, 26].

Введение термина «потенциал» в круг вопросов, связанных со здоровьем предполагает что данный человек в каждый конкретный период времени имеет определенную величину функциональных возможностей, т.е. величину здоровья. Поэтому человек должен иметь четкую цель - увеличить количество здоровья. Именно представления о динамических ресурсах и резервах организма находится в центре

проблем относительно нового научного направления - валеологии. С точки зрения валеологии, задача формирования здоровья должна заключаться в том, чтобы перевести человека на более высокий уровень его здоровья за счет мобилизации и тренировки резервных возможностей самого организма. Успех реализации этой задачи во многом зависит, во-первых, от того, каким природно-биологическим резервом здоровья обладает организм и, во-вторых, какие ресурсы и резервы индивид может сформировать в процессе жизнедеятельности [3, 17]. Обобщенной характеристикой ресурсов и резервов здоровья выступает понятие «потенциал здоровья». Потенциал здоровья - это совокупность физических, психических и социальных возможностей индивида, особенностей его поведения, которые позволяют поддерживать или восстанавливать свой баланс здоровья в условиях, неблагоприятного воздействия внешних и внутренних факторов.

Сегодня потенциал здоровья можно рассматривать как несущую конструкцию, основу человеческого потенциала вообще. Состояние здоровья, по нашему мнению, можно рассмотреть как двухуровневую конструкцию. С одной стороны, это природный потенциал, часть которого является наследственной, с другой – результат определенных усилий и действий самого индивида. Таким образом, рассматривая здоровье с позиции потенциала, мы предлагаем выделить в его структуре два основных компонента: базовый (природно-генетический потенциал) и потенциал приобретенный (валеологический).

Базовый потенциал здоровья определяется совокупностью физиологических качеств человека, которые формируются генетически, наследственным путем. Человеческий организм, представляя собой сложную биосоциальную систему, априори обладает большими возможностями приспособления к окружающей среде.

Приобретенный (валеологический) потенциал создается в процессе всей жизнедеятельности личности, в результате формирования ценностного отношения к здоровью и ведения здорового образа жизни. Введение нового термина обусловлено необходимостью более полного и глубокого объяснения сложившихся негативных тенденций в состоянии здоровья нации. Если определенные условия (социальные, культурные, экономические, ментальные) жизнедеятельности людей, лежащие в основе их образа жизни, определяют ухудшение здоровья, следовательно, они и содержат силы, способные его увеличивать.

Под валеологическим потенциалом мы предлагаем понимать совокупность знаний, умений и навыков индивида, направленных на формирование, сохранение и укрепление здоровья, на основе формирования ценностного отношения к здоровью, практическим выражением которого выступает здоровый образ жизни. Сформированный валеологический потенциал позволяет индивиду создавать и накапливать систему дополнительных ресурсов и резервов организма,

сохранять и повышать уровень своего базового потенциала здоровья.

Валеологический потенциал, выступая в единстве пространственных и временных характеристик, концентрирует в себе одновременно три уровня связей и отношений. Во-первых, отражает прошлое, т.е. представляет собой совокупность свойств, накопленных организмом человека в процессе его становления и обуславливающих его способность к функционированию и развитию. Т.е. валеологический потенциал индивида непосредственно зависит от наследственных, генетических и фенотипических свойств. Во-вторых, характеризует настоящее с точки зрения практического применения и использования наличных способностей. В-третьих, ориентирован на развитие (будущее): в процессе деятельности индивид не только реализует свои наличные способности (ресурсы), но и приобретает новые силы и возможности (резервы). Представляя собой систему устойчивого и изменчивого состояний, валеологический потенциал содержит в себе в качестве «потенции» элементы будущего развития.

Исходя из этого, в качестве «ядра» валеологического потенциала мы рассматриваем ценностное отношение к здоровью. В структуре валеологического потенциала мы выделяем пять основных «блоков» (компонентов).

Первый «блок» - когнитивный, включает в себя определенные знания личности о здоровье, о различных его сторонах, аспектах, функциях, о факторах, от которых оно зависит, о путях, средствах и методах оздоровления и т.п. К числу этих знаний относится и используемый им понятийный аппарат, с помощью которого фиксируются те или иные явления, связанные со здоровьем.

Второй «блок» валеологического потенциала – мотивационный, который включает в себя связанные со здоровьем интересы, потребности, ценностные ориентации и оценки. В рамках этого «блока» валеологического потенциала индивида мы выделяем его ценностное отношение к собственному здоровью. В многочисленной литературе, посвященной здоровью, здоровьесберегающему образованию и здоровьесберегающим технологиям нередко упускается из виду тот факт, что ориентация личности на здоровье может быть различной. Здоровье может интересовать ее само по себе, т.е. выступать как главная ценность, или,

например, может интересовать как средство высокого физического развития с целью демонстрации своего превосходства над другими и т.д. Т.е. здоровье является как инструментальной, так и терминальной ценностью для каждого человека.

Третий «блок» валеологического потенциала – операциональный. К нему мы относим умения, навыки, способности, позволяющие индивиду самостоятельно заботиться о сохранении и укреплении как своего здоровья, так и здоровья других людей, а также осознание (рефлексия) и обоснование этих умений, навыков, способностей. Следовательно этот компонент валеологического потенциала характеризует операциональную готовность личности к оздоровительной деятельности.

В четвертый «блок» валеологического потенциала – праксиологический – мы включаем типы, образцы, модели реального поведения индивида, используемые им средства и методы, в той или иной степени, влияющие на сохранение и укрепление здоровья. Речь идет о том, в какой мере, для него характерны, с одной стороны, здоровый образ жизни, различные элементы самосохранительного поведения (правильная организация труда и отдыха, сбалансированное питание, регулярные занятия физическими упражнениями и спортом и т.д.), а, с другой стороны, те или иные аспекты поведения, наносящего вред здоровью, в том числе вредные привычки, связанные с курением, употреблением алкоголя, наркотиков и т.п.

Пятый «блок» валеологического потенциала – состояние физического, психического и социального здоровья индивида. Это – результирующий «блок» потенциала.

Таким образом, в современных условиях научное сообщество пришло к выводу, что природа интегрируется с социальной средой в общую совокупность окружающей человека среды. Признание социальной сущности человека наряду с его изначальным биологическим происхождением заставляет в разработке методологии здоровья самым серьезным образом учесть его естественное начало, закономерности индивидуального развития, для того чтобы затем с помощью социальных мер способствовать максимально эффективной реализации заложенных в геноме возможностей. Данная проблема не ограничивается рамками

ЛИТЕРАТУРА:

1. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье / Н.М. Амосов. – М., 1987. – С. 19.
2. Апанасенко Г.Л., Попова Л.О. Медицинская валеология / Г.Л. Апанасенко, Л.О. Попова. – К., 1998. – С. 17, 24-26.
3. Вайнер Э.Н. Валеология / Э.Н. Вайнер; 3-е изд. – М.: Флинта: наука, 2005. – 416 с.
4. Жуков В.И. Потенциал человека: индекс социального развития россия / В.И. Жуков. – М., 1995.
5. Литвиненко В.Б. Опозиция теоретико-методологических подходов в социологическом анализе проблем здоровья, болезни и медицины / В.Б. Литвиненко // Вестник Одесского университета. - Том 12. Выпуск 6: Социология и политические науки. – 2007. - С. 577.
6. Основы валеологии в 3-х кн. – К., 1999. – Кн. 1. – С. 7-17.
7. Петленко В.П. Философия медицины / В.П. Петленко, Г.И. Царегородцев. – К., 1981.
8. Стратегія розвитку України: теорія і практика; За ред. О.С. Власика. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
9. Сущенко Л.П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини - Л.П. Сущенко. – Запоріжжя, 1999. – С.27.
10. Трудовые ресурсы и здоровье населения; Научн. Ред. Монографии Н. М. Римашевская, М.С. Бедный. – М., 1986.
11. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения // Основные документы ВОЗ, Женева, 1998. – С.1.

УДК 316.001

А.В. КОШЕЛЕВ

ПЛЮРАЛИЗМ ПИТИРИМА СОРОКИНА: АЛЬТЕРНАТИВА МОНИЗМУ, ИСТОКИ ИНТЕГРАЛЬНОГО ПОДХОДА

Кошелев Андрей Владимирович - аспирант кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

История развития социологии демонстрирует формирование та становления методологии социологического познания. В условиях набравшей силу позитивистской социологической парадигмы, та интерпретативного подхода в пояснении социальных процессов, что відбуваються, назрела криза социологического теоретизирования. Выходом з цього методологического противостояния є интегральный подход, який був уперше розроблений П. Сорокиным.

Ключові слова: позитивизм, сциентизм, объективизм, социологический империализм, реализм, монизм, номинализм, релятивизм, социологический плюрализм, интегральный подход, интегральная социология, эмерджентность, флуктуация.

История развития социологии демонстрирует формирование и становление методологии социологического познания. В условиях набравшей силу позитивистской социологической парадигмы и интерпретативного подхода в объяснении происходящих социальных процессов назрел кризис социологического теоретизирования. Выходом из сложившегося методологического противостояния явился интегральный подход, который был впервые разработан Питиримом Сорокиным.

Ключевые слова: Позитивизм, сциентизм, объективизм, социологический империализм, реализм, монизм, номинализм, релятивизм, социологический плюрализм, интегральный подход, интегральная социология, эмерджентность, флуктуация.

History of sociology development demonstrates forming and making the sociological cognition methodology. The sociological theorizing has reached a crisis point in the conditions of gained in strength of the sociological positivism paradigm and interpreting approach which explain current social events. Withdrawal from this methodological opposition is integral approach that was worked out by P. Sorokin.

Keywords: positivism, scientism, objectivism, sociological imperialism, realism, monism, nominalism, sociological pluralism, relativity, integral approach, integral sociology, fluctuation.

© А.В. Кошелев, 2009

Начало XX века ознаменовано общетеоретическим кризисом в социологии. Главенствующая теоретическая позиция этого периода была сформирована О.Контom, К.Марксом, Э.Дюркгеймом, отстаивающая социологический реализм в своих работах как основополагающую установку. Сформировал первый и единственно верный социологический подход, отражающий объективные и истинные принципы функционирования общества. Сложившаяся позиция «социологического империализма» стремилась найти все ответы через основные категории и понятия социологии, как результат преобладания социологического редукционизма [1, 8-17]. Позитивизм, сциентизм, объективизм стают основой методологического подхода и задают исследовательский вектор в объяснении, обосновании и понимании всех происходящих социальных процессов.

Номинализм, как альтернатива социологическому реализму была заложена еще со времен Платона и нашла свое продолжение в работах В.Дильтея, В.Виндельбанда, Г.Риккерта. Позднее интерпретация, понимание человеческого поведения, как противоположная идея, была раз-

вита в трудах М.Вебера, Г.Зиммеля, П.Бергера, Н.Лукмана, Дж.Мида, Ч.Кули, А.Шюца – сформировавших достойную исследовательскую парадигму объективизму, что позволило разрешить кризис социологического абсолютизма. Сама по себе попытка есть вызов сложившейся методологии в социологии и формирование нового вектора в научном познании. Понимание, герменевтика, субъективизм, качественный анализ выступают основой альтернативного метода исследований. С другой стороны, через альтернативный метод, развивая и расширяя процесс познания, происходило противостояние уже внутри социологии двух биполярно развившихся систем знания (научных парадигм и методологий познания), формируя очередной кризис научной дуополии.

Развившийся монизм, как считали ряд социологов, стал губительным для исследования общества, как заметил Питирим Сорокин, словами М.М.Ковалевского: «Монизм – это попытка решить бесконечно сложную задачу общественных явлений по методу уравнения с одним неизвестным» [2, 21]. Плюрализм, вот выход из сложившейся ситуации, твердо убеждает

П.Сорокин: «Автор убежден, что такая попытка – покушение с абсолютно негодными средствами. Последовательный социологический плюрализм – такова его позиция» [2, 21]. Разнообразие позиций и подходов не давали уже твердой и объективно достоверной оценки все усложняющимся и дифференцирующимся процессам.

Питирим Сорокин, российско-американский социолог, был одним из первых, кто попытался интегрировать два разных подхода. Учитывая при этом и индивидуальность личности как «удивительное интегральное существо» на которую влияют ряд факторов в ее развитии – это космический, биологический, социально-психологический и, конечно же, – эту внешнюю сторону жизни общества, включающий социокультурный фактор. Во внешних социокультурных условиях личность формируется в сообществе себе подобных как биологический организм, входя в интеракции с другими членами общества и формируя разнообразно представленную социальную жизнь.

Идейные истоки интегрализма П.Сорокина формировались на основе синтеза идей известных российских социологов Л.Петражицкого, М.Ковалевского, Е.Де-Роберти. Оказали влияние на формирование научного подхода и идеи западных социологов Э.Дюркгейма, М.Вебера. Проницательность ученого, основанная на вводимом им же самом интуитивном компоненте в методе познания, открывала новое понимание происходящего в социальной жизни общества. Жизнь предстает целостным образованием и для ее понимания необходим метод комплексного интегрально-связывающего механизма объединения различных эмпирически разрозненных, казалось бы, на первый взгляд, но рационально ориентированных компонентов.

Одним из главных компонентов в новом подходе становится личность человека. «Новая интегральная теория человеческой личности, - поясняет Сорокин, - не отрицает, что человек является животным организмом, наделенным «бессознательным», рефлексивноинстинктивным механизмом тела, но она подчеркивает, что, помимо этой формы бытия, человек является сознательным, рациональным мыслителем и сверхсознательным творцом или духом» [3, 143]. Человек выступает началом в своей собственной жизни, обладая разумом и интеллектом, а также участником конструирования социальной жизни общества.

Интегральная личность находится в условиях, которые оказывают существенное влияние на ее формирование. Сорокин определил эти условия, выделив их в культурные системы, к которым относятся и язык, как средство общения, и наука, как средство познания, и религия, как приобщение к вере, и множество других социокультурных систем, формирующих личность и являющимися условиями для жизнедеятельности личностей. Формируясь в более широкие образования, эти си-

стемы, по П.Сорокину, составляют три суперсистемы – религиозная или идейная, чувственная и интегральная. В различные исторические эпохи при определенных экономических, политических, социальных реалиях жизни доминировала одна из суперсистем. Нынешний этап развития цивилизации представлен интегральной суперсистемой, где присутствуют разнообразие форм религиозной и чувственной жизни в обществе.

Плюрализм П.Сорокина, со своей особенностью равноправного распределения научного влияния, используется с целью преодоления одностороннего подхода, который свойственен научной релятивистской позиции. Релятивизм, присущий социологии, позволил ужиться в единой научной области различным методологическим и теоретическим ориентациям – концепциям социологического объяснения [4, 325]. Нужно отметить, что релятивистская позиция уже преобладала и в естественных науках – строго эмпирической науки, как физике, где не могли сойтись две парадигмы – специальной и общей теории относительности [5, 3-5], основанные И.Ньютоном, а позже обоснованная альтернативная А.Эйнштейном.

Исходное положение интегрализма П.Сорокина говорит о необходимости альтернативного изучения общества, и на протяжении всей жизни он пытается развить и «поставить на ноги» интегральную социологию, учитывающую, как индивидуальные социально-психологические особенности личности, формирующейся в условиях физической, биологической среды, так и структурно-системных представлений. Уже в самом определении объекта социологии прослеживается преодоление двух сложившихся на то время исследовательских позиций: «социология изучает явления взаимодействия людей друг с другом, с одной стороны, и явления, возникающие из этого процесса взаимодействия, с другой» [2, 25], который и раскрывает суть интегрального подхода, определяя, тем самым, выход из кризисного состояния и дальнейший исследовательский вектор в теоретизировании начала XX века.

Взявшись за непростую задачу, ученый пытается вывести на новый путь развития социологию, учитывая все прошлые ошибки теоретиков-практиков, и видя социологию, как объективную науку с учетом двух основных принципов. Первый это: «...социология как наука может и должна строиться по типу естественных наук», и второй: «...социология может и должна быть наукой теоретической, изучающей мир людей таким, каков он есть. Всякий нормативизм из социологии как науки должен быть изгнан» [2, 19]. Научное позиционирование социологических концепций и теорий, отстаивающие только свои методологические позиции, как единственно верные и объективные, является губительным для науки, лишь усложняя процесс познания и прирост знаний.

Интегральная социология Сорокина анализирует развитие общественных процессов с учетом

индивидуальных особенностей развития и становления индивида, как личности, как в малых так и в больших общественных системах, пытаюсь разрешить процесс противоборства двух доминировавших направлений. Таким образом, невозможно переоценить тот вклад, который внес П.Сорокин в социологическую науку. И на сегодня, в современных условиях своего развития социологии и социологическому теоретизированию, находящихся в очередном кризисе, необходимо обращение своего научного взгляда к наследию теоретика, открывающемуся в новой интерпретации.

В современных сложившихся условиях очередного кризисного состояния науки, оказавшейся неспособной дать объяснения происходящим хаотическим, эмерджентным, флуктуирующим процессам, интегрализм демонстрирует возможность выхода, формируя новый вектор в теорети-

зировании, выходя не только за рамки установленных научных позиций, но и за рамки междисциплинарного познания. Перспектива подхода позволит формировать интегральные конструкции позволяющие учитывать как личностную составляющую, так и различные внешние тенденции, влияющие на развитие, изменение и трансформацию жизни общества.

Новая набирающая силу парадигма, с основой самоорганизующейся материи, как альтернативный подход в современном теоретизировании формирующаяся на основополагающемся интегральном принципе открывает перспективный вектор в развитии и приросту знаний. Принципы бифуркаций, автокатализа, эмерджентности, диссипативности являются новыми категориями отражающими суть протяжности, процессуальности процессов, на что и необходимо сегодня обращать внимание в теоретизировании.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Давыдов Ю.Н. Введение / Ю.Н. Давыдов // История теоретической социологии. В 4-х т. Т.2. Ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. – М.: Изд-во «Канон+» ИО «Реабилитация», 2002. – 560 с.
2. Сорокин П.А. Система социологии / П.А. Сорокин. – М.: Астрель, 2008, - 1008 с.
3. Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени / П.А. Сорокин. - М.: Институт социологии РАН, 1993, - С. 143.
4. Наумова Н.Ф. Концепции социологического объяснения. (энциклопедический социологический словарь) / Н.Ф. Наумова, Е.П. Никитин ; под общ. ред. Осипова Г.В. - М. 1995. - С. 325.
5. Бранский В.П. Философские основания проблемы синтеза релятивистских и квантовых принципов / В.П. Бранский. – СПб: Издательство Ленинградского университета, 1973. – 176 с.
6. Милль Д.С. Система логики силлогической и индуктивной / Д.С. Милль // Западноевропейская социология XIX века: Тексты ; Под. ред. В.И.Добренькова. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 243-278.
7. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонов ; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543с.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321+005

В.В. ОСИН

ЛЕГИТИМАЦІЯ ПОЛІТИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ: ВИБОР МАСШТАБА

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії таможенної служби України, кандидат політичних наук

Стаття присвячена проблемі масштабу, одному з аспектів легітимації політичного знання. Експлікуються розрізнявальні та узагальнюючі можливості, притаманні сучасним версіям легітимаційних проектів політичної науки.

Ключові слова: політичне знання, легітимаційний проект, наукові товариства, масштаб.

Статья посвящена проблеме масштаба, одному из аспектов легитимации политического знания. Эксплицируются различающие и обобщающие возможности, присущие современным версиям легитимационных проектов политической науки.

Ключевые слова: политическое знание, легитимационный проект, научные сообщества, масштаб.

The article is devoted to the one aspect of political knowledge legitimization – the problem of scale. The detailed and generalized opportunities inherited to the current versions of the political science legitimization project are explicated.

Keywords: political science knowledge, legitimization project, scientific communities, scale.

© В.В. Осин, 2009

«Легитимация», первое понятие, встречающееся в названии статьи, известно и современным политологам, и тем, кто задолго до появления соответствующей профессии интересовался политикой, будь-то практически или – вспоминая Платона – и академически. И, как показывает составленная М. Зелдицем-младшим хронологическая таблица теорий легитимации [15, 35–36], проблема обоснования именно властных притязаний была и до сегодня остается центральной в дебатах по поводу легитимации.

Со временем произошло расширение сферы применения понятия «легитимности» и на науку, толчком к чему послужило появление в 1962 году Структуры научных революций Т. Куна. Выдвинутый им тезис о несоизмеримости парадигм своим неизбежным следствием имел такой вопрос: «Что легитимирует притязания научного знания, если наука не обладает методом, при-

водящим к истине? Ответ на [поднятую] Куном проблему представляет собой легитимационный проект» [12, 445].

Отсюда **проблемой**, изучению которой посвящена данная работа, является масштаб, одно из наиболее важных, но и скрытых измерений легитимационного проекта политологии. Внимание к подобной проблеме обусловлено тем, что любая легитимационная перспектива предполагает – без жесткой к тому же привязки к «предмету», то есть власти, господству, порядку и/или знанию – принятие, вольное или нет, набора возможностей, позволяющих вполне определенным образом различать и/или обобщать в «эмпирическом материале» изобилие «данных», тем самым сообщая достаточно произвольным совокупностям последних статус «политологических фактов».

Цель данной статьи – экспликация различаю-

щих и обобщающих возможностей, (изначально) присущих некоторым важнейшим версиям современных легитимационных проектов (политической науки).

Обзор литературы в данном случае не может быть проведен в его привычном виде ввиду практического отсутствия обобщающих работ по проблеме легитимации политического знания. Основная часть релевантной литературы есть ни что иное, как достаточно большая совокупность разрозненных работ, освещающих те или иные аспекты политической науки, и ее тщательный анализ превосходит возможности статьи. Вместе с тем, дефицит синтетических исследований и подсказывает направление дальнейшего разворачивания текста: внимание будет уделено контекстам, в которых употребляется понятие «легитимность», а также выявлению свойственных им импликаций.

Даже беглый взгляд удостоверяет, что сопоставление «научного» и «политического» контекстов употребления понятия «легитимность» по крайней мере в политической науке было осуществлено весьма быстро. Более того, если в качестве точки наибольшего влияния книги Т. Куна в политологии принять 1970-е гг., когда эта небольшая по объему работа заняла второе место в списке наиболее читаемых американскими студентами-политологами трудов по методологии политической науки [13, 7], окажется, что расширение смыслового поля понятия «легитимность» произошло задолго до повсеместного утверждения значимости пресловутого «легитимационного проекта».

Скажем, Б. Крик в наиболее известной своей работе *Американская наука о политике* (1959), инспирировавшей в свое время появление огромного числа критиков соответствующей дисциплины [11, 547], постоянно использует понятие «легитимности» применительно к научному знанию о политике. Это происходит тогда, когда объявляется о том, что попытка подмены политической науки (историей) политической мысли всегда, так или иначе, касается проблемы легитимности [7, 140]. И тогда, когда утаиваемые цели биологической метафоры объявляются «нелегитимными» [7, 125], а требования, устанавливаемые на основе знания специалистов, «легитимными» [7, 64].

Но если Б. Крик, все же, гораздо чаще использует понятие «легитимности» в его «исконном» значении, то политологи, пишущие о современном им состоянии политической науки как дисциплины, напротив, восприняли совсем иной контекст этого понятия. Например, американские политологи А. Соммит и Дж. Таненхаус еще в 1964 году постоянно говорят о легитимации исследований (и их результатов) посредством научных статей [14, 4, 87] или о легитимных обобщениях в политической науке [14, 147].

И подобная практика применения понятия «ле-

гитимность», сегодня связываемая с последствиями, социальными в своей сути, прочтения работы Т. Куна, отнюдь не была чем-то новым и в период, предшествующий не только Б. Крику, А. Соммиту и Дж. Таненхаусу, но и, судя по всему, написанию самой *Структуры научных революций*. Так, Б. Крик в своей книге цитирует А. Бентли, первым начавшим изучать группы давления, который, в частности, отрицает, что «отделение чувств и идей... от общества... или социальной активности представляет собой *легитимную* процедуру научного исследования общества (выделено мной – О. В.)» [7, 126].

Складывается впечатление, что «научный» контекст *легитимности* постигается скорее интуитивно, а очевидность сродства двух значений достигает той степени, при которой утрачивается едва ли не самое главное в понятии – его определенность. И эта гипотеза не лишена оснований, поскольку оказывается, что политологи не затрудняют себя тем, чтобы дать более-менее строгое определение тому, что они имеют в виду, когда говорят о легитимации политической науки в целом, ее отдельных субдисциплин и/или знания, формулируемого в рамках последних.

Скажем, Дж. Ганнелл и Д. Истон, предваряя сравнительный обзор (истории развития) политической науки накануне нового столетия, прилагают понятие «легитимности» к характеристике событий в политологии после Второй мировой войны [9, 1], а также упоминают легитимирующие дисциплинарные аргументы [9, 10]. В своем мета-анализе историографии американской политической науки Дж. Ганнелл продолжает ранее начатую практику использования понятия, определяя его скорее интуитивно и контекстуально. В частности, история в политической науке постоянно характеризуется как инструмент дисциплинарной легитимации и критики [10, 13]. Ему вторит Э. Берндтсон, указывая на легитимирующий характер подавляющего большинства дисциплинарных историй [6, 34] или отмечая успех французской социологии в битве – с философией и гуманитарными науками – за легитимность, как причину невозможности появления политической науки в конце девятнадцатого века именно во Франции [6, 42].

На первый взгляд, для большинства политологов, так или иначе занятых в осуществлении разнообразных версий «легитимационного проекта» политической науки, понятие «легитимности» само по себе выступает... легитимирующим термином. Ведь, говоря о выигранной политологией битве за легитимность, рассматривая историю, как инструмент легитимации (случайно сложившегося) статус-кво или видя в статьях легитимацию (результатов) проводимых исследований, ученые не замечают, сколь различен денотат выносимых суждений. В одном случае речь идет об институционализации целой науки, практически изначально распадающейся на множества плохо

связанных между собой субдисциплин. В другом – об оправдании сепаратистских притязаний с одновременным акцентом, никогда полностью не бывающим успешным, на внутреннем единстве. И подобное смещение смыслов в действительности бесконечно, значительно превышая количество релевантных исследований.

Таким образом, устоявшееся употребление «легитимности» – без предварительного и/или дальнейшего прояснения смысла, всегда различного – на самом деле означает конец часто пусть и гипотетической, но от того не менее необходимой дискуссии по поводу того, как представляет себе автор взаимодействие между наукой и обществом, какими видят себя научные сообщества политологов и каков характер коммуникации между ними. Тем самым оправдываются практически любые варианты ответа на то, какие процессы и каким образом в итоге приводят к признанию некоей совокупности суждений о тех или иных «политических реальностях» в качестве «неотъемлемой части корпуса политологического знания».

Выявленные особенности словоупотребления отнюдь не являются схоластическими, а, напротив, такими, что имеют непосредственное отношение к социально значимой практике проведения политологических исследований путем рефлексии над самими основаниями научного в политической науке. Другими словами, размышляя над истоками – историческими с точки зрения хронологии, социальными и интеллектуальными по содержанию – границ, организующих в настоящее время деятельность исследовательских сообществ политологов, ученые не просто дают прошлому себя высказать. Тем самым они модифицируют стандарты научности, принятые в той или иной области политологии – например, через принятие во внимание сути влияния определенных факторов на стиль мышления политологов и их последующий учет при внесении окончательных корректировок в процессе формулирования политического знания.

Однако взятые на себя обязательства не могут быть выполнены при отсутствии достаточно четкого представления об идеях, направляющих коллективные усилия многочисленной группы исследователей – хотя бы в части согласования получаемых результатов. Не может быть при этом признана правомочной ссылка на наличие некоей общей теории легитимации политического знания. Так, среди представленных М. Зелдицем-младшим теорий легитимации [15, 35–36] лишь трактат П. Бергера и Т. Лукмана [1] можно отнести – да и то с большой натяжкой – к труду, посвященному легитимации знания, но, скорее, обыденного. Отсюда становится понятной необходимость выявления импликаций, касающихся различающих и обобщающих возможностей, которые присущи некоторым современным представлениям о легитимности.

Учитывая уже отмеченное отсутствие обобщаю-

щих монографий по теме, рассмотрим в качестве репрезентативных примеров теории легитимации двух авторов, Ж.-Ф. Лиотара и М. Вебера. Первого – из-за предмета: его работа [4] посвящена легитимации научного знания, в особенности современного, и в концентрированном виде содержит в себе многие положения, разделяемые теми, кто пишет по проблемам социологии науки и научного знания. Второй автор выбран по причине того, что его работы традиционно принято характеризовать как «основополагающие для всей современной мысли, касающейся легитимации» [15, 43].

Отсылая интересующихся к своей статье [5], где концепция двойной легитимации Ж.-Ф. Лиотара излагается применительно к политической науке, и оставляя в стороне вопросы о подразумеваемых ею консенсусной природе политического знания и единстве политологии, основное свое внимание я сосредоточу на ее импликациях. И первая выявляется безо всякого труда.

Возможно, в силу того, что первоначально понятие «легитимности» прилагалось к обоснованию власти, **соответствующий (макро)масштаб был воспринят подавляющим большинством исследователей**, ответственных за расширение значения указанного выше понятия. Это побуждает рассматривать политическое знание на таком уровне абстракции, который автоматически оказывается неадекватным в плане его приложения к так называемому «эмпирическому материалу политологии».

Скажем, в процессе экспликации гипотезы о двойной легитимации практически сразу же сталкиваешься с необходимостью приписывания множества обстоятельств, политических или внутренних, одному понятию «легитимации», оказывающимся *зонтичным*. На институционализацию «политической экономии» повлияли – если брать во внимание наиболее весомые – совсем не те факторы, что привели к утверждению «советологии». И так до бесконечности. Обозначая все это разнообразие обстоятельств одним и тем же по сути именем, мы рискуем видеть политическую науку столь рельефно, сколь и плоско: свойственные ей процессы всегда будут определяться напряжением двух полюсов, Науки и Политики, стирающих всякое ее индивидуальное состояние и оставляющие лишь голую, самодовлеющую схему.

Надо особо отметить, что «родовое пятно» данной версии «легитимационного проекта» переносится и на все возможные попытки ее модификации, когда адаптация концепции двойной легитимации, при игнорировании вопроса «предзаданного масштаба», оборачивается столь подробной детализацией, что исчезает всякая надежда на достижение в будущем необходимого уровня обобщения. Другими словами, обогащение нашего понимания «политического» и «научного» новыми подробностями и оттенками, возникающими при столкновении со смущающим количеством субдисциплин политологии, фактически

уничтожает саму возможность говорить, и говорить абстрактно, о процессах легитимации политического знания.

Как соединить, не потеряв при том «эмпирической адекватности», причину и результат «политической философии» и обстоятельства, приведшие к сегодняшней приемлемости «электронной политологии», вкупе с принятыми там стандартами проведения и оценки исследований? И как можно говорить о легитимации политического знания и в том случае, когда «политическая легитимация» оказывается полезной при изучении «политического маркетинга», а одного характера с ней «научная легитимация» – не работающей в случае «истории политических идей»?

Отсюда, говоря о двойной легитимации политического знания, мы прежде всего говорим о *двойной* легитимации, упуская из виду, что употребление последнего слова в каждом отдельном случае может означать совершенно определенные, и не похожие друг на друга способности различать и обобщать. Тем самым основания использования единого понятия для столь разнородных «сущностей» остаются не вполне ясными.

Несмотря на то, что М. Вебер стоит у истоков современного стиля концептуализации явления легитимности, то невозможно полностью отделаться от ощущения, что речь идет о психологических по существу мотивах, чья индивидуальная суть явственно противостоит устоявшейся дисциплинарной практике понимания легитимации.

Этому способствует не раз высказанная убежденность автора в том, что «имеется три вида внутренних оправданий, то есть оснований *легитимности*» [3, 646] и что «легитимность порядка может быть *гарантирована* только внутренне...» [2, 639]. Многочисленные разъяснения сути «внутренних» мотивов, избыливающих указаниями на эмоциональную преданность и веру «в зависимость блага и спасения от сохранения данного порядка» [2, 639–640], лишь укрепляют в первоначальном подозрении. И даже говоря о «внешнем», М. Вебер отмечает, что хотя (психологическое состояние) ожидания «специфических внешних последствий» [2, 640] и может быть отождествлено с (экономическим) *интересом*, последний в данном случае есть просто «ожидание особого рода» [2, 640].

Примечательным в этом контексте выглядит появление в последнее время целого ряда исследований, посвященных психологии легитимации. Правда, в отличие от обыденного восприятия слова «психология», отсылающего к индивидуальным процессам, речь (пока?) идет все же о «способах сохранения людьми социального неравенства посредством стереотипов, оправдывающих обстоятельств, логических обоснований и легитимизирующих идеологий» [8, 8].

По всей видимости, изучению психологических механизмов легитимации, в том числе и научного знания, уготовано перспективное будущее, а

потому необходимо сказать несколько слов относительно полезности рассмотрения микроуровня легитимации политического знания.

Безусловно, психологические мотивы исключить невозможно, да и вряд ли от этого будет польза. Тем не менее, сосредоточение основного внимания на индивидуальных механизмах восприятия и/или классификации, акцент на изучении эмоций и веры в качестве обратной своей стороны предполагает, по всей видимости, отказ от любых попыток объективного, в духе политической науки, постижения коллективных по сути механизмов, посредством которых происходит легитимация политического знания.

Другими словами, сила (психологической) перспективы, вовлечение человека оборачивается ее непреодолимой слабостью: избранный масштаб означает использование столь *различающих* (детали) понятий, что достижение уровня генерализации, на котором только и возможно говорить обо всей политической науке, не представляется делом сколь-нибудь обозримого будущего.

Таким образом, Сцилла и Харибда, присущая сколь-нибудь пристальному вниманию к вопросам легитимации, заключается, с одной стороны, в опасности применения столь абстрактных категорий, что исчезает сама возможность различения значимых деталей. С другой стороны, используемые понятия могут обладать настолько мощным различающим потенциалом, что достижение приемлемого уровня обобщений не представляется возможным.

И урок, который необходимо вынести из данной статьи, заключается в том, что сама постановка вопроса о легитимации политического знания предполагает – делает это и всегда и принудительно – определенный масштаб видения проблемы. Последний не должен быть слишком тотальным, наподобие политологии в целом, поскольку тогда ничего нельзя различить, а политическая наука предстанет как совокупность противоречивых тенденций, препятствующих какому-либо обобщению. Не должен он быть и слишком мелким, наподобие индивидуального политолога, поскольку тогда можно потеряться в деталях его психической диаграммы и так и не выйти на уровень обобщений, связывающих воедино мотивы с действиями.

В целом, масштаб должен быть, за неимением лучшего слова, «умеренным». Тем более, что современное общество, равно как и современная политическая наука, никак не постигаются адекватно в терминах тотальности или абсолютной различимости. И рассмотрение политической науки на уровне социальных групп/исследовательских коллективов представляется наиболее адекватным, тем более, что теория социальных групп и/или институтов разработана не в пример лучше, чем теории общества в целом и науки – в частности.

Именно этому я планирую посвятить свои последующие публикации.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. – М. : Academia-Центр, МЕДИУМ, 1995. – 324 с.
2. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер ; пер. с нем. // Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер ; пер. с нем. // Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
4. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М. : Ин-т экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с. – (серия Gallicinium).
5. Осин В. В. Феномен двойной легитимации политологии: механизм влияния политики на политическую науку / В. В. Осин // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2006. – № 2 (46). – С. 127–130.
6. Berndtson E. The development of political science. Methodological problems of comparative research / E. Berndtson // Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York: Routledge, 1996. – P. 34–58.
7. Crick B. The American Science of Politics. Its Origins and Conditions / B. Crick. – Berkeley: University of California Press, 1959. – 252 p.
8. Jost J.T. Emerging Perspectives on the Psychology of Legitimacy / J.T. Jost, B. Major // Jost J. T. (Eds.) The Psychology of Legitimacy. Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / B. Major. – Cambridge University Press, 2001. – P. 3–30.
9. Gunnell J. G. Introduction / J. G. Gunnell, D. Easton // Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York : Routledge, 1996. – Pp. 1–12.
10. Gunnell J. G. The historiography of American political science / J. G. Gunnell // Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York: Routledge, 1996. – Pp. 13–33.
11. Kenny M. History and Dissent: Bernard Crick's The American Science of Politics / M. Kenny // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 547–553.
12. Remedios F. Fuller and Rouse on the Legitimation of Scientific Knowledge / F. Remedios // Philosophy of the Social Sciences. – 2003. – Vol. 33, N. 4 (December). – P. 444–463.
13. Ricci D. Reading Thomas Kuhn in the Post-Behavioral Era / D. Ricci // Western Political Quarterly. – 1977. – N 1 (March). – Pp. 7–34.
14. Sommit A. American Political Science. A Profile of a Discipline / A. Sommitt, J. Tanenhaus. – New York: Prentice Hall, 1964. – 173 p.
15. Zelditch M., Jr. Theories of Legitimacy / M. Zelditch, Jr. // Jost J. T. (Eds.) The Psychology of Legitimacy. Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / B. Major. – Cambridge University Press, 2001. – Pp. 33–53.
16. Sigelman L. The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review / L. Sigelman // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463–478.

УДК 321.01

А.І. КЛЮЙ

ПРОБЛЕМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Клюй Анатолій Іванович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат історичних наук

Розглядаються ключові аспекти цивілізаційного вибору в політичній думці України в її історичному контексті. Аналізуються підвалини існування демократичних, правових інститутів.

Ключові слова: цивілізація, демократія, тоталітаризм, вибір, геополітика.

Рассматриваются ключевые аспекты цивилизационного выбора в политической мысли Украины в ее историческом контексте. Анализируются основания существования демократических, правовых институтов.

Ключевые слова: цивилизация, демократия, тоталитаризм, выбор, геополитика.

It's considered key aspects of civilization choice in political thought of Ukraine in its historical context. It's analyzed foundations of existing of democratic, law institutes.

Keywords: civilization, democracy, totalitarianism, choice, geopolitics.

© А.І. Клуй, 2009

Сьогодні Україна в черговий раз стоїть перед серйозним випробуванням на звання демократичної, правової держави та громадянського суспільства – проведенням президентських виборів. Цілком природно, що це активізувало всі політичні сили та спонукало їх до уточнення, доопрацювання та переформатування своїх політичних програм. У контексті цих подій знову актуально постає проблема цивілізаційного вибору, орієнтації на Захід чи на Схід.

Антитоталітарні, демократичні революції, що відбулися у Східній Європі в 1989-1991 рр. – від триумфу польської «Солідарності» до українського референдуму і розвалу імперського СРСР – мали на своїх знаменах приблизно однакові гасла: свобода, демократія, суверенітет, соціально-економічний добробут, права людини, національне та культурне відродження. Все це для багатьох людей можна об'єднати одним знаменником – повернення до Європи.

Європа, таким чином, виявилась чимось більшим, ніж просто географічне поняття, в очах тисяч людей вона стала своєрідним символом кращої, розвиненої цивілізації, вищого рівня життя, ширших політичних, національних та інших свобод. Стати «Європою» означало для багатьох українців стати кращими, вільнішими, економічно забезпеченішими. Порив до Європи був, отже, не тільки поривом до певних ідеальних цінностей, а й своєрідною втечею від цінностей негативних – від неволі й злиднів, від політичного, економічного та національного гніту, від невір'я в правдоподібності централізму московської деспотії.

Розглядаючи проблему цивілізаційного вибору в більш широкому контексті протистояння і взаємодії культур Заходу і Сходу, важливо

пам'ятати історію формування термінів «Захід» і «Схід». «Захід» - це, мабуть, особливий тип цивілізаційного і культурного розвитку, який сформувався в Європі приблизно в XV – XVII ст. Попередниками цього типу були культура античного світу та європейська християнська традиція. Синтез цих двох традицій в епоху Ренесансу сформував глибинні менталітети техногенної цивілізації, яка заснована на прискореному розвитку техніки і технології, на швидких змінах предметного світу і соціальних зв'язків людей, на перевазі в культурі наукової раціональності, яка виступає як особлива цінність. Взагалі, це – особливий тип культури і особливий тип цивілізаційного розвитку, який реалізується в конкретних суспільствах.

Що ж тоді означає термін «Схід»? Перш за все під цим терміном розуміється дещо єдине в культурному відношенні, хоча на Сході, зрозуміло, існувало багато різних культур. Англійський історик А. Тойнбі нарахував 21 цивілізацію в історії людства [1, 78-79]. Багато з них неповторні, своєрідні, унікальні, але вони мали й загальні типологічні риси і деякі з них об'єднувались поняттям «Схід». Цим терміном ми визначаємо традиційні суспільства і традиційні культури. Це також особливий тип цивілізаційного розвитку, набагато стародавніший, ніж техногенна цивілізація.

Ці два типи цивілізації взаємодіяли між собою і вся історія людства XIX і XX ст. характеризується, з одного боку, поглинанням техногенною цивілізацією традиційних суспільств, а з другого – прищепленням західної культури на традиційний ґрунт. Так виникають різні гібридні суспільства. До таких суспільств можна віднести Росію. В її історії було декілька

прищеплень західної культури. Але, на думку М. Бердяєва, незважаючи на це, «вплив Заходу протягом двох століть не оволодів російським народом..., російська інтелігенція зовсім не була західною за своїм типом, скільки б вона не клялась західними теоріями» [2, 13].

Проблема цивілізаційного вибору завжди була актуальною та важливою для українських державних і суспільних діячів, а також учених. Так, відомий український історик та суспільний діяч XIX ст. В. Антонович, вивчаючи цивілізаційні особливості деяких народів та культур, виділяв такі визначальні для їх способу життя ідеї: у поляків – принцип аристократизму, що веде за собою боротьбу між різними верствами суспільства. В українців – принцип вічевий, принцип широкого демократизму і призначення рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства». В росіян – принцип авторитету державної влади, звідси – міцне самодержавство [3, 224].

Підтримуючи слідом за М. Костомаровим ідею федералізму, вчений водночас не раз висловлював думку про шкідливість для України зв'язків з Росією, насамперед у культурному відношенні. В одному з листів до М. Драгоманова в 1885 р. він писав, що українство не можна мислити без федеративно-автономних намагань, але існує набагато більше шансів на переведення в життя федералізму південно-західно-слов'янського, аніж російського [4, 67].

Таке відношення до Росії, а також чітко виражену нелюбов до державного життя учень Антоновича М. Грушевський пояснював трьома історичними впливами, що позначилися на творчості вченого: 1) традиційною українською опозицією чужому державному життю, якою перейнявся Антонович, досліджуючи історію українського народу; 2) вродженою традиційною польсько-шляхетською підозрливістю і ворожістю до всякого зміцнення державної влади; 3) опозицією державній владі, в якій «виховував» усі волелюбні елементи російський царський режим [4, 66].

М. Брайчевський так охарактеризував значення В. Антоновича для вітчизняної науки: «Орієнтація на європейську культуру, зокрема й історіографію, вирізняла Володимира Антоновича з-поміж переважної більшості його попередників і сучасників, які звикли озиратися на російську і польську літературу. Він був перший справжній європеєць у вітчизняній історіографії, що підніс її над тим провінціалізмом, в якому вона потерпала досі» [5, 221].

Значну увагу цивілізаційному вибору України приділяв у своїй творчості і інший відомий вітчизняний вчений та громадський діяч – М. Драгоманов. Національне питання, на думку вченого, можна вирішити не сепаративним шляхом, не політичним відокремленням, а в спільних зусиллях визволення народів усіх націй, що населяють Росію... Не заперечуючи право націй на

свою окрему державність, Драгоманов вважав більш бажаним для України входження в єдину федерацію на правах свідомої національної автономії, а визволення українського народу – у федеративній єдності демократичного руху всіх народів Росії. «За федерацію всі підуть, сепаратизм не підтримають» [6, 58].

Разом з тим у своїй роботі «Шевченко, українофіли і соціалізм» М. Драгоманов підкреслював своєрідність історичного розвитку російської держави: «...Росія проходила ті самі ступені зростання, що й Європа, тільки кожний ступінь зовсім не давав тієї користі для громадян, яку він давав у Європі. Сталося це, як ми думаємо, через те, що перетяжка порід людських принесла в Росію народ дикий – татар, а вони піддали сили державі московській...ї дали тій державі, їй тому царству такий вид, якого не могло бути по інших країнах... «Зібрана» царями Московщина в XVI- XVII ст. майже зовсім не мала громадян-ремесників, тобто тої основи громадянської, якою трималась тоді вся культурна Європа...» [7, 405, 406]. Ці та інші особливості історичного розвитку великоруських земель призвели до виникнення там деспотичного режиму у формі самодержавної царської влади. Для російського самодержавства були характерні риси східних деспотій. Стосовно України Росія уособлювала собою Схід, хоча й досить своєрідний. А для України в історичному, політичному, культурному відношенні була ближчою Західна Європа. Більше того, на думку Драгоманова, Україна випередила деякі європейські країни майже на 100 років, визнавши для себе цілком природними, невід'ємними права і свободи людини, демократизм суспільного розвитку. Коли на Заході Французька буржуазна революція XVIII ст. мала на меті загальнолюдські права, Україна в XVII ст. вже стояла на цьому цивілізованому шляху. Ідеал українського народу не суперечить природному устрою суспільності. Він аж ніяк не прагне до комуністичного звільнення усіх багатств, ані соціалістичної рівності усіх людей після одної міри. Народний ідеал домагається вільного, нічим не привілейованого переходу кожного з однієї верстви в іншу, а також повного розвитку духовних і матеріальних сил кожної одиниці. За мету взяте здорове економічне й моральне життя як українського народу, так і цілої людськості [7, 381].

Після певних роздумів та сумнівів М. Драгоманов приходив до вирішального висновку: «Стоючи ногами й серцем на нашій Україні, ми будемо держати свої голови в Європі...» [7, 404].

На схожих позиціях відносно цивілізаційного вибору України стояв і В. Липинський, видатний історик і політолог, засновник консервативної школи в українській політології. Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього – це всі

громадяни держави. Націоналізм В.Липинського зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні зґрунтувати всі народи в одне ціле.

Російсько-українську культурно-національну спільність учений вважав фактором об'єктивним, але таким, що не був вирішальним. На думку Липинського, «основною різницею України і Москви єсть не мова, не плем'я...а інший витворений віками устрій політичний, інший... метод організації її правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства...» [8, 80]. Більш докладно це питання висвітлене В. Липинським в його монографії «Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.». Зокрема, в цій роботі він писав, що союз України з Московщиною був випадковим і заключним для визволення України з-під Польщі [9, 145]. З точки зору Липинського, для об'єднання України та Росії в єдину державу було мало підстав, вони досить істотно відрізнялись у багатьох аспектах. Перш за все для України було характерним існування інституту приватної власності на землю, «який являється в тодішніх часах підставою європеїзації України, ознакою прилучення її до економічного і культурного ладу Західної Європи [9, 147]. В Московщині, де вся земля належала цареві, нічого подібного не існувало. Ще більш протилежні поняття панували у Москві і в Україні щодо соціального характеру тих, хто землею користується і володіє. Також для Московщини був чужим лицарський, аристократичний характер західноєвропейського дворянства, що було притаманним українському козацтву [9, 148].

Ще більш категоричним відносно різниці між Україною та Росією був Д.Донцов – відомий політичний публіцист, доктор права, фундатор «чинного» націоналізму. На його думку, в основі потрясіння кінця XIX – початку XX ст. лежить не так боротьба між імперіалізмом різних країн, як конфлікт «двох цивілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа-Росія» [10, 3].

Д.Донцов виходив із тотожності ідеології російського комунізму та ідеології царизму, які різнилися лише формою але не суттю. Що впадало ввічі при порівнянні Європи і Росії, тобто «Латино-германського, до котрого належать і західні слов'яни, і російського – світ? «Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свобідна гра сил, величезна роль великих особистостей, примат права і логіки – на Заході. Однотонність, придавленість особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незріжничкованої народної стихії, непропорціонально велика роля держави – в Росії» [10, 20].

На думку Донцова, ця різниця пояснюється тим, що це в період розпаду Київської держави український і російський народи пішли різними шляхами історичного розвитку. Вирішальну роль у цьому процесі відіграла монголо-татарська навала. Українські землі у складі Литви та Польщі не зазнали тієї трансформації у бік держави азійського типу, якої зазнала підвладна ординцям Московська Русь. Саме германо-литовська культура визначила «європейськість» українського суспільства. «Се вона вложила в нас індивідуальну психіку, її активність...Литовський статут, маґдебурзьке право, незалежна від світської влади церква ...церковні братства, козацькі товариства (ідея «лицарства», що лежала в їх основі, чисто європейська), становий конституціоналізм, зрештою приватна власність – все це були урядження, що виробили з нації європейський тип колективу, збудованого не на московським принципі приказу, тільки на англійсько-європейським – самоуправи» [10, 108].

Подібною точки зору тримався і М. Драгоманов: «Устрій козащини був більш подібний до устрою теперішніх вольних держав європейських...ніж Московське царство і теперішня Московська імперія» [7, 570].

Потрапивши до складу Росії, Україна поступово втрачає свою європейськість. Вона перетворюється у провінцію євразійської імперії. Який же вихід з цього становища вбачали українські вчені? Перш за все треба підкреслити, що розв'язання дилеми «Захід чи Росія» зумовлювалося ідеологічними засадами, якими вони керувалися. Лібералізм Драгоманова, монархізм Липинського, націоналізм Донцова істотно відрізнялись один від одного. Якщо М. Драгоманов не бачив сили чи групи «для політики державного відриву і сепаратизму України від Росії» [7, 541], то для Д. Донцова це питання вирішується однозначно – «1. В позиції внутрішній – плекання всіх засад західної культури...2. І політиці зовнішній – повна сепарація від Росії. І там, і тут стисла сполука з Європою... сепарацію (розумію) – відділення в невіддільну державу» [10, 77].

Таким чином, можна констатувати, що проблема цивілізаційного вибору України, перш за все орієнтація на Захід чи на Схід, займала значне місце в творчості вітчизняних учених кінця XIX – поч. XX ст. Переважна більшість із них вільний, демократичний та оптимальний розвиток української державності пов'язувала саме з європейськими стандартами. Такий вибір визначався, головним чином, як перевагами європейської цивілізації так і агресивною, колонізаторською політикою російського царизму, але ні в якому разі не в відношеннях до російського народу. На нашу думку, саме в братській, дружній сім'ї слов'янських народів, використовуючи переваги та досягнення кожного, можна швидше досягти європейського рівня життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М., 1991
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М., 1990
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович. – К., 1991
4. Потульницький В.А. Теорія української політології / В.А. Потульницький. – К., 1993
5. Антонович В.Б. Бесіди про часи козацькі на Україні / В.Б. Антонович. – К., 1991
6. Драгоманов М.П. Літературно - публіцистичні твори / М.П. Драгоманов. – К., 1970. – Т.1
7. Драгоманов М.П. Вибране / М.П. Драгоманов. – К., 1991
8. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський // Український історичний журнал. – 1992. - №2
9. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донців. – Відень, 1921

УДК 316.334.3:327.3(045)

К.А. ТРИМА

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Трима Катерина Андріївна - аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету

Глобалізація як провідна тенденція розвитку сучасного світу впливає на трансформацію громадянського суспільства — формується глобальне громадянське суспільство. До найбільш глобалізованих його елементів відносять неурядові екологічні організації та рухи. Тому в статті проаналізовано принципи діяльності та мету сучасних українських екологічних організацій, особливості діяльності українських екологів. Представлені кількісні показники діяльності природоохоронних організацій та перспективи розвитку їхньої діяльності в контексті процесів глобалізації. Описані особливості взаємодії українських екологічних рухів з елементами глобального громадянського суспільства, окреслено схему їхнього співробітництва.

Ключові слова: глобалізація, екологічна організація, міжнародна екологічна організація, державна екологічна політика.

Глобализация как ведущая тенденция развития современного мира влияет на трансформацию гражданского общества — формируется глобальное гражданское общество. К наиболее глобализованным его элементам относятся негосударственные экологические организации и движения. Поэтому в статье проанализированы принципы деятельности и цели современных украинских организаций, особенности деятельности украинских экологов. Представлены количественные показатели деятельности природоохранных организаций и перспективы развития их деятельности в контексте процессов глобализации. Описаны особенности взаимодействия украинских экологических организаций с элементами глобального гражданского общества, очерчена схема их сотрудничества.

Ключевые слова: глобализация, экологическая организация, международная экологическая организация, государственная экологическая политика.

Globalization as a key tendency of the development of the modern world affects the transformation of the civil society – the global civil society is being formed. The non-governmental ecological organizations and movements are its most globalized elements. That's why the principles and targets of the modern Ukrainian ecological organizations as well as its' peculiarities have been analyzed in the article. The quantitative indices of ecological movement in Ukraine based on the statistical information have been analysed, too. Some peculiarities of the cooperation between the Ukrainian ecological and global ecological movement, as well as the positive and negative aspects of the activity in this field in Ukraine have been examined.

Keywords: globalisation, the ecological organisation, the international ecological organisation, the state ecological policy.

© К.А. Трима, 2009

Під впливом глобалізаційних процесів відбувається трансформація громадянського суспільства. Його діяльність починає виходити на глобальний рівень. Відбувається формування нової суспільно-політичної одиниці — глобального громадянського суспільства. Основним елементом глобального громадянського суспільства є неурядові організації, а деякі з них (відповідно до масштабів їх роботи) складають його структурний центр, а саме — антиглобалістські рухи, товариства дружби та культурних зв'язків і природоохоронні організації.

Інститути українського громадянського суспільства також знаходяться під впливом процесу глобалізації, який збігається при цьому з процесом становлення та організації роботи громадянського суспільства. Українські громадські організації починають виходити на співпрацю з структурами глобального громадянського суспільства. Одним з найбільш пріоритетних напрямів роботи є природоохоронна діяльність,

що обумовлено глобальністю екологічних проблем сьогодення. Відповідно, особливості діяльності українських природоохоронних організацій — як елемента українського громадянського суспільства, в умовах глобалізації та їх модернізація у відповідності з новими тенденціями розвитку являє собою важливе науково-теоретичне та прикладне завдання.

Історіографія даної проблематики широко представлена науковими роботами вітчизняних та закордонних дослідників, в яких досліджуються різні аспекти діяльності громадянського суспільства та такого його інституту як громадські організації. Серед таких можна назвати роботи: М. Лациба, О. Віннікова, А. Андрусевича, М. Банчука, В. Бебика, Р. Войновича, А. Галича, Е. Гідденса, Б. Гуменюка, О. Дрейера, В. Лося тощо. Наведені дослідники вивчають також й особливості діяльності екологічних організацій. Але наявний пробіл у вивченні діяльності екологічних організацій в контексті

їхньої співпраці з глобальним громадянським суспільством. Опосередковано цій проблемі надано оцінку в роботі В. Бебика, М. Хилько, В. Рубцевим, але аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що цій проблемі в цілому приділяється недостатньо уваги.

Несприятлива екологічна ситуація в країні та неспроможність органів державної влади владнати цю проблему актуалізували розвиток організацій екологічного спрямування. Їх кількість зростає з кожним роком. Основною метою їх діяльності є боротьба за чисте навколишнє середовище, за рівні можливості у доступі до природних ресурсів, технічну реорганізацію світу тощо, що викликає реакцію з боку глобальних структур, адже екологічні проблеми стосуються усіх без винятку.

Процес діяльності зелених організацій в країні був досить тривалим. Враховуючи недосконалість екологічної політики держави, яка фактично залежить не від потреб громадян, а від можливостей бюджету, діяльність екологічних організацій сприяє розумінню населенням важливості екологічних питань та необхідності їхнього вирішення. Екологічна галузь діяльності сьогодні являє собою найкраще підґрунтя для об'єднання з громадянами інших країн, які також борються за чисте навколишнє середовище.

У 2004 р., за даними Центру інновацій та розвитку, в Україні було зареєстровано близько 30 тисяч всеукраїнських, регіональних та місцевих громадських організацій [5, 661]. Вони сформувалися як незалежні (неурядові, недержавні) об'єднання, функція яких полягає у вираженні й захисті прав і свобод громадян в екологічній галузі. Зараз темпи зростання громадських організацій у галузі природоохоронної діяльності є наступними. У 2006 р. в країні зареєстрували 60 природоохоронних організацій, 21 із зареєстрованих організацій мали міжнародний статус, 39 — всеукраїнський; на 01.01.2006 р. — було зареєстровано вже 1356 організацій та їхніх осередків різних рівнів (18 організацій мають міжнародний статус, 38 — всеукраїнський) [2, 29]. За даними Державного комітету статистики станом на 01.01.2009 р. в країні діяло вже 1539 екологічних організацій: за 2008 р. легалізовано 62 товариства охорони природи, з яких 22 організації мають міжнародний статус, а 43 — всеукраїнський [3, 29]. Позитивна динаміка збільшення кількості екологічних організацій свідчить про те, що вони є дійовим засобом для вирішення екологічних проблем. Відкриття організацій із всеукраїнським та міжнародним статусом свідчить як про гостроту екологічних проблем, так і про те, що увага міжнародної спільноти привернута до українських проблем у цій галузі — адже в їх вирішенні зацікавлені всі.

Зростання кількості екологічних рухів та їх співпраця з міжнародними партнерами, на думку

автора, особливо важливо в контексті привернення уваги громадськості до існуючих екологічних негараздів, широкого обговорення можливостей їхнього вирішення, проведенню спеціальних експертиз. Це також означає, що державою створені функціонально-організаційні умови для діяльності екологічних товариств різних статусів.

Екологічні організації, які є бездіяльними, поступово припиняють власну діяльність. Динаміка припинення діяльності екологічних товариств складає приблизно 10-12 організацій за рік. Наприклад, станом на 1 січня 2006 р. в країні припинили діяльність 4 екологічні організації, у 2008 р. таких було 12, а станом на 1 січня 2009 р. діяльність припинили вже 16 природоохоронних організацій [2, 29; 3, 29].

За регіональним розподілом найбільш активна динаміка створення та найменша кількість об'єднань, які припинили діяльність, у таких областях, як: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Одеська, Полтавська, Харківська, Черкаська. На думку автора, це пов'язано з кількісними показниками населення, яке проживає в регіоні, наявністю напруженої екологічної ситуації чи великої кількості промислових підприємств та рівнем загальної громадської активності в регіоні (наприклад, у Львівській області за останні три роки спостерігається стійка тенденція зростання кількості організацій різних галузей діяльності). Показники збільшення легалізації екологічних організацій та припинення їхньої діяльності також свідчать, що у вищезазначених регіонах спостерігається постійне збільшення кількості екологічних організацій та найменші показники тих екологічних об'єднань, які припинили діяльність.

Початок відкриття екологічних організацій в Україні за типом західноєвропейських пов'язаний з розвитком міжнародного екологічного руху. У першій половині 1990-х рр., коли активність дружин з охорони природи радянського типу була мінімальною, в країні з'явилися представники міжнародних природоохоронних організацій. Починалося все з надання окремих «екологічних» грантів на вирішення окремих екологічних проблем, але з часом запрацювали систематичні програми, у Києві відкрились представництва різних міжнародних та всесвітніх природоохоронних організацій. До роботи у цих структурах поступово залучалися експерти і виконавці, створювалась мережа отримувачів допомоги, волонтерів, інформаторів, журналістів та слухачів відповідних семінарів і навчальних курсів.

Як приклади організацій, зареєстрованих на той час, можна привести наступні: українське відділення міжнародної організації «Грінпіс», Українську екологічну організацію «Зелений світ», Екологічний союз «Врятування від Чорно-

біля», Національний екологічний центр України «Довкілля», Асоціація «Економіст» тощо. Основними напрямками роботи українських екологічних організацій та філій міжнародних організацій, які мають глобальний характер, стало: охорона біологічного різноманіття, охорона трансграничних водотоків та міжнародних озер, оцінка впливу на довкілля в глобальному контексті, охорона озонового шару, захист атмосфери, поводження з відходами, захист Чорного моря тощо. Важливими напрямками роботи з боку міжнародної екологічної спільноти стало сприяння виробленню рішень з боку владних органів щодо забезпечення екологічної безпеки на регіональному та міждержавному рівнях, формування в населення «екологічного» світогляду, організацію реального контролю за станом навколишнього середовища і дотриманням природоохоронного законодавства, зокрема багатьох екологічних конвенцій, до яких залучена країна (35 двосторонніх міжурядових угод, з них 14 — міжвідомчі з такими країнами, як: США, Канада, більшістю країн ЄС) [4, 77—79].

Подальший розвиток екологічних організацій супроводжувався значним розширенням їх діяльності, а часто — повною зміною пріоритетів роботи. Цей процес торкнувся всіх екологічних рухів, незалежно від причин їх утворення. Становлення організацій в окремих випадках супроводжувалося переєстрацією низки організацій на всеукраїнські та міжнародні із метою адекватного відображення масштабів їхньої діяльності, що на практиці не відповідало дійсності. Низка екологічних організацій з всеукраїнським та міжнародним статусом була створена як «проектні», тобто із вирішенням конкретної проблеми або із припиненням надання грантових коштів організації згортали свою діяльність. Найбільш відомим таким прикладом може стати діяльність відділення міжнародної організації «Грінпіс», яка сприяла вирішенню проблеми Чорнобиля, та відповідно функціонувала в країні з 1991 р. по 1997 р. Знизила свою активність у природоохоронній галузі програма ТАСІС, згорнули свою діяльність програми фонду Сороса та фактично припинив свою роботу національний комітет Міжнародного союзу охорони природи [4, 123].

У подальшому процесі свого розвитку та становлення екологічні товариства значно змінилися і набули певних організаційно-ідеологічних форм. Можна виділити принаймні три типи таких форм, виходячи із організаційної структури, сфери та методів діяльності в сучасних умовах: організації політико-лобістського характеру «policy organizations» (Українське товариство охорони природи, Українська екологічна академія, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Національний екологічний центр України тощо), ресурсні центри «think tanks» (Всеукраїнська екологічна

ліга, «Громадська ініціатива», Центр громадської дипломатії «Довкілля XXI» тощо) та організації місцевої дії «grassroots organizations» (Фонд екологічної реконструкції, Товариство охорони та вивчення птахів України, Фонд «Природна спадщина», різноманітні обласні місцевих громадських рухів) [1]. Для екологічних організацій першого та третього типу характерно спрямування діяльності на вирішення внутрішньодержавних проблем, в той час, як організації другого типу мають за мету розширення міжнародних зв'язків. Організації політико-лобістського характеру переважно є результатом діяльності тих організацій, що первинно виникли як реакція на Чорнобильську катастрофу, а зараз вони, розширивши сферу своїх пріоритетів, почали орієнтуватися на підтримку з боку держави. Організації ж другого та третього типу (ресурсні центри та організації місцевої дії) переважно сформувались на основі тих, що виникли на хвилі демократизації суспільства.

Сучасний стан розвитку екологічних товариств характеризується спільними ознаками, які виявляють реальні проблеми їхнього функціонування. До таких ознак можна віднести відсутність цілісної стратегії діяльності, низький рівень організаційно-фінансового розвитку та негативне сприйняття українським суспільством. Однак змінилися й міжнародні умови діяльності екологічних організацій. Насамперед зміни відбулися у внутрішніх пріоритетах роботи організацій, пов'язані з чітким обранням сфери діяльності та зменшенням фінансування з боку зарубіжних фондів. Частина екологічних об'єднань в країні формувалися за підтримки вже існуючих міжнародних екологічних організацій-донорів. У перші роки незалежності більшу частку такої підтримки надавали США через державні програми (бюджетні кошти). Майже одночасно на території України почали працювати приватні донорські організації, згодом з'явилися кошти Європейського Союзу (особливо через програму ТАСІС). Така підтримка була викликана різними чинниками, у тому числі політичними інтересами відповідних держав. Об'єми фінансової допомоги та способи її надання не сприяли нормальному розвитку організацій з точки зору організаційної та фінансової стабільності.

Після 2001 р. змінилися пріоритети донорських організацій та значно скоротилось фінансування. Зміна пріоритетів донорів означала на практиці припинення фінансування певної діяльності. Слід відмітити, що міжнародні фонди почали надавати кошти на виконання проектів, які більше відповідають інтересам самих донорів, ніж екологічним пріоритетам країни та її екологічних організацій. Слабо підтримуються проекти, пов'язані з фундаментальними екологічними дослідженнями, найбільші міжнародні благодійні фонди зацікавлені у підтримці проектів з розбудови демократичного суспільства в країні,

пропаганди ідей та цінностей, які не є важливим з точки зору екологічної ситуації в країні (гендерні питання тощо). Малі гранти також йдуть на реалізацію вузьких цілей (публікацію книги чи окрему вуличну акцію), але не на систематичну діяльність.

Співпраця вітчизняних екологічних організацій з міжнародними має величезний потенціал. Це дуже позитивне явище з точки зору небайдужості самих українців до вирішення гострих екологічних проблем, намагання сприяти їх вирішенню, розширення їх контактів з оточуючим світом. Загалом це сприяє підвищенню авторитету держави, в якій діє активна галузь громадянського суспільства. Міжнародні екологічні організації надають великі кошти для подолання екологічних проблем країни, як це робить міжнародний фонд ISAR, що підтримав лише протягом 2000–2002 рр. 124 гранти на загальну суму близько 151 тис. дол.; Регіональний екологічний центр РЕЦ–Київ, який надав близько 200 тис. дол. на охорону та очищення системи річок країни [4, 125]. Гранти для українських екологічних організацій продовжують надавати: міжнародний фонд «Відродження», фонд «Каунтерпарт», Зелена грантова програма Посольства Королівства Нідерландів, Світовий банк. Але ці грантові програми мають ситуативний характер, хоча вони суттєво сприяють екологічному руху країни та його поступовому виходу на міжнародний рівень.

Багато українських неурядових екологічних організацій є колективними членами міжнародних природоохоронних органів, таких як: BlackSea Ntework, Birdlife International, CEE Bankwatch Network, IUCN, WWF (фонд збереження дикої природи) тощо. На жаль, можливості українських організації у співпраці з такими організаціями обмежено внаслідок недосконалості українського законодавства, особливо обмежень щодо прямого перерахування коштів за кордон.

Аналіз діяльності українських екологічних організацій та принципів їх співпраці з міжнародними та глобальними екологічними рухами надає змогу відтворити наступну схему цієї співпраці. Перший етап — це пошуки інформації в мережі, індивідуальні контакти, оновлення вже існуючих зв'язків. На другому етапі відбувається сама співпраця: особисті контакти, участь у конкурсах на отримання грантів, їх отримання та реалізація проектів. Третій етап — це підтримка офіційних та неофіційних контактів, розширення кількості закордонних партнерів. Він найважливіший, адже систематичність діяльності та її ефективність пов'язана не лише з належним виконанням окремого проекту, але й з бажанням українських партнерів поглиблювати ці зв'язки.

Можна відокремити низку чинників, які гальмують інтеграцію українських екологічних

організацій в структури глобального громадянського суспільства та заважають розвитку українських природоохоронних організацій. Серед них: складна процедура реєстрації та система оподаткування діяльності екологічних рухів, особливо тих, які співпрацюють з міжнародними фондами, складна система законодавства стосовно функціонування осередків міжнародних організацій. Великим пробілом в українському законодавстві є відсутність правового регулювання грантової діяльності екологічних організацій; низький рівень фінансування з боку держави (наприклад, в країнах ЄС бюджет екологічних організацій складається з 70–80 % з державних екологічних програм та 1–12 % благодійної допомоги [6, 111]). До проблем також належить і низький професіональний рівень працівників громадських організацій, відсутність мотивації для співпраці з закордонними партнерами, байдужість з боку українського населення, а також «інформаційна відсутність»: відмова українських ЗМІ публікації матеріалів екологічних організацій.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що особливість вивчення та оцінки співпраці українських екологічних організацій з інститутами глобального громадянського суспільства тісно пов'язана з наступними чинниками. По-перше, саме глобальне громадянське суспільство лише формується, його структура ще не кристалізувалася. По-друге, будь-який аналіз діяльності громадських організацій повинен спиратися на статистичні показники, однак в цьому випадку інформація про співробітництво з іноземними партнерами здебільшого наявна на сайтах відповідних екологічних організацій, тому її правдивість та точність підлягає сумніву. По-третє, інформація про фінансову діяльність екологічних організацій, благодійну допомогу та отримані фінансові гранти складає в більшості випадків внутрішню інформацію організації, процедура отримання грантів та їхнього використання є непрозорою для громадськості. Зазначені чинники створюють певні негативні наслідки співпраці українських екологічних організацій з елементами глобального громадянського суспільства. Насамперед, це стосується фінансування діяльності екологічних рухів, що надає змогу донорам реалізовувати власні цілі та наміри, та потенційно впливати на дії української влади, фінансуючи той чи інший проект або акцію.

Поліпшення кооперації екологічних організацій країни та міжнародних установ і отримання українцями найбільших переваг з цієї кооперації на думку автора на даному етапі вимагає організації певних заходів насамперед з боку держави. По-перше, необхідна розробка системи законодавства щодо діяльності громадських організацій загалом та екологічних організацій зокрема. Це особливо стосується оподаткування

та можливостей використання коштів іноземних партнерів. Також, враховуючи неможливість аналізу використання коштів у межах великої кількості грантів та проектів, слід розробити ефективнішу систему подання інформації. Насамперед це стосується можливості безкоштовного розміщення інформації про проекти на сайті органів державної влади, а не організації, сайт якої громадяни можуть не знати. Ті міжнародні установи, які діють в країні, оголошують конкурси на отримання грантів, однак — усі дані дуже специфічно розміщені на сайтах відповідних організацій. Тут можливе вироблення позиції законодавця, згідно з якою вся інформація про всі конкурси, які оголошують міжнародні установи, також повинна бути присутньою на сайті відповідного міністерства.

На думку автора, слід також ретельно продовжувати вивчати політико-правові умови функціонування екологічних рухів. З одного боку, слід надати їм можливість дійсно впливати на мінімізовану «екологічну» політику країни, аналізуючи наміри та цілі екологічного донора.

Цього можна досягти з допомогою вже згаданих форумів та асамблій, куди слід запрошувати до речі, спеціалістів інших країн чи міжнародних організацій. Такі форуми задля економії бюджетних коштів можливо проводити в окремих навчальних закладах країни. Публічне обговорення екологічних проблем, на думку автора, ефективно допоможе здійсненню довгострокового гуманітарного впливу на внутрішні справи країни з боку зв'язків вітчизняних та закордонних екологічних рухів та суб'єктів, які надають фінансову допомогу українським екологічним товариствам.

Отже, ступінь участі українських екологів у глобальних структурах знаходиться лише на початковій сходинці свого розвитку. Українські екологічні рухи продовжуватимуть розширення зв'язків з закордонними колегами, але цей процес потрібно направити у вигідніший для держави та українських громадян бік. Важливою тут могла б стати участь українських екологів у виробленні глобальних екологічних стандартів та поглиблення існуючої співпраці з міжнародними екологічними рухами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку [Електронний ресурс] / А. Андрусевич. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm>.
2. Громадські організації в Україні: статистичний бюлетень за 2006 р. ; Державний комітет статистики України. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. — 220 с.
3. Громадські організації в Україні ; Статистичний бюлетень за 2008 р. ; Державний комітет статистики України // Державний комітет статистики України. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. — 153 с.
4. Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських екологічних організацій. — К.: ГРВОПС, 2003, — 139 с.
5. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власик та ін. ; за ред. В.С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2004. - 648 с.
6. Україна у 2008 р.: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія ; за заг. ред. Ю.Г. Рубана. - К.: НІСД, 2008. - 744 с.

УДК 321

В.В. КРИВОШЕЇН

РЕЙТИНГОВІ МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНОГО РИЗИКУ ЯК СКЛАДОВОЇ РИЗИКУ КРАЇНИ

Кривошеїн Віталій Володимирович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат політичних наук

Розглядаються основні рейтингові системи, які оцінюють ризик країни. Визначаються змінні, що використовуються при формуванні рейтингів країни, особливості вимірювання політичного ризику.

Ключові слова: політичний ризик, рейтингові системи ризику країни, індикатори оцінки ризику країни.

Рассматриваются основные рейтинговые системы оценки риска страны. Определяются переменные, используемые при формировании страновых рейтингов, особенности измерения политического риска.

Ключевые слова: политический риск, рейтинговые системы странового риска, индикаторы оценки странового риска.

In the article the main rating systems as country risk consideration are defined. The indicators of risk ratings for the country, and quantitative of political risks are analyzed in the article.

Keywords: political risk, rating systems of country risks, indicators of the consideration of country risk.

© В.В. Кривошеїн, 2009

Оцінюючи політичний ризик як складову ризику країни, зазвичай використовують порівняльні дані, коли кількісні оцінки, що характеризують рівень ризику по країні, перетворюються на відповідні рейтинги. Рейтинг країни – це її місце у загальній сукупності країн, що порівнюються. Порівняльні (рейтингові) методики оцінки ризику країни (інвестиційного клімату), на відміну від методик балової оцінки, наголошують на темпах і перспективах реформ у державі та є виключно експертними.

Труднощі формування рейтингів країн полягають у тому, що ці рейтинги зазвичай прив'язуються до конкретної кількості країн. Це число не є постійним. Наприклад, Country Risk Index розраховує рейтинг для 185 країн, International Country Risk Guide (ICRG) – для 140 країн, Country Credit Rating – для 135 країн, Moody's – 109, Political Risk Services (PRS) – 100, Economist Intelligence Unit – 100, Standard and Poor's – 93 [1, 451-452]. Крім того, кожна рейтингова система витлумачує по-своєму поняття «оцінка ризику країни». Наприклад, аналітики журналів «Euromoney» та «Institutional Investor» визначають оцінки ризику країни як міри кредитоздатності країни в цілому. Ці оцінки вимірюють економічні, фінансові та політичні дії країн. Moody's визначає оцінки ризику країни як міри здатності і готовності центрального банку країни забезпечити іноземну валюту з метою обслуговування іноземного боргу, який підтриманий урядом та іншими позичальниками, що мешкають у даній країні. Ця оцінка – не пряма оцінка кредитоздатності уря-

ду, а скоріше оцінки іноземних боргів країни в цілому. Standard and Poor's визначає оцінки ризику країни як міри здатності уряду і готовності повернути борг відповідно до його умов. Це – загальні оцінки, оскільки вони стосуються ризику кредиту уряду, а не інших позичальників країни. ICRG визначає оцінки ризику країни як міри здатності і готовності країни та її посадових осіб фінансувати комерційні і торговельні боргові зобов'язання. Цим вимірюються економічні, фінансові і політичні структури країни в цілому. Economist Intelligence Unit визначає оцінки ризику країни як міру ймовірності фінансової кризи в країні, який вплинув би на іноземних інвесторів у цій країні. Ці оцінки також забезпечують міру загального ризику, пов'язаного із інвестуванням в країну. PRS визначає оцінки ризику країни як міри ймовірних змін стосовно рівня політичного безладу та урядового втручання, що чинять вплив на діловий клімат. Ці оцінки відомі як прогнозні оцінки [2, 15-17].

На практиці рейтинг країни визначається з урахуванням її місця в групі країн, які підпорядковані певній послідовності з урахуванням відповідних оцінок рівня політичного ризику, які визначаються у балах. Кількісні показники політичного ризику намагаються індексувати країну по відношенню до інших країн за критерієм політичного ризику або оцінити вірогідність того, яких максимальних втрат може зазнати компанія в цій країні при здійсненні інвестування. Тема рейтингових методик оцінки політичного ризику активно розроблялася західними фахівцями, зокрема

Ф. Бартон і Х. Іноїї [3], Б.-М. Дротц-Сьоберг [4], Дж. Саймон [5], Д. Фрей і Д. Рулофф [6], Н. Хайес [7] та багато інших. У вітчизняній політичній науці це питання практично не розроблено. Метою даної статті є визначення особливостей рейтингових методик оцінки політичного ризику.

Практично всі рейтинги країн формуються на основі методу Дельфі (Delphi) як системи групової та ітеративної експертної оцінки. Цей аналітичний інструментарій розроблено в 1950-х рр. фахівцями відомої та авторитетної американської «фабрики думки» «РЕНД Корпорейшн», яка також запропонувала пакет аналітичних методик «витрати-вигоди» (cost-benefit analysis) і «витрати-ефективність» (cost-effectiveness analysis), що включає набір стандартних інструментів оцінки ефективності політичних програм і рішень, дій та їхніх результатів. Початково «РЕНД Корпорейшн» використовувала метод Дельфі для дослідження військово-стратегічних і військово-технічних проблем. Автори цього методу – О. Хелнер, Т. Гордон, Н. Долкі – вперше застосували цей метод для визначення системи оптимальних цілей на території США для нанесення ядерного удару й необхідної кількості ядерних зарядів для реалізації подібного плану з погляду керівництва СРСР [8, 10]. Науковій громадськості даний метод став відомий тільки в середині 1960-х рр. після публікацій у відкритій пресі робіт О. Хелнера та Т. Гордона, які спробували вивести метод Дельфі за рамки суто військових рішень [9]. У подальшому техніка Дельфі розвивалась та вдосконалювалась іншими авторами, зокрема У. Гуптою та Р. Кларком [10], С. Золінгеном та С. Клаасеном [11].

Назва цього методу походить від грецького міста Дельфи, розташованого біля підніжжя гори Парнас, де знаходився храм Аполлона. Цей культовий об'єкт відомий своїм оракулом, до якого зверталися із проханням вирішити ті чи інші проблеми не тільки пересічні громадяни, але й представники правлячих політичних еліт. Подібна назва, так би мовити, мала б символізувати необхідність використання політичним керівництвом різних держав й інших суб'єктів політичного процесу експертного знання.

Метод Дельфі являє собою такий метод експертних оцінок, за яким експерти самостійно відповідають на запропоновані запитання, представляючи свої відповіді на папері. Крім експертів у дослідницькому процесі бере участь спеціальна організаційна група, що займається розробкою опитувальників, обробкою одержуваних відповідей, а також забезпеченням експертів необхідною інформацією.

Використовуючи метод Дельфі в першій половині 1980-х рр., професори Сиракузького університету Вільям Коплін і Майкл О'Лірі запропонували для визначення політичного ризику систему оцінок, що ґрунтується на з'ясуванні напрямів політики з того чи іншого питання

на базі аналізу позицій дійових осіб. Свою модель вони назвали prince model. Вона базується на чотирьох критеріях: орієнтація або позиція діячів у тій чи іншій сфері; жорсткість своєї позиції; влада і вплив окремих осіб; важливість відповідного питання для конкретної особи. Кожен учасник може займати з того чи іншого питання позитивну (+), негативну (-) або нейтральну (0) позиції, надаючи оцінки (по п'ятибальній шкалі) кожному критерію. Ці оцінки перемножуються, підсумовуються по всіх учасниках. При цьому максимальне число балів складає +/- 25 балів. Вірогідність здійснення тієї чи іншої події визначається часткою (%) позитивних балів в їх загальній кількості. Prince model є одним із прикладів кількісного методу аналізу й оцінки політичного ризику.

На основі методики Prince model формуються рейтинги аналітичного агентства «Political Risk Services Group»: модель Political Risk Services (PRS) і модель International Country Risk Guide (ICRG). Ці моделі визнаються експертами як найбільш об'єктивні із наявних. Обидві моделі в цілому характеризують інвестиційне середовище і в той же час побудовані таким чином, що легко адаптуються до окремих інвестиційних проектів.

Political Risk Services (PRS) проводить оцінку інвестиційного ризику в два етапи. На першому етапі здійснюється прогноз майбутнього режиму в країні. Розглядаються три найбільш вірогідні варіанти (сценарії) розвитку подій на період 18 місяців. Потім для кожного режиму здійснюється оцінка вірогідного рівня політичних безладів і рівень ще 11 змінних, що впливають на діловий клімат в країні. Для кожного сценарію розвитку політичної ситуації в країні експерти встановлюють рівень можливих змін показника «політичний безлад» (political turmoil) і ступінь кожного з 11 типів урядового втручання, які можуть вплинути на інвестиційний клімат.

Враховуються такі чинники ризику: 1. Політичний безлад; 2. Обмеження іноземної комерційної діяльності; 3. Обмеження на володіння іноземним капіталом приватною власністю в даній країні; 4. Дискримінація оподаткування (формальна і неформальна); 5. Валютний контроль; 6. Бар'єри імпорту; 7. Затримки оплати; 8. Фінансове і кредитно-грошове розширення; 9. Тарифні бар'єри; 10. Обмеження по відшкодуванню (формальні і неформальні правила, що стосуються прибутку, дивідендів і вкладення капіталу); 11. Трудові політики; 12. Іноземний борг.

На другому етапі отримані числові оцінки конвертуються в літерні (за шкалою від А+ до D-) по трьох інвестиційних секторах: фінансові операції (банківська сфера), іноземні прямі інвестиції й експорт у ринок країни.

Потім розробляються сценарії на період 5 років. Тут до 12 показників, на основі яких формувалася

прогноз на 18 місяців, додаються ще 5 – наново оцінений показник «політичний безлад» і чотири додаткові чинники: 1. Інвестиційні обмеження; 2. Торгові обмеження; 3. Внутрішні економічні проблеми; 4. Зовнішні економічні проблеми.

PRS використовує ці 17 чинників для визначення сумарного поточного рівня ризику, спочатку визначаючи рівень ризику для кожного з чинників, а потім прогножуючи зміну рівня ризику в кожному з трьох найбільш вірогідних сценаріїв розвитку політичної ситуації. Для нарахування сумарного рейтингу політичного ризику використовуються числові еквіваленти вірогідності зростання рівня ризику по кожному з чинників. Усі 17 чинників вважаються рівними за своєю питомою вагою.

PRS здійснює тільки спеціальні прогнози по великих секторах промисловості й не оцінює макрорівень. Адаптація PRS до індивідуальних проектів можлива завдяки додаткової системи надбавок, шляхом додавання або віднімання змінних. Тобто при адаптації моделі до індивідуального проекту змінюють питому вагу кожного з 17 чинників. Таким чином, відбувається приведення моделі у відповідність потребам певної фірми або проекту.

International Country Risk Guide (ICRG) формує оцінку ризику країни по трьох складових: політичний (50 % у загальній оцінці; складається із 12 змінних), економічний (25 %; 5 змінних) і фінансовий (25 %; 5 змінних) ризику. Кожна із 22 змінних оцінюється за власною шкалою, максимальні значення яких у сумі складають 100. На результуючій шкалі максимальному ризику відповідає 0, мінімальному – 100.

Політичні компоненти: 1. Політична стабільність; 2. Соціально-економічні умови; 3. Інвестиційний профіль; 4. Внутрішні конфлікти; 5. Зовнішні конфлікти; 6. Корупція; 7. Участь збройних сил у політиці; 8. Релігійна напруженість; 9. Громадський порядок; 10. Етнічна напруженість; 11. Демократична відповідальність; 12. Якість бюрократії.

Фінансові компоненти: 1. Іноземний борг як відсоток від ВВП; 2. Іноземне боргове обслуговування як відсоток від ВВП; 3. Поточний рахунок як відсоток від ВВП; 4. Чиста ліквідність; 5. Стабільність обмінного курсу.

Економічні компоненти: 1. ВВП на душу населення; 2. Реальне щорічне зростання ВВП; 3. Щорічне зростання інфляції; 4. Баланс бюджету як відсоток від ВВП; 5. Баланс поточного рахунку як відсоток від ВВП.

Кожному компоненту нараховується числова цінність – пункти ризику. Політичний ризик складає 100 пунктів, фінансовий і економічний по 50 пунктів відповідно. Індекс ризику країни виходить з суми трьох індексів, поділеної на 2. Сукупний ризик країни CPFER (Composite political, financial and economic risk ratings) обчислюється за формулою: $CPFER(\text{country } X) = 0,5 (PR + FR$

+ ER), де PR – політичний ризик (total political risk indicators), FR – фінансовий ризик (total financial risk indicators), ER – економічний ризик (total economic risk indicators). «Дуже низький рівень ризику» вважається від 80 до 100 пунктів, «дуже високий рівень» – від 0 до 49, 5.

Оцінки політичного ризику здійснюються на основі суб'єктивного аналізу доступної інформації, тоді як фінансові і економічні оцінки ризику – виключно на основі об'єктивних даних. Вихідні показники для оцінки економічних чинників ризику беруться з національних статистик. Оцінка політичних і фінансових чинників базується на результатах аналізу інформаційних дайджестів країн, причому остаточна оцінка формується після обговорення з кореспондентами у відповідних країнах.

З метою виявлення питомої ваги чинників аналітики PRS складають питання до кожного пункту. Виходячи з того, як експерти по кожній країні відповідають на дані питання, нараховуються пункти ризику. Мінімальна кількість – 0, максимальне залежить виключно від ваги чинника. У звіті ICRG указується вага кожної змінної для того, щоб фірма могла скоригувати прогноз залежно від характеру своєї діяльності або окремого проекту.

Звіт ICRG включає аналіз поточної ситуації, річний прогноз і п'ятирічний прогноз. Розглядаються 2 сценарії – «кращий» і «гірший» – для того, щоб менеджери могли скласти уявлення про вірогідне майбутнє і застрахувати капітал.

Для того, щоб спрогнозувати зміну рівня ризику вводяться поняття «прогноз гіршого випадку» (WC-прогноз) і «прогноз кращого випадку» (BC-прогноз). Обидва прогнози проводяться для 2 періодів: 1 рік і 5 років. WC- і BC-прогнози дозволяють оцінити, в яких межах розташований ризик з урахуванням існуючих тенденцій розвитку політичної, економічної і фінансової ситуації.

WC-прогноз будується шляхом екстраполяції тенденції «гіршого випадку» на кожен компонент ризику в кожній категорії. Аналогічно будується BC-прогноз, але для «кращого випадку». У ході побудови прогнозу проводиться оцінка «достовірності» тенденції.

Модель ICRG включає оцінку стійкості рівня ризику. Для цього вводиться поняття «стабільність ризику». У системі ICRG показник «стабільність ризику» окремої країни – це відмінність між WCF і BCF, яке є показником стабільності ризику для даної країни. Чим більше різниця, тим нижчий рівень стабільності.

Moody's Investor Service при оцінці суверенного кредитного ризику аналізує як політичну (6 показників), так і економічну (7 показників) обстановку в країні. Аналіз рівня політичного ризику здійснюється за шістьма окремими показниками, які характеризують можливість країни виконати в повному обсязі і в строк свої зобов'язання. Кожний показник має свою системну індикаторів:

I. Ліквідність, яка характеризує поточну здатність обслуговування боргу: 1. Величина резервів у відсотках від дефіциту поточних статей платіжного балансу; 2. Величина резервів (у динаміці) для покриття дефіциту по імпорту.

II. Економічна і соціальна стабільність – чинник, що використовується для визначення поточної і перспективної здатності обслуговування боргу; 3. Зростання / зниження ВВП на душу населення; 4. Фактичне зростання / зниження ВВП; 5. Структура джерел поповнення бюджету і його видатків. Відповідно до Маастріхтської угоди дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3 % річної величини ВВП / ВНП; 6. Споживання електроенергії на душу населення; 7. Відсоток тих, хто відвідує середні спеціальні і вищі навчальні заклади.

III. Рівень фінансової стабільності в статистиці, динаміці і з елементами прогнозу: 8. Динаміка індексу цін на споживчі товари; 9. Величина грошових резервів і грошової маси у відсотках від ВВП.

IV. Стан платіжного балансу, що характеризує оцінку потоків готівки і фінансових взаємозв'язків: 10. Зростання / зниження рівня експорту; 11. Сальдо і структура зовнішньої торгівлі; 12. Величина чистих прямих інвестицій як відсоток від дефіциту поточних статей платіжного балансу.

V. Фінансові стимули, які свідчать про здатність керівництва країни і грошово-кредитної влади спрямовувати валютні ресурси на продуктивні ринки в протилежність «утікання» капіталу з країни: 13. Фактичний рівень усіх видів відсоткових ставок. Відсоткові ставки по банківських кредитах, наприклад, схильні до комбінованого впливу таких чинників, як умови на ринку і зміни попиту і пропозиції кредитних ресурсів.

VI. Розмір і обслуговування зовнішнього та внутрішнього боргу, що відображає значущість поточного боргу в порівнянні з поточним доходом і розміром валютних ресурсів: 14. Зовнішній державний борг у відсотках від ВВП. Відповідно до Маастріхтської угоди величина державного боргу не повинна перевищувати 60 % річної величини ВВП / ВНП; 15. Коефіцієнт обслуговування зовнішнього боргу (відношення обсягу боргових платежів до експорту товарів і послуг).

У цілому оцінки рівня ризику трансформуються у літерні значення від AAA до C.

Журнал «Euromoney» формує рейтинг Country Risk Index, який характеризує ступінь ризику інвестицій в економіку різних країн світу у вигляді ранжирування переліку країн з інтегральними баловими й якісними оцінками ризику.

Методика оцінок, розрахунково-аналітичні процедури і система експертних оцінок розроблені фахівцями провідних економічних органів Швейцарії, Данії, Великобританії, Німеччини.

Далі інформація групується в таблиці, на базі яких розраховується інтегральний показник надійності (шкала балових оцінок від 0 до 100 балів):

Рівень ризику	Бали	Ймовірність збитку
практично відсутній	83-100	дуже низька
дуже низький	75-82	низька
низький	67-74	дуже мала
помітний	60-66	мала
нижче від середнього	55-59	помірна
середній	45-54	припустима
вище від середнього	40-44	велика
на межі припустимого	34-39	досить велика
неприпустимо	0-33	висока

Інтегральний показник формується на базі оцінки по 9 категоріях, 8 з яких мають шкалу від 0 до 10 балів, і один показник – показник політичного ризику – має шкалу від 0 до 20 балів. Вища оцінка відповідає найбільш сприятливому значенню відповідного чинника (тобто максимуму надійності і, відповідно, мінімуму ризику інвестицій). До складу часткових показників як якісних, так і кількісних входять наступні:

- 25 % – економічні показники, що оцінюються експертним шляхом. Дані про результати економічного розвитку беруться з даних, що розраховуються журналом «Euromoney» щодо глобальних економічних прогнозів на поточний і майбутній рік: країни оцінюють 35 фахівців у галузі світової економіки з провідних фінансових установ та інших економічних центрів. Враховуються наступні чинники: динаміка зростання економіки, ступінь її стійкості, стабільність грошово-кредитної системи, стан поточного платіжного балансу, розмір бюджетного дефіциту, рівень безробіття, наявність структурних диспропорцій та інше;

- 25 % – чинники політичного ризику, що також оцінюються експертно. Група експертів, що включає аналітиків у сфері страхування і банківських працівників, дає оцінку політичної ситуації в кожній країні за 10-бальною шкалою (10 балів означають, що ризик несплати боргів унаслідок змін політичної ситуації в конкретній країні мінімальний, а нульова оцінка свідчить про дуже високий ризик). Країни ранжируються по відношенню один до одного, враховуючи рейтинги попередніх років. На думку аналітиків, ризиком країни вважається ризик несплати основної суми боргу або відсотків по ньому, а також ризики неплатежів по імпорту, невиплати дивідендів, непогашення комерційних кредитів і заборона на репатріацію капіталу. Дана оцінна категорія не відображає ризику неплатоспроможності приватних позичальників аналізованих країн;

- 10% – чинник стану зовнішньої заборгованості. Цей показник розраховується на базі статистичної інформації, що публікується Світовим банком у Таблицях світової заборгованості, по формулі: $FC = C + (A \times 2) - (B \times 10)$, де: C – відношення розміру зовнішнього боргу до ВВП ($y\%$); A – відношення розміру платежів по зовнішньому боргу до обсягу експорту ($y\%$); B – відношення сальдо поточного рахунку платіжного балансу до величини ВВП ($y\%$). Чим нижче отриманий результат, тим краще стан зовнішньої заборгованості;

- 10% – невиконані або реструктуровані в часі борги. На основі тих же публікацій МБРР за 10-бальною шкалою оцінок визначається величина зовнішньої заборгованості, по якій протягом останніх трьох років йдуть неплатежі або були переглянуті терміни погашення. Оцінка 10 означає, що погашення боргу йде чітко за графіком, а 0 балів – що вся заборгованість є «проблемною»;

- 10% – рейтинг державних боргових зобов'язань – кредитний рейтинг. Розраховується як середня з трьох показників кредитного рейтингу, які публікуються відносно офіційних позичальників агентствами «Moody's», «Standard & Poor's» і «Міжнародним довідником з ризику країни». Країни, що не мають рейтингу, або ті, чий рейтинг нижче «ВВ», отримують оцінку 0. Країни, що мають рейтинг тільки відносно короткострокових позик, прирівнюються до країн категорії «ВВВ»;

- 10% – доступ до банківських фінансів. Оцінка також базується на даних про величину приватних, не гарантованих державою довгострокових запозичень банків, виражену у відсотках до річного обсягу ВВП. Ці дані публікуються Світовим банком;

- 10% – показники доступу до короткострокових фінансів. Оцінки встановлюються щодо категорії позичальників. Позичальники I групи отримують оцінку 10, позичальники II групи – оцінку 5 і позичальники III групи – оцінку 0. Якщо країна має можливість отримати комерційних зовнішньоторговельних кредитах гарантії Експортно-імпортного банку США або будь-якого іншого агентства по страхуванню експортних кредитів провідних країн світу, то оцінка збільшується в межах тієї ж шкали залежно від величини покриття гарантій, що надаються;

- 5% – показники доступу до ринків капіталу. Аналіз здійснюється експертами журналу «Euromoney», які визначають, наскільки легко країна могла б розмістити позики на міжнародному ринку облігацій або отримати консорціальний торговий кредит. Оцінка 10 балів означає, що не виникло б жодних проблем. Оцінка 8 балів – вірогідність виникнення проблеми 95%, оцінка 6 балів свідчить про те, що в принципі позичальник не повинен зіткнутися з якимись проблемами. Якщо експерти надають 4 бали, то розміщення позики визначається

умовами його розміщення, а оцінка 2 – у низці випадків виникли б серйозні труднощі. Нульова оцінка свідчить про неможливість розміщення позики;

- 5% – дисконт по форфейтингу. Країни, для яких форфейтингові операції недоступні, отримують оцінку 0. Для окремих країн оцінки встановлюються залежно від максимальної тривалості терміну погашення векселів (звичайно це – 7 років) і від величини маржі в порівнянні з дисконтом, що встановлюється для найбільш надійних категорій позичальників (таких як США). Величина оцінки визначається за формулою: максимальний термін векселів, що продаються, мінус величина маржі. Дані для аналізу надають компанія «Morgan Grenfell Trade Finance Ltd», Лондонська форфейтингова компанія та ін.

Для характеристики таких загальних економічних і політичних тенденцій, як ступінь національного контролю над ключовими секторами економіки, політична нестабільність, міжнародний статус країни, зміни в торговому балансі уряду і фірм, застосовуються ціла низка змінних, які групуються в окремі кластери. Кількісні параметри індикаторів, що використовуються, зазвичай комбінуються з думками експертів і формують складну динамічну модель, що дозволяє прогнозувати розвиток національної і міжнародної економіки. Перевага індикаторів полягає в їх об'єктивності і (в більшості випадків) вимірюваності, що дозволяє швидко створювати точні звіти про події. Проте значною проблемою залишається теоретична обґрунтованість індикаторів. Іншою проблемою є статичність рейтингів за визначенням: вони розглядають минулі події й умови, які можуть не мати ніякого зв'язку з майбутнім.

Результуюче значення ризику країни/суверенного ризику варіюється від 0 (максимальний ризик) до 100 (мінімальний ризик). Отримані числові значення конвертуються в 10-літерних категорій від AAA до N/R.

Журнал «Institutional Investor» формує інтегральний індикатор Credit Risk International, який вимірює рівень ризику кредитоспроможності, спираючись на дані опитування експертів, які виділяють і оцінюють найбільш суттєві для ризику чинники. Аналітики журналу формують чотири параметри, або кластери, що містять 12 критеріїв. Використовують експертне опитування низки фахівців. При цьому застосовується метод Дельфі, згідно з яким група експертів повинна дійти єдиної думки відносно оцінки по кожному критерію. Всі параметри є якісними. Характерно, що підсумковий рейтинг країни може бути підкоригований у залежності від типу операції, яку планує здійснити іноземний інвестор. Експерти агентства рекомендують досліджувати тенденції в динаміці рейтингів країни й оцінювати їхнє середнє значення і дисперсію.

Вимірювання рівня ризику країни аналітиками журналу побудоване на даних опитування банкірів, які виділяють, оцінюють і зважують найбільш істотні для ризику країни чинники. Отримані оцінки зважуються залежно від експерта й усереднюються. Підсумковий рейтинг формується в інтервалі від 0 (дуже висока вірогідність дефолту) до 100 (найменша вірогідність дефолту).

Перевагою рейтингових систем Country Risk Index і Credit Risk International є те, що тут здійснюється облік досить різномірних чинників ризику, які оцінюються репрезентативними групами експертів. До недоліків цих систем можна віднести: певну спрощеність анкет; довільний вибір вагів для параметрів і критеріїв, що використовуються; усереднення експертних оцінок, що нівелює думки учасників опитування, які не корелюють з думкою більшості. Зрозуміло, що граничні оцінки не завжди є незначущими.

Рейтинги країн здебільшого формуються на

основі методу Дельфі (Delphi) як системи групової та ітеративної експертної оцінки. Ризик країни відноситься до здатності і готовності певної країни виконати свої фінансові зобов'язання перед іноземними кредиторами. Економічні змінні ризику в структурі оцінки ризику країни в розглянутих рейтингових системах мають найвищу вагу в Country Risk Index та ICRG – по 25 %. Фінансові змінні найвищу вагу мають у Country Risk Index – 40 % та ICRG – 25 %. Найвищу вагу для політичних змінних встановлює ICRG – 50 %, Country Risk Index – 25 %.

Із розглянутих рейтингових систем оцінки ризику країни формуються на суб'єктивних засадах у Moody's, PRS і Credit Risk International. Для кожної країни аналітики Moody's зважують змінні ризику відповідно до їх оцінки ризику кредиту. Оцінка PRS базується на прогнозі і зважує складові змінних ризику згідно з їх оцінками економічного, фінансового і політичного ризиків у сфері інвестицій і торгівлі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hoti S. Comparative analysis of risk ratings for the East European region / S. Hoti // *Mathematics and Computers in Simulation*. – 2005. – Vol. 68, № 5-6. – P. 449-462.
2. Howell L. D. *The Handbook of Country and Political Risk Analysis* / L. D. Howell; 3rd ed. – N.Y.: The PRS Group, 2001.
3. Burton F. N. An appraisal of the early-warning indicators of sovereign loan default in country risk evaluation systems / F. N. Burton, H. Inoue // *Management International Review*. – 1985. – Vol. 25, № 1. – P. 45-56.
4. Drottz-Sjoberg B.-M. Risk perception and definition of risk / B.-M. Drottz-Sjoberg // *Working paper*. – Brussels: European Institute for Advanced Studies in Management, 2003. – P. 1-24.
5. Simon J. D. A theoretical perspective on political risk / J. D. Simon // *Journal of International Business Studies*. – 1984. – Vol. 15, № 3. – P. 123-143.
6. D. Frey. The methodology of political risk assessment: An overview / D. Frey, D. Ruloff // *World Futures*. – 1988. – Vol. 25 № 1/2. – P. 1-12.
7. Hayes N. L. Country risk revisited / N. L. Hayes // *Credit Risk Management*. Vol. 80, № 5. – P. 61-70.
8. *The Delphi Method. Techniques and Applications* / H. Instone, M. Turoff (eds.). – N. Y.: Addison-Wesley Publishing Company, 1975.
9. Helnur O. *Social Technology* / O. Helnur. – N. Y.: Addison-Wesley Publishing Company, 1966.
10. Gupta U. Theory and application of the Delphi technique: a bibliography (1975-1994) / U. Gupta, R. Clarke // *Technological Forecasting and Social Changes*. – 1996. – Vol. 53. – P. 185-211.
11. Zolingen S. J. Selection processes in a Delphi study about key qualifications in senior secondary vocational education / S. J. Zolingen, C. A. Klaassen // *Technological Forecasting and Social Changes*. – 2003. – Vol. 70. – P. 317-340.

УДК 329

М.А. МІХЕЙЧЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРОФСПІЛОК ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Міхейченко Марія Анатоліївна - аспірантка кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню особливостей діяльності європейських профспілок та політичних інститутів Європейського Союзу в контексті реалізації Концепції соціальної держави. Акцентується увага на проблемах та специфіці взаємовідносин профспілок та політичних інститутів ЄС при реалізації Концепції соціальної держави. Робиться висновок про головну роль національних систем трудових відносин у реалізації Концепції соціальної держави.

Ключові слова: профспілки, Концепція соціальної держави, політичні інститути Європейського Союзу, глобалізація, трудові відносини, суперечки.

Статья посвящена исследованию особенностей деятельности европейских профсоюзов и политических институтов Европейского Союза в контексте реализации Концепции социального государства. Акцентируется внимание на проблемах и специфике взаимоотношений профсоюзов и политических институтов ЕС при реализации Концепции социального государства. Делается вывод про главную роль национальных систем трудовых отношений при реализации Концепции социального государства.

Ключевые слова: профсоюзы, Концепция социального государства, политические институты Европейского Союза, глобализация, трудовые отношения, споры.

The article is devoted to the research of special features of European trade unions action and European Union political institutes in the context of the Concept of social state realization. Namely to the problem of specific character of relations trade unions and political institutes of European Union on the way to realization the Concept of social state. Conclusion is drawn about the main role of national systems of labor relations in realization Social state concept.

Keywords: trade unions, Concept of Social state, political institutes of EU, globalization, labor relations, disputes.

© М.А. Міхейченко, 2009

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями обумовлені наступними обставинами.

Проблеми безробіття, старіння населення, суперечності економічного та соціального розвитку є настільки багатоаспектними та різноманітними явищами в окремих країнах, що вирішувати їх виключно на національному рівні стало практично неможливо. Ці проблеми є своєрідним викликом для країн Європейського Союзу. Водночас європейський профспілковий рух, який уже мав значний досвід боротьби за втілення в життя концепту «соціальної держави» на національному рівні, спочатку доволі оптимістично сприйняв поглиблення інтеграційних процесів Європою, адже його представники вбачали в цих процесах появу нових можливостей до втілення Концепції «соціальної держави». Згодом прийшло розуміння того, що запровадження єдиного економічного простору в Європі у кризових умовах призвело до продовження дерегуляції, зростання ринкової орієнтації та оптимізації ринку праці і, звідси, як наслідок

– до подальшого урізання соціальної сфери, до практичного забуття концепту «соціальної держави». Тобто, як зазначив відомий вітчизняний науковець М. Шепелєв: «Новий стан світової економіки означає глобалізацію не тільки позитивних, але і негативних тенденцій...» [8, 49]. Беручи до уваги ці тенденції, європейські профспілкові об'єднання зосередились на боротьбі за свої права та на адаптації до сучасних умов існування на теренах ЄС. У цьому контексті все більше привертає увагу політична діяльність профспілкових об'єднань на шляху побудови моделі «соціальної Європи», зокрема ті виклики, з якими зіткнулися профспілки при реалізації Концепції соціальної держави, їх здобутки та втрати, не менш важливими видаються й роль інститутів ЄС у цих процесах та характер взаємин між профспілками та органами влади Європейського Союзу.

Стає цілком очевидним, що вирішення соціальних проблем потребує поглибленої координації та політичної кооперації на європейському рівні. Концепція соціальної держави найбільш близька до української історичної

практики державного устрою і менталітету суспільства, вона надає економічним реформам соціальної спрямованості. Для нашої держави, яка зазнає як впливів європейської інтеграції, так і внутрішніх трансформацій не менш актуальним є досвід європейських країн на шляху до реалізації Концепції соціальної держави. Однак не слід забувати, що цінним у міжнародному досвіді є не комплект готових рішень, директив на всі випадки життя, а науковий підхід до проблем суспільного розвитку, базові принципи їх вирішення, висновки щодо співвідношення загальнозначимого та національно-особливого.

У більшості європейських країн були запроваджені профспілкові об'єднання по національному типу, які в наші дні перетворились у національні асоціації робітників, що відіграють важливу роль на шляху до реалізації Концепції соціальної держави. Серед останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, є роботи українського дослідника, доктора політичних наук Володимира Цвиха. Зокрема, він зазначає, що політичні дії профспілок стали настійною необхідністю. Обмеженість можливостей колективних договорів і зниження страйкової активності постійно змушують профспілки апелювати до соціальної відповідальності держави. Вимоги профспілок щодо надання їм права контролю за умовами праці й розширення їхніх прав на виробництві підносять, здавалося б, суто економічну боротьбу до сфери більш широких суспільних інтересів, зокрема до реалізації Концепції соціальної держави [7, 14].

Не менш важливими при розгляді даної проблематики є зауваження іншого вітчизняного дослідника профспілок О.Л.Тулиці: «У доступному для огляду майбутньому важко собі представити, щоб загальноєвропейські профспілки навіть наблизилися до того, що хоча б нагадувало їхні успіхи на рівні окремих країн. Національні системи трудових відносин будуть займати центральне місце в майбутньому Європи... загальноєвропейський рівень буде скоріше доповнювати, а не поглинати їх» [6, 207].

Між тим, що стосується західноєвропейських розробок з даної проблематики, то досить цікавими є висновки Ю.Етеріса та А.Вейля. У своїх дослідженнях данський дослідник Юджин Етеріс [11, 45] та норвежець Асбйорн Вейль [14] дотримуються протилежних щодо міркувань вітчизняних фахівців думки. Зокрема, вони зазначають, що глобалізаційні процеси і ЄС, як конкретний його виразник в Європі, являють собою нові величезні виклики для профспілок по всій Європі. Яскраву актуальну презентацію діяльності європейських профспілок на шляху до реалізації Концепції соціальної держави здійснив й О.Горенко. Він послідовно викладає зміст загальноєвропейських дискусій з приводу глибокого розуміння сторонами соціально-

трудова відносин своїх цілей у поглибленні процесу європейської інтеграції.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, якій присвячена дана стаття, є аналіз викликів, з якими зіткнулися європейські профспілки при реалізації Концепції соціальної держави; здобутки та втрати боротьби профспілок за свої права, визначення ролі політичних інститутів ЄС у цих процесах.

Метою даної статті є аналіз діяльності європейських профспілок та інститутів Європейського Союзу в контексті реалізації Концепції соціальної держави.

На досягнення поставленої мети спрямовано вирішення наступних завдань: висвітлення та аналіз діяльності європейських профспілок у боротьбі за «соціальну Європу», їх здобутків та втрат; аналіз взаємодії органів влади ЄС та європейських профспілок у реалізації Концепції соціальної держави.

У дев'яності роки двадцятого століття європейські профспілки зазнали нового бурхливого розвитку. Вимога за «Соціальну Європу» лунала на багатьох європейських мовах. Так, робітники багатьох французьких міст оточили вулиці Парижа восени 1995 року, висловлюючи свою непокору діям непопулярного уряду Алана Жупе, який, не витримавши, капітулював, і відвернув свою пропозицію значного урізання державних витрат на соціальні видатки. У 1997 році працівники заводу Renault у Бельгії, Франції та Іспанії проводили демонстрації у Парижі проти передислокації виробництва з Вайлдурда, що в Бельгії, до місцини, яка найбільш субсидується ЄС – Іспанії. У цьому ж році німецькі робочі мобілізувалися проти скорочення видатків на соціальну сферу урядом Г. Колля [14]. Тисячі безробітних заповнювали вулиці Кельна на протязі саміту ЄС у 1998 році, так як і в наступні роки. Саме ці демонстрації та виступи, що набули форми масових мітингів, сприяли оформленню Маастріхтського та Постійного договору. Саме ці виступи вимагали, щоб Європейська Комісія, Рада міністрів пришвидшили процес інтеграції. Вони всі протестували проти наслідків масового безробіття, проти зменшення видатків на соціальну сферу, проти зменшення зарплатні, зниження стандартів з умов праці. Всі ці вимоги сформували так звану Концепцію соціальної держави, яка фактично стала альтернативою реальному розвитку ЄС [14].

Як зазначає вже згадуваний норвезький активіст профспілкового руху Асбйорн Вейль [14], інтернаціоналізація економіки, відкритість ринків – представляють нові величезні виклики для розвитку профспілкового руху по всій Європі, разом з тим він констатує відсутність можливостей до реалізації Концепції соціальної Європи.

Восени 1998 року ми були свідками важкого укорінення європейської соціал-демократії. Протягом попередніх дев'яти

місяців соціал-демократичні лідери в Європі проголошували велику кількість цікавих та інтригуючих пропозицій, які були причиною появи оптимістичних настроїв у європейському профспілковому русі. Так, німецький міністр фінансів Оскар Лафонтен вимагав, аби Європейський Центральний Банк знизив податки відповідно до зростаючої економічної активності і створив більше робочих місць. Італійський прем'єр-міністр Массімо де Алама заявляв, що час був на те, щоб переглянути жорстку бюджетну дисципліну, що не включала в себе критерії Маастріхту про створення робочих місць та зниження безробіття. До цих вимог приєднувався й прем'єр-міністр Франції Ліонел Жоспен. Ці вимоги досить яскраво репрезентує Кейнсіанська політика стимулювання. Однак дані заклики отримали негативну реакцію на засіданні Ради міністрів ЄС у Брюсселі у 1998 році. Європейський Центральний Банк дав чітко зрозуміти, що відповідно до Європейської Конституції він є незалежним і не є предметом політичного регулювання. Іншими словами, зрозуміло, що ЄС репрезентує інституалізацію неоліберальної та правого крила монетарної політики, яка не може бути залишеною осторонь, якими б не були наміри учасників профспілкового руху та державних посадовців. Інститути, законодавчі акти ЄС – не є жорсткими рамками, в яких мають бути зазначені всі аспекти соціально-трудова відносин, вони відображають баланс сили в ЄС. Баланс сили відтворюється з-поміж сьогоденних структурованих гегемонічних сил, які створюють свої власні інститути, і залишаються далеко за сферою впливу інституцій та законодавчих актів ЄС. На перший щабель виноситься гасло: «...економіка повинна бути більш ефективною, має керувати ринок, перепони для вільної торгівлі мають бути усунені...» [14] і соціальні гарантії тут позабуті. Подальший драматичний розвиток подій продовжила відставка Оскара Лафонтена з посади німецького міністра фінансів. Через його пропозиції по опануванню міжнародних фінансових рухів він був затаврований британською пресою як «найнебезпечніша людина в Європі» [14]. Таким чином, на думку А.Вейля, соціал-демократичний проект створення «соціальної Європи» провалився.

Однак, незважаючи на вищезазначене, на рівні ЄС за останні роки спостерігається зростання активності в напрямку налагодження соціального діалогу між працедавцями та урядовими інституціями у формі консультацій та переговорів, але проблема полягає в тому, що ця діяльність є відірваною від членів профспілки. «Переговори» на рівні ЄС є далекими від тих реалій, в яких живуть робітники, і від тих проблем, з якими вони стикаються у процесі своєї комунікації із працедавцями. Але основні аспекти соціально-трудова відносин все ж таки були законодавчо закріплені на рівні ЄС як у

Конституції, так і в Маастріхтському договорі, Амстердамському пакті. Зокрема, впровадження в життя Маастріхтської угоди від 1992 року та Європейського пакту стабільності стало вирішальною передумовою подолання безробіття в Європі і своєрідним відправним пунктом будь-якої політики, ознакою її спрямованості на підвищення рівня зайнятості. На саміті ЄС з питань зайнятості, який відбувся у Люксембурзі 20-21 листопада 1997 року, всі учасники взяли на себе зобов'язання представити свої національні програми підтримки зайнятості для молоді та тривало безробітних [1, 117]. Європейська Рада мала щорічно перевіряти дотримання вимог колективно визначених принципів положень і, в разі необхідності, розробляти відповідні рекомендації для країн-членів. Пріоритетними напрямками діяльності було обрано чотири основні сфери: стимулювання розвитку потенціалу працевлаштування; стимулювання розвитку підприємництва, розширення адаптаційних можливостей, підтримка процесу забезпечення рівності шансів [1, 118].

Відповідальними за реалізацію визначених кроків, на думку провідних країн ЄС, мали залишатися національні уряди. Кроки у напрямку боротьби з безробіттям на європейському рівні зовсім не означали зняття відповідальності на рівні національному.

Певні ознаки свідчили про те, що, незважаючи на періодичне економічне піднесення, соціальна ситуація в рамках ЄС могла у перспективі погіршитися.

Амстердамська угода надала новий імпульс і створила нові механізми для поглиблення координації спільної європейської політики у сфері зайнятості населення. Угода визначила завдання з подолання безробіття, як зазначив український дослідник О.Горенко, як «поле спільних інтересів» [1, 119]. Поглиблення розуміння проблем продемонстрував Кельнський саміт ЄС, що відбувся 4-5 червня 1999 року і на якому було прийнято Європейський Пакт зайнятості.

У своєму виступі у лютому 2000 року колишній Голова Європейської Комісії Романо Проді наголосив, що «...громадяни Європи протверезіли і відчувають стурбованість. Вони втратили віру в європейські інститути...Перспектива розширення викликає у широкій спільноті частково надію, а частково страх – надію на стабільність та прогрес, страх перед Європою без ідентичності та кордонів» [1, 121].

Важливе значення для розробки спільних європейських орієнтирів у сфері трудової діяльності мав спеціальний саміт ЄС на вищому рівні з питань зайнятості, що відбувся у березні 2000 року в Лісабоні під головуванням Португалії. Позиційний документ під назвою «Зайнятість, економічні реформи та соціальний вимір – за Європу інновацій та знань» сфор-

мулював привабливі цілі одночасного досягнення економічного процвітання та соціальної захищеності і висунув вимоги щодо енергійного запровадження структурних змін у напрямку формування засад «суспільства інновацій та знань» [1, 121].

У 1998 р. Комісія ЄС ухвалила рішення щодо створення Європейських галузевих комітетів соціального діалогу, що складаються із представників профспілкових і підприємницьких галузевих європейських об'єднань. До початку 2006 р. таких комітетів налічувалося 33.

У вересні 1994 р. комісія ЄС випустила директиву №94/45/СЕ, що зобов'язує Європейські компанії із чисельністю зайнятих більше 1000 чоловік і підприємства, що мають свої, в 2-х й більше країнах ЄС створити разом із профспілками Європейські комітети із праці [10, 275], консультативні органи, що складаються із представників трудящих, яких менеджери компаній зобов'язані регулярно інформувати про діяльність і плани компаній, у першу чергу в області зайнятості та професійної освіти. На початку 2006 р. із 1800 компаній, які, відповідно до вищезгаданої директиви, повинні були сформувати Європейські комітети із праці, 640 виконали розпорядження комісії ЄС. Останні компанії були найбільшими за чисельністю зайнятих, так що новою формою представництва було охоплено близько 10 млн. чоловік, або 60% персоналу Європейських компаній [13, 175]. Процедура інформування представників трудящих була доповнена Комісією в 2002 році.

Незважаючи на підвищення уваги до співробітництва з профспілками з боку ЄС, саме профспілки першими у світовій практиці стали висловлювати тривогу з приводу безконтрольних дій транснаціональних корпорацій, які ввозили капітал в країни з низькими соціальними показниками заради одержання надприбутків. При цьому профспілки розуміли й розуміють, що даний процес, у принципі, неминучий і має аспекти не тільки негативні, але й позитивні. Об'єктивно загальмувати його неможливо. Однак вони прагнуть до того, щоб цей процес не призводив до зниження соціальних стандартів у державах-експортерах капіталу та, навпаки, сприяв підвищенню таких стандартів в країнах-імпортерах. Іншими словами – у центрі їхньої уваги боротьба з так званім «соціальним демпінгом» [7, 15].

Як наслідок, прагнучи консолідуватися перед особою спільного супротивника, профспілкові організації стурбовані не тільки соціально-економічними, але й політичними наслідками глобалізації. Сьогоднішня ситуація така, що реалізм і транзакціонізм, інші перспективи або парадигми часто не мають значення для світової економічної політики. Виступаючи як важливі інститути громадянського суспільства, при-

хильники реалізації Концепції соціальної держави, профспілки і їхні міжнародні конфедерації послідовно вимагають суворого дотримання громадянських, політичних і соціальних прав людини в будь-якому місці земної кулі.

Можна зауважити, що профспілкові стратегії, спрямовані на створення організаційної протитяги ТНК, в існуючих на сьогоднішній день умовах можуть привести лише до створення досить хитких конструкцій, навряд чи здатних дієво протидіяти міжнародному капіталу. Це стає особливо помітно в періоди економічного спаду та зростання безробіття, які виступають у ролі свого роду каталізатора для посилення протекціоністського та націоналістичного характеру політичних дій ряду профспілок.

З середини 1990-х років у європейського профспілкового руху постала необхідність утворення єдиного європейського трудового права, адже з поглибленням інтеграційних процесів в ЄС з'явилися нові можливості та перепони до реалізації Концепції соціальної держави на теренах Європейського Союзу. Серед можливостей можна виділити підвищення рівня соціальної відповідальності урядів країн-членів ЄС, досягнення значних успіхів профспілок у боротьбі за підвищення добробуту широких верств населення. Серед перепон варто відзначити відсутність загальноєвропейського рівня колективних договорів, слабку правову врегульованість взаємодії профспілок та органів влади ЄС, слабкість інституцій ЄС у частині впровадження принципів соціальної держави, зокрема у допущенні неправомірних розривів у доходах різних категорій громадян, підтриманню гідного соціального захисту, відповідальності за гру ринкових сил, руйнівної дії стихії ринку насамперед на соціальну сферу – зайнятість, доходи, рівень життя, науку, культуру, охорону здоров'я.

Таким чином, юніонізм на рівні ЄС, що міг би виглядати логічною відповіддю на європейську інтеграцію, досяг поки що досить обмежених здобутків у реалізації Концепції соціальної держави.

В цілому, європейська система інститутів соціального діалогу, що виконують по суті справи функції органів демократичного контролю в сфері трудових відносин, забезпечує профспілки докладною та достовірною інформацією, що є передумовою їхньої ефективної діяльності.

Однак авторитет профспілок у діалозі на рівні ЄС як і раніше прямо залежить від позицій, які вони мають на рівні національному, а також від національних традицій ведення соціального діалогу. Тому, розглядаючи діяльність європейських профспілкових об'єднань, варто відзначити, що національні системи трудових відносин відіграють домінуючу роль у реалізації Концепції соціальної держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горенко О. Боротьба з безробіттям і перспективи європейської інтеграції / О.Горенко // Людина і політика. – 2001. - №5. – С.113-135.
2. Зленко В.А. Глобальні соціальні трансформації і концепції соціального розвитку / В.А. Зленко // Глобальні трансформації і стратегії розвитку. – К., 1998. – С. 294.
3. Ильин Ю.Д. История и право Европейского Союза / Ю.Д.Ильин. – Харьков: ЛТЛ, 1998. – С.144.
4. Либман Г. «Шведская модель» социальной политики / Г.Либман, Л.Преснякова // РЭЖ. – 1993. - №8.
5. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І.Лукінов. – К., 1997. – С. 107-109.
6. Тупиця О.Л. Профспілки у політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування / О.Л. Тупиця. – Дніпропетровськ: Дн.нац.ун-т, 2008. — 352 с.
7. Цвих В. Шляхи модернізації профспілок за умов глобалізації та нових викликів. Світовий досвід / В. Цвих // Профспілки України. – 2006. - №1. – С.14-19.
8. Шепелев М. Проблеми гео економічної безпеки в контексті процесів глобалізації / М. Шепелев // Людина і політика. – 2001. - №5. – С. 49.
9. Britische Botschaft, Berlin [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.Britischebotschaft.de/europa/blair.europa.htm>.
10. Bronfenbrenner K. Global Unions: Challenging Transnational Capital through Cross-Border Campaigns / K.Bronfenbrenner. – New York: The Merlin Press, 2007. – 360 p.
11. Eteris E. Labour unions in the context of the EU policies: single market and social guarantees / E. Eteris. – Copenhagen: BC Scandinavian Office, 2008 – P. 45-58.
12. The Economics of European Union: policy and analysis. – Oxford: Oxford university press, 1997. – 438 p.
13. The European Union and national industrial policy. – London; New York: Routledge, 1996. – 300 p.
14. Wahl A. European labor: social dialogue, social pacts, or social Europe? [Електрон. ресурс] / A. Wahl. – Режим доступа: <http://proquest.umi.com/pqdlink?did>.

УДК 327.7

Є.В. РЯБОШТАН

СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО – ПЕРСПЕКТИВИ І ЗАГРОЗИ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІНІЦІАТИВИ ЄС

Рябоштан Євген Вікторович - слухач Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України, здобувач кафедри Міжнародних відносин та дипломатичного протоколу Львівського національного університету імені І. Франка

Стаття висвітлює структурні особливості та функції Східного Партнерства в контексті реалізації Спільної Зовнішньої політики та Політики Безпеки Європейського Союзу.

Ключові слова: Спільна Зовнішня політика та Політика Безпеки, Східне Партнерство, Польща, Швеція, Російська Федерація, Європейська Політика Сусідства, геополітика.

Статья описывает структурные особенности и функции Восточного Партнерства в контексте реализации Общей Внешней политики и Политики Безопасности Европейского Союза.

Ключевые слова: Общая Внешняя политика и Политика Безопасности, Восточное партнерство, Польша, Швеция, Российская Федерация, Европейская Политика Соседства, геополитика.

Article describes structural peculiarities and functions of Eastern Partnership in the context of Common Foreign and Security Policy realization.

Keywords: Common Foreign and Security Policy, Eastern Partnership, Poland, Sweden, Russian Federation, European Neighborhood Policy, geopolitics.

© Є.В. Рябоштан, 2009

7 травня 2009 року на першому саміті Східного Партнерства було дано старт новій ініціативі Європейського Союзу покликаної продовжувати генеральну лінію Європейської Політики Добросусідства. Концептуальною відмінністю виступив факт конкретизації географічного вектора, що, в свою чергу, було обумовлено «кристалізацією» ідеї Союзу для Середземномор'я (колишній Барселонський Процес). Ініціювали започаткування такого проекту Польща та Швеція. Мотиви даного дуету зумовлені геополітичними, культурно-історичними та, врешті-решт, національними інтересами. Водночас слід відзначити, що схожі ініціативи можна було спостерігати і в межах Вишеградської Групи [11].

Значно більше уваги слід приділяти проекту «Східного Партнерства» (СП) як такому, що являє собою консолідований зовнішньополітичний захід європейської спільноти. Втім, незважаючи на те, що проект СП за логікою слід віднести до повноважень Спільної Зовнішньої Політики та політики Безпеки (СЗПБ), весь інструментарій, необхідний для його реалізації, знаходиться в компетенції Європейської Комісії. Такий міжінституційний дисбаланс покликана стабілізувати Лісабонська угода. Відповідно до «Договору про реформи», ратифікація, якого ще триває, Високий Представник СЗПБ (ВП СЗПБ) буде обіймати посаду

віце-президента Комісії [13, art. 17, 18]. В майбутньому це підвищить як ефективність прийняття зовнішньополітичних рішень, так і полегшить наукове осмислення СП, чітко ідентифікуючи його місце в системі СЗПБ.

Чому СП слід розглядати як невід'ємну складову СЗПБ? На нашу думку головним мотивом зовнішньополітичних ініціатив все ж таки є підвищення рівня безпеки європейської спільноти. Започаткування СП стало невідворотнім процесом самого ЄС. Багато європейських дослідників стверджують, що учасники процесу інтеграції згодом стають його заручниками. Звичайно в нашому випадку мова йде, в першу чергу, про цивільний безпековий вимір, енергетичну безпеку, міграційну політику.

Згідно з офіційними документами СП являє собою регіональний підхід до пострадянських країн, бюджет якого розпланований до 2013 року і становить 600 мільйонів євро [5]. ВП за своєю суттю являє дорожню карту, набір завдань, спрямованих на узгодження рівня стандартів життя (політичного, економічного, соціального) стандартам європейської спільноти. За великим рахунком, завдання, задекларовані СП, мало чим відрізняються від Політики Добросусідства.

Однією з концептуальних проблем реалізації СП є неадекватне сприйняття проекту як країнами-учасниками, так і самими країнами-членами Європейського Союзу. В першу чер-

гу слід відзначити занадто широкий спектр диверсифікації стратегічних цілей країн-учасниць Партнерства, спричинене географічним та геополітичним становищем акторів. Прагнення до участі Вірменії та Азербайджану в євроінтеграційних процесах неможливо зіставити з намірами України та Молдови.

Провідна роль у впровадженні спільної європейської зовнішньополітичної ініціативи відведена Україні. Головною причиною, на думку європейських функціонерів, є той факт, що з зазначеної шістки Україна є країною з найбільш розвиненими демократичними принципами та такою, що уникає будь-яких конфліктів (збройних, міжетнічних). Не слід скидати з рахунків і той факт, що Україна з-поміж усіх учасників проекту найактивніше декларує своє бажання приєднатися до Євросоюзу. Однак ставлення українських політиків і науковців до запропонованого формату співпраці було неоднозначним. Порівняння СП з Європейською Політикою Сусідства відразу надихнуло українських євроскептиків, які сприймали багатосторонню співпрацю в рамках Політики Добросусідства, як таку, що принижує рівень розвитку демократії та не відповідає євроінтеграційним ініціативам України. Таке упереджене ставлення ускладнилося розповсюдженням у наукових і політичних колах ідеї того, що проект ВП підміняє перспективу членства в Євросоюзі. На противагу такому схибленому сприйняттю можна зазначити чисельні матеріали європейської періодики та офіційних джерел, які категорично наголошують на дистанціюванні ВП від процесу здобуття членства [1, 7, 8]. З іншого боку, такі побоювання мають логічне підґрунтя. Здобутки України в євроінтеграційному процесі не можна поставити в один ряд з діяльністю таких країн як, наприклад, Азербайджан або Вірменія. Єврооптимісти, в свою чергу, вбачають в СП перспективу використання нового інструментарію та потенційний розвиток двосторонньої співпраці. Показовим прикладом може виступати балканський регіональний процес євроінтеграції з перспективою членства, розпочатий в 90-х роках. У результаті маємо в статусі країни-члена Словенію, та в статусі кандидата на членство Хорватію. Аналогічним є й інтеграційні ініціативи Євросоюзу в чорноморському регіоні, які дозволили Болгарії та Румунії приєднатися до великої європейської родини. При цьому соціально-економічний стан цих країн не надто відрізняється від українського. Тому говорити про втрату індивідуальних перспектив для України, в результаті участі в багатосторонньому проекті, не варто.

Стосовно ж розвитку демократичних принципів в Україні, Євросоюз абсолютно адекватно та об'єктивно сприймає ситуацію. Відсутність політичної волі у суб'єктів державотворчого процесу, відсутність професіоналізму та крихкість і ненадійність соціально-політичних інститутів

це саме ті фактори, що не дозволяють реально розглядати перспективи вступу України до Євросоюзу на сьогоднішній день. З іншого боку побудова демократії тривалий та болючий процес, який не передбачає використання в процесі формування суспільно-політичних процесів адміністративного ресурсу та ручного керування. За таких складних часів та досить посередніх соціальних, економічних та політичних показниках України, Східне Партнерство це той максимум, який її європейські прихильники можуть запропонувати.

В європейській практиці регіоналізм посідає місце давно перевіреного, найбільш ефективного методу, який направлений, у першу чергу, на розв'язання конфліктів. Через інструменти торгівлі та культурно-освітні програми Євросоюз спонукає до співпраці суб'єктів євроінтеграційного процесу в проблемних регіонах. Яскравим прикладом виступає прискорений процес реалізації ініціативи СП, який був офіційно оформлений після абхазько-грузинського конфлікту.

Наступною проблемою є власне неузгодження позицій країн-членів ЄС стосовно векторів розвитку зовнішньополітичних ініціатив, їх форматів та механізмів. Першим прикладом регіонального підходу став Барселонський процес 1995 року [10]. В той час на східному кордоні Євросоюзу розташовувалися країни європейське майбутнє яких було очевидним. Басейн Середземного моря викликав досить велике занепокоєння в країн (Франція, Італія, Іспанія), що потерпали від проблем міграційного характеру.

Згодом, 2004 року, Євросоюз запускає новий амбітний проект «Європейська політика сусідства» [9]. Великий географічний масштаб, уніфікація форматів співпраці в результаті призвели до фактичного ігнорування європейської пропозиції країнами – учасниками (Білорусія, Україна, Йорданія). Згодом в 2008-му році, здебільшого завдяки наполегливості Французької сторони, яка незрівнянно більше уваги приділяла південним кордонам ЄС, ніж східним, Барселонський процес було представлено під новим ім'ям – Союз для Середземномор'я [2].

Першою регіональною ініціативою направленою на східноєвропейський регіон стала програма «Чорноморської Співпраці» [3]. На час її прийняття ЄС вже був представлений у чорноморському басейні Болгарією та Румунією. Така велика увага Європи до регіону була спричинена його стратегічною важливістю та фактичним географічним доступом до його західного узбережжя. Втім і ця ініціатива суттєво загальмувала через низку факторів. Головним з них є надмірна різномірність учасників. Росія – зі своїми геополітичними амбіціями; Туреччина – кандидат на вступ до Євросоюзу з 1999 року; Україна та Румунія зі своїми нерегульованими територіальними питаннями та ін. Різні й

суперечливі погляди на розвиток регіону країн-учасників звели нанівець намагання ЄС вивести регіон на новий рівень стабільності і економічного розвитку [4].

Такі розрізнені підходи до процесу формування надійного та безпечного оточення негативно відображаються на його динаміці. З іншого боку, вся історія функціонування Євросоюзу суцільний «прояв» координаційного рефлексу, і у випадку з Політикою Сусідства та Східним Партнерством він також має місце. Безсумнівно, Європа перебуває у «творчому пошуку», пропонуючи оточуючим країнам той формат співпраці, який підвищить рівень її продуктивності. При цьому Європейська Політика Сусідства нікуди не поділась, а Союз для Середземномор'я та СП розглядаються як напрямки, що її інтенсифікують. ЄС підійшов до критичної точки, де має з'ясуватися, чи Європа взагалі спроможна втілити координовану і послідовну зовнішню політику щодо своїх східних сусідів [14, 14]. Не останню, а скоріше, провідну роль у диференціації Східного Партнерства та Європейської Політики Сусідства зіграла саме позиція України, з одного боку, та Польщі з іншого [14].

Зрештою, беручи до уваги обставини, викладені вище, універсалізувати ставлення країн-учасників до запропонованого формату співпраці все ж можливо. Необхідно довести до їх відома, що всі тактичні і стратегічні цілі стосовно Європейського Союзу, будь-то прагнення здобуття асоційованого членства чи поліпшення торгово-економічного клімату в двосторонніх відносинах, будуть розглядатися виключно в межах Східного Партнерства. Звичайно, стратегічні наміри деяких учасників знаходяться на інституційному рівні, між тим їх досягнення неможливе без активного використання інструментарію. Така чітка ідентифікація підходів та механізмів співпраці значно скоротила інсинуації та політичні спекуляції в площині ранжування зовнішньополітичних пріоритетів країн-учасниць.

Наступним суб'єктивним фактором, який постає на шляху розвитку СП, є позиція Російської Федерації. Відразу після старту Східного Партнерства міністр закордонних справ Сергій Лавров, висловлюючи реакцію російської сторони, зазначив, що Брюссель, нібито, починає укріплятися в геополітичному полі Москви. Шведський візаві зауважив у свою чергу, що СП – процес, заснований на добровільних засадах, в той час як поширення зони впливу не потребує згоди об'єктів, на які зазначений вплив поширюється [6].

Росія розглядає будь-які ініціативи Заходу з точки зору презумпції свого права здійснювати вирішальний вплив на процеси, які відбуваються на пострадянському просторі. З дипломатичної точки зору така реакція є доволі різкою. Такими висловами Росія натякає на те, що Євросоюз, ак-

тивно впроваджуючи зазначений інструментарій, ризикує зіткнутися з певними бар'єрами.

З іншого боку, європейська спільнота відкрито декларувала можливість участі в СП, на загальних засадах і, власне, Російської Федерації. Зрозуміло, що російська сторона, приймаючи таку пропозицію, певним чином поставила б під загрозу свій авторитет, та, що найважливіше, свою геостратегічну самобутність. РФ бере участь лише в тих проектах де її роль визначається лідерськими позиціями. Інша справа, що до таких проектів не мають бажання долучатися більшість країн-учасників Східного Партнерства.

Детермінуюче місце Росії в ході реалізації ініціативи СП напряму пов'язано з питаннями безпеки. Перший безпековий фактор – організація навколо кордонів Євросоюзу доброзичливого, керованого та добре організованого простору, є тією очевидною метою, яка закріплена Європою на всіх нормативних та декларативних рівнях. Другий фактор є невід'ємною частиною попереднього, але досяг того рівня актуальності, що заслуговує на винесення його на окремий рівень – це енергетична безпека Західної Європи.

Енергетична залежність Європи виступає ще одним мотивом реалізації східного поступу. Нездарма до програми Партнерства було залучено всі країни кавказького регіону. Втім проєвропейські зовнішньополітичні впадання задекларувала лише Грузія. Азербайджан, в свою чергу, представник каспійського регіону з великим енергетичним потенціалом. Такі мотиви очевидні для російської сторони, прагненням якої є збереження позицій монопольного постачальника енергетичних ресурсів на європейські терени. Ці обставини остаточно обґрунтовують різку негативну реакцію РФ стосовно впровадження СП.

Черговим стримуючим динаміку процесу реалізації СП фактором виступила світова фінансово-економічна криза. Бюджет Партнерства з моменту початку його розгляду бюрократичним апаратом Європи (початок 2007) до моменту офіційної презентації (травень 2008 р.) було скорочено втричі [14]. В кінцевому варіанті його розмір на період до 2013 р. становить 600 млн. євро [5]. Впадає у вічі значна різниця порівняно з бюджетом для Союзу для Середземномор'я, розмір якого на період 2000-2007 становив 5,9 мільярда євро. Це, звичайно, позначилося на ентузіазмі політиків країн-учасниць СП. Втім, на нашу думку, не слід гребувати такими фінансовими засобами. Тим паче, об'єктивно порівнюючи Східне Партнерство та Союз для Середземномор'я, слід зазначити, що сумарне населення країн останнього становить 700 млн. чоловік, проти 80 млн. у східному векторі.

Остання актуальна проблема Східного Партнерства – незгодженість та низький рівень координованості інституційної системи Спільної Зовнішньої Політики та політики Безпеки.

СП є зовнішньополітичним проектом, який започатковувався зовнішньополітичними відомствами країн-членів. Відтак є «ідейним продуктом», сформованим системою СЗПБ. Відповідно процес функціонування Партнерства повинен забезпечуватися інституціональною інфраструктурою саме СЗПБ. Але, зважаючи на те, що виконавчі повноваження та фінансово-економічний інструментарій знаходяться в межах повноважень Європейської Комісії, виникає інституційний дуалізм. Така ситуація негативно позначається не тільки на впровадженні СП, а й на процесі оформлення європейської зовнішньої політики, як глобального проекту, основи якого були закладені ще в Маастріхтській угоді. Слід очікувати, що прийняття Лісабонської угоди частково усуне асинхронність у зазначеній площині. Зокрема документом передбачено, що Високий Представник СЗПБ буде одночасно віцепрезидентом Європейської Комісії та очолить Генеральний директорат Зовнішніх зносин у повноваженнях якого і знаходиться СП. Такий крок принаймні функціонально пов'яже апарат СЗПБ з органом виконавчої влади [13].

До цього додається слабка інституціональна підтримка СП. На відміну від Союзу для Середземномор'я в рамках Партнерства не передбачено секретаріату. Натомість Єврокомісія пропонує розробити структуру багатосторонньої співпраці й дозволити ЄС налагоджувати контакт із країнами-учасницями як групою та сприяти взаємозв'язкам між ними. Структура співпраці охоплюватиме три рівні: щорічні весняні зустрічі міністрів закордонних справ «27+5(6) країн» у межах самітів міністрів закордонних справ ЄС; «чотири тематичні платформи, відповідно до галузей співпраці», зустрічі «щонайменше» двічі на

рік на рівні високопоставлених офіційних осіб; і комісії, які підтримуватимуть роботу тематичних платформ [5]. Таку систему співпраці важко назвати оптимальною. Відсутність координуючого органу обов'язково позначиться на результаті. Тим паче, беручи до уваги ті перешкоди, що постають на шляху СП, зазначені вище.

Підбиваючи підсумки, можемо відзначити, що, незважаючи на цілу низку суб'єктивних і об'єктивних факторів, які впливають на впровадження спільної зовнішньополітичної ініціативи ЄС, вона приречена на існування. Різномірність країн-учасниць, різний рівень зацікавленості та неоднозначна позиція Росії все це стримуючі фактори. Однак геополітичний простір не терпить порожнечі і цілком прогнозованим є факт здійснення певного впливу на прилеглий території. Євросоюзу слід розглянути країнам-учасницям, що сприймати Східне Партнерство необхідно виключно з прагматичної точки зору, як набір механізмів, направлених не тільки на інтенсифікацію євроінтеграційних процесів, а в першу чергу на розвиток демократичних цінностей громадянського суспільства та підвищення життєвих стандартів у цілому. На внутрішньоевропейській арені ініціативні групи слід розширити коло учасників, залучивши до просунення ідей СП Чехію, Словаччину, Словенію, Угорщину, країни Балтії. Збільшення кількості «лобістів» СП дозволить вести більш плідний діалог з «великими країнами» ЄС. Проблема позиції РФ стосовно Партнерства – той фактор, на який слід звертати увагу в останню чергу. За умови, якщо процес співпраці країн-учасників та ЄС буде ефективний, російська сторона сама дійде висновків, що така програма не несе загрози її стратегічним цілям.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Agnieszka K. Cianciara Eastern Partnership – opening a new chapter of Polish Eastern policy and the European Neighbourhood Policy? / K. Agnieszka // THE INSTITUTE OF PUBLIC AFFAIRS. - № 4. - June, 2008.
2. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: «Barcelona Process: Union for the Mediterranean». - Brussels, 20.05.08. - COM(2008) 319 (Final).
3. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «Black Sea Synergy – a new Regional Cooperation Initiative». - Brussels, 11.04.2007. - COM (2007) 160 final.
4. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «Report on the First Year of Implementation of the Black Sea Synergy». - Brussels, 19.6.2008. - COM (2008) 391 final.
5. Communication from the commission to the european parliament and the council Brussels, SEC(2008) 2974/3.
6. David Marples, «Javier Solana Visits Belarus», Eurasia Daily Monitor. - Vol. 6, issue 41. - March 3, 2009.
7. European Comission. External Relations. Eastern Partnership [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ec.europa.eu/external_relations/eastern/index_en.htm
8. EU's Eastern Partnership: A Primer [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.rferl.org/content/EUs_Eastern_Partnership_Primer/1622997.html
9. Ferrero-Waldner B. «To launch first seven Action Plans under the European Neighbourhood Policy» / B. Ferrero-Waldner. - Press Conference, 9 December 2004.
10. Final Declaration of the Barcelona Euro-Mediterranean Ministerial Conference of 27 and 28 November 1995 and its work programme [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/relations_with_third_countries/mediterranean_partner_countries/r15001_en.htm
11. Jeff Lovitt. IS the EU Ready to put Democracy Assistance at the Heart of European Foreign Policy? / Jeff Lovitt, V ra ih kov // Policy Brief №1, Prague, 2008.
12. Renata Goldirova, «Eastern Partnership could lead to enlargement, Poland says» / Renata Goldirova. - EUObserver, May 27, 2008.
13. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal C 306 of the European Union.
14. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України; за ред. В.Мартинюка. - К.: 2009. - 84 с.

УДК 329

С.В. ЩЕДРОВ

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО РОТАЦІЇ ЕЛІТИ

Щедров Сергій Володимирович – молодший науковий співробітник кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Аналізується роль політичних партій у процесах ротації політичних еліт. Визначено специфіку формування політичної еліти в Україні.

Ключові слова: політична партія, політична еліта, ротація, рекрутування, політичний лідер, вибори.

Анализируется роль политических партий в процессах ротации политических элит. Определено специфику формирования политической элиты в Украине.

Ключевые слова: политическая партия, политическая элита, ротация, рекрутирование, политический лидер, выборы.

The role of political parties in the processes of rotary press of political elites is analysed. Specific of forming of political elite in Ukraine are defined.

Keywords: political party, political elite, rotary press, recruiting, political leader, election.

© С.В. Щедров, 2009

Процеси формування, відтворення і ротації політичної еліти постають в якості гострої проблеми сучасного українського суспільства. Ця проблема стає особливо актуальною і складною в періоди реформування системи управління і в кризових політичних та соціально-економічних ситуаціях. Роль, суспільні функції і міра відповідальності політичної еліти постійно знаходяться в полі зору науковців та громадських діячів, але набувають особливої актуальності у перехідні та кризові етапи розвитку суспільства. Якщо розглянути канали, якими відбувається підйом еліти нагору, політичну конкуренцію, то для політичної еліти роль цього каналу виконують відповідні політичні партії та вибори [6, с.69]. У своїй роботі «Порівняльне дослідження політичних еліт» американський політолог Роберт Патнам на підставі порівняння ефективності тих або інших каналів рекрутування еліт у різних країнах робить висновок, що роль політичних партій у формуванні вищих ешелонів влади є визначальною саме в парламентських режимах більшості західних країн і в країнах третього світу [10]. Після конституційної реформи 2004 р., що запровадила парламентсько-президентську республіку в Україні, принципово змінюється положення політичних партій. Їхня роль у суспільстві збільшується, що забезпечується переходом до пропорційної виборчої системи. Таким чином, партії беруть активну участь у процесі формування та ротації національної еліти.

Предмет даного дослідження знайшов своє відображення у науковій літературі політологічного, філософського, соціологічного спрямування. Так, у західній політологічній науці увагу взаємовідносинам між партіями та елітами приділяли Р. Даль, М. Джилас, С.М. Ліпсет, Г. Мо-

ска, В. Парето, Р. Патнам, Дж. Сарторі, Г. Філд, Дж. Хіглі та ін. Значний інтерес для дослідження даної проблеми представляють праці представників російської школи елітології – Г. Ашина, О. Гаман-Голутвіної, Г. Голосова, М. Старкової, Н. Щербініної та ін. У вітчизняній політологічній думці розробкою дослідження феномена «політичної еліти» та проблемами функціонування політичних партій в Україні займаються Е. Афонін, В. Базів, А. Білоус, В. Бичек, С. Здіорук, В. Литвин, Л. Нагорна, О. Новакова, А. Пахарев, О. Раченко, Ф. Рудич та ін.

Але, незважаючи на значну кількість досліджень з даної проблематики, невисвітленою залишається позиція політичних партій у процесі зміни чи оновлення політичної еліти, і саме це зумовлює мету даної статті – з'ясувати роль партій у механізмі ротації політичної еліти в Україні.

Незалежно від характеру політичного устрою влада в кожній країні здійснюється певною групою людей — елітою. Це не тільки ті, хто формально наділений владою, а й ті, хто відіграє істотну роль у підготовці та реалізації політичних рішень. Основним носієм владних функцій формально виступає політична еліта як частина правлячої. Її реальні можливості дуже великі, проте небезмежні. Вплив політичної еліти на систему владних відносин визначається розстановкою соціально-політичних сил у державі, гостротою суспільних конфліктів, формою політичного устрою. Значення має також співвідношення сил усередині самої еліти.

У межах даного дослідження використовуємо визначення політичної еліти як внутрішньо згуртованої соціальної групи, що складає меншість суспільства, є суб'єктом підготовки і

ухвалення найважливіших стратегічних рішень і володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом [1, 98].

Згідно з теорією сучасного американського політолога Дж. Сарторі еліта є однією з інстанцій влади не внаслідок того, що вона знаходиться на верхівці суспільства, а тому, що люди, які входять до складу еліти, володіють певними якостями, які забезпечують владу. Звідси виникає проекція на поєднання еліти і влади. Еліта залишається при владі, поки суміщаються заслуги і влада, але як тільки вони перестають один одному відповідати, виникає нерівновага, і еліти альтиметрично витісняються елітами «за здібностями», тобто справжніми елітами [11].

З точки зору успішного функціонування держави найбільш важливим є процес оновлення владної еліти. В ідеалі рушійною силою такого оновлення є нездатність еліти існуючої забезпечити адекватну реакцію на виклики сьогодення, зокрема в прийнятному обсязі задовольнити потреби національної громади.

Доктор політичних наук О.В. Новакова наголошує на необхідності формування в Україні політичної еліти, яка сповідує демократичні цінності, а також на створенні серед представників еліти консенсусу стосовно основних принципів демократії [5, 90]. Коли йде мова про національну еліту, то маємо пам'ятати про складні й неналагожені у найкращій демократичний спосіб взаємини еліти і народу. В Україні політична еліта не є, як того потребує забезпечення суспільного розвитку країни, позакласовою соціальною групою, що виражає інтереси суспільства в цілому. Це – саме верхівка владарюючого класу, що здійснює керівництво суспільством в ім'я підтримки соціальної системи, і верхівка значною мірою формальна.

Молода українська еліта, яка значною мірою могла б забезпечити соціальний і політичний консенсус, соціальну стабільність, лише формується. Це тривалий і складний процес, прискорити і підвищити ефективність якого можливо шляхом ротації політичної еліти за допомогою політичних партій.

Механізм ротації тісно пов'язаний з процесом рекрутування еліти. Під рекрутуванням у політології розуміється процес відбору і просування людей в активне політичне життя. Формування еліти в кожній конкретній країні, на кожному конкретному етапі її розвитку відрізняється значною своєрідністю. Проте існують загальні закономірності процесу входження людей у правлячу групу. Універсальними для всіх країн є канали рекрутування еліти – ті соціальні інститути, включення до яких дає людям можливість досягти влади. У свою чергу, ротацію еліти доктор політичних наук М.Ф. Головатий визначає як поступову зміну, переміщення осіб у складі виборного органу, що використовується з метою вдосконалення кадрової роботи, підвищення

ефективності, поліпшення результатів праці [8, 644-645].

Таким чином, визначаємо, що ротація еліти – це заміна і заповнення еліти в результаті рекрутування нових людських ресурсів.

До числа основних інституціональних каналів рекрутування еліти відносять державний апарат, органи місцевого самоврядування, політичні партії, армію, систему освіти, релігійні організації.

З демократизацією суспільних відносин в Україні все більшого впливу набуває процес політичних виборів. Вибори служать визнаним механізмом рекрутування лідерів та залучення громадян до здійснення влади. Вибори сприяють інституціоналізації громадської думки, яка, як свідчить практика, справляє серйозний вплив на політичні процеси. Визначено, що вибори унаочнюють механізм детермінації еліти, її принципи, забезпечують стабільність політичної системи. В Україні саме вибори слугують інструментом оновлення політичної еліти та політичних лідерів. Так, склад Верховної Ради України другого скликання оновився на 85%, третього порівняно з другим – на 66%, четвертого порівняно з третім – на 54%, п'ятого порівняно з четвертим скликанням – на 66% [2, 82].

Таким чином, демократичні вибори є одним із найважливіших механізмів контролю громадянського суспільства за політичною елітою. Структурування громадянського суспільства передбачає таку дію вітчизняних еліт, яка поверне на свій бік людей, що формують (за родом своїх занять і становищем у соціумі) суспільну думку. За умов плюралізму, конкуренції між різними політичними силами і може відбутися позитивний перелом нинішньої ситуації. Для цього необхідні демократичні процедури і влада народу у сенсі можливостей реального вибору своїх лідерів, які спроможні бути послідовними в обстоюванні тих позицій, завдяки яким вони виборювали довіру виборців. Так, доктор філософських наук А. Колодій головною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства вважає «саме негромадянськість української еліти, що виявляється передусім у її нездатності ставити інтереси суспільства вище від приватних інтересів та амбіцій» [48, 52]. Не маючи орієнтиру у вигляді загальнонаціонального ідеалу, що формує масові цінності, важко ідентифікувати національні інтереси країни, «більшість вітчизняних еліт переконана в тому, що пріоритет прав і свобод людини у внутрішній політиці держави є економічно невідповідним і політично деструктивним» [7, 161], що автоматично створює труднощі у визначенні внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей і завдань з їхньої реалізації.

Справжня національна еліта та лідерство в сучасній Україні лише формуються, а поки що в органах управління державою, в облас-

них, районних, міських адміністраціях, радах, політичних партіях і об'єднаннях переважають люди середнього і старшого віку, а за професійною ознакою – економісти, юристи. Вкрай мало серед них педагогів, психологів, соціологів, а головне – професійних менеджерів-управлінців, молодих людей, спеціально підготовлених до управління. Через це надто слабкими є і самі апарати управління, адміністрації, які, до того ж, зі зміною керівника фактично міняються якщо не повністю, то наполовину. Управлінська еліта та її лідери, до того ж, мають обиратися громадянами, а не суцільно призначатися, бо лише тоді вони будуть підвладні, підвітні народові, заради якого існують і працюють.

Отже, щоб сформувати сучасну політичну еліту, важливо побудувати механізм відбору, ротації та циркуляції еліти. Тобто потрібен постійний та неспинний процес еволюції політичної сфери в цілому, щоб не виникало ситуації консервації політичної діяльності. Ключова роль у цих процесах належить саме політичним партіям.

Перш за все, партія є механізмом постійного зв'язку влади і суспільства через свої первинні організації, які презентують проблеми регіонів і населення на вищому представницькому рівні, і в результаті громадського обговорення впливають на формування ідеології влади та державної політики в цілому. По-друге, в межах демократичної партійної системи формується конструктивна опозиція, яка має альтернативні шляхи розбудови держави та спроможна за необхідності оновити правлячу еліту. Наголос робимо саме на існуванні конструктивної, системної опозиції, яка не має на меті революційні шляхи розвитку, а володіє реальною можливістю висувати демократичним шляхом своїх лідерів на виборах у будь-які органи самоврядування. По-третє, з формуванням сталої системи політичних партій відпадає необхідність у тінювих структурах і формах керівництва країною, оскільки всі питання вирішуються за допомогою демократичного обговорення та прозорого механізму демократичних виборів.

В Україні процес активного партієтворення розпочався ще у 1990 році, коли було зареєстровано першу політичну силу – Українську республіканську партію «Собор». У подальші роки спостерігаємо активну динаміку процесу формування багатопартійності. Якщо протягом 1991-1992 років за даними Міністерства юстиції України було створено та зареєстровано дев'ять політичних партій, то на кінець 2000 року ця цифра становила вже 79 партій, а сьогодні в Україні функціонують 179 офіційно зареєстрованих політичних партій [3]. Після внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 року політичні партії набули особливого значення, адже вони слугують джерелом формування уряду. В результаті дострокових виборів до Верховної Ради України 2007 року виборчий бар'єр подо-

лали п'ять політичних партій та блоків: Партія Регіонів, «Блок Юлії Тимошенко», блок «Наша Україна–Народна Самооборона», Комуністична партія України, «Блок Литвина». Також, з 2006 р. політичні партії вперше стали загальнодержавними і структурованими по вертикалі. Вибори до місцевих органів влади проводяться за пропорційною виборчою системою і, таким чином, формується місцеве представництво парламентських партій.

Однією з головних проблем України є формування партійної еліти. Значний вплив на реалізацію функцій політичних партій на сьогоднішній день здійснює глибокий внутрішньоелітний конфлікт, структура та композиція протистояння основних елітних угруповань. Так, політична еліта формується не за рахунок інтелектуальної еліти, а за рахунок осіб, які в силу різних обставин, таких як капітал, зв'язки потрапляють до верхівки партій. Як свідчить досвід проведення минулих виборчих кампаній, добір керівництва – важливий чинник, який визначається коефіцієнтом ефективності партійної діяльності, пропорційної результативності рішень, що приймаються і на рівні партії, і на рівні держави. Ефективна кадрова політика в політичній партії створює умови для формування професійного політичного лідера. Він уміло може користуватися набором способів реалізації суперечностей, удосконалення і гармонізації суспільства. «Щоб досягти успіху на виборах і отримати доступ у парламент, – пише професор Ф. М. Рудич, – партія має діяти якнайпрагматичніше» [9, 226]. Саме прагматичність партій приводить до розширення прагнень партійного керівництва взяти під свій контроль і обмежувати втручання рядових членів у внутрішню партійну політику.

Контроль партійної еліти над процесом добору партійного керівництва зберігається, незалежно від формальних заходів, спрямованих на розширення учасників добору. Кадрові зміни гальмуються і тим, що парламентський статус політичних партій відкриває для них доступ до ресурсів, але з тим приводить до політичного конформізму і повної залежності від держави.

Нерівність компетенції керівного партійного апарату і рядових членів пояснюється необхідністю розподілу функціональних обов'язків. Політична партія не може обійтись без такого механізму. З одного боку, цьому сприяє сама пасивність та безініціативність рядових членів, яких можна активізувати тільки за допомогою керівника. З іншого, широка участь членів у кадровій політиці партії обмежує свободу партійного керівництва, зменшує гнучкість та ефективність організації щодо проблем, які потребують негайного вирішення. Як правило, оперативність здійснення внутрішньої політики в партіях зростає напередодні початку виборчого процесу в країні. Але підготовка до виборів стримує процес кадрової ротації в партії і

гальмується амбіціями лідерів, їх небажанням розширювати коло «зацікавлених» осіб.

Українські партії, статус яких якісно змінюється, повинні дедалі частіше замислюватися над відсутністю менеджерського принципу внутрішньопартійного правління, кадрового оновлення, залучення молоді до процесу управління, яке може відбуватися при умові запропонування переконуючих концепцій, розширення спільної участі у прийнятті рішень.

Ситуація ускладнюється й тим, що при незрілому громадянському суспільстві в Україні політичні партії вимушені брати на себе його завдання. Політична партія, щоб вижити, повинна бути мобільною, своєчасно реагувати на виклики суспільного розвитку. А для цього їй треба залучати професіоналів на постійній основі до роботи в регіональних організаціях. Це повинні бути люди, здатні розуміти завдання центру і ретранслювати їх до електорату. Місцеві партійні організації повинні складатися з невеликої кількості професіоналів і активу, функції якого полягають, з одного боку, в поясненні питань ідеології партії та її позиції, з іншого – у вирішенні конкретних

питань господарчого характеру, юридичної допомоги. Сьогодні тільки така схема оперативного реагування здатна збільшити авторитет партії та кількість голосів на виборах.

Отже, аналіз сучасної ситуації свідчить про те, що перехід українського суспільства до нового сталого політичного й соціально-економічного розвитку ще далеко не завершено. Модернізація українського суспільства на демократичних засадах потребує висококваліфікованих кадрів державної служби, політичних лідерів, керівників нового типу у сфері ділового спілкування, які б відповідали світовим стандартам якості як фундаментальної фахової підготовки, так і високої моральної культури. Більшої актуальності набуває проблема ротації політичної еліти, яка має формуватися на базі розвинутої багатопартійності та підтримці регіонів. Трансформація політичної еліти триває; зокрема можна відзначити зміну соціального статусу лідерських груп, ускладнення структури, розвиток взаємодії політичної еліти з лідерами та іншими учасниками політичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаман-Голутвина О. Политическая элита – определение основных понятий / Оксана Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97–103.
2. Грабовська І. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект / І. Грабовська // Сучасність. – 2007. – № 3. – С. 70–82.
3. Єдиний реєстр громадських формувань. Дані Міністерства юстиції України // Режим доступу до сайта: <http://www.minjust.gov.ua/0/499>
4. Колодій А. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні. Матеріали науково-практичної конференції / Антоніна Колодій / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 50–55.
5. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / Олена Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 82–91.
6. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі : національний та регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.
7. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М. : Три квадрата, 2003. – 328 с.
8. Політологічний словник : [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / За ред. М. Ф. Головатого та О.В. Антоноука. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
9. Рудич Ф. М. Політологія : Підручник. – К. : Либідь, 2006. – 480 с.
10. Putnam R. The Comparative Study of Political Elites. – N.Y., 1976.
11. Sartori G. The Theory of Democracy Revised. – N.Y.: Chatham House, 1987. – 253 p.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ТА АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

Матеріали підготовлено та надруковано Видавництвом «Грані» на замовлення Дніпропетровської міської ради

Ефективність діяльності міських рад багато в чому залежить від ефективності діяльності та професійності її структурних елементів - постійних комісій, які формуються як невід'ємні органи останніх.

Постійні комісії місцевих рад є колегіальними органами ради, на які покладається реалізація трьох основних напрямків діяльності: номінаційної, контрольної функції та функції попереднього опрацювання питань, що виносяться на розгляд сесії. Постійні комісії є підзвітними раді та відповідальними перед нею. Вони обираються радою на першій сесії нового скликання на строк її повноважень у складі голови і членів комісії. Перелік, функціональна спрямованість і порядок організації роботи постійних комісій визначаються регламентом відповідної ради та Положенням про постійні комісії, що затверджується радою.

За загальним правилом, депутати працюють у постійних комісіях на громадських засадах. Виняток зроблено лише для голів постійних комісій обласних рад з питань бюджету, які можуть працювати в раді на постійній основі за її рішенням. Всі члени комісії користуються рівними правами.

В межах номінаційної функції постійні комісії попередньо розглядають кандидатури осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або погодження відповідною радою, готують висновки з цих питань.

Контрольна функція постійних комісій насамперед виявляється у тому, що вони за дорученням

ради, голови, заступника голови районної у місті, районної, обласної ради, секретаря сільської, селищної, міської ради або за власною ініціативою вивчають діяльність підзвітних і підконтрольних раді та виконавчому комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради органів, а також з питань, віднесених до відання ради, місцевих державних адміністрацій, підприємств, установ та організацій, їх філій і відділень незалежно від форм власності та їх посадових осіб. За результатами перевірки вони подають рекомендації на розгляд керівників підконтрольних органів, а в необхідних випадках – на розгляд ради або виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради. Крім того, постійні комісії ради здійснюють контроль за виконанням рішень ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради.

Однак основною функцією постійних комісій є вивчення, попередній розгляд і підготовка питань, які належать до відання ради. Постійні комісії за дорученням ради або за власною ініціативою попередньо розглядають проекти програм соціально-економічного і культурного розвитку, місцевого бюджету, звіти про виконання програм і бюджету, вивчають і готують питання про стан та розвиток відповідних галузей господарського і соціально-культурного будівництва, інші питання, які вносяться на розгляд ради, розробляють проекти рішень ради та готують висновки з цих питань, виступають на сесіях ради з доповідями і співдоповідями.

Основною організаційною формою діяльності

постійних комісій місцевих рад є засідання, які скликаються в міру необхідності і є правомочними, якщо в них бере участь не менш як 1/2 від загального складу комісії. Засідання комісії, як правило, відкрито, але за своїм рішенням комісія має право провести закриті засідання. Засідання постійних комісій протоколюються, а протоколи підписуються головою і секретарем комісії.

За результатами вивчення і розгляду питань постійні комісії готують висновки і рекомендації, які приймаються більшістю голосів від загального складу комісії і підписуються головою комісії, а в разі його відсутності – заступником голови або секретарем комісії. Член комісії, не згодний з її рішенням, має право викласти свою точку зору на сесії ради в порядку виступу або повідомити про неї в письмовій формі головуєчого на засіданні ради.

Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Про результати розгляду і вжиті заходи має бути повідомлено комісіям у встановлений ними строк.

Висновки, рекомендації та протоколи засідань комісії зберігаються протягом усього строку діяльності ради відповідного скликання, а після обрання ради нового скликання – передаються до архіву. Діловодство комісії забезпечує її голова та секретар.

Постійна комісія для вивчення питань, розробки проектів рішень ради може створювати підготовчі комісії і робочі групи з залученням представників громадськості, вчених і спеціалістів.

Питання, які належать до відання кількох постійних комісій, можуть за ініціативою комісій, а також за дорученням ради, її голови, заступника голови районної у місті, районної, обласної ради, секретаря сільської, селищної, міської ради розглядатися постійними комісіями спільно. Висновки і рекомендації, прийняті постійними комісіями на їх спільних засіданнях, підписуються головами відповідних постійних комісій.

I

Загальні характеристики діяльності постійних комісій Дніпропетровської міської ради

Постійні комісії Дніпропетровської міської ради є структурним елементом Дніпропетровської міської ради, перед якою вони відповідальні та якій підзвітні. Постійні комісії обираються з числа депутатів міської ради для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до їх відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та її виконавчого органу.

Дніпропетровська міська рада V скликання складаються з таких постійних комісій:

- з питань депутатської діяльності, взаємодії

з радами, самоврядування та зв'язків з громадськістю;

- з питань соціально-економічного розвитку, бюджету і фінансів;

- з питань законності, правопорядку та оборонної роботи;

- з питань освіти, культури та туризму, фізкультури і спорту, сім'ї та молоді;

- з питань соціального захисту, праці і охорони здоров'я;

- з питань житлово-комунального господарства;

- з питань архітектури та містобудування;

- з питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища;

- з питань промисловості, паливно-енергетичного комплексу, транспорту і зв'язку;

- з питань споживчого ринку, підприємництва, регуляторної політики, платних послуг, побутового обслуговування та захисту прав споживачів;

- з питань зовнішньоекономічних відносин та партнерських стосунків;

- з питань контролю.

Постійні комісії Дніпропетровської міської ради здійснюють свою діяльність керуючись Конституцією України і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, рішеннями та Регламентом Дніпропетровської міської ради.

Постійні комісії утворюються міською радою на термін її повноважень.

Вони обираються з числа депутатів міської ради у складі голови та членів комісії. До складу постійних комісій не можуть бути обрані міський голова та секретар міської ради. Важливим моментом в цьому питанні є те, що депутат міської ради повинен входити до складу тільки однієї з постійних комісій та працює у постійних комісіях на громадських засадах.

Постійні комісії вивчають, попередньо розглядають та готують питання, які належать до відання міської ради, здійснюють контроль за виконанням рішень міськради та її виконавчого комітету.

Пропозиції щодо змін та доповнень до Положення про діяльність постійних комісій можуть вноситися міським головою, депутатами, постійними комісіями міської ради, депутатськими групами та фракціями.

Постійні комісії організують свою роботу шляхом вирішення питань, згідно з їх повноваженнями, на своїх засіданнях або внесення їх на розгляд міської ради, її виконавчого комітету в установленому цим Положенням та Регламентом міської ради порядку. Організаційно-технічне забезпечення діяльності постійних комісій здійснює управління забезпечення депутатської діяльності департаменту забезпечення діяльності міської ради – апарату Дніпропетровської міської ради.

Для виконання функцій за кожною постійною

комісією закріплюється відповідальний спеціаліст управління. Голови постійних комісій обираються на пленарних засіданнях сесій міської ради. Постійні комісії на своїх засіданнях здійснюють розподіл обов'язків між членами комісії, можуть створювати робочі групи за напрямками діяльності комісії.

Постійні комісії не є відмежованими в своїй діяльності, а організують взаємозв'язок з іншими постійними комісіями, з аналогічними постійними комісіями обласної та районних у місті Дніпропетровську рад (далі – районні ради).

Основною особою в складі постійних комісій виступає голова, який організовує її роботу та несе відповідальність перед міською радою за її діяльність.

До компетенції голови постійної комісії входять такі повноваження:

- скликає і веде засідання комісії;
- дає доручення членам комісії;
- представляє комісію у відносинах з іншими органами міської ради, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, а також громадянами;
- організовує роботу з реалізації висновків і рекомендацій (рішень) комісії;
- організовує роботу по виконанню прийнятих комісією рішень;
- здійснює взаємодію з іншими постійними комісіями, підрозділами міської ради;
- уповноважений правом підпису будь-яких документів від імені комісії з питань, щодо яких було прийнято рішення комісії, веде листування на бланках комісії;
- несе відповідальність перед міською радою за керівництво комісією.

Другою особою у складі постійної комісії є заступник голови. Він виконує функції голови комісії за його дорученням, а також у разі відсутності голови комісії або його неможливості виконувати свої повноваження з інших причин. Заступник голови постійної комісії організовує взаємодію з іншими комісіями міської ради, з аналогічними постійними комісіями районних рад, виконує інші функції, що визначені комісією та її головою. Заступник голови постійної комісії несе відповідальність перед комісією.

Секретар постійної комісії виконує функції голови комісії у разі неможливості виконання цих функцій головою комісії чи заступником (заступниками) голови комісії або у разі їх відсутності. Секретар постійної комісії веде її діловодство, готує проекти планів роботи комісії, організовує контроль щодо реалізації висновків та рекомендацій (рішень) постійної комісії, рішень міської ради за напрямками діяльності комісії. Секретар постійної комісії несе відповідальність перед комісією.

Постійні комісії організують свою діяльність на підставі перспективного та поточного плану-

вання відповідно до Регламенту міської ради. Перспективним плануванням є план роботи комісії на рік, який є складовою перспективного плану роботи міської ради та затверджується міською радою в останній місяць попереднього року. Поточним плануванням, в свою чергу, є план роботи комісії на квартал, який затверджується на засіданні комісії в останній місяць попереднього кварталу.

Для виконання окремих рішень постійна комісія може створювати робочі групи, підзвітні у своїй діяльності комісії.

Основною організаційною формою роботи постійної комісії є її засідання, які скликаються її головою відповідно до норм встановлених Регламентом міської ради. Будь-яке засідання постійної комісії є правомочним, якщо в ньому бере участь не менше як половина від загального складу комісії. Постійна комісія може проводити спільне засідання з іншими постійними комісіями міської ради за своєю ініціативою, за дорученням міської ради, міського голови, секретаря міської ради. Спільне засідання постійних комісій проводиться, як правило, з питань, які належать до відання кількох комісій. Спільне засідання постійних комісій скликається головами відповідних комісій і є правомочним, якщо в ньому бере участь не менше як половина від загального складу кожної комісії. Спільне засідання постійних комісій веде один з їх голів в установленому на кожному засіданні порядку. Постійні комісії можуть проводити спільні засідання з аналогічними постійними комісіями районних рад за своєю ініціативою, за дорученням міського голови, секретаря міської ради або за рішенням міської ради. Спільне засідання постійних комісій з аналогічними постійними комісіями районних рад проводиться за необхідністю. Спільне засідання постійних комісій міської та районної рад скликається їх головами і є правомочним, якщо в ньому бере участь не менше як половина від загального складу кожної комісії. Спільне засідання постійної комісії міської та районних рад веде, як правило, голова постійної комісії міської ради.

Крім вищезазначених особливостей діяльності постійних комісій необхідно виділити те, що останні можуть проводити і виїзні засідання безпосередньо на об'єктах, діяльність яких є предметом розгляду комісії, а також в інших випадках за необхідністю. Так, постійні комісії можуть проводити спільні засідання з аналогічними постійними комісіями міських рад інших міст. Порядок проведення таких засідань визначається комісіями у відповідності до норм діючого законодавства та на засадах взаємоузгодження.

Постійні комісії можуть запрошувати на свої засідання уповноважених депутатів (представників) із складу інших постійних комісій. При цьому представники мають право дорадчого голосу, а також право оголошення

офіційної думки комісії, яка уповноважила на це представника.

Не дивлячись на те, що депутати можуть бути у складі лише однієї комісії, проте вони можуть також у окремих випадках за узгодженням брати участь у роботі інших постійних комісій (членами яких вони не є) особисто за власною ініціативою з правом дорадчого голосу, але без права висловлення думки постійної комісії, членом якої вони є.

Засідання постійної комісії, як правило, проводяться гласно. Засідання постійної комісії може проводитись за рішенням постійної комісії у закритому режимі. Представники засобів масової інформації (далі – ЗМІ) запрошуються на засідання постійних комісій через прес-службу Дніпропетровської міської ради або в іншому порядку, встановленому комісією, з обов'язковим інформуванням про це прес-служби Дніпропетровської міської ради.

Рішення, прийняті постійною комісією, розміщуються на офіційному сайті Дніпропетровської міської ради в мережі Internet (www.dniproprada.gov.ua) та розповсюджуються через ЗМІ (34 канал та газета «Наше місто»).

У засіданнях постійних комісій можуть брати участь з правом дорадчого голосу:

- депутати Верховної Ради, обласної, районних рад;
- представники органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування;
- представники партій, профспілкових організацій, об'єднань громадян, органів самоорганізації населення територіальної громади міста;
- керівники, спеціалісти підприємств, установ, закладів та організацій міста;

Присутність та запрошення на засідання постійних комісій інших осіб вирішується постійною комісією в кожному випадку окремо. Пропозиції щодо питань для розгляду постійною комісією можуть вноситися депутатами зі складу комісії, міським головою, міською радою та її виконавчим комітетом, секретарем міської ради, депутатськими групами та фракціями. Питання, що вносяться на розгляд постійних комісій, поділяються за видами згідно з відповідними статтями Регламенту міської ради. Перелік основних питань, що вносяться на розгляд постійної комісії, формується, як правило, на підставі перспективного плану роботи міської ради.

Перелік поточних, організаційних та інших питань, що вносяться на розгляд постійних комісій, визначається планами роботи комісій та формується перед засіданнями комісій у міру їх надходження на розгляд комісій.

Постійна комісія для вивчення питань, розробки проектів рішень міської ради або комісії може створювати підготовчі комісії і робочі групи із залученням депутатів із складу інших постійних комісій (за погодженням з ними), представників

громадськості, вчених і спеціалістів. Постійна комісія у процесі підготовки питань, що вносяться на розгляд комісії, міської ради, у межах компетенції міської ради, з питань, віднесених до їх відання, згідно з дорученням міської ради, міського голови, секретаря міської ради, а також за рішеннями комісії має право:

а) отримувати від керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів міської ради, керівників інших органів, підприємств, установ, організацій та їх філіалів і відділень необхідні матеріали та документи;

б) вивчати діяльність підзвітних та підконтрольних міській раді та її виконавчому комітету органів, а також з питань, віднесених до відання міської ради, діяльність підприємств, установ, організацій, їх філіалів і відділень незалежно від форм власності та їх посадових осіб.

Розгляд питань на засіданнях постійних комісій. Повноваження членів постійних комісій

Питання, що розглядаються на засіданнях постійної комісії, розподіляються на три основні групи:

а) питання, які готуються постійною комісією для розгляду міською радою, її виконавчим комітетом;

б) питання, що внесені на розгляд міської ради іншими суб'єктами;

в) питання, які безпосередньо розглядаються постійною комісією відповідно до плану її роботи, за дорученням міської ради, міського голови, секретаря міської ради.

Питання та відповідні проекти рішень, що плануються розглянути міською радою, готуються і розглядаються постійними комісіями у порядку та з додержанням вимог, які встановлені Регламентом міської ради. Питання та відповідні проекти рішень, що плануються до розгляду виконавчим комітетом міської ради, готуються та розглядаються постійними комісіями в порядку та з додержанням вимог, встановлених Регламентом міської ради та Регламентом виконавчого комітету міської ради.

З питань, внесених на розгляд міської ради та її виконавчого комітету, постійна комісія, в особі її голови або уповноваженого комісією депутата, може виступати з доповідями та співповідями на пленарних засіданнях міської ради, засіданнях виконавчого комітету міської ради.

Постійні комісії попередньо розглядають на своїх засіданнях:

1. Кандидатури осіб на посади:

- секретаря міської ради;
- заступників міського голови та керуючого справами виконавчого комітету міської ради, які затверджуються міською радою;
- членів виконавчого комітету міської ради;
- керівників управлінських структур спільно з іншими радами або суб'єктами власності, які

призначаються або погоджуються міською радою;

- керівників ЗМІ, які призначаються міською радою (заснованих міською радою);
- керівників міських органів виконавчої влади, які погоджуються міською радою;
- інших посадових осіб, які обираються, затверджуються, призначаються або погоджуються міською радою відповідно до чинного законодавства.

2. Проекти програм соціально-економічного і культурного розвитку міста, міського бюджету та зміни і доповнення до них, звіти про виконання програм та бюджету.

3. Проекти рішень міської ради, які підготовлені до розгляду міською радою:

- комісіями (робочими групами), які створені у відповідному до Регламенту міської ради порядку для підготовки питань для розгляду міською радою;
- депутатами міської ради;
- іншими постійними комісіями;
- виконавчим комітетом міської ради або іншими виконавчими органами;
- депутатськими групами та фракціями;
- іншими особами, яким відповідно до закону належить право внесення питань на розгляд міської ради.

Постійні комісії безпосередньо вивчають і готують на своїх засіданнях питання про стан та розвиток відповідних галузей та об'єктів господарського та соціально-культурного призначення, про діяльність підзвітних та підконтрольних міській раді органів, а також питання, що віднесені до відання міської ради, діяльність підприємств, установ та організацій, їх філіалів і відділень, незалежно від форм власності та їх посадових осіб. За результатами вивчення і розгляду питань постійні комісії надають свої висновки і рекомендації відповідним особам, а в необхідних випадках – на розгляд міської ради або її виконавчого комітету.

Постійні комісії, як правило, на кожному своєму засіданні розглядають інформацію про хід виконання раніше прийнятих комісією рішень, рішень міської ради, контроль за виконанням яких доручено комісії, рішень виконавчого комітету міської ради, прийняття яких було здійснено за ініціативою або за участю комісії. Дані комісії крім того що приймають рішення, зобов'язані організувати контроль за виконанням цих рішень.

Постійні комісії можуть розглядати на своїх засіданнях питання, які виникли в результаті звернень та прийому виборців у постійних комісіях. Прийом виборців у постійних комісіях здійснюється у визначений комісіями час, про що виборці інформуються у ЗМІ, на спеціальному стенді у вестибюлі приміщення міської ради та у приміщенні постійної комісії. Відповідно, кожен громадянин, який має бажання звернутись

до однієї з постійних комісій з особистим питанням, може здійснити це без перешкод. Так, прийом виборців, розгляд їх звернень та облік здійснюється відповідно до чинного законодавства та організовується відповідно до Регламенту виконавчого комітету міської ради.

Постійні комісії можуть розглядати та затверджувати на своїх засіданнях тексти звіту або інформації про свою діяльність, діяльність голови комісії. Постійні комісії (їх голови) звітують щодо своєї діяльності на пленарному засіданні сесії міської ради за рішенням міської ради, за пропозицією міського голови, секретаря міської ради, на підставі свого рішення про звітування. Постійні комісії (їх голови) інформують про свою діяльність, як правило, не рідше ніж один раз на рік на інформаційно-методичних нарадах депутатів міської ради, а також за рішенням комісії у ЗМІ. У разі, якщо постійна комісія (її голова) на пленарному засіданні сесії міської ради за своїм рішенням виступає зі звітом, або доповідає за пропозицією міського голови, секретаря міської ради, міська рада створює комісію (робочу групу), яка аналізує діяльність комісії, яка звітує, та виступає із співвідповіддю з цього питання.

За результатами розгляду на засіданнях постійних комісій питань комісії приймають по кожному питанню рішення у вигляді висновків та пропозицій.

Як і в більшості процедур ці рішення приймаються більшістю голосів від загального складу комісії та підписуються головою комісії, а у разі його відсутності – заступником голови або секретарем комісії. Рішення, прийняті постійними комісіями на спільних засіданнях кількох комісій або на спільних засіданнях з постійними комісіями районних рад, приймаються більшістю голосів від загального складу кожної комісії, підписуються головами цих комісій, а в разі їх відсутності – заступниками голів або секретарями цих комісій.

Рішення постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Про результати розгляду та вжиті заходи по рішенням постійних комісій повинно бути повідомлено цим комісіям у встановлений ними термін.

Якщо комісію не повідомлено щодо результатів розгляду її рішення або якщо комісія не згодна з вжитими заходами, вона може повторно розглянути питання або внести його в установленому порядку на розгляд міської ради чи її виконавчого комітету.

З метою забезпечення якості підготовки та розгляду питань на засіданнях постійних комісій, комісія може створювати робочі групи, залучати до участі у своїй роботі представників громадськості, вчених консультантів, експертів, спеціалістів, керівників та представників

органів, підприємств, організацій, що знаходяться або проводять свою діяльність на території міста Дніпропетровська. Така участь у роботі постійної комісії є обов'язковою.

Керівники органів, підприємств, установ і організацій, представники яких залучаються до роботи у складі підготовчих комісій чи робочих груп, зобов'язані у термін, визначений у рішенні про створення підготовчої комісії чи робочої групи, направити до її складу свого представника.

На запит постійної комісії, підписаний головою комісії (заступником голови комісії) та секретарем комісії, керівники органів, підприємств, установ і організацій, що знаходяться або проводять свою діяльність на території міста Дніпропетровська, незалежно від форм власності, зобов'язані у термін, визначений у запиті, надати інформацію чи відповідь по суті запиту.

За результатами кожного засідання постійної комісії складається протокол встановленої форми, який підписується головою і секретарем постійної комісії. Ведення документообігу постійних комісій організовується секретарями цих комісій. Система документообігу постійних комісій повинна бути єдиною. Документообіг постійних комісій формується з різних документів.

Серед документів постійних комісій ведуться такі справи з урахуванням документів, які входять до них:

- 1) відомості про членів комісії та її керівництва, журнал про участь у засіданнях постійної комісії її членів;
- 2) плани роботи постійної комісії;
- 3) протоколи засідань постійної комісії;
- 4) рішення міської ради з питань, що входять до компетенції постійної комісії;
- 5) довідково-аналітичний матеріал постійної комісії, в якому систематизуються довідки, акти, інформація та інші матеріали з питань, які вивчалися депутатами, активом комісії; листування комісії;
- 6) матеріали з контролю та перевірок виконання рішень постійної комісії, міської ради та інформація про їх виконання;
- 7) аналіз роботи постійної комісії.

Постійні комісії вивчають діяльність підзвітних і підконтрольних міській раді та її виконавчому комітету органів і їх посадових осіб. Постійні комісії з питань, які віднесені до відання міської ради, вивчають діяльність підприємств, установ, організацій, їх філіалів та відділень незалежно від форм власності та їх посадових осіб.

Постійні комісії ініціюють, готують або беруть безпосередню участь у підготовці питань (проектів рішень міської ради по них), віднесених до відання міської ради. Вони також попередньо розглядають кандидатури осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або узгодження з міською радою, готують висновки з цих питань.

Постійні комісії попередньо розглядають проекти рішень міської ради, її виконавчого комітету з питань, які вносяться у встановленому Регламентом міської ради порядку на розгляд міської ради.

Постійні комісії здійснюють контроль за виконанням рішень міської ради, її виконавчого комітету, за виконанням бюджету та програм соціально-економічного та культурного розвитку міста. Вони також мають право вносити пропозиції щодо участі депутатів міської ради у тендерних комітетах відділів, управлінь та інших виконавчих органів міської ради.

Крім внутрішніх постійні комісії формують і зовнішні відносини. Так, вони беруть участь у здійсненні міжрегіонального та міжнародного представництва і співробітництва за напрямками своєї діяльності.

Постійні комісії міської ради здійснюють попередній розгляд та погодження кандидатур до складу виконкому міської ради та кандидатур керівного складу профільних управлінь, відділів, комітетів та інших виконавчих структур які підлягають обранню, призначенню, затвердженню або погодженню міською радою.

II

Далі розглянемо більш детально діяльність та специфіку головних постійних комісій.

Постійна комісія з питань депутатської діяльності, взаємодії з радами, самоврядування та зв'язків з громадськістю.

До відання цієї комісії належить:

Ініціювання розгляду питань міською радою:

- 1) підготовка матеріалів, проектів рішень міської ради з питань забезпечення реалізації Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших актів законодавства у галузі місцевого самоврядування, поліпшення умов діяльності депутатів у постійних комісіях та під час пленарних засідань міської ради;
- 2) підготовка матеріалів щодо звітів постійних комісій, їх голів;
- 3) підготовка матеріалів стосовно повідомлення депутатів про роботу в міській раді, виконання ними доручень міської ради;
- 4) підготовка матеріалів щодо контролю за розглядом запитів, звернень депутатів, звернень виборців;
- 5) підготовка матеріалів з дострокового припинення повноважень депутатів;
- 6) підготовка матеріалів з питань взаємодії між депутатами міської ради та народними депутатами України, депутатами обласної ради, районних рад, міських рад інших міст, діяльності об'єднань органів місцевого самоврядування;
- 7) підготовка матеріалів щодо співпраці з громадськими організаціями міста;
- 8) підготовка матеріалів щодо об'єднання в асоціації або вступ до асоціацій, інших форм

добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування та вихід з них;

9) підготовка матеріалів з питань утворення і організації діяльності органів самоорганізації населення;

10) підготовка матеріалів з питань, які вносяться на розгляд міської ради в порядку місцевої ініціативи та загальними зборами громадян за місцем проживання;

11) підготовка матеріалів щодо висвітлення діяльності депутатів і депутатських формувань у ЗМІ, у тому числі на сайті міської ради у мережі Internet;

12) підготовка матеріалів щодо функціонування системи постійного спілкування між депутатами і виборцями, громадянами і владою та висвітлення цих питань у ЗМІ;

13) підготовка матеріалів щодо оптимізації територіально-адміністративного поділу, реалізації прав територіальної громади м. Дніпропетровська на участь у місцевому самоврядуванні;

14) підготовка матеріалів щодо Статуту територіальної громади міста;

15) підготовка матеріалів щодо проведення місцевого референдуму;

16) підготовка матеріалів щодо організації діяльності місцевих органів влади;

17) підготовка матеріалів щодо адміністративно-територіального устрою щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території міста;

18) підготовка матеріалів щодо наділення органів самоорганізації населення окремими власними повноваженнями органів місцевого самоврядування, а також про передачу коштів, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для їх здійснення та контроль за використанням коштів, передбачених бюджетом міста на підтримку діяльності органів самоорганізації населення;

19) підготовка матеріалів щодо контролю за додержанням законодавства з питань місцевого самоврядування та інформації, захисту громадян міста від неправдивої інформації;

20) підготовка матеріалів щодо скарг на неправомірні дії посадових осіб виконавчих органів міської та районних рад, які відмовили у доступі інформації подання необхідних пропозицій щодо недопущення подібних дій, згідно з законом.

До профільних питань комісії належать:

виконання депутатами рішень і доручень міської ради, присутність їх на пленарних засіданнях сесій міської ради і засіданнях постійних комісій;

організація попереднього розгляду в постійних комісіях проектів рішень міської ради;

про активність депутатів на сесіях і ефективність їх роботи з підготовки питань на

розгляд міської ради;

про дотримання норм депутатської етики;

про взаємодію постійних комісій з іншими органами міської ради;

дострокове припинення діяльності органів самоорганізації населення;

про плани та програми розвитку місцевого самоврядування;

про наділення органів самоорганізації населення окремими повноваженнями міської ради, а також про передачу засобів, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для їх здійснення;

про роботу ЗМІ, засновниками яких є міська рада;

про гласність в роботі міської ради.

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій включає:

аналіз надання депутатам передбачених законом можливостей виконувати депутатські обов'язки і реалізовувати свої права;

аналіз ефективності розгляду звернень депутатів, доручень з їх виконання і депутатських запитів;

аналіз діяльності органів самоорганізації населення;

розгляд скарг на неправомірні дії посадових осіб виконавчих органів міської та районних рад;

аналіз звітів про діяльність ЗМІ, засновниками (співзасновниками) яких є міська рада, в тому числі використання коштів, передбачених бюджетом міста на підтримку ЗМІ;

аналіз діяльності управління внутрішньої політики та якості Дніпропетровської міської ради.

Дана комісія займається підготовкою інформації до відома депутатів: щодо досвіду реалізації депутатських повноважень - у міру необхідності, але не рідше одного разу на півріччя; щодо присутності депутатів на пленарних засіданнях сесій міської ради, засіданнях постійних комісій - не рідше одного разу на півріччя; щодо проведення прийому у постійних комісіях виборців (громадян) - не рідше ніж один раз на рік; щодо взаємодії постійних комісій з постійними комісіями районних рад - не рідше одного разу на рік; щодо участі міської ради та її органів у діяльності Асоціації міст України, інших об'єднань органів місцевого самоврядування - не рідше одного разу на рік; щодо досвіду роботи органів самоорганізації населення - не рідше одного разу на півріччя; щодо діяльності ЗМІ, засновниками яких є міська рада, - не рідше одного разу на рік.

Ще однією з основних постійних комісій є постійна комісія з питань соціально-економічного розвитку, бюджету і фінансів, до відання якої належать:

Ініціювання розгляду питань міською радою:

1) підготовка проектів рішень міської ради про хід виконання бюджету міста та міського бюд-

жету, показників соціально-економічного і культурного розвитку міста (разом з відповідними виконавчими органами міської ради);

2) підготовка проектів рішень міської ради щодо створення додаткових джерел надходжень до бюджету, у тому числі через утворення нових фінансово-економічних інститутів;

3) підготовка проектів рішень з питань ефективності використання бюджетних коштів;

4) підготовка проектів рішень з інших питань соціально-економічного розвитку, бюджету і фінансів;

5) врахування наказів виборців, громадських ініціатив, інших звернень громадян та громадських організацій під час розробки бюджету та плану соціально-економічного та культурного розвитку міста;

До профільних питань комісії належать питання про програми соціально-економічного і культурного розвитку міста; про показники соціально-економічного і культурного розвитку міста на рік і виконання цих показників за рік або за певний період; про бюджет на наступний рік і виконання бюджету за попередній рік; про внесення змін до бюджету; про об'єднання на договірних засадах коштів міського та інших місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або спільного фінансування комунальних підприємств, організацій, вирішення інших питань, які стосуються спільних інтересів територіальної громади; про встановлення місцевих податків і зборів, розмірів їх ставок, про надання пільг по місцевих податках та зборах; про утворення цільових фондів, про положення щодо цих фондів та про звіти стосовно використання цих коштів; про випуск місцевих позик та цінних паперів; про встановлення обсягів застав та запозичень міської ради по фінансових зобов'язаннях; про надання гарантій забезпечення фінансових зобов'язань міської ради; про створення спеціальних вільних економічних зон, зміну їх статусу.

До профільних питань комісії що розглядаються разом з відповідними галузевими постійними комісіями відносяться:

- цільові програми з питань місцевого самоврядування (разом з відповідними галузевими постійними комісіями);

- встановлення тарифів оплати побутових, комунальних, транспортних та інших послуг, які надаються підприємствами і організаціями, які належать до об'єктів комунальної власності міста, та узгодження цих питань у встановленому порядку з підприємствами, організаціями, які не належать до об'єктів комунальної власності міста;

- надання в заставу об'єктів, які належать до комунальної власності міста;

- відчуження об'єктів, які належать до комунальної власності міста;

- умови приватизації об'єктів, які належать до

комунальної власності міста;

- визначення доцільності, порядку та умов приватизації об'єктів комунальної власності;

- передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління майном;

- придбання майна у власність територіальної громади;

- включення до Переліку об'єктів комунальної власності територіальної громади міста майна, яке було відчужене в процесі приватизації, у випадках визнання недійсними відповідних договорів;

- утворення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ, організацій міської комунальної власності (разом з відповідними галузевими постійними комісіями);

- створення підприємствами міської комунальної власності спільних підприємств, у тому числі з іноземними інвестиціями (разом з відповідними галузевими постійними комісіями);

- надання пільг на сплату податків, зборів та інших платежів, що надходять до бюджету в межах чинного законодавства;

До відома даної комісії, що характерно і для інших комісій, включається вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій. В рамках виконання цього завдання комісія проводить:

аналіз діяльності та участь у розгляді питань, що належать до компетенції:

- управління економіки Дніпропетровської міської ради;

- фінансового департаменту Дніпропетровської міської ради;

- департаменту споживчого ринку та сфери послуг Дніпропетровської міської ради;

- управління комунальної власності Дніпропетровської міської ради;

- Міського комунального підприємства «Адміністративно-технічне управління»;

- підприємств, засновником яких є територіальна громада;

- дочірніх підприємств, які засновані підприємствами комунальної власності;

- інших підзвітних та підконтрольних міській раді та її виконавчому комітету органів.

аналіз надходжень і ефективності використання бюджетних коштів:

- міською радою та її виконавчим комітетом;

- районними радами та їхніми виконавчими комітетами;

- організаціями, діяльність яких фінансується з бюджету.

аналіз діяльності, пов'язаної з одержанням доходів організаціями, що фінансуються з бюджету;

аналіз ефективності тарифної та цінової політики міської ради і виконавчого комітету;

аналіз ефективності діяльності суб'єктів, за

рахунок яких формується дохідна частина бюджету;

щомісячний аналіз виконання видаткової частини бюджету;

щомісячний аналіз дохідної та видаткової частин цільових фондів.

Щоб робота комісії була ефективною, комісія змушена проводити контроль. Так, здійснення контролю відбувається:

а) за діяльністю органів міської ради, підприємств, організацій та установ, підзвітних та підконтрольних міській раді та її виконавчому комітету, незалежно від форм власності з питань повноважень комісії;

б) за виконанням рішень міської ради та її виконавчого комітету щодо питань соціально-економічного розвитку, бюджету і фінансів;

На виконання вищезазначених функцій комісія має право:

– вимагати інформацію та здійснювати контроль за використанням інвестиційних коштів, отриманих від продажу земельних ділянок;

– вимагати інформацію та здійснювати контроль за проведенням конкурсів, тендерів, аукціонів.

Підготовка інформації до відома депутатів:

– про хід виконання бюджету по доходах та видатках – щоквартально;

– про хід виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, цільових програм – один раз на рік.

Постійна комісія з питань законності, правопорядку і оборонної роботи.

До відання даної комісії у встановленому Регламентом міської ради порядку належать:

Ініціювання розгляду питань міською радою, що включає підготовку матеріалів, проектів рішень щодо сприяння реалізації державної політики в галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян. Сприяння забезпеченню в місті законності, державного і громадського правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, боротьби зі злочинністю; підготовку та внесення на розгляд міської ради питань пов'язаних з правопорушеннями з боку посадових осіб виконавчого комітету; розробку, вивчення і підготовку для розгляду міською радою питань, пропозицій щодо стану законності, правопорядку та боротьби зі злочинністю та забезпечення прав громадян, виступ на сесіях міської ради з доповідями і співповідями; внесення пропозицій до міської ради про обговорення в трудових колективах, громадських організаціях і громадянами за місцем їх проживання найважливіших питань для міста, які вносяться на розгляд міської ради; розробку спільно з відповідними органами Міністерства внутрішніх справ України пропозицій щодо створення належних умов для служби та відпочинку особового складу органів внутрішніх справ; підготовку матеріалів,

проектів рішень щодо діяльності підрозділів міліції, що утримуються за рахунок бюджету; підготовку матеріалів, проектів рішень щодо затвердження дільничних інспекторів підрозділів міліції, що утримуються за рахунок бюджету; підготовку матеріалів, проектів рішень за повідомленнями керівників органів внутрішніх справ про їх діяльність щодо охорони громадського порядку; підготовку матеріалів з питань боротьби з безпритульністю в місті; підготовку, за необхідністю, матеріалів для інформування міської ради з питань (організації призову громадян на строкову військову і альтернативну службу; надання комунально-побутових послуг військовим частинам відповідно до чинного законодавства; організації військово-патріотичного виховання молоді; забезпечення вимог законодавства щодо розгляду звернень громадян).

До профільних питань комісії належать:

про розгляд звернень та протестів органів прокуратури міста на рішення міської ради;

про попередній розгляд комісією кандидатур осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або погодження міською радою, підготовка висновків з цих питань. Попередній розгляд та погодження призначення керівного складу управління взаємодії з правоохоронними і контролюючими органами, мобілізаційної та оборонної роботи міської ради;

про створення та роботу підрозділів міліції, що утримуються за рахунок місцевого бюджету;

про притягнення до відповідальності посадових осіб, якщо вони ігнорують законні вимоги та рішення міської ради, її органів;

звернення до суду про визнання незаконними актів органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, які обмежують права територіальної громади міста, повноваження міської ради, її органів та посадових осіб;

використання бюджетних та позабюджетних коштів відповідно до вимог чинного законодавства та рішень міської ради;

узгодження планів, намірів використання бюджетних та позабюджетних коштів міської ради;

звернення правоохоронних органів стосовно притягнення депутатів міської ради до адміністративної та кримінальної відповідальності, а також щодо звернень правоохоронних органів щодо протизаконної діяльності посадових осіб міської ради та її виконавчих органів з інформуванням про результати розглядів міського голови та депутатів міської ради;

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій включає:

аналіз діяльності:

– органів міської ради щодо дотримання вимог чинного законодавства;

– управління - служби у справах дітей Дніпропетровської міської ради;

– департаменту взаємодії з правоохоронними органами та з питань надзвичайних ситуацій Дніпропетровської міської ради.

аналіз стану та заходів щодо забезпечення охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю в місті;

аналіз діяльності правозахисних громадських організацій та об'єднань громадян, що створюються та діють відповідно до законодавства і метою яких є спрямованість на допомогу та взаємодію з правоохоронними та оборонними організаціями;

перевірка дотримання законності та дотримання прав громадян у відділах і управліннях виконавчих органів міської ради, на підприємствах, в організаціях та установах міста;

заслуховування та розгляд інформації виконавчих органів про стан справ у сфері забезпечення законності, охорони правопорядку та боротьби зі злочинністю відповідних правоохоронних органів;

перевірка стану справ з розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян та організації їх прийому;

участь у напрацюванні та виконанні заходів щодо правового виховання громадян;

сприяння діяльності правоохоронних органів (УВС, прокуратури, суду, управління юстиції, Державної податкової адміністрації, митниці, з окремих питань – СБУ) з додержання законності, охорони прав і законних інтересів громадян у місті;

розгляд і погодження звернень та клопотань правоохоронних органів (УВС, прокуратури, суду, управління юстиції, Державної податкової адміністрації, митниці, з окремих питань – СБУ) з питань, що пов'язані з житлом, власністю, фінансуванням, пільгами тощо;

за дорученням міської ради або з власної ініціативи заслуховування звітів керівників правоохоронних органів щодо забезпечення ними законності, охорони громадського порядку, прав і законних інтересів громадян та боротьби зі злочинністю в місті. Проведення аналізу діяльності правоохоронних органів за цими напрямками;

координація діяльності добровільних народних дружин з охорони громадського порядку, товариських судів та органів самоорганізації населення;

встановлення зв'язків з радами, правозахисними громадськими організаціями областей, міст України, а також інших держав;

сприяння та контроль діяльності адміністративної комісії при виконавчому комітеті міської ради;

сприяння та контроль діяльності юридичного відділу міської ради департаменту забезпечення діяльності міської ради-апарату Дніпропетровської міської ради (далі – юридичний відділ);

перевірка результатів діяльності підрозділів та

управлінь виконавчих органів міської ради, районних рад;

перевірка, в межах повноважень міської ради, роботи правоохоронних органів на території міста, підготовка за результатами перевірки висновків, пропозицій на розгляд їх керівників, а в необхідних випадках – на розгляд міської ради;

аналіз та контроль законності прийняття рішень по скаргах громадян та юридичних осіб постійними комісіями міської ради, підрозділами та управліннями виконавчого комітету міської ради та виконавчих органів районних рад;

участь у здійсненні міжрегіонального та міжнародного представництва і співробітництва з питань забезпечення правоохоронної діяльності в рамках урядових і міжнародних нормативно-правових актів;

аналіз та контроль законності місцезоташування зовнішньої реклами у місті.

На виконання вищезазначених функцій дана комісія має право:

– вимагати для ознайомлення документи щодо діяльності міської ради, підрозділів, департаментів та управлінь міської ради та районних рад;

– звертатися до департаменту взаємодії з правоохоронними органами та з питань надзвичайних ситуацій Дніпропетровської міської ради з вимогою надати звіт щодо своєї діяльності;

– вимагати інформацію про використання бюджетних коштів за призначенням та за результатами розгляду інформувати міську раду і міського голову, а також ставити питання про зупинення використання коштів у разі їх використання з порушенням норм чинного законодавства України та рішень міської ради;

– вимагати інформацію та здійснювати контроль за використанням інвестиційних коштів, отриманих від продажу земельних ділянок;

– вимагати інформацію та здійснювати контроль за проведенням конкурсів, тендерів, аукціонів.

Дана комісія займається підготовкою інформації до відома депутатів в таких питаннях: щодо стану правопорушень та злочинності в місті - один раз на півріччя; щодо підсумків призову на строкову військову службу - один раз на півріччя; щодо дотримання вимог законодавства під час прийняття рішень та інших актів органами міської ради - один раз на рік; щодо дотримання вимог законодавства адміністративною комісією, департаменту взаємодії з правоохоронними органами та з питань надзвичайних ситуацій Дніпропетровської міської ради та юридичним відділом – постійно; щодо дотримання законодавства стосовно використання бюджетних коштів міської ради – постійно; щодо дотримання вимог законодавства при проведенні конкурсів, тендерів, аукціонів – постійно; щодо дотримання вимог законодавства стосовно вико-

ристання інвестиційних коштів, отриманих від продажу земельних ділянок, – один раз на рік; щодо стану і заходів з вирішення проблем дитячої безпритульності - один раз на півріччя.

Особлива увага жителів міста жителів міста звертається на роботу постійної комісії з питань житлово-комунального господарства. До відання комісії належить:

Ініціювання даною комісією розгляду питань міською радою зазвичай включає:

підготовка матеріалів, проектів рішень щодо встановлення правил з питань благоустрою території міста, забезпечення чистоти;

підготовка матеріалів, проектів рішень щодо забезпечення управління об'єктами житлово-комунального господарства комунальної власності, а також підпорядкованим відомствам і іншим власникам у рамках чинного законодавства;

підготовка матеріалів, проектів рішень стосовно вдосконалення діяльності підприємств житлово-комунального господарства;

підготовка матеріалів, проектів рішень із встановлення пільг, фінансової допомоги житлово-комунальним підприємствам, ЖБК, ОСББ, будинковим комітетам;

підготовка матеріалів, проектів рішень щодо створення підприємств комунальної власності, спільних підприємств у житлово-комунальній сфері, в тому числі з іноземними інвестиціями;

підготовка матеріалів, проектів рішень за цільовими програмами міської ради, програм реформування житлово-комунального господарства.

До профільних питань комісії належать:

про систему управління і організацію діяльності об'єктів житлово-комунального господарства;

про встановлення зручного для населення режиму роботи підприємств інших структур житлово-комунального господарства;

про скасування дозволу на експлуатацію житлово-комунальних об'єктів у разі порушення екологічних, санітарних правил, інших вимог законодавства;

про створення, перепрофілювання і реорганізацію, ліквідацію міських комунальних підприємств житлово-комунальної сфери;

про програми приватизації, доцільність приватизації об'єктів житлово-комунального господарства;

про передачу іншим органам деяких повноважень з управління об'єктами житлово-комунального господарства, які є комунальною власністю територіальної громади міста;

про статuti житлово-комунальних підприємств та ініціювання внесення змін до статутів.

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій включає:

В рамках аналізу діяльності:

– управління житлового господарства

Дніпропетровської міської ради;

– управління комунального господарства Дніпропетровської міської ради;

– комунальних підприємств житлово-комунального господарства;

Аналіз використання нежитлових приміщень, будинків, споруд, встановлення відсоткових ставок за оренду нежитлових приміщень, що належать до комунальної власності;

Аналіз ефективності водопостачання, теплозабезпечення та водовідведення;

Вивчення правильності встановлення норм споживання та складових тарифів на житлово-комунальні послуги, вивчення собівартості послуг, які надаються житлово-комунальними підприємствами;

Аналіз ефективності благоустрою територій районів, аналіз стану міських та внутрідворових доріг та тротуарів;

Аналіз утримання в належному стані цвинтарів, військових поховань, зелених зон, садів та парків міста;

Аналіз надання житла за рахунок бюджету. Контроль за дотриманням законодавства при наданні квартир придбаних за бюджетні кошти;

Підготовка програм по встановленню лічильників енергоресурсів.

Підготовка інформації до відома депутатів даної комісії включає такі питання: щодо ефективності діяльності системи житлово-комунального господарства - один раз на рік; щодо реалізації заходів стосовно стабілізації та поліпшення оплати житлово-комунальних послуг - не рідше одного разу на півріччя; щодо надання житла громадянам за рахунок бюджету та повторного заселення; щодо виконання умов договорів на надання комунальних послуг; щодо стану ліфтового господарства.

З поля зору громадян та інших структур міської ради не виходить також діяльність постійної комісії з питань промисловості, паливно-енергетичного комплексу, транспорту і зв'язку.

До відання комісії як ініціатора аналізу і розгляду питань у встановленому Регламентом міської ради порядку належить в першу чергу ініціювання розгляду питань міською радою щодо:

1) підготовки матеріалів, проектів рішень щодо залучення підприємств, установ, організацій у встановленому законом порядку до обслуговування населення міста та міського господарства засобами транспорту і зв'язку;

2) підготовки матеріалів, проектів рішень з питань роботи промислових підприємств незалежно від форм власності, а також розміщення у місті нових виробництв, реконструкції та переобладнання, ліквідації підприємств із збитковими, екологічно-небезпечними технологіями;

3) підготовки матеріалів, проектів рішень із залученням ДАІ щодо організації роботи парковок, автостоянок, транспортних підприємств з питань

забезпечення безпеки пасажирських перевезень та реалізації програми соціально-економічного розвитку міста.

До профільних питань комісії належать питання про роботу підприємств, установ, організацій промисловості, паливно-енергетичного комплексу, транспорту і зв'язку, щодо питань реалізації програм соціально-економічного розвитку території міста; про графіки і маршрути руху міського пасажирського транспорту незалежно від форм власності; звіти про виконання програм та бюджету у галузях промисловості, енергетики, транспорту і зв'язку; про заслуховування звітів керівників міськвиконкому, департаментів, управлінь міської ради, установ, підприємств, організацій щодо виконання програм і бюджетів у галузях промисловості, енергетики, транспорту, зв'язку, підприємництва.

Попередній розгляд питань, відповідної документації, розпоряджень і відповідних проектів рішень департаменту транспорту та зв'язку Дніпропетровської міської ради та департаменту промисловості, енергетики і підприємництва Дніпропетровської міської ради та підпорядкованих комунальних підприємств (за вимогою комісії), які не вносяться на розгляд міської ради.

В рамках вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій дана комісія проводить:

аналіз діяльності, внесення пропозицій щодо її вдосконалення, координація та контроль:

- департаменту промисловості, енергетики і підприємництва Дніпропетровської міської ради;

- департаменту транспорту та зв'язку Дніпропетровської міської ради;

- автотранспортних підприємств, що обслуговують населення міста міськими перевезеннями;

- міських комунальних підприємств у галузі транспорту та зв'язку;

- державної автомобільної інспекції в рамках чинного законодавства;

- підприємств зв'язку та телекомунікацій, які обслуговують населення міста;

аналіз та контроль виконання відповідних рішень щодо організації стоянок, парковок автомобільного транспорту;

аналіз та контроль виконання вимог щодо дотримання забезпечення норм і графіків роботи міського пасажирського транспорту;

аналіз та контроль за використанням бюджетних коштів, виділених на будівництво метрополітену;

аналіз та контроль дотримання вимог чинного законодавства щодо розміщення реклами на транспорті, підприємствах зв'язку та телекомунікацій;

аналіз роботи та координація діяльності промислового та енергетичного комплексів міста щодо виробництва товарної продукції та спри-

яння збільшенню прибутків та обсягів видатків до місцевого бюджету підприємствами усіх форм власності;

здійснення контролю за підготовкою і функціонуванням промислового та енергетичного комплексів до роботи в умовах осінньо-зимового періоду;

сприяння формуванню і реалізації планів та програм розвитку промислових галузей міста з метою підвищення прибутків, обсягів видатків до місцевого бюджету та створення додаткових робочих місць;

аналіз та контроль за раціональним використанням паливно-енергетичних ресурсів, погашенням заборгованості за використані енергоносії промисловими підприємствами, об'єктами господарства та населенням;

аналіз та контроль в межах повноважень міської ради за дотриманням вимог чинного законодавства з боку суб'єктів підприємницької діяльності в галузях промисловості, транспорту та зв'язку, паливно-енергетичного комплексу;

вивчення діяльності підзвітних і підконтрольних міській раді та її виконавчому комітету, а також з питань, віднесених до відання ради, виконавчих органів міської ради підприємств, установ, організацій, їх філіалів і відділень незалежно від форм власності та їх посадових осіб та приймає рішення в межах своїх повноважень;

здійснення контролю за виконанням рішень міської ради, виконавчого комітету, інших виконавчих органів ради відповідно до галузевої направленості.

Проводить підготовку інформації до відома депутатів по таким питанням: щодо ефективності роботи міського пасажирського транспорту - один раз на півріччя; щодо ефективності роботи промисловості і паливно-енергетичного комплексу міста з вирішення завдань місцевого самоврядування у рамках чинного законодавства - один раз на півріччя.

Подає за результатами перевірки рекомендації на розгляд їх керівників, а в необхідних випадках - на розгляд ради або її виконавчого комітету.

До відання постійної комісії з питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища належать:

Ініціювання розгляду питань міською радою: підготовка будь-яких матеріалів, проектів рішень з питань регулювання земельних відносин і охорони навколишнього середовища, у тому числі стосовно питань надання, передачі, вилучення та продажу земельних ділянок та прав на них;

підготовка пропозицій щодо розміру ставок земельного податку, орендної плати за землю, плати за користування природними ресурсами, що перебувають у власності територіальної громади міста;

підготовка матеріалів про видачу дозволів на

спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, а також про скасування таких дозволів;

підготовка матеріалів, проектів рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні;

підготовка матеріалів щодо внесення пропозицій у відповідні державні органи по оголошенню природних і інших об'єктів, що мають екологічну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії, архітектури, інших об'єктів культурної спадщини, які охороняються законом.

Попередній розгляд профільних питань та відповідних проектів рішень міської ради:

про передачу, надання, вилучення, продаж та викуп земельних ділянок;

про обмеження, тимчасові заборони (припинення) використання земельних ділянок громадянами і юридичними особами у випадках порушення ними вимог земельного законодавства;

про встановлення і зміни меж районів у місті;

про земельні спори, крім віднесених до компетенції районних у місті рад;

про надання згоди у встановленому порядку на розміщення на території міста нових об'єктів, сфери екологічного впливу діяльності яких, відповідно до діючих норм, включають територію міста;

про затвердження програм охорони навколишнього середовища та звітів про виконання цих заходів;

про створення і використання цільових фондів охорони навколишнього середовища, землекористування;

про нормативи централізації коштів, які надходять від сплати земельного податку на спеціальні бюджетні рахунки районних рад;

про матеріали, підготовлені у встановленому порядку по пункту «а» цієї статті;

про ведення земельного кадастру;

про погодження місць розташування об'єктів та надання згоди (обґрунтованої відмови) на розроблення проектів відведень земельних ділянок для будівництва та реконструкції об'єктів здійснюється постійною комісією міської ради з питань архітектури та містобудування (профільна постійна комісія), а також постійною комісією з питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища. Спірні питання розглядаються на спільних засіданнях зазначених постійних комісій міської ради;

про доцільність продажу земельних ділянок, на яких передбачається розміщення будь-яких об'єктів, або прав оренди цих земельних ділянок чи майбутнє освоєння цих земельних ділянок на конкурентних засадах, у тому числі, у разі надходження декількох заяв (клопотань) стосовно оренди однієї і тієї самої земельної ділянки, а також в інших випадках;

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій, закладів складається з:

аналізу діяльності, внесення пропозицій щодо вдосконалення та контроль (у межах компетенції міської ради):

– Головного архітектурно-планувального управління Дніпропетровської міської ради;

земельного управління Дніпропетровської міської ради за напрямком роботи комісії;

управління з екології Дніпропетровської міської ради;

екологічної міліції;

Міського комунального підприємства «Земград» за напрямком роботи комісії;

комунального підприємства «Комзем» за напрямком роботи комісії;

інших установ, підприємств, організацій та закладів, діяльність яких стосується питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища (за узгодженням).

аналізу реалізації заходів щодо здійснення екологічних програм, проведення земельної реформи.

Підготовка інформації до відома депутатів здійснюється щодо питань земельних відносин у місті – один раз на рік; стосовно стану і реалізації заходів щодо охорони навколишнього середовища в місті – один раз на рік.

Постійна комісія з питань архітектури та містобудування має своєю компетенцією підіймати та вирішувати такі питання:

Ініціювання розгляду питань міською радою: щодо розробки, затвердження та внесення змін до Генерального плану розвитку міста, місцевих правил забудови та іншої містобудівної документації; підготовка проектів рішень щодо розробки та розміщення зовнішньої реклами в місті; щодо розвитку соціальної, інженерної і транспортної інфраструктур території міста; щодо розгляду спорів з питань містобудування у порядку, встановленому законодавством; щодо вдосконалення інвестиційної політики у сфері містобудування; щодо розміщення будівництва житлових, цивільних, виробничих та інших об'єктів формування містобудівних ансамблів та ландшафтних комплексів, зон відпочинку та оздоровлення населення тощо; підготовка матеріалів про внесення пропозицій у відповідні державні органи з оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії, архітектури, інших об'єктів культурної спадщини, які охороняються законом, а також здійснення контролю за організацією їх охорони; щодо спільних інвестиційних програм у межах співробітництва зі Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, іншими іноземними та вітчизняними, державними та приватними фінансовими інститутами з метою залучення фінансових ресурсів у сфері містобудування;

Попередній розгляд профільних питань, відповідної документації (у тому числі містобудівної) і відповідних проектів рішень міської ради:

про затвердження містобудівних програм, містобудівної документації (в тому числі містобудівних обґрунтувань тощо);

про створення і використання цільових фондів містобудування та інших фондів з цього напрямку;

про затвердження планів, програм будівництва і реконструкції об'єктів у місті та звітів щодо їх виконання;

про формування та ведення міського містобудівного кадастру;

про доцільність продажу земельних ділянок, на яких передбачається розміщення будь-яких об'єктів, або прав оренди цих земельних ділянок чи майбутнє освоєння цих земельних ділянок на конкурентних засадах, у тому числі у разі надходження декількох заяв (клопотань) стосовно оренди однієї і тієї ж земельної ділянки, а також в інших випадках;

про погодження (з обов'язковою співучастю містобудівної ради) містобудівних обґрунтувань щодо розміщення об'єктів, іншої містобудівної документації;

про погодження місць розташування об'єктів та надання згоди (обґрунтованої відмови) на розроблення проектів відведень земельних ділянок для будівництва та реконструкції об'єктів здійснюється постійною комісією міської ради з питань архітектури та містобудування (профільна постійна комісія), а також постійною комісією з питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища протягом дії цього Положення. Спірні питання розглядаються на спільних засіданнях зазначених постійних комісій міської ради;

про розгляд питань, пов'язаних із самочинним будівництвом;

про розгляд питань стаціонарної зовнішньої реклами на території

м. Дніпропетровська;

До компетенції даної постійної комісії Дніпропетровської міської ради включають також попередній розгляд профільних питань, відповідної документації (у тому числі містобудівної) і відповідних проектів рішень виконавчого комітету міської ради щодо містобудівних питань, які не вносяться на розгляд міської ради, а також вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій:

аналіз діяльності, внесення пропозицій щодо вдосконалення та контроль (у межах компетенції міської ради):

– Головного архітектурно-планувального управління Дніпропетровської міської ради;

– земельного управління Дніпропетровської міської ради за напрямками роботи комісії;

– управління капітального будівництва Дніпропетровської міської ради;

– інспекції державного архітектурно-будівельного контролю міської ради;

– Міського комунального підприємства «Земград» за напрямками роботи комісії;

– комунального підприємства «Комзем» за напрямками роботи комісії;

– Міського комунального підприємства «Адміністративно-технічне управління»;

– інших установ, підприємств, організацій та закладів, діяльність яких стосується питань містобудування (за узгодженням).

аналіз стану та заходів щодо будівництва, реконструкції та ремонту об'єктів містобудування і малих архітектурних форм.

Підготовка інформації до відома депутатів щодо ходу будівництва та прийняття в експлуатацію об'єктів завершеного будівництва - один раз на рік, а також щодо генплану міста - один раз на рік.

Постійна комісія з питань споживчого ринку, підприємництва, регуляторної політики, платних послуг, побутового обслуговування та захисту прав споживачів займається:

В рамках ініціювання розгляду питань міською радою:

1) підготовка матеріалів, проектів рішень щодо встановлення правил торгівлі на ринках, у тому числі тих, за порушення яких передбачена адміністративна відповідальність;

2) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань захисту прав споживачів;

3) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань підвищення ефективності управління споживчим ринком;

4) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань підприємництва та регуляторної політики;

5) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань підвищення ефективності діяльності управління ринків, місцевих податків і зборів міської ради;

6) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань надання платних послуг та побутового обслуговування населення;

До профільних питань даної комісії можна віднести такі:

1) про встановлення зручного для населення режиму роботи підприємств сфери торгівлі та побутового обслуговування;

2) про сприяння розвитку всіх форм торгівлі та надання платних послуг населенню;

3) про організацію ярмарків, роботу місцевих ринків відповідно до чинного законодавства;

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій включає:

аналіз діяльності:

– департаменту споживчого ринку та сфери послуг Дніпропетровської міської ради;

– інших органів, які здійснюють дозвільні процедури у сфері підприємництва.

аналіз діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності з надання послуг населенню в рамках чинного законодавства.

Підготовка інформації до відома депутатів даною комісією здійснюється

щодо стану та видів послуг, що надаються населенню, - один раз на рік; про стан і заходи щодо забезпечення соціально-культурних установ комунальної власності необхідним обсягом послуг - один раз на рік; щодо аналізу переліку регуляторних актів, прийнятих за рік, - один раз на рік.

Постійна комісія з питань соціального захисту, праці та охорони здоров'я виконує такі функції:

Ініціювання розгляду питань міською радою:

1) підготовка матеріалів, проектів рішень щодо залучення додаткових коштів для утримання лікувальних закладів і підвищення гарантій соціального захисту населення міста;

2) підготовка проектів цільових програм у сфері надання медичної допомоги і соціального захисту населення, життєдіяльності інвалідів, боротьби з безробіттям. Програм пов'язаних з покращенням стану питної води та повітря, запобігання поширенню інфекцій та пандемій;

3) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань дотримання законодавства щодо забезпечення пільг у медичному обслуговуванні, а також усього обсягу пільг населенню міста;

4) підготовка проектів рішень щодо взаємодії міського та обласного управлінь охорони здоров'я щодо координації діяльності по удосконаленню роботи міських лікувальних закладів та лікувальних закладів обласного підпорядкування;

5) внесення пропозицій щодо впровадження та розвитку соціального медичного страхування;

До профільних питань комісії належать такі:

про використання бюджетних і залучених коштів для медичного і соціального обслуговування населення міста;

про вдосконалення структури управління медичним і соціальним обслуговуванням населення;

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій:

аналіз діяльності:

- управління праці та соціального захисту населення Дніпропетровської міської ради;

- департаменту охорони здоров'я Дніпропетровської міської ради;

- міської санітарно-епідеміологічної станції;

аналіз діяльності підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності із забезпечення медичного і соціального обслуговування їх працівників відповідно до вимог чинного законодавства;

аналіз реалізації вимог законодавства щодо утримання і розвитку лікувальних закладів, установ соціального захисту, які належать

територіальній громаді міста;

аналіз забезпечення реалізації статутних положень закладів охорони здоров'я незалежно від форм власності;

аналіз індивідуальної підприємницької діяльності у сфері охорони здоров'я у рамках чинного законодавства;

аналіз інтеграції інвалідів до громадського життя та до умов проживання у місті;

аналіз дій по запобіганню інфекційним захворюванням та пандеміям;

аналіз діяльності фондів зайнятості населення, управління праці та соціального захисту населення, а також його районних відділень.

Підготовка інформації до відома депутатів даною комісією здійснюється

щодо стану і заходів з питань захворюваності і забезпечення медичного обслуговування населення у місті - один раз на рік; щодо діяльності органів міської і районних рад із забезпечення соціального захисту населення міста - один раз на рік.

Постійна комісія з питань освіти, культури та туризму, фізкультури і спорту, сім'ї та молоді також є невід'ємним структурним елементом в роботі міської ради. Основні функції даної комісії:

Ініціювання розгляду питань міською радою:

1) підготовка матеріалів, проектів рішень з питань контролю за реалізацією законодавства у сферах діяльності комісії;

2) підготовка матеріалів, проектів рішень щодо залучення додаткових коштів для утримання об'єктів у сфері діяльності комісії;

3) підготовка проектів цільових програм з питань сфери діяльності комісії;

До профільних питань комісії належать:

щодо вдосконалення структури управління у сферах діяльності комісії;

щодо використання бюджетних та інших коштів, що залучаються у сфері діяльності комісії;

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій:

аналіз діяльності:

- управління у справах сім'ї та молоді Дніпропетровської міської ради;

- управління освіти та науки Дніпропетровської міської ради;

- управління культури та мистецтв Дніпропетровської міської ради;

- управління з питань фізичної культури та спорту Дніпропетровської міської ради;

- управління - служби у справах дітей Дніпропетровської міської ради;

- Дніпропетровського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

аналіз діяльності суб'єктів, що належать до сфери компетенції комісії, із забезпечення реалізації вимог законодавства установами, що належать територіальній громаді міста;

аналіз забезпечення реалізації статутних положень навчально-виховних, культурно-освітніх, фізкультурно-оздоровчих установ, закладів соціального захисту дітей, незалежно від форм власності, аналіз надання соціальної допомоги дітям;

аналіз діяльності Дніпропетровського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, щодо виконання соціальних програм підтримки соціально незахищених верств молоді;

аналіз розвитку туризму у місті.

Підготовка інформації до відома депутатів: щодо стану і заходів з реалізації молодіжної політики в місті – один раз на рік; щодо стану і заходів з удосконалення навчально-виховної роботи в закладах освіти міста – один раз на рік; щодо стану і заходів удосконалення культурно-освітньої і фізкультурно-оздоровчої роботи в місті – один раз на рік; щодо соціального захисту дітей та молоді – один раз на рік; щодо розвитку туризму у місті – один раз на рік.

Постійна комісія з питань зовнішньоекономічних відносин, партнерських стосунків займається наступним:

Ініціювання розгляду питань міською радою:

1) підготовка проектів рішень щодо:

– вдосконалення зовнішньоекономічних зв'язків та міжнародного співробітництва в галузях економіки, торгівлі, екологічної безпеки, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, туризму та інших сферах суспільного життя;

– залучення іноземних капіталів, у тому числі інвестицій та кредитних ресурсів у розвиток економічного потенціалу та інфраструктури міста;

– створення належних умов для розвитку міжрегіонального співробітництва, зовнішньоекономічної діяльності міста;

– сприяння розвитку та реалізації експортного потенціалу міста, міжнародної виставкової діяльності та міжнародного туризму;

– виконання на регіональному рівні загальнодержавних програм з питань європейської інтеграції та забезпечення реалізації в межах наданих повноважень міжнародних зобов'язань України;

– діяльності туристичних підприємств та організацій міста незалежно від форми власності у питаннях, пов'язаних з прийомом і обслуговуванням іноземних туристів та організацією туристичних поїздок за кордон;

– розробки та реалізації цільових регіональних програм розвитку зовнішньоекономічної діяльності, залучення іноземних інвестицій, активізації євроінтеграційних процесів;

– вдосконалення взаємодії з іноземними інвесторами та активізації процесу залучення іноземних інвестицій в економіку міста;

2) роботи у сфері міжнародного та міжрегіонального співробітництва, участь

у міжнародних проектах і міжнародних організаціях;

3) підготовка пропозицій щодо реалізації інвестиційних проектів за участю іноземного капіталу, сприяння у створенні спільних з іноземними партнерами підприємств виробничої і соціальної інфраструктури;

4) підготовка пропозицій щодо формування та реалізації стратегії міжнародного співробітництва міста;

5) підготовка пропозицій щодо формування позитивного міжнародного іміджу міста, у тому числі за рахунок участі у виставково-презентаційних заходах;

6) підготовка пропозицій щодо розвитку міжнародного туризму та відповідної інфраструктури міста, у тому числі спільно з іноземними партнерами;

До профільних питань комісії належать:

про проекти меморандумів, побратимських угод, програм у галузі міжнародного та міжрегіонального співробітництва;

про проекти програм розвитку міської інфраструктури у рамках міжнародних програм, інвестиційних програм за участю іноземного капіталу, програм розвитку міжнародного туризму на території міста;

про проекти та концепцію представлення міста у міжнародних виставкових заходах;

про склади офіційних делегацій міста та робочих груп для участі у переговорах, конференціях та інших заходах двостороннього співробітництва, які фінансуються за рахунок бюджету міста;

укладання і забезпечення виконання у встановленому законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг;

разом з постійною комісією з питань соціально-економічного розвитку, бюджету і фінансів:

– про створення підприємствами комунальної власності спільних з іноземними інвесторами підприємств;

– про створення спеціальних вільних та інших зон, технопарків, зон пріоритетного розвитку, зміни їх статусу;

– про надання пільг із сплати податків, зборів та інших платежів, що надходять до бюджету, підприємствами з іноземними інвестиціями, в першу чергу, підприємств із 100% інвестицією в межах чинного законодавства;

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій:

аналіз діяльності:

– управління міжнародних зв'язків Дніпропетровської міської ради;

– підприємств – провідних експортерів міста;

– підприємств з іноземними інвестиціями, які працюють на території міста;

– туристичних агентств міста, які надають послуги у сфері міжнародного туризму.

аналіз звернень іноземних інвесторів, підприємств з іноземними інвестиціями;

аналіз дотримання вимог чинного законодавства з питань зовнішньоекономічної діяльності підприємствами, установами, організаціями.

Підготовка інформації до відома депутатів:

1) аналіз зовнішньоторговельної діяльності підприємств міста та підготовка відповідних довідково-інформаційних матеріалів – один раз на рік;

2) аналіз процесу залучення іноземних інвестицій в економіку міста та роботи підприємств області з іноземними інвесторами, підготовка відповідних довідково-інформаційних матеріалів – один раз на півріччя;

3) аналіз впровадження заходів євроінтеграційної спрямованості та реалізації відповідних програм, підготовка відповідних матеріалів – за підсумками року;

4) аналіз стану виконання відповідних цільових регіональних програм розвитку зовнішньоекономічної діяльності, залучення іноземних інвестицій, активізації євроінтеграційних процесів у разі їх затвердження – у випадку необхідності.

До відання постійної комісії з питань контролю її міської ради порядку належать:

Ініціювання розгляду питань міською радою:

1) підготовка проектів рішень щодо приватизації, володіння, користування та розпорядження всіма об'єктами права комунальної власності територіальної громади міста (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

підготовка проектів рішень щодо приватизації, володіння, користування та розпорядження всіма об'єктами права комунальної власності, віднесених до спільної власності територіальних громад;

підготовка проектів рішень щодо відчуження об'єктів права комунальної власності міста (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

підготовка проектів рішень щодо використання об'єктів права комунальної власності (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

підготовка проектів рішень щодо проектів договорів купівлі-продажу об'єктів права комунальної власності (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

підготовка проектів рішень щодо проектів договорів оренди об'єктів нерухомого майна комунальної власності;

підготовка проектів рішень щодо діяльності виконавчих органів міської ради, підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності на території міста з питань повноважень міської ради з напрямків володіння, користування та розпорядження об'єктами права

комунальної власності територіальної громади міста;

підготовка проектів рішень щодо програм приватизації об'єктів права комунальної власності (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших), інших розпорядчих та ухвальних документів щодо відчуження, придбання, оренди, передачі з балансу на баланс об'єктів права комунальної власності територіальної громади міста, які приймаються відповідними органами та посадовими особами;

підготовка проектів рішень стосовно відповідних правостановлюючих документів щодо приватизації, володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності територіальної громади міста (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

підготовка проектів рішень щодо звітів посадових осіб, дії яких пов'язані з використанням та розпорядженням об'єктами права комунальної власності територіальної громади міста, та подання, в разі зловживання та невідповідного використання, пропозицій щодо звільнення чи притягнення їх до відповідальності;

До профільних питань комісії належать:

про програми приватизації об'єктів права комунальної власності територіальної громади міста (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

про передачу з балансу на баланс об'єктів комунальної власності територіальної громади міста;

про відчуження, придбання та оренду об'єктів права комунальної власності територіальної громади міста (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

про формування для продажу переліку (інвентаризацію) нерухомих об'єктів, переліку земельних ділянок, переліку часток у господарських товариствах та інших переліків об'єктів права комунальної власності територіальної громади міста;

про підготовку висновків комісії щодо спірних питань, які можуть виникати на сесіях міської ради.

Вивчення діяльності органів міської ради, підприємств, установ, організацій включає:

аналіз діяльності:

– комітетів, департаментів, управлінь та відділів міської ради, що мають у користуванні та/або розпорядженні об'єкти права комунальної власності територіальної громади міста;

– комунальних підприємств та господарських товариств (що мають частку комунальної власності);

– відділу по організації контролю виконання рішень Дніпропетровської міської ради та її органів.

аналіз дотримання встановлених обсягів, строків перерахування коштів, які одержують

від приватизації і відчуження об'єктів права комунальної власності територіальної громади міста (нерухомого майна, земельних ділянок, корпоративних прав та інших);

аналіз дотримання законодавства та ефективності щодо оренди об'єктів комунальної власності територіальної громади міста;

аналіз роботи конкурсних комісій у процесі відчуження об'єктів права комунальної власності шляхом обов'язкової участі в цих комісіях.

Підготовка інформації до відома депутатів

здійснюється:

щодо реєстру об'єктів комунальної власності, які здаються в оренду - один раз на півріччя; щодо переліку об'єктів комунальної власності, які були відчужені - один раз на рік; щодо контролю за виконанням рішень міської ради – один раз на півріччя; щодо контролю за виконанням доручень міського голови, даних ним на сесіях міської ради, – один раз на квартал; періодичне інформування через ЗМІ громадян, трудових колективів про роботу контрольної комісії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» / Науково-практичний коментар. – К., 1999.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30.
3. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №40.
4. Регламент Дніпропетровської міської ради V скликання, затверджений Рішенням Дніпропетровської міської ради від 04.02.2009р. №2/42.
5. Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні / О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін. – Харків, 2002.

РЕЦЕНЗІЯ

О.С. ТОКОВЕНКО

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЯКОВЛЕВА Д.В. «ПОЛІТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОЦЕС: МЕДІАТИЗАЦІЯ, ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ, РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ»

Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д.В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.

Токovenko Олександр Сергійович - декан соціально-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук

Монографію Д.В. Яковлева «Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація» присвячено актуальній, з точки зору політичної науки, темі.

У контексті соціально-політичних трансформацій останніх 20 років надзвичайно актуальною та важливою є дослідження політичної інтеракції як комунікативного процесу, її особливостей та складових, характерних для посткомуністичної України: медіатизації, демократизації та раціоналізації. Не викликає заперечень авторський підхід до аналізу політичної інтеракції з використанням методологічних позицій інтерпретативної парадигми. Саме такий підхід дозволив визначити основні фактори впливу на формування політичної взаємодії, дослідити зміни, що сталися у нашій країні, які пов'язані з олігархією в економіці, авторитаризмом у політиці та демократизацією українського суспільства.

Погоджуємося з автором щодо визначення в якості об'єкта монографічного дослідження політичної інтеракції як комунікативної взаємодії. Таке широке поле дослідження надає змогу автору визначити місце та роль медіатизації, демократизації та раціоналізації у сучасній Україні.

Позитивним моментом даного дослідження

є й те, що автор проводить аналіз відповідно до вже існуючих критеріїв аналізу комунікативних процесів та у контексті сучасних уявлень про мас-медіа.

В цілому робота справляє позитивне враження. Це самостійне політологічне дослідження, виконане на достатньому професійному рівні, логічно структуроване та відповідає потребам часу.

Логічною є й структурна побудова монографічного дослідження. Заслужують на увагу проведені автором дослідження щодо феномена медіакратії у політиці та аналіз ролі медіа-скандалів у формуванні громадської думки в сучасному політичному просторі. Розвиток технологічної складової мас-медіа та пов'язані з цим трансформації стосуються не тільки характеристик дійових осіб, але й специфіки найсучаснішої взаємодії. Процес медіатизації у політичному та соціальному просторі спричиняє появу феноменів, дослідженню яких присвячено I розділ дослідження «Медіатизація політичної взаємодії: мас-медіа, суспільство, влада».

У другому розділі автор розглядає комунікативні чинники демократизації політичного процесу, зокрема функції електронного уряду в демократичних суспільствах та механізми його впровадження в Україні.

Що стосується звернення до третьої складової –

раціоналізації політичної інтеракції – то, безсумнівно, виборчі кампанії сприяють підвищенню легітимності врядування, але не завжди забезпечують ефективність у вирішенні суспільних проблем. Один із етапів вимоги демократизації – забезпечення легітимності державної влади – реалізується у ході демократичних виборів, але далі вирішальну роль відіграє ефективна (чи – неефективна) система прийняття та реалізації рішень.

Виходячи з того, що дискусії стосовно ролі раціональності у функціонуванні політичних інститутів демократичних країн особливо активізуються в перехідні періоди суспільного розвитку, коли проблематизується здатність людини адекватно осягнути суспільство (раціональність знання) та належним чином упорядкувати й перебудувати цей світ (раціональність дії), Д.В. Яковлев у третьому розділі дослідження використовує концепцію політичної раціональності для пояснення джерел, характеру та напрямків політичної модернізації на шляху від авторитаризму до демократії.

Автор роботи детально зупиняється на комунікативних чинниках розвитку та зміцнення

демократії, процесі формування комунікативної влади, виділяючи як позитивні, так і негативні сторони комунікативного впливу на владу. До першої категорії належить те, що комунікативні чинники сучасної інтеракції трансформують сферу публічної влади, розширюють можливості суспільства щодо отримання інформації з різних джерел, а отже, і збільшують простір альтернатив вибору способу дій та прийняття рішень, роблять політику більш відкритою для зацікавлених спостерігачів, створюють нові процедури політичного визнання, політичної організації громадян. Щодо негативних аспектів впливу, то до них, на думку автора, роботи, що рецензується, можна віднести зміну системи представництва громадянських інтересів відповідно до медійного формату, перетворення політики на медіа-процес, віртуалізацію політичного простору та створення «реальної віртуальності», політичної та медійної «гіперреальності».

В цілому, монографічне дослідження Д.В. Яковлева є завершеною науковою працею, перед нами ґрунтовна робота в галузі політичних наук, яка може бути рекомендована як для широкого кола читачів, так і для фахівців.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

О.В. МИХАЙЛЮК, М.О. ПРАВДИНА

ДО 60-РІЧЧЯ МИХАЙЛА СЛОБОДЯНИКА

Михайлюк Олександр Васильович - завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

Правдіна Марія Олександрівна - старший лаборант кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

21 грудня виповнюється 60 років відомому українському вченому, досліднику в галузі бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства та інформаційної діяльності, доктору історичних наук, професорові Михайлу Семеновичу Слободяннику.

З перших років своєї трудової діяльності М.С. Слободяник проявив талант вченого і педагога. У поєднанні з неабиякою творчою енергією це сприяло його професійному зростанню. У різні роки Михайло Семенович займав ряд керівних посад: директор Інституту бібліотекознавства і заступник директора з наукової частини Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (1993-1997), директор Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук (1998-2000), завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету (2000-2002). Сьогодні М.С.Слободяник – директор Інституту державного управління та інформаційної діяльності, завідувач кафедри документальних комунікацій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (ДАКККіМ). Він член науково-методичної ради із спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Міністерства науки і освіти України, член науково-технічної ради програми інформатизації галузі культури і мистецтв при Міністерстві культури і туризму України.

Бібліографія М.С.Слободяника нараховує понад 150 праць. Тематика публікацій охоплює широкий спектр проблем бібліотечно-бібліографічної галузі. Значну увагу приділяє дослідник

розробці загальнотеоретичних засад документознавства. М.С.Слободяник брав активну участь в обговоренні дискусійних питань, пов'язаних із визначенням місця документознавства серед наукових дисциплін, об'єкта і предмета його вивчення. Вченому належить оригінальна концепція структури документознавства як комплексу наукових дисциплін. Ним запропонований власний погляд на документологію як інтегруючу для документознавчих і суміжних наук дисципліну, а також інформаціологію – фундаментальну щодо документознавства науку. Крім теоретичних досліджень, Михайло Семенович приділив значну увагу проблемам підготовки фахівців-документознавців. Зокрема, напрацювання вченого використані при розробці навчальних планів та стандарту вищої освіти зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність». М.С.Слободяник є одним із провідних дослідників у галузі бібліотекознавства і документознавства, авторитетним представником вітчизняної науки, на праці якого посилаються як українські, так і зарубіжні науковці.

Активну наукову роботу вчений поєднує з викладацькою діяльністю, участю в атестації наукових кадрів як член спеціалізованих учених рад Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Київського національного університету культури і мистецтв, Харківської державної академії культури. Він є головним редактором журналу «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», а також членом редколегій фахових видань «Вісник Книжкової палати», «Бібліотечна планета», «Вісник Харківської державної академії культури». Михайло Семе-

нович – один із засновників та організаторів Міжнародної науково-практичної конференції «Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики», яка щорічно збирає науковців з України і зарубіжних країн.

За плечима Михайла Семеновича роки наполег-

ливої і плідної праці. Попереду, безсумнівно, – нові досягнення. Широке коло наукових інтересів, багата ерудиція дозволяють вченому завжди обирати актуальну тематику досліджень, іти в ногу з часом. Щиро бажаємо ювілярові міцного здоров'я, незгасаючого натхнення, нових успіхів на його життєвому і творчому шляху!

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ ЗА 2009 РІК

ІСТОРІЯ

Аджисва Л.С. Кримське товариство природодослідників та аматорів природи: прикладний аспект діяльності (1910-1914 рр.)... (4)
 Алєксаха А.Г. Деякі питання взаємодії демографічних та економічних процесів у доіндустріальних суспільствах... (6)
 Архірейський Д.В. Зміна статусу українсько-російського кордону в першій половині 1919 року... (6)
 Гирич Я.М. Урбанізація в Україні за даними Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 року... (5)
 Гусак Л.В. Відновлення монастирської системи в XIX ст. ... (5)
 Гусак Л.В. Організація навчально-виховного процесу в Святогірській монастирській школі в кінці XIX - початку XX ст. ... (3)
 Дем'янчук Т.Д. Нормативно-правова база тюремної системи та її дотримання у тюрмах західних областей УРСР у 1939-1941 рр. ... (1)
 Дірявка Ю.П. Останні альтернативні вибори на Катеринославщині... (1)
 Довганенко Р.О. До проблеми застосування соціокультурної методології у дослідженні історії українських робітників періоду непу... (6)
 Словських У.О. Вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка як джерела з дипломатичної історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради... (4)
 Заїкіна Л.С. Історико-джерелознавча характеристика «The Times» та «The Daily Telegraph» як джерел з історії холодної війни (1949-1985 рр.)... (5)
 Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. До підсумків реалізації Державної програми «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині... (6)
 Іваненко В.В., Якунин В.К. Істориографія фашизма: історія і сучасність (Часть 1)... (2)
 Іваненко В.В., Якунин В.К. Істориографія фашизма: історія і сучасність (Часть 2)... (3)
 Ігнатенко М.М. Особисті господарства на тлі натуралізації в сучасному українському селі... (6)
 Ігнатенко М.М. Проблема тривалості життя сільських трудівників в Україні... (3)
 Ігнатенко М.М. Технічне і технологічне забезпечення сільського господарства в контексті аграрної політики незалежної України у 1991-2000-х роках... (1)
 Карпуніна Т.О. Форми боротьби і методи боротьби українського та польського підпілля проти окупаційного режиму у 1939-41-х роках... (4)
 Козерод О.В. Боротьба Радянської влади з релігійною свідомістю єврейських жінок у 1920 роки в Україні... (1)
 Козерод О.В. Найсучасніша істориографія проблем боротьби з тероризмом (5)
 Колесников К.М. Митно-податкові структури Херсонесу за будівельними написами IV - V ст.: проблеми істориографії... (6)
 Колесников К.М. Одне джерело, дві інтерпретації: Римська імперія, митний імунітет і статус Тіри... (5)
 Колесников К.М. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса Римської доби: аналіз істориографічних концепцій... (4)
 Кондратюк Ю.С. Стан збереженості парафіяльної документації Волинської єпархії кінця XVIII - початку XX століть... (6)
 Крет Р.М. Концепція нейтралітету у зовнішній політиці Білорусі... (4)
 Лисак В.Ф. Умови праці українського селянина в громадському виробництві у 1950 - 1960-х роках... (2)
 Марценюк Л.М. Активізація опозиційного руху українських державних діячів у першій половині 1923 року: науково-методичний аспект проблеми... (2)
 Марченко Р.В. Конституційний процес на Полтавщині: 90-ті рр. XX ст. ... (4)
 Машевський О.П. Питання перегляду режиму Чорноморських проток у політиці Антанти протягом італійсько-турецької війни... (1)
 Морозов О.В. Вплив митної політики на соціально-економічний розвиток України в останній чверті XIX - на початку XX ст. ... (3)
 Морозов О.В. Вплив політики протекціонізму на розвиток морського та річкового транспорту в Україні (XIX - початок XX ст.)... (4)
 Морозов О.В. Істориографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII - XIX ст. ... (6)
 Морозов О.В. Митна автономія України в умовах митної політики Російської імперії у першій чверті XVIII ст. ... (1)
 Морозов О.В. Митна статистика XIX - початку XX ст. як джерело дослідження митної політики... (5)
 Москокова Н.Г. Українсько-російські відносини крізь призму теорії Л. Гумільова... (1)
 Плюта Н.В. Фашистська криза 1898 року та суспільно-політична реакція у Франції... (1)
 Сіпиченко С.В. Журнал «Русская старина» (1870-1918) та українські історики. Аспекти і особливості співпраці... (6)
 Сіроус С.В. Виклики національної ідентифікації в американській історії на рубежі XIX - XX ст. ... (6)
 Сталовєрова Г.В. Особливості впливу релігійних традицій на політику бри-

танського колоніалізму в залежних територіях наприкінці XIX - початку XX ст. ... (4)
 Астахов Ф.Я. Соціальна діяльність органів земського самоврядування у галузі освіти в Україні ... (6)
 Судья І.Р. Стан дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності в 50-х роках та заходи з їх подолання на території УРСР і в Станіславській області... (1)
 Телуха С.С. Суспільно-політичні погляди митрополита Антонія (А.П.Храповицького) щодо революційних подій 1917-1920 рр. ... (4)
 Трепачева О.Д. Нацистская пропаганда на оккупированных территориях Днепропетровщины... (1)
 Тригуб О.П. «Декларация» митрополита Сергія 1927 р. та виникнення антисергіївської опозиції в Україні... (4)
 Чуйко В.О. Архаїчні свята на території нинішньої України... (2)
 Юрчук Л.В. Антиукраїнська діяльність розвідки корпусу охорони прикордоння на Волині (1925-1939 рр.)... (5)

ФІЛОСОФІЯ

Азад А. Політика істини в інтерпретації А.Бадью... (5)
 Астахова Т.Г. Грані взаємодії софіології В.С. Соловйова та персонології М.О. Бердяєва... (2)
 Астахова Т.Г. Рефлексія парадигми духовно-тілесного в інтерпретації філософії В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва... (3)
 Борисенко С.О. Рефлексія як засіб об'єктивного опанування дійсності... (2)
 Власова О.П. Гендерне равенство как ресурс теории справедливости... (5)
 Власова Т.И. Постколониальная критика и теория гендера... (4)
 Голозубов А.В. Религиозное шутство и его компоненты... (4)
 Голубенко О.В. Екзистенційна аналітика феномена втечі у межах гайдеггерівського «Sein und Zeit»: феноменальний ви(каз)яв просторово-кінетичного під-ґрунта ... (6)
 Гончаренко П.В. Роль музики в житті суспільства... (6)
 Громов В.Е. О любви как форме потребительского отношения человека к действительности... (1)
 Громов В.Е. Так что же такое духовность? (Часть 1)... (5)
 Громов В.Е. Так что же такое духовность? (Часть 2)... (6)
 Громов В.Е. Уроки духовности древних этических учений... (3)
 Доценко Е.Ю. Социально-философские идеи в творчестве Э.-М. Ремарка... (3)
 Жадько К.В. Соціально-філософський підхід до управління міжнародним візним туризмом... (1)
 Жадяєв Д.В. Уайтхед А.Н. про методологію... (4)
 Іванова К.А. Методологические проблемы анализа культурных изменений... (5)
 Іштван І.А. Негативная антропология Джорджи Агамбена: артикуляция «bios» как производство «состояния исключения»... (5)
 Іштван І.А. Постфундаціоналізм і теорії контингентної артикуляції в посткритиці... (4)
 Кадієвська І.А., Мараховська Г.Я. Цінності в процесах творення консолідувальної ідеології... (2)
 Костроков С.В. Культура влади, як наслідок взаємодії культури і влади... (3)
 Костроков С.В. Культурні виміри демократично орієнтованого суспільства... (1)
 Костроков С.В. Культурологічний потенціал державної політики: ідеал і реальність... (2)
 Кузьменко В.В. Компаративистський аналіз філософських основаній ідей о существовании объектов метаматематики в концепциях Д. Гильберта и К. Геделя... (1)
 Кузьменко В.В. Філософське осмислення онтологічного поля математических понятий в конструктивній математикі... (2)
 Кузьменко Е.В. Метафізическіє основанія релігійногo антропологізма Ф.М. Достоевского ... (5)
 Куц А.О. Одиссей у острова Сирен: конституирование нарратива ... (4)
 Куц А.О. Топика Другого в психоаналитическом дискурсе... (3)
 Лєснїкова І.В. Трансформація системи «суспільство-природа»: синергетичне світоорієнтування та ідея коеволюції... (1)
 Майданюк І.З. Соціальна свобода очима київських братчиків... (2)
 Метелка Д.В. Насилля як соціокультурний феномен... (4)
 Микитинец А.Ю. Понятіє «антропологіческої границі» в дискурсе сучасної філософії чловека... (6)
 Міронов А.В. Політическе лідерство и личностное одиночество (философский анализ)... (3)
 Моргун О.А. Духовно-ціннісні засади комунікативно-практичної свідомості сучасного суспільства (3)
 Моргун О.А. Розвиток креативних здібностей особистості в процесі творчої самореалізації... (4)
 Моргун О.А. Становлення гуманологічної культурно-формаційної суспільної системи і соціокультурна трансформація техноінформаційного суспільства... (1)
 Моргун О.А. Формування когнітивної свідомості як способу духовно-

практичного буття суспільства: пізнавально-ціннісний аспект...(2)
Олійник О.М. Глокалізація: проблема патріотизму...(4)
Павлова Т.С. Вчення про право у філософії Гегеля...(4)
Павлова Т.С. Історико-філософські роздуми Г.В.Ф. Гегеля про мораль...(6)
Павлова Т.С. Правові підстави поділу влади у філософії Г.В.Ф. Гегеля...(5)
Палагута В.И. Возможности и границы структурализма в понимании дискурса...(3)
Палагута П.И. Возможности построения дискурсивной теории социального пространства...(1)
Палагута В.И. Епистемологические основания применения топологических концептов к изучению дискурсивного пространства...(6)
Палагута В.И. Проблема самоудостоверения субъекта в дискурсе...(5)
Палагута В.И. Субъективность как множественность самоидентификаций (онтологический аспект)...(4)
Плаксина О.И. Проблема устойчивого развития современного общества и целенаправляющий потенциал нравственности...(5)
Плаксина О.И. Роль феномена справедливости в устойчивом развитии современного общества...(6)
Резникова М.А. Свобода как проблемное поле существования человека в нравственном учении Вл. Соловьева...(3)
Резникова М.А. Сущность свободы в правовом поле учения Вл. Соловьева...(2)
Резникова М.А. Человек как субъект права в синтетическом учении В.Соловьева...(1)
Решетніченко А.В. Світоглядна роль моністичного тезаурусу...(5)
Родий О.В. Сміх як об'єкт філософської рефлексії...(1)
Сергєв М.В. Софіологія як спосіб соціально-філософського пізнання російської національної ідеї...(5)
Сіман О.М. Толерантність в етноконфесійних відносинах сучасної України: нові виклики та пострадянська дійсність...(4)
Скворець В.О. Життєустрій як соціально-філософська проблема...(1)
Тарасова Н.Ю. Етика відповідальності у прагненні раціонального самообмеження технократичного суспільства...(1)
Тарасова Н.Ю. «Dies irae» світової економіки, або Діагноз світової кризи...(4)
Товстольотко Ф.Ф. Контекст Розанова: революційний консерватизм і антропологічна перспектива...(6)
Федюк В.Ю. «Моделі етнічного» як особливі конструкції буття етносу...(6)
Чибісова Н.Г. Культурно-освітнє середовище і його роль у формуванні сучасного спеціаліста...(6)
Шагалович І.В. Естетичні детермінанти наукової картини світу...(3)
Яременко І.А. Види комунікації та їх значення у сучасному суспільстві...(2)
Яременко І.А. Психологічні концепти комунікативного вчення Ю.Хабермаса (3)
Яріко М.О. Ісламська концепція прав людини у порівнянні з Загальною декларацією прав людини...(3)

СОЦІОЛОГІЯ

Агарков О.А. Концепція соціально-державного маркетингу...(2)
Акимов Д.И. Концепция маркетинг-микс в структуре маркетингового социального управления...(4)
Бацанова Ю.О. Генеза уявлень про соціальну ідентичність у західній традиції суспільних наук...(1)
Береговой В.І. Зміщення пасіонарного центру. Вступ у соціальну геометрію прогнозу...(6)
Береговой В.И. Кризис с позиции теории пассионарного класса...(3)
Береговой В.І. Роль часу і простору у детонації соціальної системи...(2)
Береговой В.І. Соціологічний дух в радянській соціології (1945 – 1991 рр.)...(1)
Береговой В.И. Субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятие поле в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта (Часть 1)...(4)
Береговой В.И. Субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятие поле в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта (Часть 2)...(5)
Бондаренко Л.Ю. Образ социолога-профессионала: социологическая дискуссия...(2)
Бурова Г.В. Интеграция в суспільство як фактор гарантії соціальної стабільності для людей з функціональними обмеженнями...(3)
Глушкова Л.В. Трансформація процесу становлення соціальних інститутів у умовах глобалізації...(2)
Гордієнко Н.М. Соціальні передумови засвоєння особистістю соціальних норм...(5)
Денісова Н.С. Гендерна специфіка лікувального процесу...(2)
Снін М.Н. Криза модернізаційного дискурсу в Україні: особливості самоорганізації та функціонування вітчизняних елітних груп...(6)
Зоря О.П. Ментальний вимір підприємницької активності: сутність, структура, специфіка...(5)
Карпенко А.В. К вопросу о содержании понятия «валеологический потенциал»...(6)
Кірієнко А.В. Взаємодія соціальної реклами і масової культури...(2)
Клименко О.Ю. Вулиця, як система життя для безпритульних дітей...(3)
Кодацька Н.О. Проблемне поле дослідження негативної материнської поведінки...(5)
Кочелев А.В. Плюрализм Питирима Сорокина: альтернатива монизму, истоки интегрального подхода...(6)
Кочелев А.В. Социологическая теория: исторически обусловленные факторы в развитии...(2)
Лобанова А.С., Чугова Н.П. Ценностные ориентации: концептуализация понятия в контексте социальных измерений...(3)
Лукашук В.І. Багатовимірність споживання в сфері спорту в постмодерному суспільстві...(4)
Мачуліна І.І. Соціально-реконструкціоністський підхід як методологічна основа з проблем формування професійної культури фахівця у вищій школі...(1)
Опрятна О.С. Сутність поняття «здоров'я» як критерій готовності населення до добровільного медичного страхування...(2)
Провоза А.В. Система неформальных привилегий и запретов, практикующая «дедовщиной» в солдатской среде...(4)
Решетьнова Г.О. Соціальні наслідки інформатизації суспільства...(2)

Скок Н.С. Соціологічна інтерпретація суб'єктивного часу та специфіка його впливу на формування життєвих стратегій...(3)
Слабок Я.Я. Процес формування та розвитку організаційної культури промислового підприємства: соціологічний аспект...(6)
Сокурняська Л.Г., Піменова О.О. Евристичний потенціал дюркгеймівського концепту свободи в дослідженні пострадянських трансформацій...(3)
Толкачева А.В. «Масса» как основной маркер современной музыкальной культуры...(5)
Черепанова Т.В. Социкультурные особенности общества как условия возникновения харизматического лидерства...(1)
Ядранський Д.М. Соціальна норма, її сутність, різновиди норм...(6)
Ядранський Д.М. Соціальна структура колективу як механізм управління трудовою поведінкою...(4)

ПОЛІТОЛОГІЯ

Бахтєв Р.А. ООН и нейтралитет Туркменистана: феномен в международных отношениях...(5)
Бородін С.І. Молодіжна політика в програмах політичних партій: декларації та механізми реалізації...(4)
Вилков В.Ю. Модели институционализации политической («гражданской») нации начала Нового времени...(5)
Горло Н.В. Моделі регіоналізації в західних країнах і в Україні: порівняльний аналіз...(3)
Гросфельд О.В. Формування цивілізованої моделі лобювання в Україні...(1)
Дроб А.М. Кризис: работа над ошибками...(2)
Жовтенко Т.Г. Психологічні операції збройних сил США під час війни в Афганістані (2001 – 2002 рр.)...(3)
Зубченко О.С. Поселенський розкол в електоральній поведінці українських виборців: регіональний вимір...(3)
Карпик О.М. Політична влада і особистість: процес політико-адаптивної взаємодії...(3)
Карчевська О.В. Правова держава як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні...(1)
Клюй А.І. Проблема цивілізаційного вибору в політичній думці України кінця XIX- початку XX ст. ...(6)
Кобринь Т.С. Норвезькі фіорди інформаційно-комунікаційних технологій...(4)
Козерод О.В. Проблеми безпеки та боротьби з тероризмом у Європі: на прикладі Великої Британії...(3)
Кравець А.Ю. Політична антропологія: еволюція дисциплінарного інтересу...(1)
Кривошеїн В.В. Рейтингові методики оцінки політичного ризику як складової ризику України...(6)
Кузьма Т.М. Форма державного правління України: проблемні питання і шляхи їх вирішення...(4)
Лікарчук Н.В. Вплив політичного маркетингу на політичний процес: критичний аналіз...(4)
Лясота А.Є. Проблеми оновлення політичної системи сучасної України в умовах необхідних змін до Конституції (Частина 1)...(1)
Лясота А.Є. Проблеми оновлення політичної системи сучасної України в умовах необхідних змін до Конституції (Частина 2)...(2)
Макаренко Б.Г. Порушення прав людини як загроза політичній стабільності (2)
Макаренко Б.Г. Права людини, політична стабільність та перехідне суспільство: пошук парадигми взаємодії...(3)
Макаренко Б.Г. Правова культура та правосвідомість як чинники формування політичної стабільності...(4)
Медведчук М.М. Можливості використання Інтернет-технологій у сфері PR (наближ рилейшнз)...(5)
Міхейченко М.А. Діяльність європейських профспілок та політичних інститутів Європейського Союзу в контексті реалізації Концепції соціальної держави...(6)
Молчанова К.Ю. Самоврядкування у великих містах: тенденції та перспективи трансформації...(2)
Осин В.В. Генетическая эпистемология политической науки: политологический ум...(2)
Осин В.В. Генетическая эпистемология политической науки? Постановка проблемы (1)
Осин В.В. Генетическая эпистемология политической науки: эгоцентризм и его кросс-культурная корробация...(3)
Осин В.В. Легитимизация политического знания: выбор масштаба (6)
Осин В.В. Политология в эпоху большой науки...(4)
Осин В.В. Политология в эпоху большой науки: об одном способе рационализации центральных сил...(5)
Проскуріна О.О. Політична культура України в умовах нових інформаційних технологій сучасності: «цифрова демократія», «електронний уряд», «електронна держава» – нові терміни демократії...(1)
Проскуріна О.О. Політична культура як чинник прогнозування політичних процесів...(3)
Решетніченко А.В. Сегментація публічної влади в комунікативному менеджменті...(4)
Рудакевич О. М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури...(3)
Рудакевич О.М. Теоретико-методологічні засади дослідження інституційного рівня політичної культури...(2)
Рябоштан С.В. Східне Партнерство – перспективи і загрози спільної зовнішньополітичної ініціативи ЄС...(6)
Саломаніна Ю.В. Сутність та перебіг конфлікту між Індією та Пакистаном...(3)
Саломаніна Ю.В. Участь Франції у врегулюванні військово-політичного конфлікту в Південній Осетії...(2)
Северинюк В.М. Макс Вебер і політичний біхевіоризм...(5)
Северинюк В.М. Насильство: деструкція людської поведінки і властивість політичної влади...(1)
Сергєв В.С. Мережі здійснення політики: точки зору в сучасній політичній науці...(2)
Степанова А.В. Причини російсько-грузинського військового конфлікту серпня 2008 року з точки зору геополітики у Чорноморському регіоні (Частина 1)...(1)
Степанова А.В. Причини російсько-грузинського військового конфлікту

серпня 2008 року з точки зору геополітики у Чорноморському регіоні (Частина 2)...(2)
Суржко М.О. Сучасні тенденції модернізації виборчої системи України...(5)
Сурніна-Далекокорей О.А. Методологічні підходи до аналізу проблематики політичної участі жінок...(2)
Трима К.А. Громадські організації як інститут глобального громадянського суспільства...(2)
Трима К.А. Особливості діяльності українських екологічних організацій в умовах глобалізації...(6)
Тулиця О.Л. Тенденції вивчення політичної ролі профспілок у науковій літературі...(3)
Тулиця О.Л. Участь у тристоронньому партнерстві та політичні перспективи українських профспілок...(2)
Худолій А.О. Образ ворога як один із провідних стереотипів у свідомості американських політиків...(2)
Шайгородський Ю.Ж. Політична реальність і міфи «перехідного періоду» в Україні...(5)
Шатул В.Т. Національна безпека України: визначення та шляхи забезпечення...(1)
Шачковська Л.С. Виборча реформа 1997 р. та її вплив на процеси трансформації партійної системи України...(3)
Щедров С.В. Політичні партії як джерело ротації еліти...(6)
Юськів Б.М. Концепція політичності і політизації міжнародної міграції...(3)

РЕЦЕНЗІЯ

Донченко С.П. Рецензія на курс лекцій «История украинского войска» под ред. Г.И. Костакова, Н.Н. Олейника...(1)
Іваненко В.В. Рецензія на монографію О.Л. Тулиці «Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування»...(5)
Мирончук В.Д. Рецензія на підручник «История родного краю. Днепропетровщина» для 11 класу загальноосвітньої школи...(1)
Михальський І.С. Рецензія на монографію Проскуріної Олени Олександрівни «Політична культура інформаційного суспільства»...(3)
Нікітін Л.М. Лібералізм: еволюція ідей, сутність та перспективи його втілення в сучасній Україні...(4)
Пронякин В.И. К метафизике одухотворенного Логоса (опыт непредубежденного чтения-размышления над книгой Шевцова С.В. «Метафизика і міфологіка поетического мышления. Античность-современность: со-бытийный

диалог»)...(2)
Солнишкіна А.А. Рецензія на хрестоматію «Соціологія ХІХ – початку ХХ століття» за редакцією Городяненка В.Г. ... (4)
Токовенко О.С. Рецензія на монографію Яковлева Д.В. «Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація...» (6)
Якунин В.К. Рецензія на книгу Солдатенко В.Ф. «Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби»...(1)

ОСВІТА ХХІ СТОЛІТТЯ

Поляков Н.В. Университеты и образовательные процессы на постсоветском пространстве... (3)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Николенко В.В., Тутик В.Г. Интеллектуальное наследие П.Сорокина и современность (материалы «круглого стола»)... (5)

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Михайлюк О.В., Правдіна М.О. До 60-річчя Михайла Слободяника... (6)

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Історія розвитку та становлення місцевого самоврядування Дніпропетровська... (4)
 Становлення місцевого самоврядування Катеринослава як губернского центру
 На шляху до модерного міста: реформування місцевого самоврядування (ХІХ ст.)
 Розвиток місцевих органів управління у першій половині ХХ ст.
 Місцеве самоврядування Дніпропетровська: від відбудови до перебудови (1945-1991 рр.)
 Новітня історія розвитку органів місцевого самоврядування Дніпропетровська
Основні положення та регламентування діяльності Дніпропетровської міської ради ... (5)
Законодавчі засади та аспекти діяльності постійних комісій Дніпропетровської міської ради ... (6)

